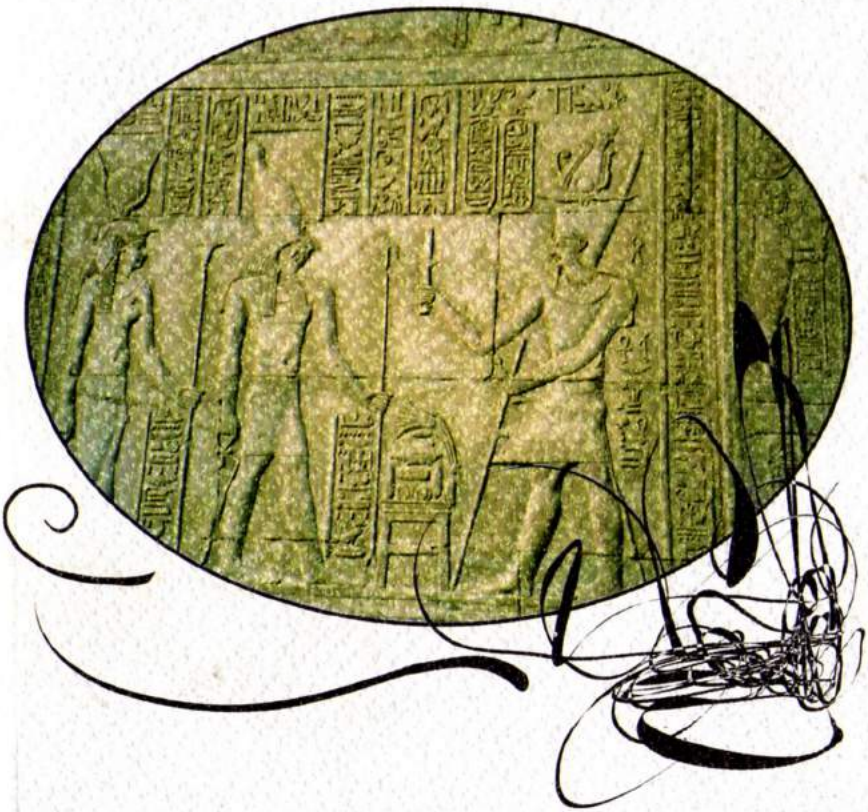
SEMBOLİK FORMLAR FELSEFESİ I

DİL

ERNST CASSIRER

HECE

Ernst Cassirer (1874-1945): 20. yüzyılın önemli filozoflarından biri olarak gösterilen Ernst Cassirer, 1874'de Breslau'da doğmuştur. 1892'de Berlin'de hukuk öğrenimine başlamış, ancak daha sonra eğitim alanını Alman Edebiyatı ve felsefe olarak değiştirmiştir. 1894'de hocası George Simmel vasıtasıyla, Hermann Cohen'in yazılarıyla tanıştıktan sonra Cassirer 1896'da Marburg Üniversitesi'nde Cohen'den felsefe eğitimi almaya başlar. 1899'da Cohen'in yanında doktorasını **Descartes' Kritik der mathematischen und naturwissenschaftlichen Erkenntnis** (Descartes'ın Matematiksel ve Doğabilimsel Bilgi Eleştirisi) tezi ile tamamlar. Bu süreçte, Yenikantçı Marburg okuluna katılır ve Cohen'in yanında, Paul Natorp ile de çalışır. Onun 1902'de yazdığı ve önemli bir Leibniz yorumu olarak kabul edilen **Leibniz' System in seinen wissenschaftlichen Grundlagen** (Bilimsel Temelleri İçinde Leibniz'in Sistemi) eseri, Cassirer'in ilk bağımsız çalışmasıdır. İlk cildi 1906'da yayınlanan ve bilgi probleminin tarihi üzerine aydınlatıcı bir eser olan üç ciltlik **Das Erkenntnisproblem in der Philosophie und Wissenschaft der neueren Zeit** (Yeniçağ Bilimi ve Felsefesinde Bilgi Problemi) çalışması Cassirer'in doçentlik tezidir. Bu eserin ilk iki cildi felsefî ve doğabilimsel bilgiyi, 1920'de yayınlanan üçüncü cildi Kant sonrası sistemleri konu alır. 1906 da doçent olan Cassirer, Hamburg üniversitesine çağrıldığı 1919 yılına kadar, Berlin Üniversitesi'nde görev yapmıştır. Zamanının düşünce perspektifine göre çığır açıcı olarak görülebilecek ve bilgi ve bilim teorisi nitelikli bir inceleme olan **Substanzbegriff und Funktionsbegriff** (1910) (Töz ve Fonksiyon Kavramları), onun kendi bilgiteorisel düşüncelerini yansıtır. Yine bu bağlamda o, fizikteki gelişmeleri, klasik fizikten modern fiziğe geçişi çok ayrıntılı inceler ve bilgi teorisi açısından yorumlar. **Zur Einstein'schen Relativitatstheorie** (1921) (Einstein'ın Rölativite Teorisi Üzerine) eseri, modern fizikteki gelişmeleri bilgi teorisi açısından inceleyen ve bu gelişmelerin bilgi teorisine etkilerini yorumlayan ilk felsefî çalışmalardan biridir. O, bu çalşmasını yaparken, Einstein ile de yazışmıştır. Berlin'de bulunduğu süre içinde Cassirer 1912'den itibaren Kant'ın eserlerinin basımı ile uğraşmıştır. Bu esnada yazdığı **Kants Leben und Lehre** (Kant'n Yaşamı ve Öğretisi) (1918), Kant üzerine derinlemesine ve ayrıntılı bir çalışmadır. Cassirer'in Berlin dönemindeki eserlerinde biri de, Alman zihin tarihi üzerine farklı bir çalışma olan **Freiheit und Form** (Özgürlük ve Form) (1916)'dur. Cassirer'in asıl düşünce çizgisi, Hamburg Üniversitesi'nde göreve başladıktan sonra netleşir. Özellikle onun Warburg kütüphanesi çevresinde toplanan bilim adamlarıyla ve kütüphanenin kültürel ortamıyla tanışması, bu konuda asıl belirleyici faktör olmuştur. Onun felsefî sistemine de adını veren temel eserleri; **Philosophie der symbolischen Formen I, Die Sprache,** (1923) (Sembolik Formlar Felsefesi I, Dil); **Die Philosophie der symbolischen Formen II, Das mythische Denken** (1925) (Sembolik Formlar Felsefesi II, Mitik Düşünme); **Philosophie der symbolischen Formen III, Phanomenologie der Erkenntnis,** (1929) (Sembolik Formlar Felsefesi III, Bilginin Fenomenolojisi), bu ortamda en verimli zeminini bulmuştur. Cassirer'in Ham-

burg'ta yaşadığı süre içinde yaptığı çalışmalardan bazıları ise şunlardır: **Die Begriffsform im mythischen Denken** (Mitik Düşünmede Kavram Formu), **Sprache und Mythos** (Dil ve Mitos), **Individuum und Kosmos in der Philosophie der Renaissance** (Rönesans Felsefesinde Evren ve Birey), **Die Philosophie der Aufklärung** (Aydınlanma Felsefesi). Cassirer 1933'e kadar Hamburg Üniversitesi'nde felsefe profesörü olarak hayatını sürdürür. 1929-1930 yıllarında bu üniversitenin rektörlüğünü de yapar. Bu göreviyle o, bir Alman üniversitesindeki ilk Yahudi rektör vasfını da kazanır. Ancak nasyonal-sosyalistlerin iktidara gelmelerinden sonra İngiltere'ye göç eder ve misafir öğretim üyesi olarak 1933-1934 yıllarında Oxford'ta ders verir. 1935 yılında İsveç'e giden Cassirer Göteborg Üniversitesi'nde felsefe profesörlüğü yapar. 1939'da İsveç vatandaşlığına kabul edilir. ABD'ne göç edene kadar yaptığı çalışmalardan bazıları ise şunlardır: **Determinismus und Indeterminismus in der modernen Physik** (Modern Fizikte Determinizm ve İndeterminizm), **Descartes, Zur Logik der Wissenschaften** (Kültür Bilimlerinin Mantığı Üzerine), **Die Platonische Renaissance in England und Schule von Cambridge** (Cambridge ve İngiltere'de Platonculuğun Yeniden Doğuşu) **Wesen und Wirkung des Symbolbegriffs** (Sembol Kavramının Özü ve Etkisi) **Philosophie und exakte Wissenschaft** (Felsefe ve Kanıtlamacı Bilim). 1941'de ABD'ne göç eden Cassirer Yale ve Columbia üniversitelerinde felsefe dersleri verir. 1944'de İngilizce olarak yayınladığı **An Essay on Man** (İnsan Üstüne Bir Deneme) eserinde hem kendi felsefî düşüncelerinin çok genel bir özetini verir, hem de kültüre antropolojik açıdan bir bakış sergiler. Ölümünden bir yıl sonra yayınlanan **The Myth of State** (Devlet Efsanesi)'de, hem devlet kavramına farklı bir bakış, hem siyasal düşüncenin tarihsel gelişiminin farklı bir yorumu, hem de nasyonal sosyalizm üzerine felsefî değerlendirmeler yer alır. Cassirer 1945'te Amerika'da hayata veda etmiştir.

Milay Köktürk: 1961 yılında Zonguldak'ta doğdu. İlkokulu Zonguldak'ta, ortaokul ve lise eğitimini Kastamonu Göl Öğretmen Lisesi'nde tamamladı. 1984 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nden mezun oldu. Yüksek lisansını Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "**Lise Felsefe Müfredat Programlarının Değerlendirilmesi**" adlı teziyle 1987'de tamamladı. Burdur ve Manisa illerindeki değişik liselerde sekiz yıl felsefe öğretmenliği yaptı. 1995 yılında Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'ne araştırma görevlisi olarak atandı. Erzurum Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde, "**Ernst Cassirer'de Sembol ve Sembolik Formlar**" adlı teziyle, 2001'de doktorasını bitirdi. **"Hedef Ülke Türkiye'de Birey Toplum ve Siyaset"** ve "**Kültür Bilimi Yazıları"** adlı kitapları yayınlanmış olan Milay Köktürk, bazı dergilerse siyasal, sosyal ve kültürel nitelikli analiz yazıları yazmaktadır. Pamukkale Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmakta olan ve çalışmalarını bilim ve kültür felsefesi ağırlıklı olarak sürdüren Köktürk, evli ve iki çocuk babasıdır.

SEMBOLİK FORMLAR FELSEFESİ I

DİL

Ernst CASSIRER

Türkçesi:
Milay KÖKTÜRK

HECE YAYINLARI

Felsefe: 1

Birinci Basım: Eylül 2005
© Hece Yayınları

Kapak Tasarımı: Sarakusta
Dizgi/Düzelti: HECE
Teknik Ha zırlık: HECE
Baskı: Öncü Basımevi

Takım: 975-8988-23-9
ISBN: 975-8988-24-7

HECE YAYINLARI
Konur Sk. No: 39/1 Kızılay/Ankara
Yazışma: P.K. 79 Yenişehir/Ankara
Telefon: (0 312) 419 69 13
Fax: (0 312) 419 69 14
e-posta: hecedergi@yahoo.com

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ / 9

GİRİŞ VE PROBLEM ORTAYA KOYMA

I. Sembolik Form Kavramı ve Sembolik Formların Sistematiği / 15

II. İşaretin Genel Fonksiyonu ve Anlam Problemi / 32

III. "Temsil" Problemi ve Bilincin İnşası / 44

IV. İşaretin Düşünsel Anlamı – Taklit Teorisinin Aşılması / 61

BİRİNCİ BÖLÜM

DİL FORMUNUN FENOMENOLOJİSİ ÜZERİNE

I. Felsefî idealizmin tarihinde dil problemi (Platon, Descartes, Leibniz) / 75

II. Emprizm sisteminde dil probleminin konumlanışı (Bacon, Hobbes, Locke, Berkeley) / 98

III. Fransız Aydınlanma Felsefesi (Condillac, Maupertuis, Diderot) / 108

IV. Duygulanım ifadesi olarak dil-"Dilin Kaynağı" problemi (Giam battista Vico, Hamann, Herder, Romantikler) / 119

V. Wilhelm von Humboldt / 131

VI. August Schleicher ve "doğabilimsel" dil anlayışına ilerleyiş / 141

VII. Modern dilbiliminin temellendirilmesi ve "ses yasaları" problemi / 148

İKİNCİ BÖLÜM

DUYUSAL İFADE AŞAMASINDA DİL

I. İfade hareketi olarak dil - İşaret ve kelime dili / 161

II. Mimiksel, benzerliğe dayalı ve sembolik ifade / 174

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÖRSEL İFADE AŞAMASINDA DİL
I. Mekânın ve mekansal ilişkilerin ifadesi / 191
II. Zaman bildirimi / 215
III. Sayı kavramının dilsel gelişimi / 231
IV. Dil ve "içteki seyir" alanı – Ben kavramının aşamaları / 263
1. Dilsel ifadede "öznellik"in ortaya çıkışı / 263
2. Şahıs ve iyelik ifadesi / 277
3. İsim ve fiilden oluşan dil ifadesi tipi / 286

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SOYUT DÜŞÜNMENİN İFADESİ OLARAK DİL– DİLSEL KAVRAM VE SINIFLAMA OLUŞUMU
I. Niteleyici kavram oluşumu /305
II. Dilsel sınıflama oluşumunun temel yönleri / 329

BEŞİNCİ BÖLÜM
MANTIKÎ İLİŞKİ İFADESİ OLARAK DİL-YARGI ALANLARI VE BAĞINTI KAVRAMLARI / 341

ÇEVİRİ ÜZERİNE

Cassirer'in felsefesi üzerine çalışmaya ilk başladığımda, onun temel eserlerinin şimdiye kadar Türkçeye kazandırılmamış olmasının büyük bir eksiklik olduğunu düşünmüş ve bu eserleri Türkiye'deki felsefe dünyasına kazandırmaya karar vermiştim. Daha sonra okuduğum bazı yorumcular tarafından, Cassirer'in, "Avrupa modernliğinin filozofu" olarak nitelendirilmesi ve onun eserlerinin kültür felsefesinin klasikleri arasında sayılması, bu kararımın çok isabetli olduğunu bana gösterdi. Kültür felsefesi eserleri açısından pek zengin olmayan felsefe dünyamıza, çeviri yoluyla da olsa, bir katkıda bulunabilmek benim için hem akademik, hem de toplumsal bir sorumluluktu. Bunun gereğini kısmen de olsa yerine getirebilmiş olmanın huzuru içinde olduğumu ifade etmeliyim. Fakat Cassirer'in daha iyi anlaşılması için, onun diğer eserlerinin de çevrilmesi gerektiği kanaatindeyim.

Çeviri hakkında bazı teknik bilgiler vermek yararlı olacaktır.

Çeviriler eserlerin ilk baskılarından yapılmıştır. Almancayı çok kurallı kullanan Cassirer'in üslûbu aynen korunmaya çalışılmış, serbest ifade yoluna gidilmemiş ve özellikle cümle bütünlükleri bozulmamıştır. Sadece nitelediği ögeye eklendiğinde anlam karmaşasına yol açan edatlı ilgi cümlelerinin bir kısmı ya "ki, ..." şeklinde, ya da ara cümle olarak verilmiştir.

Terimlerin Türkçe karşılıkları konusunda, daha önce yapılmış bazı çevirilerden yararlanılmıştır. Ancak burada, eserlerde çok sık geçen iki terim ile ilgili kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır. Diğer çevirilerde Türkçeye "tinsel" olarak çevrilen "geistig" kelimesine çoğunlukla "zihinsel" kelimesi; "görü" olarak çevrilen "Anschauung" kelimesine "seyir" ya da "temaşa" kelimesi karşılık olarak verilmiştir.

Çeviride, eserlerin orijinal sayfa numaralarının belirtilmesinde birçok fayda olduğu düşünülmüştür. Cassirer, çalışmalarının büyük çoğunluğunda, çevirisini yaptığımız bu temel eserlerine sık sık atıfta bulunmaktadır. Onun fikir örgüsünü anlamak için, okuyucunun bu atıfları dikkate alması gerekir. Atıfta bulunulan sayfalar ise, bu eserlerin ilk baskılarındaki sayfalardır. Eserlerin Almanca sayfalarının numaraları, sayfaların sağındaki metin kutusunda verilmiştir. Bunun yanında, Hermann Noack tarafından yayınlanmış (1934) olan kişi ve konu dizinini, eserlerden daha kapsamlı yararlanılabilmesi için, -sadeleştirerek- son cilde eklemeyi uygun gördük. Bundan yararlanılması da, orijinal sayfa

numaralarına bağlıdır. Hem Cassirer'in kendi atıflarından, hem de dizinden yararlanmak için, Türkçe baskının sayfa numaralarına göre değil, Almanca sayfa numaralarına göre arama yapılmalıdır. Çevirilerden yapılacak alıntılar ise, Türkçe baskı sayfasına göre verilmelidir. Gerek dipnotlarda, gerekse dizinde kullanıla "f, ff" harfleri, Almanca'da, Alman yayım geleneğinde, verilen sayfayı izleyen diğer sayfa sayılarını anlatmaktadır. Eserlerin Almanca'sındaki bu uygulama aynen korunmuştur.

Eserlerin orijinal baskısında tüm dipnotlar her sayfada yeniden başlamaktadır. Türkçe baskısında ise buna uyulmamış, dipnotlar her bölümde veya kısımda yeniden başlatılmıştır.

Çevirideki Yunanca terimlerin yazılışında, uygun sembol bulunamadığı ya da eserdeki terim yanlış algılandığı için yazım yanlışı olması mümkündür. Ancak bu terimlerin Türkçe karşılıkları, kitabın orijinalinden tercüme edilmiştir. Bu karşılıklar metin içinde parantezle verilmiştir. Açıklama gereken yerlerde (*) sembollü dipnot kullanılmış ve açıklamanın çevirene ait olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Latince ifadelerin karşılıkları da aynı sembolle gösterilmiştir. Almanca bileşik kelimeler bazen birkaç kelimeyle, bazen de kelimelerin arasına (-) işareti konularak çevrilmiştir. Bu türden bazı ifadeler aynen Cassirer'in kullandığı gibi (-) işaretiyle kullanılmıştır.

Eserlerdeki Yunanca ve Latince terimlerin karşılığı için Esengül Akıncı hanımefendi yardımcı oldu; yine eserlerdeki İngilizce ve Fransızca metinleri, sevgili Süleyman Bingöl çevirdi; onlara da teşekkürlerimi sunmalıyım. Bu uzun soluklu çeviri süresince oğlum Çağrı ve kızım Gökçen babalarını daha az gördüler ve kendileri açısından fedakârlık yapmış oldular; ancak bu çalışmanın şekillenmesinde en çok emeği geçen kişi, sevgili eşimdir; onun, çevirinin bilgisayar ortamına aktarılmasındaki ve düzeltmelerdeki yardımlarını zikretmem gerekir.

Cassirer "Kültürün Trajedisi" incelemesinde "...alıcı dili sadece kullanarak kendine mal edebilir ve bu kullanımda dile yeni bir iz bırakır. Böylece öğreten ve öğrenen, ebeveynler ve çocuklar konuşmalarına rağmen, hiçbir zaman kesinlikle 'aynı' dili konuşmazlar" der. Aynı dil ortamı içinde bu böyleyken, farklı diller arasında güçlük daha da artmaktadır. Dolayısıyla çeviriler, deyim yerindeyse, hep eksik kalmaya mahkûmdur. Çevirideki eksiklik ve yanlışlıkların bir kısmı her ne kadar dilin kullanımındaki çok anlamlılıktan kaynaklanmaktaysa da, büyük çoğunluğu çevirene aittir. Amacımız, en az yanlışla okuyucunun huzuruna çıkmak olmuştur.

Milay KÖKTÜRK

ÖNSÖZ

Birinci cildini yayınladığım bu yazılar, ilk taslağını "Töz ve Fonksiyon Kavramları" (Berlin 1910) kitabımda özetlediğim araştırmalara dayanır. Aslında matematiksel ve doğabilimsel düşünmenin içyapısına dayanan bu araştırmaların sonucunu kültür-bilimsel problemlerin araştırılması için verimli hale getirme çabasında, kendi geleneksel kavranışı ve sınırlılığı içindeki genel bilgi teorisinin, kültür bilimlerinin metodik bakımdan temellenmesi için yeterli olmadığını her zaman açıkça vurguladım. Böyle bir temelin elde edilmesi gerekliyse, söz konusu bilgi teorisinin planının ilkesel bir genişletilmeye ihtiyacı var gibi görünmektedir. Dünyanın bilimsel yoldan bilinmesinin genel temellerini doğrudan araştırmak yerine, dünyayı "anlama"nın farklı temel formlarının bir diğeri karşısında sınırları belirlenmeli ve onlardan her biri kendine özgü eğilimi ve kendine özgü zihinsel formu içinde mümkün olduğu kadar net biçimde kavranmalıdır. Öncelikle eğer zihnin böyle bir "formlar öğretisi" en azından ana hatları içinde belirlenirse, ayrı ayrı kültür bilimleri disiplinleri için açık ve güvenilir bir metodik bakış ve temellendirme ilkesinin bulunabileceği ümit edilebilir. Doğabilimsel kavram ve yargı oluşumu -ki doğanın "nesne"si kendi en temel ana hatları içinde bu vasıtayla belirlenir ve böylece kendi sınırlanmışlığı içindeki bilgi "nesnesi" bilgi fonksiyonuyla kavranır- ile ilgili öğreti, saf öznellik alanı için de benzer bir belirlemeyi gerçekleştirmek zorundadır. Bu öznellik doğanın ve gerçekliğin bilinçli incelenişine karışıp kaybolmaz. Öznellik, görünüşlerin bütünü belirli bir zihinsel bakış açısı altına yatırıldığında ve bu bakış açısından doğru şekillendirildiğinde, etkili biçimde kendini gösterir. Bu şekillendirmelerin tamamının, zihnin inşasında her zaman nasıl gerçek bir fonksiyon gördükleri ve nasıl özel bir yasanın emri altına girdikleri görülmelidir. Girişte daha ayrıntılı anlatıldığı üzere, genel bir zihinsel ifade formları teorisinin planı, bu problemle uğraşırken gelişir. Çalışmanın ayrıntılarına gelince; ilk kısım dilsel formun bir analiziyle sınırlıdır. Öyle ümit ediyorum ki, bir yıl içinde yayınlanacak olan ikinci cilt bir mitik ve dinî düşünme fenomenolojisinin projesini içerecek. Üçüncü ve son ciltte ise, gerçek "bilgi öğretisi", yani bilimsel düşünme formlarının öğretisi anlatılmaya çalışılacaktır.

Dilin kendi saf felsefî içeriğine göre ve belirli bir felsefî "sistem"in bakış açısı altında incelenmesi, elbette, Wilhelm von Humboldt'un ilk çalışmalarından itibaren hemen hiç karşılaşılmamış olan bir tehlike ta-

şır. Humboldt'un 1805'te Wolf'a yazdığı üzere, dünyanın bütün çeşitliliğini, en derini ve en yükseği dolaşmak için dili bir taşıyıcı olarak kullanan sanatı keşfetmek gerektiği yönündeki inancı ve talebi, 19 yüzyıldaki dil araştırmasının ve dil felsefesinin sahip olduğu yönelim vasıtasıyla, adım adım geri çekildiği görülür. Dil felsefî bilginin taşıyıcısı haline gelmek yerine, bazen felsefî şüphenin gerçek ve en kuvvetli vasıtası haline gelir. Fakat modern dil eleştirisinin bu çıkarımı hesaba katılmasa bile, -ki bu dil eleştirisi için dil felsefesi, dilin düşünsel içeriğinin feshedilmesi ve cezalandırılmasıyla aynı anlama gelir- şüphesiz sonuçta dilin felsefî bir temelinin sadece psikolojik araştırma vasıtalarıyla elde edilebileceği inancı çok kuvvetli biçimde ortaya çıkar. 17. ve 18. yüzyıl empirizminin ve rasyonalizminin farklı yollarla ulaşmaya çalışmış oldukları mutlak-evrensel ve "felsefî" bir gramer ideali, bilimsel dil karşılaştırmasının temellenişinden itibaren ilk ve son kez olarak parçalanıp yok olmuş gibi görünür. Bundan böyle geriye sadece, dilin birliğini onun mantıkî içeriğinde göstermek yerine, onun oluşumunda ve bu oluşumun psikolojik yasalarında göstermek kalır. Uzun zaman sonra tekrar dil olgularının tamamını kavrama ve belirli bir içsel yorumunu yapma denemesine girişen eser, Wundt'un dil hakkındaki büyük eseri, bu yorumun ilkesini toplum psikolojisi kavramından ve onun metodundan çıkarır. Steinthal "Dilbilimi ve Psikolojiye Giriş"inde (1871), aynı düşünme sistemi içinde, Herbart'çı çağrışım kavramını dil incelemesinin temeli olarak göstermeyi denemiştir. Daha sonra Marty (1908), Steinthal ve Wundt'taki dil kavrayışının temellerinin aksine, "genel bir gramer ve dil felsefesi" düşüncesine, açık ve bilinçli biçimde geri döner. Marty ise dil felsefesini "tasvir edici bir anlam öğretisi" projesi olarak anlar. Fakat burada da anlam öğretisinin inşası saf psikolojik vasıtalarla gerçekleştirilmeye çalışılır. Hatta dil felsefesinin görevi kesin olarak şöyle sınırlanır: Şayet dilsel olgulardaki yasalı ve genele yönelmiş olan bütün problemler, "psikolojik doğanın ya da en azından özellikle psikolojinin yardımı olmaksızın çözülemiyor" ise, dil felsefesine ait olmak zorundadır. Böylece bu alanda -bu görüşe karşı dil araştırması çevrelerinde, özellikle Karl Vossler'de rastlanan itiraza rağmen-, psikolojizm ve pozitivizm sadece metodik örnek olarak belirginleşmez, ayrıca hemen hemen genel bir doğma halinde ortaya çıkmış görünür. Psikolojik idealizm ise, elbette bu dogmaya karşı verdiği savaşı bırakmadı; fakat o da dile, Wilhelm von Humboldt'ta sahip olduğu özerk konumu iade etmedi. Çünkü psikolojik idealizm dili bağımsız, kendine özgü bir yasaya dayanan zihinsel "form" olarak anlamak yerine, genel estetik ifade fonksiyonuna dayandırmayı denedi. Bu anlamda, dilsel ifade problemini, Benedetto Croce da Cohen gibi estetiksel ifade prob-

leminin içinde düzenledi ve ona bağımlı kıldı. Hermann Cohen'in felsefî sistemi de mantığı, ahlakı, estetiği ve nihayet din felsefesini bağımsız parçalar olarak görmüş, dilin temel sorularına ise, ara sıra ve sadece estetiğin temel soruları bağlamında değinmiştir.

Bu durumlardan, mevcut sunuşun felsefî bakımdan sarsılmaz biçimde sınırlanmış düşünce çerçevesi içinde hareket edemediği, tersine, onun kendi metodik yolunu kendisinin açmaya çalışması gerektiği sonucu çıkmaktadır. Buna karşılık Wilhelm von Humboldt'tan beri dilbilim çok gelişme kaydetmiş ve onun dil üzerine çalışırken faydalandığı yardım kaynakları çok zenginleşmiştir. Humboldt'ta gerçek bir evrensel dil incelemesi düşüncesi henüz idealist felsefenin bir postülatı olarak ortaya çıkmış ve bu postülat kendi somut bilimsel icrasına o zamandan itibaren aşamalı olarak yaklaşmış gibi görünmektedir. Felsefî bakış, elbette empirik-bilimsel araştırma materyalindeki zenginlik nedeniyle aşılması neredeyse imkânsız olan güçlüklerle karşı karşıya gelir. Çünkü felsefî bakış bu ayrıntıdan hemen hemen hiç vazgeçemez. Bu inceleme kendi gerçek niyetine ve görevine sadık kalmak istediğinde, sanki ayrıntıya tutuklu kalmış gibi olur. Bu metodik ikilem karşısında, burada dil araştırmasına yaklaştıran soruları formüle etmekten, ama bu soruların cevabını her ayrı durumda empirik araştırmanın kendisinden elde etmekten başka bir çare kalmaz. Bu yüzden mümkün olabildiğince geniş ve genel bir bakışı, sadece tek bir dil çevresine doğru değil, ayrıca farklı ve kendi düşünsel ana tipi içinde birbirinden ayrılmış uzak dil çevrelerinin içyapısına doğru çevirmeyi/uzatmayı denemek gerekir. Problemlerin derinliğine incelenmesinde sürekli danışılan dilbilimsel edebiyatın çerçevesi elbette öyle büyük gelişme gösterir ki, bu araştırmanın en başta içerdiği amaç her zaman tekrar uzaklaşır; hatta ben kendimi her zaman yeniden, bu amacın benim için genel olarak erişilebilir olup olmadığı sorusunun önünde durmuş görürüm. Eğer ben buna rağmen bir kez adım attığım yolda ilerlemeye devam edersem, o zaman, dil olgularının çeşitliliği hakkındaki bilgiye ne kadar çok vâkıf olursam, bu çeşitliliği o kadar çok algılayacağıma açıkça inandığım için, burada da her tek olanın karşılıklı olarak nasıl aydınlandığı ve onun adeta genel bir ilişkiye nasıl kendiliğinden uyduğu görülür. Kitaptaki incelemeler/değerlendirmeler, rastgele tek tek olguları incelemeye değil, bu ilişkiyi açıklamaya ve açığa çıkarmaya yöneldi. Eğer incelemelerin yöneldiği bilgi-eleştirel temel düşüncenin doğruluğu kanıtlanırsa, eğer saf dil formunun niteliği ve anlatımı, bu-

rada denendiği gibi, temellenmiş olarak ortaya çıkarsa, o zaman kuşbakışı bakılmış ya da ihmal edilmiş olan şeylerin çoğu, konunun daha sonraki işlenişinde kolayca tamamlanabilir ve düzenlenebilir. Ben bu yazıda çalışırken, uzmanların bütün eleştirilerini hafifletmek için, sanki bu eleştirileri memnuniyetle karşılayamamışçasına, çalışma gücümün sınırlarının ve konunun güçlüğünün açıkça bilincine vardım. Bazı dilbilim materyallerinin yorumu ve değerlendirilmesi söz konusu olduğunda, güvendiğim kişileri açıkça zikrettim ve kaynaklarımı çok açık gösterdim; böylece doğrudan bir yeniden-kontrol mümkün olabildi.

Geriye, genel olarak kitaba duydukları ilgileriyle ya da kendi özel uzmanca tavsiyeleriyle bu kitabı bitirirken bana yardım eden herkese teşekkürlerimi ifade etmek kaldı. "İlkel" olarak adlandırılan dillerin içyapısına tam bir vakufiyet sağlama denemesinde bana, -Boas ve Seler'in Amerikan yerli dilleri hakkındaki yazıları yanında- en başta Karl Meinhof'un eserleri rehberlik etti. Mesleğim dolayısıyla 1919 yılında Hamburg'a gittiğimde, Meinhof'un örnek çalışmalarından Afrika ve güney yarım küredeki diller konusunda sadece zengin kütüphane olarak yararlanmadım; ayrıca çok güç tek tek durumlarda da onun her zaman destekleyici ve fevkalade teşvik edici kılavuzluğundan faydalanabildim. Arkadaşlarım Prof. Otto Dempwolff ve Henrich Junker'e de ben, onlarla karşılıklı konuşmalardan elde etmiş olduğum bazı kazanımlar için teşekkür etmeliyim. Ayrı ayrı teşviklerin dışında da, Heidelberg'deki Ernst Hoffmann ve Hamburg'daki Emil Wolff'a da ayrıntılı anlatımları için kendimi borçlu hissetmekteyim. Kendileri bizzat filolojik ve dilbilimsel ayrıntılı çalışmaların merkezinde bulunan bu kişilerle, her şeyden önce bu kitabın dayandığı temel düşünüşte; bütün zihinsel temel fonksiyonlar gibi dillerin de, kendi filolojik aydınlanmasını tümel bir filolojik idealizm sistemi içinde bulabileceği kanaatinde hemfikirim. Ernst Hoffmann'a uzaktan, kendi yoğun çalışma yüküne rağmen bu ilk cildin düzeltmesini benimle birlikte okuyup yaptığı için, içtenlikle teşekkür etmeliyim. Onun bu esnada yapmış olduğu tek tek önemli uyarılar ve katkılar, baskı durumundaki teknik nedenlerden dolayı, ne yazık ki artık tüm çerçevesi içinde göz önüne alınamadı. Fakat ben onlardan, konuyu daha sonra yeniden ele alırken yararlanabilmeyi ümit ediyorum.

HAMBURG, Nisan 1923
Ernst CASSIRER

DİL

GİRİŞ VE PROBLEM ORTAYA KOYMA

I. Sembolik Form Kavramı ve Sembolik Formların Sistematiği

Felsefî bilme/açıklama çabasının başlangıç noktası, varlık kavramı vasıtasıyla gösterilir. Varlık kavramı kurulup, var olanın farklılığı ve çeşitliliği karşısında varlığın birliği bilinci ortaya çıktığı anda, öncelikle kendine özgü-felsefî dünya incelemesi yönelimi oluşur. Fakat bu derunî bakış daha uzun zaman, terk etmeye ve aşmaya çabaladığı var olanın çevresine bağlı kalır. Başlangıç ve kaynak, her varlığın en son "neden"i konuşulmalıdır. Fakat bu soru ne kadar açık sorulursa sorulsun, ona bulunan cevaplar kendine özgü somut kesinliği içinde, problemin bu en yüksek ve en genel çerçevesine ulaşmaya yeterince muktedir olamaz. Varlık olarak, yani dünyanın tözü olarak gösterilen şey, ilkesel olarak evrenin dışına taşınamaz. Zira o, bu dünyanın kendisinden sadece bir alıntıdır. Tek olan, kendine özgü ve sınırlanmış bir varolan, kendisinden varoluşla ilgili bütün diğer şeyleri çıkarıp "açıklamak" için kavranır. Bu açıklama, içeriksel bakımdan ne kadar değişik şekillere bürünürse bürünsün, kendi genel formu gereğince elbette daima aynı metodik sınırlar içinde kalır. Başlangıçta varlık bizzat daha duyusal tek varoluş, görüntülerin tamamı için son neden olarak öne çı

karılan somut bir "ilk madde" iken, daha sonra açıklama, düşünce-de varolanlara doğru yön değiştirir ve bu maddenin yerine, saf bir zihinsel temellendirme ve mecra değişimi "ilke"si belirgin biçimde ortaya çıkar. Fakat daha yakından bakılınca, bu ilke de belirsiz biçimde, "fiziksel olan" ve "zihinsel olan" arasında bir yerde durmaktadır. Zihinsel ilke düşünceye ait olanların rengini o kadar çok taşımasına rağmen, var olanların dünyasının başka yönünü tekrar en sıkı biçimde yakalamıştır. Pythagorasçıların sayısı, Demokrit'in atomu bu anlamda anlaşılınca, her ikisini İyonya'nın ilk maddesinden ayıran büyük fark, onların, kendi kendinde, kendi gerçek doğasını henüz bulamamış ve adeta kendi zihinsel barınağını kararlaştıramamış metodik bir dengesiz-karışım oldukları gerçeğinde açığa çıkacaktır. Bu içsel uyumsuzluk ilk defa Platon'un idealar öğreti-
4 sinde kesin olarak aşılır. Bu öğretinin büyük sistematik ve tarihsel başarısı, felsefî dünya açıklamasının ve bütün felsefî kavramların gerçek zihinsel temel-kabulünü ilk olarak apaçık biçimde ortaya koymasında yatmaktadır. Platon'un "idea" adı altında aradığı şey, kendinden önceki açıklama denemelerinde, Elealılar'da, Pythagorasçılar'da, Demokrit'te içkin ilke olarak etkindir. Fakat Platon'da bu ilke, varolan ve anlam taşıyan şey olarak anlaşılır. Platon'un kendisi kendi felsefî faaliyetini bu anlamda algılamıştır. Kendi öğretisinin mantıkî temellerini çok açık biçimde ortaya koyduğu yaşlılık dönemi eserlerinde Platon, bunu, Sokrates öncesi kurgulardan kendi kurgularını ayıran kesin bir farklılık olarak sunar: Onun kurgusu, orada tek başına olan formu içinde kesin hareket noktası olarak kabul edilen varlığın, ilk kez problem olarak görülmesinde kendini gösterir. Platon artık kesin bir biçimde varlığın içyapısını ve temel yasasını, düzenini sormaz; aksine, varlık kavramını ve bu kavramın anlamını sorar. Bu açık-seçik soru ve kesin talep karşısında bütün önceki açıklama denemeleri, varlıkla ilgili mitler, anla-

tılar yavaş yavaş kaybolup gider.[1] Şimdi, artık varlığın salt mevcudiyetine yapışmayan, onun düşünsel anlamını, sistematik-teleolojik boyun eğişini açığa çıkaran asıl diyalektik açıklama, bu mitik-kozmolojik açıklamadan üstün görülmelidir. Ve böylece Grek felsefesinde Parmenides'ten itibaren varlığın değişimi kavramı olarak ortaya çıkan düşünce de, kendi yeni ve derin anlamına kavuşur. Varlık kesin ve belirli bir problem anlamı kazandığında, düşünme de belirgin ve net bir ilke anlamı ve değeri kazanır. Düşünce artık varlığın yanında doğrudan doğruya ortaya çıkmaz; varlığın içsel formunu, onun "üzerine" düşünme değil, tam tersine, düşünmenin kendi içsel formu belirler.

İdealizmin tarihsel gelişiminde, aynı tipik gerçek nitelik, daha sonraları da farklı aşamalarda tekrarlanır. Realist dünya görüşü, bütün bilme için temel olarak, şeylerin herhangi bir en son verili durumunda yatıştığı yerde, idealizm, bu niteliklerin kendisini düşüncenin bir problemi haline getirir. Sadece felsefe tarihinde değil, aynı zamanda ayrı ayrı bilimlerin tarihinde de bu gelişme görülebilir. Burada da biricik yol, "olgular"dan "yasalar"a ve buradan tekrar "aksiyomlar"a ve "temel önermeler"e doğru geri gitmek değildir: 5
Çözümün en son ve tam ifadesi olarak bilginin belirli bir aşamasında bulunan aksiyom ve temel önermelerin, daha sonraki bir aşamada tekrar probleme dönüşmesi gerekir. Buna göre bilimin kendi "varlığı" ve kendi "nesnesi" olarak gösterdiği şey, artık mutlak, yalın ve parçalanmaz gerçeklik değildir; aksine, bilimsel incelemenin her yeni yönelişi ve her yeni niteliği nesnede yeni bir durumu anlatır. Donmuş varlık kavramı, böylelikle adeta genel bir harekete kapılıp akıyor gibi görünür ve varlığın birliği bu hareketin başlangıcı değil, henüz sadece amacı olarak düşünülebilir. Bilimin kendisinde bu birlik tomurcuklandıkça ve kendini sergiledikçe, doğal taklide

[1] Bkz. özellikle *Sophistes* 243 C ff.

dayanan bilgi teorisinin zemini kayar. Her bilimin temel kavramları, her bilimin sorularını sorma ve çözümlerini formüle etme vasıtası, artık verilmiş bir varlığın pasif bir taklidi olarak değil, kendi oluşturduğu aklî semboller olarak ortaya çıkar. Özellikle kendi temel vasıtalarının bu sembolik niteliğinin ilk önce ve kesin olarak bilincine varan, matematiksel-fiziksel bilgi oldu.[2] Henrich Hertz "Mekaniğin İlkeleri" ile başlattığı ilk incelemelerde, bu toplu gelişimi işaret eden yeni bilgi idealini özlü biçimde ifade etti. O, doğa bilgimizin gelecekteki olayları önceden kestirmeye bizi muktedir kılmasını, bu bilginin en öncelikli ve en önemli görevi olarak gösterir. Fakat onun geçmişten geleceğin oluşturulması için kullanacağı yöntem, bizim dıştaki nesnelerin "içteki hayallerine ya da sembollerine" ulaşmamızdan ibaret olacaktır. Dıştan resmedilmiş olan nesnelerin doğal-zorunlu sıralarının imgesel varlıkları, sembollerin düşüncedeki zorunlu sıralarını belirler niteliktedir. "İstenen özelliğin imgelerini şimdiye kadarki toplanmış deneyimden türetmeyi bir kez başarırsak, sonuçları kısa bir müddet içinde modellere dökebileceğimiz gibi, uzun süre içinde dış dünyadaki şeyleri ya da kendi kavrayışımızın sonuçlarını sembollerde gösterebileceğiz. ....Kendilerinden bahsettiğimiz semboller şeylerle ilgili tasarımlarımızdır. Onlar şeylerle, anılan talebin gerçekleşmesinde varolacak temel bir uzlaşmaya sahiptirler. Fakat sembollerin şeylerle herhangi bir sürekli uzlaşmaya sahip olmaları, onların amacı için gerekli
6 değildir. Gerçekten biz, yalnızca şeylerle kökten bir ilişki içinde iken, şeylerle ilgili tasarımlarımızın onlarla uyumlu olup olmadığını herhangi bir şekilde deneyimleme vasıtasına sahip değiliz ve tasarımlarımızın onlarla uzlaşıp uzlaşmadığını da bilemeyiz."[3]

---

[2] Bu konudaki daha geniş bilgi "Zur Einstein'schen Relativitattheorie" (Einstein'ın Rölativite Teorisi) yazımda, Berlin, 1921; özellikle bkz. "Şey ve Ölçü Kavramları" hakkındaki ilk kısma.

[3] H. Hertz, Die Prinzipien der Mechanik (Mekaniğin İlkeleri), Lpz. 1894, s. 1ff.

Henrich Hertz'in dayandığı doğabilimsel bilgi teorisi gelişmesini sürdürür; -ilk önce Helmholtz tarafından ayrıntılı biçimde geliştirilen "işaretler" teorisi, bilgiyi taklitle açıklayan teorinin dilini konuşmaya devam eder- ama, "sembol" kavramı şimdi bizzat kendi içinde içsel bir değişime uğrar. Çünkü sembol ile şeyler arasında herhangi bir şekilde talep edilmiş içeriksel benzerlik yerine, şimdi, çok yüksek karmaşık mantıkî ilişki ifadesi; fiziksel bilginin temel kavramlarının yeterli olması gereken genel bir aklî durum ortaya çıkar. Bu durumun önemi, verili bir varoluşun yansımasında değil, kavramların bilgi vasıtası olarak başardığı şeyde, yani kavramların bizzat kendilerinden ortaya çıkan görünüşlerin birliğinde bulunur. Objektif nesnelerin ilişkisi ve onların karşılıklı bağımlılık niteliği fiziksel kavramlar sistemi içinde her yönüyle kavranabilir. Fakat bu bir bakışta kavrama sadece, eğer bu kavramlar daha en baştan bilginin belirli bir birlikli manzarasına ait olurlarsa mümkün olabilir. Nesne, doğa bilgisinin başlıca kategorilerinden bağımsız çıplak bir temaşayla ortaya konulamaz; tam tersine sadece, öncelikle onun gerçek formunu kuran bu kategoriler içinde anlatılabilir. Bu anlamda da Hertz'e göre, mekaniğin temel kavramları, özellikle ölçü ve güç kavramları, doğa bilgisinin mantığı tarafından oluşturulduğu gibi, bu mantığın genel taleplerinin -ki bu talepler arasında tasvirin apaçıklığı ve muhalefetsizliği, a priori duruluk talebi ilk planda yer alır- emrinde olan "hayaller"e dönüşür.

Bilim elbette bu eleştirel anlayışla, gerçek olanın "doğrudan" bir kavranışı ve aktarılması iddiasını ve ümidini ortaya koyar. Bilim, gerçekleştirebileceği bütün nesnelleştirmelerin aslında aracılık olduğunu ve aracılık olarak kalması gerektiğini anlar. Ve bu anlayışta, şimdi başka ve vahim sonuçlar doğurabilecek idealist çıkarım kendini göstermektedir. Eğer bilgi nesnesinin belirlenmesi ve tanımlanması her zaman sadece kendine özgü mantıkî bir kavram yapısının aracılığı vasıtasıyla mümkün oluyorsa, o zaman bu aracıla-

rın farklılığının, objenin farklı bir boyun eğişine, "maddî" ilişkilerin farklı bir duyumuna karşılık gelmesi gerektiği şeklindeki sonuç
7 -ki bu sonuç çıkarımla elde edilmiştir- reddedilemez. Fiziksel, kimyasal, biyolojik bilgi, daima özel bir soru-koyucu bakış açısını kendinde taşıdığı, görüntüleri bu kendine özgü yorumlama ve şekil verme anlayışına göre sorguladığı için, bizzat "doğa" içinde, bundan sonra fiziksel nesne kimyasal nesneyle, kimyasal nesne biyolojik nesneyle tam olarak örtüşmez. Gelişmeyi başlatan beklenti, idealist düşünce gelişiminin bu sonucuyla, kesin olarak boşa çıkmış bir görünüme sahip olabilir. Bu gelişmenin sonu kendi başlangıcını reddediyor olarak görünür. Çünkü şimdi varlığın talep edilen ve elde edilmeye çalışılan birliği, var olanın salt bir çeşitliliğine ayrılıp gitme tehdidi altındadır. Düşüncenin kesin olarak dayandığı ve vazgeçemeyecek gibi göründüğü bir olan varlık, kendi gerçek formunu tahrip etmeksizin bilginin alanından yavaş yavaş çekilir. "Kendinde şey" olarak varlık, kendi metafiziksel birliğini çok sıkı biçimde korudukça, aynı ölçüde bilmenin tüm imkânını uzaklaştıran ve nihayet tümüyle bilinemezlerin alanına sürgün edilen salt bir X'e dönüşür. Şimdi ise, kendi devredilmez çokluğu, kendi sınırlılık ve göreliliği içindeki görüntüler dünyası, bilinebilir-tanınabilirin alanı, bu donmuş metafiziksel mutlaklığın karşısında bulunur. Titiz biçimde incelendiğinde ise, temel birlik talebi elbette bilme nesnelerinin ve bilme metotlarının bu kesin indirgenemez çeşitliliği içinde önemsiz gibi görülemez; aksine, birlik talebi burada, daha ziyade, yeni bir form içinde bulunur. Şüphesiz artık bilmenin birliği, bütün bilme formlarında, aşkın ilksel-örneğin empirik kopyalar karşısındaki duruşu gibi duran "yalın" bir ortak nesneyle bilmeyi ilişkilendirerek garantilenemez ve teminat altına alınamaz. Fakat onun yerine artık başka talep; bilinen özelliğe ve bağımsızlığa sahip olan ve metodik bakımdan farklı bütün bilme yönelişlerini, bir sistem içinde -ki bu sistemin ayrı ayrı parçaları yalnızca kendi zo-

runlu farklılığı içinde karşılıklı olarak birbirini gerektirir ve davet eder- kavrama talebi ortaya çıkar. Böyle bir saf fonksiyonel birlik postülatı, bundan böyle Antikite'nin varlık-kavramını gerçekten etkilemiş olan kökenin ve taşıyıcının birliği postülatının yerine geçer. Felsefî bilgi eleştirisine verilmiş olan yeni görev buradan doğar. 8 Bilgi eleştirisi özel bilimlerin tek başlarına yürüdükleri yolu bütünüyle izlemek ve her yönüyle kavramak; özel disiplinlerin gerçeği inceleme ve tasvir etme vasıtası olan akılcı sembollerin yalın bir yan-yana bulunma olarak düşünülüp düşünülemeyeceğini ya da onların aynı temel zihinsel fonksiyonun farklı dışa vurmaları olarak anlaşılıp anlaşılamayacağını sormak zorundadır. Eğer akılcı sembollerin aynı temel zihinsel fonksiyonun farklı dışa vurmaları olduğu kanıtlanabilirse, o zaman bu fonksiyonun genel şartlarını belirleme ve etkilendiği ilkeyi açıklama görevi yeniden ortaya çıkar. Artık dogmatik metafizikle birlikte her özel varoluşun indirgenebileceği tözün mutlak birliğini sormak yerine; şimdi, bilgi fonksiyonlarının farklılığına ve çeşitliliğine egemen olan, farklılığı ve çeşitliliği ortadan kaldırmaksızın bilginin fonksiyonunu uyumlu bir fiil halinde, kendi içinde bütünleşmiş zihinsel bir hareket halinde toplayan bir kural sorulur.

Fakat burada bakış, bilgi kavramı ne kadar kuşatıcı olursa olsun, bilginin, varlığın zihinsel yorumlanışı ve kavranışının bütününde bile daima tek bir şekil verme niteliğini ifade ettiği iyice düşünülür düşünülmez, daha da genişler. Bilgi, çeşitli olanın, özel ama aynı zamanda bizzat kendi içinde açık ve net biçimde sınırlanmış bir ilke tarafından gerçekleştirilen bir şekillendiriliş işlemidir. Kendi yolları ve sistemleri ne kadar farklı olursa olsun her bilgi, görüntülerin çokluğunu en sonunda "temeldeki önerme"nin birliğine bağımlı kılmayı amaç edinir. Tek olan, tek olan olarak durup kalmamalı, ister mantıkî, ister teleolojik ya da nedensel "sistem" olsun, bir sistemin parçası olarak ortaya çıktığı bir bağlama girme-

lidir. Bilgi gerçekten bu önemli amaca; yani özel olanın evrensel bir yasalılık ve düzen formuna katılmaya yönelmiş haldedir. Fakat bilimsel kavramların sisteminde kendini gösteren ve etkili olmaya başlayan bu akılcı sentez formunun yanında, bütün içinde zihinsel yaşantının oluşturulmasının başka biçimleri bulunur. Bu oluşturma biçimleri de, "nesnelleştirme"nin doğru şekilleri, yani bir bireysel olanı genel geçerli olmaya yükselten vasıta olarak görülebilir. Fakat bu oluşturma biçimleri bu genel-geçerlilik amacına, mantıksal yasa ve kavramlardan tamamen başka bir yolla erişirler. Her gerçek zihinsel temel fonksiyon, bilgi ile birlikte, salt taklit eden bir gücü değil, ilk-oluşturan bir gücü içinde barındıran kesin bir niteliğe sa-
9 hiptir. Zihinsel fonksiyon sırf pasif bir varolanı ifade etmez; aksine, zihnin bağımsız bir enerjisini kendinde taşır. Bu enerji vasıtasıyla görünüşün basit varoluşu, belirli bir "anlam", kendine özgü bir fikrî içerik kazanır. Bu, bilgi için geçerli olduğu kadar, sanat için; din için olduğu kadar mitos için de geçerlidir. Onların hepsi, empirik verilmiş olanın basit biçimde yansıtılmadığı, aksine, bağımsız bir ilkeye göre kendilerinin oluşturmuş oldukları özel sembolik dünyalarında yaşarlar. Ve böylece onlardan her biri, akılcı sembollere çok fazla benzemeyen, kendi zihinsel kökü gereğince onlarla aynı değerde olan kendi sembolik yapılarını oluşturur. Bu yapıların hiçbiri kesinlikle başka bir yapının içine karışarak kaybolmaz ya da başka bir yapıdan sonuç olarak çıkarılamaz; aksine, onlardan her biri belirli bir zihinsel kavrayış biçimini gösterir ve bu kavrayış biçiminin içinde ve aynı zamanda bu kavrayış biçimi vasıtasıyla "gerçek olan"ın kendine özgü bir yönünü kurarlar. Bu nedenle sembolik formlar, yani bilgi, sanat, din ve mitos, içlerinde kendinde bir gerçekliğin zihne kendini gösterdiği farklı yapılar değildir; zihnin kendini nesnelleştirirken, yani kendini bildirirken izlediği yollardır. Sanat ve dil, mitos ve bilgi bu anlamda kavranınca, buradan, genel bir kültür bilimleri felsefesine yeni bir giriş yolu açan problem de ortaya çıkar.

Kant'ın teorik felsefede gerçekleştirdiği "zihniyet devrimi", bilgi ve onun nesnesi arasında o güne kadar genel olarak kabul edilen ilişkiyi radikal bir dönüşüme uğratan temel düşünceye dayanır. Bilinen ve verilmiş olan olarak nesneden hareket etmek yerine, daha ziyade ilk kesinleştirilecek ve sadece gerçekten kolayca ulaşılabilecek olan bir şey olarak bilginin yasasıyla başlamak; varlığın en genel özelliklerini ontolojik metafiziğin anladığı anlamda belirlemek yerine, kavrama yetisinin analizi yoluyla altına sadece nesnelliğin konulabileceği şart olarak yargının temel formunu bulmak ve bu formu bütün çeşitli genişlemeleri içinde belirlemek gerekirdi. Bu analiz Kant'a göre, her varlık bilgisinin ve saf varlık kavramlarının dayandığı şartları ortaya çıkarır. Fakat aşkın analiz yapmayı bu şekilde önümüze koyan nesne, kavrama yetisinin sentetik birliğinin bağlılaşığı olarak, bizzat saf bir mantıkî-belirli nesnedir. Kant bundan dolayı, kesin bir şey olarak her nesnelliği değil, sadece bilimin temel kavramlarında, özellikle matematiksel fiziğin temel önermelerinde ve kavramlarında ifade tasvir edilebilen nesnel yasalılık formunu gösterir. Kant "saf aklın gerçek sistemi"ni üç eleştirinin bütününde geliştirmeye geçer geçmez, nesne, Kant'ın kendisine bile kendini daha sınırlı biçimde gösterir. Matematiksel-doğabilimsel varlıkta hiçbir biçimde zihnin ve onun kendiliğindenliğinin tam etkinliği söz konusu olmadığı için, bu varlığın idealistçe ifadesi ve yorumlanışında her gerçeklik yer almaz. Estetik ve teleolojik yargı gücünün eleştirisinde ifade edildiği üzere, yasası pratik aklın eleştirisinde geliştirilen düşünülür evren olarak özgürlük evreninde, sanatın dünyasında ve organik doğa formlarının evreninde, bu gerçekliğin hep yeni bir tarafı ortaya çıkar. Eleştirel-idealist zihin ve gerçeklik kavramının bu kademeli açılması, Kantçı düşünüşün kendine özgü ana hatlarından biri olmuş ve adeta bu düşünmenin bir üslup yasası şeklinde temellenmiştir. Zihnin somut ve asıl topyekûnlüğü, temelde yalın bir kalıplaşmış ifade içinde gösterilemez;

10

aksine o kendini ancak, bizzat eleştirel analizin sürekli ilerleyen gelişmesinde bulur, gelişir. Zihinsel varlığın çevre çizgisi bu gelişmede sadece onun geçilmesiyle gösterilip belirlenebilir. Bu sürecin doğasında, onun başlangıcının ve sonunun sadece parçalanarak birbirinden ayrılması değil, ayrıca onların birbiriyle açıkça çatışmasının zorunluluğu bulunur; fakat buradaki çatışma, sadece bir kavramın sırf mantıkî "donanımı" ile onun eksiksiz gelişimi ve etkisi arasında, gizli güç ve eylem arasında mevcut olan bir çatışmadır. Çatışmayı kavramsal plana indirgeyen bu bakış açısından, yeni ve genişlemiş bir anlamda Kopernikvari devrim -ki Kant bu devrimle işe başlamıştır- beklenir. Böyle bir devrim, sadece mantıkî yargı fonksiyonlarıyla ilgili değildir; ayrıca aynı neden ve haklılıkla bütün zihinsel biçimlendirme ilkelerine ve sistemlerine doğru yayılır. Bizim fonksiyonu üründen ya da ürünü fonksiyondan anlamaya çalışmamız ve fonksiyonu üründe ya da ürünü fonksiyonda "temellendirmemiz" noktasında hep kesin bir soru bulunur. Bu soru farklı problem alanlarını bir diğerine bağlayan zihinsel bir bağ teşkil eder. Soru, bizi herhangi bir şeysel tekdüzelik içine düşürmeden, bu problem alanlarının içteki metodik birliğini anlatır. Çünkü eleştirel düşünmenin temel ilkesi, yani nesnenin fonksiyonunun "önceliği" ilkesi her özel alanda yeni bir biçim alır ve yeni bir bağımsız
11 temellendirme talep eder. Saf bilgi fonksiyonu yanında dilsel, mitik-dinî düşünme ve sanatsal seyir fonksiyonu öyle kavranır ki, bu kavrayıştan, bu düşünme biçimlerinin hepsinde, nesnel bir anlam bağlamında ve nesnel bir seyir bütünü içinde, dünyanın tam belirli bir biçimlendirmesinin değil, daha ziyade dünya hakkında bir biçimlendirmenin nasıl gerçekleştiği açıkça anlaşılır.

Aklın eleştirisi böylece kültürün eleştirisine dönüşür. Şayet kültürün bütün içerikleri sırf tek-içerikten daha çok ise ve onlar genel bir form ilkesinde temellenmişlerse, eleştiri, kültürün bütün içeriklerinin zihnin aslî bir eylemine nasıl temel oluşturduğunu anlamayı

ve göstermeyi dener. Bu noktada öncelikle idealizmin temel tezi kendi gerçek ve mükemmel barınağını bulur. Felsefî inceleme sadece saf bilgi formunun analiziyle ilgili olduğu ve kendini bu görevle sınırladığı sürece, saf-realist dünya kavrayışının gücü de tümüyle kırılamaz. Bilginin nesnesi en azından bu dünya kavrayışının içinde ve onun temel yasası vasıtasıyla bir şekilde belirlenebilir ve formüle edilebilir. Fakat görüldüğü üzere, nesne, bilginin temel kategorilerinde, bu bağıntının dışında da bağımsız bir şey olarak var olmalı ve ifade edilmelidir. Buna karşın, genel anlamda dünya kavramından değil, daha ziyade genel anlamda kültür kavramından hareket edildiği zaman problem hemen başka bir şekil alır. Çünkü kültür kavramının içeriği zihinsel üretimin temel formlarından ve temel sistemlerinden ayrılamaz. "Varlık" burada sadece "eylem" içinde kavranabilir. Bir estetik nesneler alanı, sadece, eğer estetik seyrin ve estetik hayal gücünün özel bir yönelişi mevcutsa var olur. Ve bu aynen, bizim için belirli bir nesne alanının çevre çizgisinin ve formunun oluşmasını sağlayan diğer bütün zihinsel enerjiler için de geçerlidir. Dinî bilinç de, -kendi nesnesinin hakikat oluşundan, "gerçekliği"nden o kadar çok emin olmasına rağmen- bu gerçekliği, sadece daha alt bir kademeye, saf bir mitolojik düşünme kademesine indirip yalın bir nesnel var oluş haline getirir. Buna karşılık bütün daha yüksek inceleme aşamalarında, dinî bilincin, kendi nesnesine, sadece nesne ile doğrudan kendine özgü, yalnızca nesneye ait olacak şekilde bir ilişki kurmak suretiyle "sahip" olması, az veya çok açıklıkla anlaşılır. Dinî bilinç, bir kendi-tavır alma biçimidir; zihnin düşünülmüş bir nesnel olana kendini verdiği, burada en son garantinin bizzat bu nesnelliğe taşındığı yönelištir. Felsefî düşünme bütün bu yönelişlere karşı çıkar. Bu karşı çıkış, 12
doğrudan doğruya, onlardan her birinin ayrı ayrı güttükleri maksada ya da bütün olarak onların tümel kavrayışlarına değil, aksine, nesnelliği birlikli bir orta noktaya, düşüncede var olan bir merkeze

bağlamanın mümkün olabileceği varsayımınadır. Bu merkez ise, eleştirel bakılınca, hiçbir zaman verilmiş bir varlık değil, sadece ortak bir görev olabilir. Zihinsel kültürün farklı ürünleri, dil, bilimsel bilgi, mitos, sanat, din öyle şekillenirler ki, onlar, kendi tüm içsel farklılıklarına rağmen, tek bir büyük problem bağlamının parçası haline; tümü bir amaçla ilgili olan çeşitli hamleler haline dönüşürler; zihni geçici olarak tutuklayan salt pasif izlenimler dünyasını saf bir zihinsel ifade dünyasına dönüştürürler.

Modern dil felsefesi, dile, felsefî bir bakışa gerçek bir hareket noktası bulmak için nasıl "içteki dil formu" kavramını yerleştiriyorsa, aynı şekilde benzer bir "içteki form"un bilimsel bilgi ve sanat için, mitos ve din için de kabul edilebileceği ve aranabileceği söylenebilir. Ve bu form, doğrudan doğruya, bu alanların tek tek olgularının tamamlayıcı özeti veya toplamı anlamına gelmez; aksine, bu alanların inşası için onlara gerekli olan yasa anlamına gelir. Elbette bu yasanın doğrulanma yolu, sadece yasayı olgularda göstermek ve onlardan "soyutlamak"tır; fakat aynı zamanda bu soyutlama, yasayı, tek olan şeyin içeriksel mevcudiyeti için zorunlu ve temel unsur olarak gösterir. Kendi tarihsel akışında felsefe, her zaman böyle bir özel kültür formları analizi ve eleştirisi görevinin az ya da çok bilincinde olmuştur. Fakat elbette felsefe bu göreve çoğunlukla olumlu olmaktan çok olumsuz bir maksatla girişmiştir. Felsefenin bu çabası bu eleştiride, daha çok her ayrı formun olumlu neticelerinin temellenmesinden ve tasvirinden ziyade, yanlış taleplerin savunulmasına yaklaşır. Grek sofistlerinden itibaren septik mitos ve bilgi eleştirisi var olageldiği gibi, septik dil eleştirisi de var olmuştur. Zihnin bütün temel formlarının, gerçekten ortaya çıkmak ve gelişmek için, kendilerini bir parça olarak değil, bir bütün olarak ifade etme ve bu nedenle kendileri için sırf bir göreli geçerlilik yerine mutlak bir geçerlilik talep etme çabasını titizce sürdürdükleri iyice düşünülürse, bu önemli olumsuz düşünüş biçimi anla-

şılabilir hale gelir. Bu formlar, kendi özel alanlarının içine kapanıp kalmazlar, aksine, zihinsel yaşantının ve varlığın tamamını ifade etmeye yönelen kendine özgü şekillendirme çabası içindedirler. Kültürdeki çatışmalar ve kültür kavramındaki karşıtlıklar, ayrı ayrı yönelişleri içinde barındıran bu sınırsız-olana doğru çabadan ortaya çıkar. Bilim bir araştırma formu içinde oluşur; bu araştırma formu, bilim henüz yerleşemeden ve kendini kanıtlamadan önce, onu her konuda düşünmenin ilk ayırma ve bağlama fiiline dayanmaya zorlar. Sözü edilen bağlama ve ayırmalar ise, kendi ilk ifade ve kalıntılarını dilde ve genel dilsel kavramlarda bulan durumlardır. Fakat bilim, dili temel ve malzeme olarak kullanmak suretiyle, aynı zamanda zorunlu olarak, bağlama ve ayırmanın dışına çıkar. Bundan böyle, dilsel düşünmenin ilkesinden daha başka bir ilke tarafından yönetilen ve bu ilkenin egemen olduğu yeni bir "logos" ortaya çıkar ve bu logos tam net ve tam bağımsız biçimde oluşur. Logosla karşılaştırılınca, artık dilin oluşumları sadece, yeni ilkenin özelliği ve gücü vasıtasıyla ilerleyerek aşılması gereken sınırlar ve engeller gibi görünür. Dilsel düşünme formlarının ve dilin eleştirisi, gittikçe ilerleyen bilimsel ve felsefî düşünmenin tamamlayıcısı durumuna gelir. Ve geri kalan diğer alanlarda da aynı tipik gelişim seyri tekrarlanır. Ayrı zihinsel yönelimler, barışçı biçimde birbirini tamamlamak için, bir arada ortaya çıkmaz. Her biri ancak diğerlerine karşı ve diğerleriyle kavga içinde kendi gerçek gücünü göstererek, oldukları şey haline gelirler. Din ve sanat, kendi saf tarihsel faaliyetlerinde, birbirine o kadar yakınlaşır ve o kadar nüfuz ederler ki, her ikisi zaman zaman kendi içeriklerine ve içteki oluşum ilkesine göre de ayırt edilebilirler gibi görünür. Oluşumlarını Homer ve Hesiod'a borçlu olan Grek tanrılarından bahsedilmektedir. Ve diğer taraftan, yine de Greklerin dinî düşüncesi, kendi ilerleme sürecinde bu estetiksel başlangıcından ve ilk kaynağından kesin olarak ayrılır. Xenophanes'ten itibaren, insan-biçimcilik olarak bilinen ve

yararsız bulunan mitik-şiirsel, duyusal-görsel tanrı kavramına, her zaman kesin bir karşı duruş sergilenegelmiştir. Tarihte daima yeni yükseliş ve artışları görülen bu gibi zihinsel kavga ve çekişmelerde yegane son karar, en yüksek birlik makamı olarak felsefeden beklenebilir gibi görünüyor. Fakat dogmatik metafizik sistemler, bu beklenti ve talebi yanlış biçimde yerine getirirler. Çünkü onlar, burada gerçekleşen kavganın üzerinde değil, çoğunlukla ortasında bulunurlar. Onlar, erişmeye çalıştıkları soyut evrenselliğe rağmen, karşıtlığın kendisini tüm boyutları ve derinliği içinde kavramak ve bu karşıtlıklarda aracı olmak yerine, karşıtlığın sadece bir yönünü temsil ederler. Çünkü, metafizik sistemler, belirli bir mantıkî, estetik ya da dinî ilkenin metafiziksel dayanaklarından başka bir şey değildirler. Metafizik sistemler bu ilkenin soyut genelliğine ne kadar çok kendilerini kapatırlarsa, bunu yapmakla, zihinsel kültürün farklı taraflarına, bu kültürün formlarının somut topyekünlüğüne karşı kapılarını da o kadar çok kapatırlar. Felsefî bakış eğer bu formların hepsinin üzerinde olan ve diğer taraftan kesin olarak onların ötesinde bulunmayan bir bakış açısı; yani formların bütününü bir bakışta kuşatıp kavramayı ve bütün bu formların dıştaki bir aşkın varlık ya da ilkeyle olan ilişkisini değil de sadece birbiriyle saf içkin ilişkisini incelemeyi mümkün kılan bir bakış açısı elde etmeyi başarırsa, o zaman böyle bir sonucun tehlikesini atlatabilir. O zaman zihnin felsefî bir sistematiği; içinde her özel formun kendi anlamını saf biçimde kendi konumu vasıtasıyla elde edebileceği; formun içeriğinin ve anlamının, ilişkilerin ve iç içe geçmişliklerin özgülüğü ve zenginliği vasıtasıyla gösterilebileceği; formların, diğer zihinsel enerjilerle ve nihayet onların tümüyle birlikte bulunduğu bir zihin sistematiği ortaya çıkar.

14

Yeniçağ felsefesinin başlangıcından ve modern felsefî idealizmin temellenmesinden itibaren, böyle bir zihin sistematiğini elde etme girişim ve denemeleri eksik olmadı. Descartes'ın metodik

program yazısı bile, *Regulae ad directionem ingenii*[*], her ne kadar eski metafiziğin, şeylerin tamamını her yönüyle kavramayı ve doğanın en temel sırlarına nüfuz etmeyi isteyen denemesini yararsız bularak reddetse de, zihnin *universitas*[**]ını düşünsel olarak ele almanın ve ölçmenin mümkün olabileceği konusunda da bir o kadar ısrar eder. Zihnin sınırlarının ve tüm alanının *Ingenii limites definire*[***] si: Descartes'ın bu ilkesi bundan böyle bütün yeniçağ felsefesinin parolası haline gelir. Fakat "zihin" kavramı, bazen dar, bazen geniş anlamda kullanıldığı için, bu noktada henüz çelişkilerle dolu ve belirsizdir. Descartes'ın felsefesi nasıl yeni bir kuşatıcı bilinç kavramından hareket ettiyse, fakat sonra bu kavramı, *cogitatio* ifadesinde, nasıl tekrar saf düşünmeyle örtüştürdüyse, aynı bunun gibi, Descartes'a göre ve tüm rasyonalizm için zihnin sistematiği de düşünmenin sistematiğiyle örtüşmüş olur. Zihnin *universitas*ı, onun somut topyekünlüğünü mantıkî nitelikli biricik bir ilkeden sonuç olarak çıkarmayı başarınca, ancak o zaman gerçekten kavranabilir ve ona felsefî bakımdan nüfuz edilebilir. Böylelikle saf mantık formu, tekrar her zihinsel varlık ve form için örnek model ve ilk-örnek mevkiine yükselir. Bu metodik bağlam, klâsik idealizm sistemlerini başlatan Descartes'ta olduğu gibi, aynı şekilde bu silsileyi sona erdiren Hegel'de de, bir kez daha tüm açıklığı içinde önümüze serilir. Zihnin bütününü somut bütün olarak düşünme, öyleyse yalın zihin kavramında durup kalmayarak, zihni kendi bildirdiklerinin tamamına yaygınlaştırma talebini Hegel, kendinden önceki hiçbir düşünürde olmayan bir netlikte ortaya koydu. Ve şüphesiz diğer taraftan zihnin fenomenolojisi bu talebi gerçekleştirmeye çabalayarak sadece mantığa zemin ve yol hazırlamalıdır. Fenome-

15

[*] Aklın idaresi için kurallar.
[**] Bütünlük
[***] Zihnin sınırını belirlemek

nolojinin ortaya koyduğu gibi, zihinsel formların çeşitliliği, sonunda adeta en yüksek mantıkî bir zirveyle biter. Ve bu bitişinde form, kendi tamamlanmış "doğruluk"unu ve özünü bulur. Form kendi içeriği gereğince o kadar zengin ve çok yönlü olabildiği halde, kendi içyapısı gereğince biricik ve gerçek anlamda aynı-biçimli bir yasanın emri altında bulunmaktadır. Bu yasa, kavramın kendi hareketinde kendisi aynı-kalan ritmini ifade eden diyalektik metodun yasasıdır. Zihin burada kendi varoluşunun saf unsurunu, kavramı elde ederek, her biçimleniş hareketini mutlak bilgide sona erdirir. Bu en son amacında, zihnin tüm boyutlarıyla yaşadığı daha önceki bütün gelişme aşamaları, gerçi henüz gelip geçici anlar olarak bulunmakta, ama salt gelip geçici anları da ortadan kaldırmaktadır. Sonuçta burada da tüm zihinsel formlar arasında sadece mantıkîlik formuna, bilgi ve kavram formuna saf ve gerçek bir özerklik layık görülmüş gibidir. Kavram zihnin somut gerçekliğini ifade eden araç olduğu gibi, ayrıca onun bizzat kendi tözüne ait unsurdur. Buna göre, bütün zihinsel varlık ve olaylar kendine özgü özellikleri içinde çok iyi kavranıp tanınabilir ama, nihayetinde adeta tek bir boyutla ilgili görülebilir ve tek bir boyuta indirgenebilir. Bu ilişki ise ancak varlığın en derin içeriği ve gerçek anlamı içinde kavranabilir.

Gerçekte bütün zihinsel formların mantıkî bir form içinde bu en son merkezîleştirilmesi, bizzat felsefenin kendi kavramı vasıtasıyla ve özellikle felsefî idealizmin temel ilkesi vasıtasıyla zorunlu olarak talep edilmiş gibi görünür. Çünkü bu birlikten vazgeçilmesi durumunda, söz konusu formların tam bir sistematiği de hiçbir şekilde mümkün olamaz. Diyalektik metodun karşıtı ve yansıması olarak geride sadece saf bir empirik yöntem kalır. Nihayet bütün bu zihinsel şekillendirmeler dizisi bu ilkeye göre bütün aşamalarıyla yaşanana kadar, zihinsel bir formu bir başkasından zorunlu olarak ortaya çıkartan genel yasa gösterilemezse, görüleceği gibi, bu şekillendirmelerin tümü artık kendi içinde bütünleşmiş bir evren olarak

16

düşünülemez. Tek tek formlar yalın biçimde yanyana bulunmaktadırlar: Gerçi onlar kendi boyutlarına göre tamamen kavranabilir ve kendi özgülüğü içinde tasvir edilebilirler, ama onlarda artık ortak bir fikrî içerik ifade edilemez. Bu formların felsefesi de nihayetinde onların -konularına göre dil tarihi, sanat tarihi, mitoloji tarihi, din tarihi vb. olarak ifade edilebilecek ve bölümlere ayrılabilecek olan- tarihleri içinde ortaya çıkmalıydı. Bu nedenle bu noktada kendine özgü bir ikilem ortaya çıkar. Eğer biz mantıkî birlik talebine sıkıca yapışırsak, sonunda her tek alanın özelliği ve bu alanların ilkelerinin kendine özgülüğü, mantıkî formun genelliği içinde kaybolmaya yüz tutar. Buna karşılık bu bireyselliğe dalarsak, onun incelenmesinde durup kalırsak, o zaman bireysellikte kendimizi kaybetme ve artık genele dönüş yolunu bulamama tehlikesiyle karşı karşıya kalırız. Bu metodik ikilemden bir çıkış yolu, her zihinsel temel formda tekrarlanan ve öbür taraftan onlardan hiçbirinde kesinlikle aynı biçimde tekrarlanmayan bir unsurun elde edilmesi ve kavranması gerçekleştiği zaman bulunabilir. O zaman bu unsur bakımından ayrı ayrı alanlar arasındaki bu düşünsel ilişki, -dinin, estetiğin, bilginin, dilin temel fonksiyonları arasındaki ilişki-, bu ilişkide onlardan her birindeki benzersiz özgülük kaybolup gitmeksizin, savunulabilir. Eğer bütün biçimlendirmeleri ayrı ayrı zihinsel temel-yönelişlerde gerçekleştiği şekilde gerçekleştirecek ve bununla birlikte onların özel doğasını, kendine özgü niteliğini koruyacak bir ortam bulunabilirse, o zaman bununla, saf bilgi konusunda aşkın eleştiride başarılan şeyi zihinsel formların genelliğine taşıyacak bir inceleme için zorunlu bağlantı halkası bulunmuş olabilir. O halde kendimize sorduğumuz en yakın soru, zihnin çeşitli yönelimleri için böyle bir merkezî alanın ve aracı fonksiyonun gerçekten var olup olmadığı ve bu fonksiyonun, formların bilinebilme ve tasvir edilebilme vasıtası olan belirli tipik ana hatlara sahip olup olmadığı sorusudur.

17

II. İşaretin Genel Fonksiyonu ve Anlam Problemi

Biz bu konuda her şeyden önce tekrar "sembol" kavramına başvurmaktayız. Henrich Hertz, bu kavramı fiziksel bilginin bakış açısından talep etmiş ve bu bakış açısıyla belirlemişti. Fizikçinin olgularda aradığı şey, onların zorunlu ilişkilerinin tasviridir. Fakat bu tasvir sadece, duyusal izlenimlerin doğrudan görülebilir dünyasını arkada bırakmanın yanında, onlardan görünürde tümüyle vazgeçmek suretiyle başarılabilir. Fizikçinin kullandığı kavramlar; zaman ve mekân, hava ya da atom, enerji ya da maddî konum, güç ve ölçü kavramları, duyusal deneyim dünyasına egemen olmak ve bu dünyayı yasalı-düzenlenmiş dünya olarak kavramak için bilgiyi resmeden, ama kendisi duyusal verilerde doğrudan hiçbir şeyi karşılamayan serbest "tasarımlar"dır. Fakat somut hiçbir karşılığı bulunmadığı halde, -ve belki doğrudan vuku bulmadığı için-, fiziğin kavram dünyası bizzat kendi içinde tam olarak bütünleşti. Her tek kavram, her özel tasarı ve işaret, kendi içinde bir anlam ve duyum bütünü, kesin kurallara göre düzenlenmişlik taşıyan dilin hecelenen kelimesine benzer. Modern fiziğin ilk başlarında, Galilei'de bile "doğanın kitabı"nın matematiksel dilde yazılmış olduğu ve sadece matematiksel şifre-yazı içinde okunabileceği benzetmesi bulunmaktadır. Ve o zamandan beri pozitif doğa bilimindeki her gelişme, gerçekten doğa biliminin kavram vasıtasındaki ve problem koyuşundaki her ilerlemenin, onun işaret sisteminde gittikçe artan bir gelişmeyle el ele gittiğini gösterir. Galilei mekaniğinin temel kavramlarının net kavranışına, adeta bu kavramların genel mantıkî yeri belirlenerek ve bu kavrayış için genel-geçerli matematiksel-mantıkî bir işaret oluşturarak, ancak diferansiyel hesabın Algoritma*sı

* Avrupalıların, IX. yüzyılın başında yaşamış olan Türk matematikçilerinden Musaoğlu Horzumlu Mehmet'e Arapların unvan olarak verdiği "Alharezmi" kelimesinden hareketle oluşturdukları bir terimdir. Bu terim ortaçağda ondalık sayı sistemine göre yapılan (ve son zamanlarda ise, belirli herhangi bir kurala bağlı bulunan her türlü) hesap işleminin adı olmuştur. Buna "Horzumlu yolu" da denir. (Çev.)

vasıtasıyla erişilir. Ve buradan hareketle Leibniz hemen sınırsız olanın analizinin keşfine bağlı olan problemlerden, işaretlendirme fonksiyonunda içerilen genel problemi yeniden en keskin biçimde belirlemeye geçebilir; böylece de kendisinin evrensel "karakteristik" planına gerçek bir felsefî anlam yükleyebilir. Şeylerin mantığı, yani bir bilimin inşasında dayanılan içeriksel temel kavramların ve temel ilişkilerin mantığı, Leibniz'in sarıldığı ve temsil ettiği temel kanaate göre, işaretlerin mantığından ayrılamaz. Çünkü işaret, düşüncenin sırf yalın tesadüfî örtüsü olmayıp, onun zorunlu ve en önemli parçasıdır. İşaret sadece, tamamlanmış mevcut bir düşünce içeriğinin bildirilmesi amacına hizmet etmez; ayrıca bu içeriğin kendisini oluşturan ve ona tam kesinliğini kazandıran bir vasıtadır. Bir içeriğin niteliksel olarak belirlenmesi, bu içeriğin herhangi bir karakteristik işarette sabitleştirilmesiyle el ele yürür. Böylece her gerçek ve kesin ispatçı düşünme kendi dayanağını öncelikle sembol ve işaret kullanımında bulur; düşünme de sembol ve işaret kullanımına dayanır. Genel bir "tanımlama" formu, her doğa "yasası"nı düşüncemize uygun hale getirir; her tanımlama ise, sadece genel ve türe özgü işaretlerin bağlantısı vasıtasıyla ifade edilebilir. Aritmetik ve cebirin sunduğu evrensel işaretler olmasaydı, hiçbir özel fizik bağıntısı, özel doğa yasası ifade edilemezdi. Bilginin temel ilkesi genelin daima özelde seyredilebilmesinde, özelin daima genel açısından düşünülebilmesinde duyulabilir-görülebilir hale gelir.

18

Fakat bu karşılıklı ilişki şimdi sadece bilimle sınırlı değildir. Aynı ilişki, oluşturulan bütün diğer temel zihinsel formlarda da mevcuttur. Bu formların hepsi kendilerine göre ve kendilerine özgü kavrayış ve şekil verme biçimini, sadece bu kavrayış ve şekil vermeye adeta belirli bir duyusal dayanak oluşturarak uygulayabilirler. Bu dayanağın zaman zaman bu formların gerçek "anlam"ını, tüm anlam içeriğini kuşatıyor gibi görünmesi, onu önemli kılar. Dil tamamen bir ses işaretleri sistemi olarak tanımlanabilir ya da düşü-

nülebilir. Sanatın ve mitosun dünyası, önümüzde duran özel, duyusal-kavranabilir yapıların dünyasında tükenir konumdadır. Ve bununla, gerçekten bütünüyle çok farklı zihinsel oluşumların uyum içinde olduğu, her şeyi kuşatıcı bir ortam ortaya çıkmıştır. Zihnin içeriği sadece kendi dışa vurduklarında açılır; düşüncede var olan form sadece, kendini ifade etmede muhtaç olduğu duyusal işaretlerin cisimleşmesi zarfında ve cisimleşmesiyle bilinebilir hale gelir. Bu nitelikteki farklı ifade sistemlerine sistematik bir genel bakış elde edilebilseydi, bu sistemlerin tipik ve geneli kapsayacak ana hatları, ayrıca onların özel derecelendirilmesi ve içsel farklılıkları gösterilebilseydi, o zaman Leibniz'in bilgi için ortaya koyduğu "genel karakteristik" fikri, bütün zihinsel oluşturmalar için de gerçekleşir-
19 di. Genel karakteristik gerçekleştikten sonra sembolik fonksiyonun gramatikal bir biçimine, bu fonksiyonun dilde ve sanatta, mitosta ve dinde hazır bulduğumuz şekildeki özel ifadelerini ve deyimlerini kuşatmak ve genel olarak birlikte belirlemek suretiyle sahip oluruz.

Böyle bir gramer fikri, kendi içinde geleneksel-tarihsel idealizm öğretisi kavramının genişletilmesini de taşır. Bu öğreti, öteden beri *mundus intelligibilis**'i başka bir evrenin, yani *mundus sensibilis***'in karşısına koymaya ve her iki dünyanın sınırlarını kesin biçimde ayırmaya yönelmiştir. Esas itibariyle sınırlar öyle uzaklaşmıştır ki, düşünülür olanın dünyası saf eylem unsuru vasıtasıyla, duyulur olanın dünyası duygusal unsurlar vasıtasıyla belirlenir. Düşünülür dünyada zihinsel olanın kendiliğindenliği, duyulur dünyada duyusal olanın pasifliği, bağlanmışlığı egemendir. Fakat problemi ve görevi şimdi en genel çerçevede önümüze koymuş olan "genel karakteristik" için bu karşıtlık artık hiç uzlaşmaz ve çelişkili de-

* Düşünülür evren

** *Duyulur evren*

ğildir. Çünkü burada duyusal ve zihinsel olan arasında yeni bir karşılıklı ilişki ve bağıntı formu ileri sürülür. Şayet zihinsel olanın saf fonksiyonunun kendi somut gerçekleşmesini doğrudan duyusal olanda aramak zorunda olduğu ve fonksiyonun en sonunda burada gerçekleşebileceği gösterilebilirse, duyulur ve düşünülür olan arasındaki metafiziksel düalizm problemi aşılır gibi görünecektir. Duyusalın kendi çevresinde, saf "hareket" ve sırf "tepki hareketi" olan şeyle "izlenim" ve "ifade" alanına ait olan şeyin net bir biçimde ayırt edilmesi gerekir. Dogmatik sensüalizm akılcı faktörlerin anlam ve önemini küçümsemesinin yanında, ayrıca bilhassa duyusallığın kendisini -o her ne kadar duyusallığı zihnin gerçek temel gücü olarak ilan etse de- duyusallık kavramının bütün boyutlarında ve duyusal eylemlerin topyekünlüğünde tam olarak yakalayaması bakımından da yanlışlık içindedir. Dogmatik sensüalizm, duyusallığı doğrudan "izlenimler"in dünyasıyla, yalın duyumlamaların doğrudan verili durumuyla sınırladığı takdirde, yetersiz ve kopuk bir duyusallık tablosu çizer. Bu tablo içinde duyusal olanın bizzat kendi etkinliği bile, Goethe'nin ifadesini kullanmak gerekirse, zihinsel oluşumların farklı alanlarında etkili olarak görülen "tam duyusal fantezi" bile yanlış tanınır. Gerçekte duyusal hayal gücünün bütün farklı alanlarda, algı dünyasının üzerinde ve yanında kendine özgü özgür bir sembol dünyası; kendi doğrudan özelliği gereğince duyusal olanın rengini tamamen kendinde taşıyan, ama daha önceden şekillenmiş ve bu nedenle zihinsel egemen bir duyusallığı ifade eden sembol dünyası oluşturması, onun içkin gelişiminin gerçek taşıyıcısı olarak görülür. Burada yalın verili ve önceden bulunan duyusal şey değil, herhangi bir özgür şekillendirme formunda oluşacak olan duyusal çeşitlilikler sistemi söz konusudur.

Dil oluşumu süreci, doğrudan etkilerin karmaşasının, ancak onu "adlandırmamız" ve böylelikle dilsel ifade ve dilsel düşünme fonksiyonuyla ona nüfuz etmemizle bizim için nasıl aydınlandığını ve

düzenlendiğini, aşağı yukarı gösterir. Bizzat etkilerin dünyası da, dil işaretlerinin bu yeni dünyasında yeni bir zihinsel telaffuz için tamamen yeni bir "durum" kazanır. Bu işaretlerde dil sesi vasıtasıyla kesin içerik unsurlarının sabitlenmesi, ayrılması ve farklılaşması gösterildiği gibi, ayrıca bu işaretlere adeta belirli bir düşünsel nitelik ödünç verilir. Bu nitelik sayesinde dil işaretleri şimdi duyusal denilen niteliklerin sırf doğrudanlığı üzerine yükselir. Böylece dil zihinsel temel vasıtalardan birine dönüşür. Sırf duyumlama dünyasından tasarım ve düşünüş dünyasına ilerlemeyi bu vasıta sayesinde gerçekleştiririz. Dil, kavramın bilimsel kavram olarak, belirli mantıkî form birliği olarak oluşumunda görülen akılcı çalışmayı nüve halinde kendi içinde taşır. Burada ilkönce birleştirme ve ayırma fonksiyonu, kendi en yüksek bilinçli ifadesini bilimsel düşünmenin analiz ve sentezinde bulan genel fonksiyon bulunur. Kavram ve dil işaretleri dünyasının yanında şimdi, bu dünyayla karşılaştırılamayan ve buna rağmen bu dünyaya zihinsel kaynağı gereğince çok yakın olan mitos ya da sanatın oluşturduğu biçimler dünyası bulunur. Çünkü mitik hayal gücü de, duyusal olanda o kadar kuvvetli kök salmasına rağmen, duyusal olanın salt hareketsizliğinden uzaktır. Mitik hayal gücü, duyusal deneyimin bize sunduğu şekildeki alışılmış empirik ölçütlerle karşılaştırılınca, onun ürünleri mutlaka "gerçek olmayan" ürünler olarak görülebilir; fakat özellikle bu hayalîlikte mitik fonksiyonun içteki özgürlüğü ve kendiliğindenliği meydana çıkar. Ve bu özgürlük asla tam bir yasasız keyfîlikle örtüşmez. Mitosun dünyası tesadüfînin ya da sırf anlık ruhsal durumların ürünü değildir; aksine bu dünya, kendi bütün özel dışa vurmaları vasıtasıyla etkili olan, kendine özgü temel oluşum yasalarına sahiptir. Bundan sonra sanatsal seyir alanında, estetik bir formun duyusalda her kavranışının, sadece bizim kendimizin, formun temel unsurlarını şekillendirerek üretmemizle mümkün olabileceği,
21 büsbütün açık hale gelir. Mesela bütün mekânsal yapıların kavranı-

şı, nihayetinde formun bu içteki üretim etkinliğine ve bu üretimin yasalılığına bağlıdır. Böylece, bilincin tanıdığı en yüksek ve en saf zihinsel faaliyetin, nasıl belirli duyusal etkinlik biçimlerinin kaçınılmaz sonucu ve aracılığıyla olduğu, tam olarak anlaşılır. Biz burada da saf düşüncenin gerçek ve esaslı yaşantısına, yalnızca görüntülerin renkli yansımasında sahip oluruz. Zihnin çeşitli dışa vurma sistemlerini, sadece onun aslî sembol gücünün farklı yönelişlerini takip ederek kavrayabiliriz. Bu dışlaşmalarda biz zihnin özünü yansıma içinde gözlemleriz. Düşünme olarak telâkki ettiğimiz zihnin özü, bize kendini, sadece zihin duyusal malzemeyi biçimlendirmeyle başladığında sunabilir.

Ve gerçekte farklı duyusal sembol sistemlerinin oluşturulmasında görülen saf bir zihin faaliyeti, bu sembollerin hepsinin en baştan belirli bir nesnellik ve değer talebiyle ortaya çıkmasında da kendini gösterir. Sembollerin hepsi sırf bireysel bilinç olgularının dışına taşarlar. Onlar bireysel bilinç olgularının karşısında, genel-geçerli olanı sergilemek isterler. Bu talep daha sonraki eleştirel-felsefî bir incelemenin ve onun geliştirilen ve iyice olgunlaştırılan hakikat kavramının önüne, problemli olarak çıkabilir. Fakat her form, bu talebi, kendi karakteristiği ve varlığına ait olarak ortaya koyar. Bu formların kendisi temelde kendi ürünlerini sadece nesnel-geçerli olarak görmez; ayrıca onları çoğunlukla "gerçek olan"ın, nesnelerin esas özü olarak da görür. Böylece ürün, mitosun, "şey" ve "işaret" içeriğinin açıkça ayrılmaması, her ikisinin tümüyle ilgisizlik içinde bir diğerine dönüştürülmesi, mitosun düşünme tarzına işaret ettiği gibi, dilsel düşünmenin ilk, adeta doğal ve yansıtıcı-olmayan dışlaştırmalarına da işaret eder. Mitosta bir şeyin ismiyle o şeyin kendisi ayrılmaz biçimde birleşmiştir. Sırf söz ya da sembol büyülü bir gücü kendi içinde bulundurur ki, bu güç vasıtasıyla şeylerin özü bize kendini verir. Ve, şeylerin içinde gerçekten yetkin özü keşfetmek için, bu temaşanın sadece bilfiil var olandan düşüncede

olana, nesnel olandan fonksiyonel olana döndürülmesi gerekir. Çünkü esasen işaretin kazanılması, zihnin içkin gelişiminde nesnel varlık bilgisinin kazanılması için daima öncelikli ve zorunlu bir adım teşkil eder. İşarette bir sürekli olan şey belirlendiği ve vurgulandığı için, özellikle bilinç içeriklerinin sürekli değişimini işaret vasıtasıyla durdurmak, adeta bilinç açısından nesnelliğin ilk kanıtını ve ilk merhalesini oluşturur. Salt bilinç içerikleri, içerik bir kez geçip gittikten ve yerini bir başkasına bıraktıktan sonra, asla mutlak-özdeş kesinlik içinde tekrarlanmaz. İçerik bilinçten kaybolur kaybolmaz, ilk ve son defa olarak, ne olmuş ise o olarak çekip gitmiştir. Fakat bilinç artık içeriksel niteliklerin bu aralıksız değişiminin karşısına, bizzat kendisinin ve kendi formunun birliğini koyar. Bilincin özdeşliği ilkin onun olduğu ya da sahip olduğu şeyde değil, yapıp ettiği şeyde kendini gerçekten gösterir. Bir içerik birleştirildiği işaret vasıtasıyla kendi kendinde yeni bir durum ve anlam kazanır. Çünkü bilincin tek tek içeriklerinin bilfiil değişiminin aksine, işarete, sürekli olan belirli bir düşünsel anlam verilir. İşaret, verili yalın duyumlamaya eşit ve tek başına ve yalnız bir kerelik bir şey olmayıp, bir toplamın temsil edicisi olarak, mümkün içeriklerin bir kaplamsal-kavramını taşır; sonuçta da mümkün içeriklerin hepsinin karşısında, bir ilk "genel"i tasvir eder. Bilincin dilde, sanatta, mitosta etkin olan sembolik fonksiyonunda, kısmen de saf görsel doğanın, kısmen saf soyut doğanın belirli değişmez temel biçimleri, öncelikle bilincin akışından ortaya çıkarlar; akan içeriğin yerine, formun kendi içinde bütünleşmiş ve kendi içinde varlığını sürdüren birliği yerleşir.

22

Bu noktada ise salt bir tek eylem değil, bilincin gelişiminde iz bırakan, sürekli ilerleyen bir belirleme süreci söz konusudur. Dilsel işaretlerle, mitik ya da sanatsal sembollerle içeriğe tahsis edilen sabitleştirme, ilk aşamada hafızadaki içeriğin korunmasından, sonuçta da bu içeriğin yalın, aslına uygun kopyalanışından daha fazla bir

şey değilmiş gibi görünmektedir. İşaret burada ilişkili olduğu içeriğe hiçbir şey katamaz; tersine içeriği yalın biçimde muhafaza eder ve tekrarlar. Sanatın psikolojik gelişim tarihinde, bütün sanatsal biçimlendirmelerin, duyusal-algılanmış olanın belirli ana hatlarının ortaya çıkarılması ve hafızanın kendi oluşturduğu bir sembolde sunulması yönünde etkili olduğu sırf "hafıza sanatı" evresinin kanıtlanabileceğine inanıldı.[4] Fakat tek tek temel yönelimler kendi özel enerjileri içinde ne kadar açıkça ortaya çıkarlarsa, görünüşteki her "taklit"in daima aslî ve özerk bir çabanın temeli olarak bilince katılması o kadar belirgin olur. İçeriğin kendisinin çoğaltılabilirliği, içinde bilincin özgür ve bağımsız davrandığı ve içeriği taşıyan bir işaret üretimine bağlanır. "Hafıza" kavramı da böylece daha zengin ve daha derin bir anlam kazanır. Bir içeriğin hatırlanması için, onun bilince sırf duyumlama ya da algılamadan başka bir şekilde, içsel olarak verilmesi gerekir. Burada, verilmiş olanın başka bir anda sırf tekrarlanışı yeterli değildir; aksine, tekrarda aynı zamanda yeni bir şekil verme ve kavrayış niteliğinin kendini göstermesi gerekir. Çünkü içeriğin her kopyalanışı "refleksiyon"un yeni bir aşamasını da kendi içinde bulundurur. Bilinç, içeriği, sembol içinde, artık yalın şimdiki zamanki içerik olarak değil, geçmiş fakat kendisi için kaybolmamış bir şey olarak kavrar; bu suretle bilinç, içerikle girdiği bu değişken ilişki vasıtasıyla kendine ve içeriğe değişken bir düşünsel anlam verir. Ve bu durum, benin kendi sembol dünyası ne kadar çok ayrımlaşırsa, her zaman çok belirgin ve zengin olarak ortaya çıkar. Böylelikle ben, sadece ilk baştaki oluşturma etkinliğini gerçekleştirmekle kalmaz; aynı zamanda bu etkinliği derinden derine anlamayı öğrenir. Ve bu suretle de "öznel" ve "nesnel" dünyanın sınırları hakikaten açık ve net biçimde ortaya çıkar. Genel bil-

23

[4] Bkz. Wundt, Völkerpsychologie (Toplum Psikolojisi), Kısım.III, Die Kunst, 2.bs. s.115ff.

gi eleştirisinin asıl görevlerinden biri yasaları göstermektir ki, bu sınırlandırma, saf teorik alanın içinde, bilimsel düşünmenin metotlarıyla ve söz konusu yasalara göre gerçekleşir. Sınırlandırma, "öznel" ve "nesnel" varlığın katı biçimde ayrılmış, içerik bakımından tamamen belirlenmiş etkinlik çevreleri olarak en baştan birbiri karşısına konmadığını, tam tersine her ikisinin bilgi sürecinde ve sürecin şartlarına ve vasıtalarına göre kendi kesinliğini kazandıklarını gösterir. Bu fonksiyonun kendi gerçekleşmesini bulması, o halde, "öznel" ve "nesnel" varlığın, içeriklerini birbiri karşısında sınırlandırması şeklindeki nitelik, erişilen bilgi aşamalarına göre farklı olurken, "ben" ve "ben-olmayan" arasındaki kategorik ayrılık, iç içe geçmiş, sürüp giden etkili bir teorik düşünme fonksiyonu olarak ortaya çıkar. Deneyimin "nesneleri", teorik-bilimsel evren incelemesi için deneyimin sürekli ve zorunlu unsurlarıdır. Fakat bu unsurların bazı içeriklerine zorunluluk ve süreklilik verilir. Kendisine süreklilik ve zorunluluk tanınan unsur, bir taraftan, düşünmenin de-
24 neyime dayandırdığı genel metodik kritere bağlı iken, diğer taraftan, bilginin şu ana özgü durumunun, onun empirik ve teorik açıdan kesinleşmiş tüm apaçık kavrayışlarının kaçınılmaz sonucudur. Bizim doğanın inşasında, deneyim dünyasının oluşturulmasında, "nesnel" ve "öznel"i soyut karşıtlar olarak kullanma ve uygulama özelliğimiz bu bağlam içinde incelenince, bilgi probleminin çözümü olarak değil, daha ziyade eksiksiz ifadesi olarak kendini gösterir.[5] Fakat bu karşıtlık, ancak biz onu teorik düşünmenin ve onun kendine özgü kavram vasıtasının sınırları dışında soruşturunca, tüm zenginliği ve içsel çeşitliliği içinde ortaya çıkar. Sadece bilim değil, aynı zamanda dil, mitos, sanat ve din de kendi temel taşlarını

[5] Daha ayrıntılı temellendirme ve tamamlama için Substanzbegriff und Funktionbegriff (Töz ve Fonksiyon Kavramları) eserimdeki anlatıma bakınız; Berlin 1910, Bölüm IV.

kendine özgü biçimde tedarik eder. "Gerçek olan"ın ve zihinsel olanın dünyası gibi ben'in dünyası da, o temel taşlardan, bizim için inşa edilir. Biz formları yalın ürünler şeklinde verilmiş bir dünyaya sokamayız; aksine onları, varlığın kendine özgü bir biçimlenişini, varlığın özel bir ayrılmasının ve bölümlenişinin gerçekleşmesini sağlayan fonksiyonlar olarak kavramak zorundayız. Aynı şekilde nasıl her fonksiyonun bu noktada kullandığı farklı vasıtalar ve onların hepsinin ayrı ayrı kabul ettiği ve uygulama alanına soktuğu tümüyle farklı ölçü ve kıstaslar mevcut ise, elde edilen de farklı olur. Bilimin hakikat ve gerçeklik kavramı dinin ya da sanatın hakikat ve gerçeklik kavramından daha başka bir kavramdır. Din ve sanattaki "içteki" ve "dıştaki" arasında, dünyanın ve benin varlığı arasında, gösterilemeyen ama daha ziyade kurgulanan özel ve benzersiz temel ilişki de çok gerçektir. Bütün bu çeşitli, birbiriyle kesişen ve çelişen kavrayışlar ve talepler arasında kesin karara varmadan önce, onlar, öncelikle eleştirel bir kesinlik ve titizlik içinde ayrılmalıdır. Tek tek her birinin gördüğü işi, diğerlerinden herhangi birinin talepleriyle ve kıstaslarıyla değil, bizzat kendi kendisiyle karşılaştırmak gerekir. Ve öncelikle, böyle bir incelemenin sonunda, bütün farklı ben ve dünya-kavrayışı formlarının, bir diğeriyle birleştirilebilir olup olmadığı ve nasıl birleştirildiği; onların kendinde var olan aynı "şey"i kopya edip etmedikleri, uyumlu bir zihinsel eylem sistematiği ve topyekünlüğü halinde tamamlanıp tamamlanmadıkları sorusu cevaplanabilir.

Bu inceleme biçimini ilkönce Wilhelm von Humboltd dil felsefesi için çok açık biçimde düşündü ve uyguladı. Humbolt için, dil 25
oluşumunun bütün malzemesini ifade eden fonetik işaretler kendinde öznel ve nesnelin asıl unsurlarını topladıkları için, onlar nesnel olan ve öznel olan arasında adeta köprüdür. Çünkü ses bir yönüyle konuşulmuş ve bu bakımdan bizzat kendimizden vücuda gelmiş ve biçimlenmiş bir ses iken, diğer yönüyle ise, işitilmiş ses olarak, bi-

zi çevreleyen duyusal gerçekliğin bir bölümüne tekabül etmektedir. Bundan dolayı biz sesi "dıştaki" ve aynı zamanda bir "içteki şey" olarak, içtekinin dıştakinde iz bırakan ve nesneleşen bir enerjisi olarak tanır ve kavrarız. "Dilde zihinsel çaba dudaklar vasıtasıyla yola koyulur ve bu çabanın ürünü, çaba gösterenin kulağına geri döner. O halde tasarım, öznellikten uzaklaşılmadan gerçek nesnellik yerine konur. Buna sadece dil muktedirdir; dilin yardımı olmadan, daima sakin biçimde gerçekleşen özneye geri dönen nesnelliğe yer verilmeden, kavram oluşumu, yani gerçek düşünme mümkün olamaz. ...Çünkü dil göz önünde yatıp duran, kavramın bütününde kuşatılabilen ya da yavaş yavaş bildirilebilen bir madde olarak görülemez; tersine kendini sonsuzca üreten bir şey olarak görülmelidir; üretimin yasaları belirlendiğinde ise, çevre çizgisi ve ürünün niteliği de adeta büsbütün belirsiz kalır. ...İnsan ve nesne arasına nasıl tek başına ses giriyorsa, aynı şekilde insan ile içten ve dıştan onu etkileyen doğa arasına dilin bütünü girer. İnsan nesnelerin dünyasına kendi içinde yer vermek ve onlar üzerinde çalışmak için, seslerden oluşan bir dünya ile çevrilidir."[6] Dilin bu eleştirel-idealist düşünülüşünde, aynı zamanda bütün sembol-verme nitelikleri ve formları için geçerli olan bir unsura işaret edilir. Zihin "nesne"yi, her nesne için kendisinin serbestçe tasarladığı işarette, kendi kendini ve kendi şekillendirme fiilinin gerçek yasalılığını yakalamak suretiyle kavrar. Ve bu kendine özgü nüfuz etme, öncelikle nesnellik gibi öznelliğin de derin biçimde belirlenişine zemin hazırlar. Bu belirlemenin ilk aşamasında, iki çelişen unsur birbirine karşı ve birbiriyle yan yana daha yalın biçimde ayrılmış gibi görünür. Dil ilk baştaki oluşumunda dıştakinin ifadesinden çok içtekinin ifadesi olarak, sırf nesnellik ifadesinden çok sırf öznellik ifadesi olarak anlaşılabilir. İlk bakışta, dil sesi, sadece basit taklit sesi anlamı
26 taşıyan duygu ve heyecan sesinden başka bir şey değildir. "Dilin

[6] Humboldt, Einleitung zum Kawi-Werk, S.-W. (Akademie Ausg.) VII, 55 ff.

başlangıcı" üzerine ifade edilen farklı kurgusal görüşler, gerçekte bu iki aşırılık arasında hareket eder. Fakat bu aşırılıklardan hiçbiri dilin kendisinin zihinsel özüne ve çekirdeğine ulaşamaz. Çünkü dil vasıtasıyla ne tek başına nesnel bir şey, ne de tek başına öznel bir şey gösterilip ifadelendirilebilir; aksine, dilde her iki faktör arasında kendine özgü bir karşılıklı belirleme ve yeni bir uzlaştırma gerçekleşir. Buna göre, sırf duygu boşalımı, nesnel fonetik uyarımın tekrarını, dilin karakteristik formunu ve anlamını ifade edemez. Dil daha ziyade, özellikle uyarım ve duygu birbirine bağlandığı ve böylece, "ben" ve "dünya"nın şimdiye kadar verilmemiş olan yeni bir sentezi oluşturulduğu zaman ortaya çıkar. Ve ayrıca, benzer ilişki, gerçekten bağımsız ve aslî bütün bilinç yönelişlerinde de kurulur. Sanat da, nasıl çok az ölçüde dıştaki bir gerçekliğin yapısının taklidi olarak belirlenip kavranabilirse, yine aynı ölçüde, sırf içtekinin ifadesi olarak tanımlanıp kavranabilir. Aynı zamanda sanatta, "öznel" ve "nesnel" olanın, saf duyu ve saf biçimin birbirine açılması ve bu açılmada yeni bir varlık ve içerik kazanması işleminde, kesin ve belirleyici unsur bulunmaktadır. Bütün bu örneklerde, nesnel olan aleyhine olarak öznel olanın kesin bir dogmatik sınırlandırmasıyla zihinsel formların analizine başlayamayacağımız; aksine, sanatı sınırlandırmanın ve onun etki alanını belirlemenin ancak bizzat bu formlar vasıtasıyla gerçekleştirileceği, akılcı fonksiyonla ilgili sınırlandırmada olabileceğinden daha keskin biçimde ortaya çıkar. Her özel zihinsel enerji, bu belirlemenin gerçekleşmesine kendine özgü biçimde yardım eder ve bundan dolayı, dünya kavramının kuruluşundaki gibi, ben-kavramının kuruluşunda da rol oynar. Dil, mitos, sanat ve bilgi içteki ya da dıştaki varlığın verilmiş ya da kendiliğinden oluşan bir imgesini yalın biçimde yansıtan sırf bir ayna gibi davranmazlar; tersine onlar bu şekildeki ilgisiz ortamlar yerine, daha ziyade bütün biçimlendirmelerin başlangıç noktaları olduğu gibi, algılamanın şartları, gerçek ışık kaynaklarıdır.

III. "Temsil" Problemi ve Bilincin İnşası

Mitosun, sanatın, dilin analizinde karşımıza çıkan ilk problem, belirli bir duyusal içeriğin nasıl her zaman genel bir zihinsel "anlam" taşıyıcısı olabileceği sorusundan ibarettir. Bütün bu alanları kendi nesnesel mevcudiyetlerine göre kavramakla, bunun sonucunda onların kullandıkları işaretleri sadece onların fiziksel özelliklerine göre tasvir etmekle yetinildiğinde, bu alanlar en son temel unsur olarak dokunma, işitme, görme duyularının basit niteliklerine, özel duyumlamaların bir cisimleşmesine indirgenmiş olur. Fakat, şimdi belirli bir nitelik içinde gözlenen basit duyusal maddenin yeni ve çok yönlü zihinsel bir canlılık kazanması mucizesi gerçekleşir. Sadece yükselme ve alçalma vasıtasıyla, şiddet ve nitelik vasıtasıyla farklılaşan fiziksel ses, dil sesi şekline sokularak, en ince düşünsel ve duygusal farklılıkların ifadesiyle görevlendirilmiş olur. Ses doğrudan olan şey iken, şimdi, dolaylı yaptığı ve "ifade ettiği" şey karşısında, onun olan şeyliği tamamen geriye çekilir. Sanat eserinin dayandığı tek tek unsurlar da bu temel ilişkiyi açıkça gösterir. Hiçbir sanatsal ürün bu unsurların basit bir toplamı olarak anlaşılmaz; hepsinde türe özgü belirli bir estetik biçimlendirme anlamı ve yasası etkilidir. Bilincin bir melodinin birliği için tonları arka arkaya ekleyerek oluşturduğu sentez, dil seslerinin çeşitliliğini bizim için bir "cümle" birliği halinde toplayan sentezden tamamen farklıdır. Fakat, müzikteki ve dildeki bu bilinç sentezi, her iki sentez durumunda duyusal ayrıntıların kendileri olarak durup kalmamaları; onların kendilerini bir bilinç-bütününe eklemeleri ve bu eklemeyle öncelikle kendi niteliksel anlamlarını kazanmaları noktasında ortaktır.

27

Eğer öncelikle bilincin birliğini kuran ve gösteren ilişkilerin tamamını genel bir bakışla önümüze koymayı denersek, o zaman kendine özgü ve bağımsız birleştirme "biçimleri" olarak karşıda mevcut bulunan belirli bir temel bağıntılar silsilesine yöneliriz. Mekân formunda kendini gösteren "yan yana olma" durumu, var-

lık-belirlemelerinin birleştirilmesidir ve biri "şey" olarak, diğeri "özellik" olarak kavranır; zaman formunda kendini gösteren arka arkaya olma durumu, birbirini takip eden olayların bağıntısıdır ve biri diğerinin sebebi olarak görülür. Bunların hepsi böyle temel ilişki-biçimlerinin örnekleridir. Sensüalizm, temel ilişki biçimlerini tek tek izlenimlerin doğrudan içeriğine dayandırmayı ve onların sebebini böyle izah etmeyi boşuna dener. Hume'un tanınmış psikolojik teorisine göre, "bir flütün üzerindeki beş ses", en azından zamanın tasarımını "ifade" edebilir; fakat bu sonuç sadece, "arka arkaya olma"nın karakteristik ilişki-unsuru ve düzen-unsuru sessizce tek tek seslerin içeriğine eklendiği ve böylece seslerin genel içyapı formu gereğince çok önceden kabul edildiği takdirde mümkün olabilir. Bundan dolayı, bilgi eleştirisi nitelikli analiz gibi psikolojik analiz açısından da, ilişkinin gerçek temel formları, görme, işitme ve dokunma duyumunun unsurlarını teşkil eden yalın duyusal nitelikler olarak, ayrıca bilincin aynı yalınlıkta ve bir diğerine indirgenemez "nitelikleri" olarak kendini gösterir. Ve şüphesiz diğer taraftan bu noktada felsefî düşünme, bu ilişkilerin çeşitliliğini sadece basit bir bilfiil olay şeklinde içine sindirerek yatışamaz. Duyumlamalarda biz ilişkilerin farklı temel sınıflarını basit şekilde birer birer saymakla ve ilişkileri birleşmez çokluklar olarak önümüze koymakla yetinebiliriz. Buna karşılık, bağıntılara gelince, onların ayrı ayrı birleştirme formları olarak yaptığı şey, bizim tarafımızdan sadece, biz formları daha yüksek nitelikteki bir sentez vasıtasıyla bizzat birbiriyle yeniden bağlamayı düşündüğümüz zaman anlaşılabilir ve kavranabilir gibi görünür. Platon'un, Sophistes'te, saf düşüncelerin ve form kavramlarının sistematik "karşılıklı bağlılığı" problemini, *κοινωνία τῶν γενῶν* (nesillerin bağlılığı) problemini ortaya atmasından bu yana, problem, felsefî düşüncenin tarihinde sürekli tartışılageldi. Bu problemin eleştirel ve metafiziksel-kurgusal çözümü ise, iki çözüm şeklinin, farklı bir "genel olan" kavramını

ve bununla da mantıkî sistemin kendisinin farklı bir anlamını kabul etmeleri noktasında ayrılır. Eleştirel inceleme analitik-genel olan kavramına dayanır; metafiziksel-kurgusal inceleme sentetik-genel olan kavramını amaçlar. Biz eleştirel olanda mümkün birleştirme formlarının çeşitliliğini en yüksek bir sistem kavramında birleştirmekle ve böylece bu formları belirli temel yasalar altında düzenlemekle yetiniriz; diğerinde ise özel formların somut toplamın, topyekünlüğünün biricik bir ilkeden nasıl meydana geldiğini anlamaya çalışırız. Metafiziksel-kurgusal inceleme biçimi sadece bir başlangıç ve bitiş noktasını kabul edince, -ki her iki nokta aynı metodik ilkenin kesintisiz kullanımı vasıtasıyla sentetik-tümdengelimli kanıtlama sürecinde birbiriyle bağlanır ve uzlaştırılır- o zaman eleştirel incelemeye izin verdiği gibi, ayrıca incelemenin farklı "boyutları"nın çokluğunu açıkça talep eder. Metafiziksel-kurgusal inceleme, ilk başta yalınlıktan vazgeçen bir birlik problemini ortaya koyar. Farklı zihinsel biçim verme şekilleri biricik, yalın-ilerleyen dizi şeklinde düzenlenmeye çalışılmaksızın, bu şekilde kabul
29 edilir. Ve elbette doğrudan doğruya böyle bir tabloda; metafiziksel inceleme tablosunda bizzat ayrı ayrı formlar arasındaki bir ilişkiden asla vazgeçilmeyip, daha ziyade sistem düşüncesinin aksine, yalın bir sistem kavramı yerine, karmaşık bir sistem kavramı ortaya konularak, bu ilişki daha da kuvvetlendirilir. Her forma, deyim yerindeyse, içinde etkin olduğu ve formun kendine özgü özelliğini tümüyle bağımsız olarak geliştirdiği özel bir alan tahsis edilir; fakat aynı zamanda şimdi tüm bu fikrî etkileme biçimleri topluluğunda bu şekilde belirgin hale getirilebilen ve tasvir edilebilen belirli benzerlikler, belirli tipik davranış biçimleri ortaya çıkar.

Formların niteliğinin ve kipliğinin farklılığı olarak gösterebileceğimiz bir farklılık, bu noktada ilk unsur olarak karşımıza çıkar. Bu durumda belirli bir ilişki "niteliği"nden, özel birleştirme biçimi anlaşılmalıdır ki, ilişki bu birleştirme biçimi sayesinde, bilincin bü-

tünü içinde, kendi parçalarının tam bir denkliği kuralına bağlı olan diziler oluşturur. Böylece, "arka arkaya olma" karşısında "hep bir arada olma", ardışık ilişki formu karşısında eşzamanlı ilişki formu böyle bir bağımsız nitelik teşkil eder. Diğer taraftan ise şimdi aynı ilişki formu, başka bir form bağlamının içinde kendini bularak da içsel bir değişime uğrayabilir. Her tek ilişki, kendine özgü oluşuna zarar gelmeden, aynı zamanda bir duyu bütününe; bizzat tekrar bütünün gerçek "doğası"na, bütünün kendi içinde bütünleşmiş formyasasına sahip olan duyu bütününe aittir. O zaman mesela bizim "zaman" olarak adlandırdığımız genel bağıntı, estetik bilincin belirdiği üründe önemli bir unsuru temsil ettiği gibi, teorik-bilimsel bilginin de çok önemli bir unsuru olur. Newton'da mekaniğin başlangıcında bütün olayların sürekli temeli olarak ve bütün değişimlerin kendi içinde düzenli ölçüsü olarak açıklanan zamanın, müziksel sanat eserlerinde ve onların ritmik ölçülerinde egemen olan zaman ile, isimden başka hemen hiç ortak yönü yoktur. Ve şüphesiz bu adlandırma birliği, en azından her ikisinde bizim "arka arkaya olma" ifadesiyle işaret ettiğimiz genel ve soyut nitelik bulunduğu ölçüde, kendi içinde anlam birliği taşır. Fakat elbette olgunun zaman formunun yasaları olarak doğa yasalarının bilincinde ve bir ses ürününün ritmik ölçülerinin kavranışında egemen olan bir gerçek arka arkaya olma kipi, hep bir özel arka arkaya olma "şekil"i vardır. Buna benzer olarak biz figürler ve çizgilerin gerçek karmaşık- 30
bütünlüğünü, gerçek mekânsal formları bir durumda sanatsal süsleme olarak, başka durumda geometrik tasvir olarak kavrayabiliriz ve bu kavrayış sayesinde aynı malzemeye tamamen farklı bir anlamı ödünç verebiliriz. Bizim estetik bakış ve üretimde, ressamlıkta, plastik sanatlarda, mimarîde kurduğumuz mekânların birliği, belirli bir mantıkî-geometrik aksiyomlar öğretisi formunda ve belirli geometrik teoremlerde kendini gösteren aşamadan tamamen başka bir aşamaya aittir. Geometrik teoremlerde mantıkî-geometrik kavra-

mın kipliği, sanatta sanatsal mekân tasarımının kipliği geçerlidir. Geometride mekân, birbirine bağlı olan belirlemelerin bir cisimleşmesi olarak, bir "sebepler" ve "sonuçlar" sistemi olarak düşünülür. Sanatta mekân, kendi ayrı ayrı unsurlarının içiçeliği içinde, bir bütün olarak, görsel ve duygusal birlik olarak kavranır. Ve böylelikle, mekân bilincini baştan sona geçen biçimlendirmelerin dizisi henüz daha tükenmiş değildir: Çünkü mitik düşünmede de, evrenin empirik düşünmedeki mekansal bölümlenişi tablosundan net ve karakteristik biçimde ayrılan mekansal bakış açısına göre ve tamamen kendine özgü bir mekan tablosu, dünyanın kendine özgü bir "konumlanış" ve bölümleniş biçimi görülür.[7] Mesela, genel "nedensellik" formu, bizim onu bilimsel ya da mitik düşünme basamağında incelememize göre, tümüyle farklı bir aydınlık içinde kendini gösterir. Mitos da nedensellik kavramının varlığını bilir. Mitos bu kavramı, bu kavrama dayanarak mitik olarak "açıkladığı" ayrı ayrı görünüşlerin çokluğunu anlamlandırmak için kullandığı gibi, kendi genel kozmogonisinde ve teogonisinde de kullanır. Fakat bu son "açıklama" motivi, teorik-bilimsel kavramlar vasıtasıyla nedensel bilgiye egemen olan motivden tamamen başka bir motivdir. Bu şekildeki kaynak problemi bilimde ve mitosta ortaktır. Fakat biz, bir alandan diğerine geçer geçmez; kaynağı mitik güç olarak anlamak yerine, bilimsel ilke olarak kullanır kullanmaz ve onu böyle anlamayı öğrenir öğrenmez, kaynağın kipliği, ayırıcı niteliği ve biçimi değişir.

Böylece, belirli bir ilişki formunu kendi somut kullanımında ve kendi somut anlamında tanımlamak için, her zaman sadece onun niteliksel özelliğinin bilgisinin değil, aynı zamanda formun içinde
31 bulunduğu bütün sistemin bilgisinin de gerekli olduğu görülür. Biz -nedensellik, zaman, mekan vs. bağıntısı gibi- farklı bağıntı biçim-

[7] Bkz. Studie über Begriffsform im mythischen Denken (Mitik Düşünmede Kavram Formu) üzerine yazıma. (Studien der Bibliothek Warburg I, Lpz 1922).

lerini R_1, R_2, R_3 ...olarak böyle şematik şekilde gösterirsek, o zaman bazı fonksiyon ve anlam ilişkilerinin içinde bulunabilmeyi ifade eden μ_1, μ_2, μ_3... gibi özel bir "kiplik göstergesi", bunların hepsine ait olur. Çünkü bu anlam bağlamlarının hepsi; bilimsel bilgi gibi dil, mitos gibi sanat kendi anlam bağlamının gerçek temel ilkesine sahiptir ki, bu ilke, söz konusu bağlam içinde, bütün özel biçimlendirmelere adeta kendi damgasını vurur. Buradan, form ilişkilerinin olağanüstü çeşitliliği sonucu çıkar. Form ilişkilerinin zenginliği ve içsel karmaşıklığı ancak tek tek genel formların hepsinin yeterli analizinde her yönüyle kavranabilir. Fakat bu özelliğin dışında da bilinç bütününün en genel incelenişi bile, esas itibariyle zihinsel ifadenin ve zihinsel özetin bağlanabilirlik şartlarına, sürekli temelde bulunan birlik şartlarına indirgenir. Bu yalın konumlama fiili vasıtasıyla, başka içeriklerin tam karmaşık yapısıyla birlikte yerleştirilmeden bilinçte hiçbir içeriğin bulunmaması, bilincin özü gereğidir. Kant ilk kez -olumsuz büyüklükler üzerine yazısında- nedensellik probleminin, bir şeyin olması için aynı zamanda ondan tamamen farklı olabilen ve olması gereken başka bir şeyin olması şeklinde anlaşılabileceğini ifade etti. Kant'ın mutlak varoluş kavramıyla ilgili hareket noktası dogmatik metafizikle aşılırsa, o zaman gerçekten bu problem en sonunda çözülmez olarak görülmelidir. Çünkü mutlak varlık, tümü tözsel hareketsizlik içinde kendisi için olan ve kendisi için kavranması gereken en son mutlak unsuru da davet eder. Fakat bu töz kavramı dünyanın çokluğunu, onun kendine özgü görünüşlerinin farklılığı ve çeşitliliğini zorunlu ve hatta soyut biçimde aşma gücüne sahip değildir. Spinoza'da da *in se est et per se concipitur** olarak tözden, ayrı ayrı bağımlı ve değişken tavırlar dizisine geçiş sonuç olarak çıkarılmaz, daha ziyade ele geçi-

* Yalnız kendisiyle var olan ve düşünülen

rilir. Metafizik her zaman -onun tarihinin öğrettiği gibi- çok açık biçimde, kendini düşünsel bir ikilemin önünde bulmuş gibi görünür. Metafizik ya temel mutlak varoluş kavramını tüm soyutluğuyla gerçekleştirmek zorundadır; o zaman tüm bağıntılar uçup gitme ve bütün çokluklar; nedenselliğin, zamanın, mekânın çokluğu salt görünüş haline gelme tehdidi taşır; ya da metafizik bu ilişkileri, onların doğruluklarını kabul ederek, sırf bir dıştaki ve tesadüfî şey olarak, kesin bir "ilinek olan şey" olarak varlığa getirmek zorundadır.
32 O zaman ise, hemen kendine özgü bir geriye dönüş gerçekleşir: Çünkü bundan böyle, özel belirlemelerin temeli olarak düşünülebilen çıplak "öz", kendini sırf bir soyutlamanın boşluğuna terk ederken, yavaş yavaş bu "tesadüfî olan"ın bilgi için kolay ulaşılabilir ve bilginin formları içinde kavranabilir olduğu daha açık ortaya çıkar. "Gerçekliğin tümü" olarak, her gerçekliğin cisimleşmesi olarak anlaşılması gereken şey, nihayetinde, sadece salt belirlenebilirlik durumunu kendi içinde taşıyan, fakat bağımsız ve gerçekten var olan kesinlikten hiçbir şey taşımayan bir şey olarak ortaya çıkar.

Metafiziksel varlık öğretisinin bu diyalektiği, sadece "içerik" ve "form"un, "unsur" ve "ilişki"nin baştan itibaren birbirinden bağımsız belirlemeler şeklinde değil, birlikte ifade edilmiş ve karşılıklı belirleme içinde düşünülmüş olarak ortaya çıktığı kavranınca gözden kaçırılabilir. Kurgunun modern "öznel" değişimi, düşünce tarihinde ne kadar net iz bıraktıysa, bu genel metodik talep de o kadar net biçimde kendini kabul ettirdi. Çünkü problem mutlak varlık zemininden bilinç zeminine taşındığında, hemen yeni bir şekil alır. Bilincin her "yalın" niteliği sadece, aynı zamanda başkalarıyla istisnasız birlik içinde ve başkalarına karşı istisnasız ayırma içinde kavrandığı ölçüde belirli bir yapıya sahip olur. Bu birlik ve ayırma fonksiyonu bilincin içeriğinden ayrılamaz; tam tersine, bilincin asıl şartlarından birini ifade eder. Buna göre, kendiliğinden ve aracısız olarak, "başka bir şey" ve başka şeylerin bir silsilesi bulunmaksı-

zın, bilinçte "hiç bir şey" yoktur. Çünkü, her tek bilinç varlığı, sadece, bilinç bütününün bu varlığın içinde aynı zamanda herhangi bir form içinde bir arada bulunması ve temsil edilmesi suretiyle, kendi kesinliğine sahip olur. Bizim içeriğin "hazır bulunması" ve verilmişliği olarak adlandırdığımız şey de, sadece bu temsilde ve temsil vasıtasıyla mümkün olur. Bu, biz her ne kadar sadece bu yalın "hazır bulunma" durumunu incelesek bile, bu incelemeyi yaptığımız zaman değil, zamansal ilişkiyi ve zamansal "şimdiki zaman"ı incelediğimizde, hemen açıkça ortaya çıkar. En kesin olan şey, bilinçte gerçekten doğrudan olarak ifade edilen şeylerin hepsinin, tek bir zaman noktasıyla, yani belirli bir "şimdi"yle ilişkilenmesi ve o zaman noktasında tükenmesidir ve bundan daha kesin hiçbir şey olamaz. Geçmiş olan, bilinçte "artık olmayan"dır. Gelecekteki ise bilinçte "henüz daha" mevcut olamaz. O halde her ikisi asla bilincin somut gerçekliğine, onun gerçek güncelliğine ait olmayıp, sırf zihinsel soyutlamalara karışmış gibi görünür. Ve şüphesiz diğer taraftan, bizim "şimdi" olarak gösterdiğimiz içerik, geçmiştekini gelecektekinden ayıran sonsuz akan sınırdan başka hiçbir şey değildir. Bu sınır asla kendisi vasıtasıyla sınırlanan şeyden bağımsız olarak belirlenemez: O sınır, ayırma fiilinden önce ve ondan ayrılmışlığı düşünülebilecek bir şey olarak değil, sadece bizzat ayırma fiilinde varlığını sürdürür. Tek zamansal an'ın zamansal an olarak belirlenmesi gerektiğinde, o, donmuş tözsel varoluş olarak değil, aksine, artık-olmayan'dan henüz-olmayan'a, geçip gitmiş'ten gelecektekine süzülen geçiş olarak kavranabilir. Şimdi, başka türlü, mutlak kabul edildiğinde, gerçekte artık zamanın unsurunu değil, zamanın reddini oluşturur. Böylece zamansal hareket şimdi'de durdurulmuş ve bu suretle ortadan kaldırılmış hale gelir. Eleacı düşünce gibi *sadece mutlak varoluşu amaçlayan ve bu varoluşta varlığını* sürdürmeye çabalayan bir düşünce için uçan ok, onun hissesine her parçalanmaz şimdi'de daima biricik, tek anlamlı belirli ve par- 33

çalanmaz bir "durum" düştüğü için durur. Buna karşılık, zamansal an'ı zamansal hareketle ilgili düşünmek gerekirse, zamansal an'ı hareketten soyutlamak ve hareketin karşısına koymak yerine, onu gerçekten hareketin içine yerleştirmek gerekirse, bu sadece, bütün olarak sürecin, tek an olarak an içinde eşzamanlı birlikte düşünülmesiyle ve her ikisinin, an ve sürecin, bilinç için mükemmel bir birlik içinde birleşmesiyle mümkün olabilir. Zamanın kendi formu, bize sadece zaman dizisinin süre unsuru içinde ileriye ve geriye doğru ifade edilmesi şeklinde "verilebilir". Bilincin tek bir enine kesitini düşündüğümüzde, bu kesiti, yalnızca bu kesitte kalmayıp, onu belirli mekânsal, zamansal ya da niteliksel düzen fonksiyonları sayesinde, farklı ilişki sistemleri içinde aşmakla kavrayabiliriz. Bilincin güncel varlığında bir olmayan-varolan'ı, verilmiş olanda bir verilmiş-olmayan'ı bu şekilde belirleyebilmemiz için, kendimizde yalnızca bir yönüyle bilincin öznel birliği olarak, diğer yönüyle nesnenin nesnel birliği olarak göstereceğimiz birlik vardır.

Mekân bilincinin psikolojik ve bilgi-eleştirel analizi de, benzer bir ilk-temsil fonksiyonuna dayanır. Çünkü her şeyden önce, mekânsal bir "bütün"ün her kavranışı zamansal tümel-dizinin oluşumunu gerektirir. Bilincin "eş zamanlı" sentezi, her ne kadar bu sentez, gerçek ve asıl karakter özelliğini bilinçten kalkarak oluştursa da, şüphesiz sadece ardarda gelen sentezlere dayanılarak tamamlanıp ifade edilebilir. Belirli unsurların mekânsal bir bütün halinde birleştirilmesi gerektiğinde, onlar, daha önceden, bilinçteki arka arkaya fikri içinde yaşamak ve belirli bir kurala göre birbirine bağlanmak zorundadırlar. Ne İngilizlerin duyumcu psikolojisi, ne de Herbart'ın metafiziksel psikolojisi elbette mekânsal birleştirme bilincinin zamansal birleştirme bilincinden nasıl oluştuğunu; "birarada-olma" bilincinin, basit tasarım dizilerinin karmaşık-bütünlüğünden ya da sırf kas duyumunun, dokunma ve görme duyumlarının sonuçlarından nasıl meydana geldiğini kavrayamaz. Fakat ta-

34

mamen farklı hareket noktalarından doğan bu teorilerde, mekânın kendi somut biçimlenişi ve düzenlenişinde, onun ruhun tam mülkiyeti olarak "verilmiş" olmadığı, mekânın bizim için öncelikle bilincin sürecinde ve adeta onun tümel-hareketinde gerçekleştiği, hep birlikte kabul edilir. Fakat bundan böyle, artık bu sürecin kendisi, burada da bütündeki unsur gibi unsurdaki bütünü önceden genel olarak yakalama imkânını elde edemezse, birbiri karşısında ilişkisiz birlikler içinde dağılır ve bundan dolayı birleştirme asla bir sonuca ulaşamaz. Leibniz'in bilinç olarak tanımladığı *multorum in uno expressio*, yani "çok olanın bir olan içindeki ifadesi" bu nedenle burada da belirgin olarak ortaya çıkar. Mekânsal ürünlerin en belirgin şekilde seyrine biz, sadece, bir taraftan duyusal algıların doğrudan duyusal yaşant. içinde karşılıklı bastıran gruplarını, bir tasarım içinde birleştirerek ve diğer taraftan da bu birliği yeniden kendi tek tek bileşenlerinin farklılığına ayrıştırarak ulaşırız. Bu şekildeki karşılıklı yoğunlaşma ve analiz oyununda öncelikle mekânsal bilinç inşa edilir. Bu noktada hareket mümkün yapı olarak ortaya çıktığı gibi, yapı da aynı şekilde mümkün hareket olarak ortaya çıkar.

Berkeley, görme teorisi konusunda yaptığı ve modern optiğin başlangıç noktasını teşkil eden araştırmalarında, mekân algısının gelişimini dilin gelişimiyle mukayese etti. Doğal dille, yani işaretlerle anlamların tam bir denkliği öyle bir niteliktir ki, Berkeley'e göre, mekânsal düşünüş ancak bu denklik vasıtasıyla elde edilebilir ve sağlam hale getirilebilir. Biz "mutlak mekân"ın tam mevcut nesnel ilk-örneğini kendi tasarımımızda kopya ettiğimizde değil, tersine, çeşitli duyu alanlarının, özellikle görme ve dokunma duyumunun farklı, kendi içinde karşılaştırılamaz etkilerini bir diğeri için işaretler ve temsiller olarak kullanmayı öğrendiğimizde, birbiriyle sistematik olarak bağlanan ve bir diğeriyle ilişkilenmiş olan bir al-

* F, a ve b'den oluşan herhangi bir fonksiyonu; y ise, c ve d'den oluşan başka bir fonksiyonu ifade etmektedir. (Çev.)

35 gılama dünyası olarak mekân dünyası bizim için oluşur. Berkeley bu noktada, kendi duyumcu temel varsayımına göre, ruhun, mekânsal düşünüşün bir şartı olarak gösterdiği zihin dilini, nihayet duyumların dili olarak anlamayı denedi. Fakat yakından incelendiğinde bu deneme kendi kendini geçersiz kılar. Çünkü, dilde bireysel duyusal işaretlerin daima genel bir zihinsel anlam yapısıyla birlikte gerçekleştiği kabul edilirse, dil kavramının kendisinin hiçbir zaman sırf duyusal olamaması; aksine, duyusal ve soyut etkenlerin kendine özgü bir nüfuzunu ve karşılıklı etkileşimini ifade etmesi söz konusu olur. Aynı şey tüm "temsil" biçimleri için; bilinç unsurlarının bir başka şeyde ve bir başka şey vasıtasıyla ifade ediliş biçimleri için de geçerlidir. Mekân tasarımının inşasında, belirli görme, hareket, dokunma duyumlarında verilmiş duyusal temel düşünülürse, bu duyumlamaların toplamı, "mekân" olarak adlandırdığımız karakteristik birlik formuyla ilgili hiçbir şey içermez. Bu tasarım formu, daha ziyade, öncelikle böyle bir tam denklik ile kendini dışa vurur ki, böylece bu niteliklerin tek tek hepsinden formun tamamına geçilebilir. Biz, unsuru mekânsal unsur olarak yerleştirince, her unsurda mümkün yönlerin sınırsızlığını bu şekilde yerleşmiş olarak düşünürüz ve bu yönlerin cisimleşmesi öncelikle mekânsal temaşanın bütününü oluşturur. Bizim tek bir empirik nesneyle ilgili -mesela bir ev- sahip olduğumuz mekânsal "resim", sadece, tek göreli sınırlanmış bir perspektife uygun olarak çizilmiş tabloyu bu anlamda genişletmemiz; bu resmi, mekânsal bağıntıların çok karmaşık bir bütününü resme göre inşa etmek için sadece hareket noktası olarak kullanmamız suretiyle gerçekleşir. Bu anlamda anlaşılan mekân, içine "şeyler"in hazır olarak girdikleri sabit bir koruma kabı ve depodan başka pek fazla bir şey anlatmaz. Mekân, daha ziyade, bir etkileme birliği için karşılıklı belirlenen ve tamamlanan zihinsel fonksiyonların cisimleşmesini ifade eder. Biz nasıl zamanın "şimdi"sinde aynı zamanda öncekini ve daha sonra-

kini, sonuçta zamansal ilerlemenin temel yönünü ifade etmiş olmaktaysak, aynı şekilde her "burada" içine bir "şurada" ve "orada" yerleştiririz. Tek başına yer, yerleştirme sisteminden önce yoktur; sadece sistemde, yerleştirme sistemi bakımından ve bağıntılı ilişki içinde vardır.

Mekânsal ve zamansal birliğin üzerinde yükselen üçüncü birlik formu, nesnesel birleştirme formudur. Eğer biz çeşitli ve değişken nitelikler olarak belirli özelliklerin cisimleşmiş bir halini, sabit duran bir nesnenin bütünü halinde özetlersek, o zaman bu özetleme, yan yana ve arka arkaya bulunmadaki bağlantıyı, onun içine karışıp gitmeksizin şart koşar. Göreli değişmez olanı, değişken olandan ayırmak gerekir; şey kavramını değişen özelliklerin değişmeyen "taşıyıcısı" olarak kurabilmek için, belirli mekânsal düzenlemeler yakalanmalıdır. Diğer yönüyle ise, bu "taşıyıcı" düşüncesi zamansal arka-arkaya geliş ve mekânsal bir-arada oluş fikrine yeni ve gerçek bir bağımsız anlam unsurunu ekler. Empirik bilgi analizi, elbette her zaman bu bağımsızlığı reddetmeye teşebbüs eder. Bu analiz, şey düşüncesinde, saf yüzeysel bir ilişki formundan başka hiçbir şey görmez. O, "nesne"nin form ve içeriğinin, kendi niteliklerinin toplamında tükendiğini göstermeye çabalar. Fakat bu noktada hemen, ben-bilincinin ve ben-kavramının empirik açıdan analizine sinen aynı temel eksiklik ortaya çıkar. Hume ben'i "topyekün algılamaların destesi" olarak açıkladığında, bu açıklama -açıklamada sadece bağıntı olayının belirlenmiş olması, ama ben hakkındaki özel bir sentez formu ve niteliğiyle ilgili hiçbir şeyin açıklanmamış olması hariç tutulursa-, açıkça çözümlenmesi ve parçalarına ayrılması gereken ben kavramı algılama kavramında tümüyle parçalanmaz biçimde içerilmiş olduğu için, kendi kendini fesheder. Tek başına algılamayı algılama haline getiren şey, algılamayı "tasarım" niteliği olarak, mesela bir gelişigüzel şey-niteliğinden ayıran şey, onun "*ben*e aitliği"dir. Bu aitlik asla algılamaların çokluğunun sonradan

bir araya toplanışıyla oluşmayıp, temelde her tek algılamanın kendisine aittir. Bir "şey"in birliği için çok-çeşitli "özellikler"in birleştirilmesinde, tamamen benzer bir ilişki mevcuttur. "Şeker"in tasarımı için beyaz, sert, yayılım duyumlamalarını uyumlu şeysel bir bütün olarak birleştirmemiz, sadece, bu niteliklerin tek tek hepsi bu bütün dikkate alınarak düşünülürse mümkün olabilir. Beyazın, tatlının vb. yalnızca bendeki durum olarak değil, ayrıca "özellik" veya nesnel nitelik olarak kavranması, "şey"e bakış açısını ve beklenen fonksiyonu eksiksiz olarak kendi içinde taşır. O halde, burada tek olanın konumlanışında, "şey" ve onun "özellikler"inin gelişen deneyiminde, sonradan sadece yeni somut içerikle doldurulan genel bir ana şema hüküm sürer. Nokta nasıl yalın ve tek başına yer olarak sadece uzay"da", yani mantıkî ifadeyle, yer-belirleme sistemlerinin kabulü altında mümkün olursa, -nasıl zamansal "şimdi" düşüncesi, sadece bizim "zaman" diye adlandırdığımız arka arkaya gelişin sonucuna ve düzenine, nedenlerin bir silsilesine uygun olarak belirlenebilirse-, aynı şekilde, aynı mümkünlük, şey ve özellik ilişkisi için de geçerlidir. Belirlenmesi ve çözümlenmesi özel bilgi teorisinin meselesi olan bu ilişkilerin hepsinde, bilincin aynı temel niteliği kendini gösterir. Bilinç, daha önceden kendi içinde taşıdığı bu nitelik gereğince, bütünü parçalardan elde etmez ve bir parçanın konumlanmasını onun içeriğine göre değil, kendi genel içyapısına ve formuna göre yapar. Her tek şey, burada menşe itibariyle belirli nitelikte karmaşık bir yapı taşır ve bu karmaşık yapının kuralını, kendi içinde ifade edecek şekilde kendinde bulundurur. Öncelikle her formun kurallarının tamamı ise, nesnel birleştirme, mekân, zaman vs. birliği olarak bilincin gerçek birliğini oluşturur.

37

Geleneksel psikolojik kavram dilinde, psikoloji modern "Gestalt Psikolojisi"ne geçerken duyumcu kavrayışın kabullerinden ancak kurtulduğu için, bu şey-durumunun anlatımı konusunda tam isabetli bir ifade hemen hiç sunulmamıştır. Bütün nesnelliği "yalın"

izlenimde sona erdirmiş olan söz konusu duyumcu yaklaşım için her bağlantı, etkilerin "çağrışım"ından, sırf özetinden ibarettir ve bundan başka hiçbir şey değildir. Bu terim, bilinçte varolan bütün ilişki imkânlarını dengeli biçimde kuşatmak için yeterince geniştir; fakat o aynı zamanda kendi kapsamı içinde ilişkinin özelliğini ve kendine özgülüğünü tanınmaz hale getirir. En farklı nitelik ve kiplik ilişkileri, çağrışım terimi vasıtasıyla farksız olarak gösterilir. "Çağrışım", mekânın ya da zamanın, nesnenin ya da ben'in birliği için, parçaları sebep-sonuç, "amaç" ve "vasıta" bakış açısıyla bir diğerine bağlanan olay dizilerinin ya da bir şeyin bütünü için unsurların birleşmesi anlamına gelir. "Çağrışım" bilginin soyut birliği ile ilgili olarak, mesela estetik bilincin inşasında etkili olarak kendini gösteren şekil verme formları konusunda olduğu gibi, tek tek şeylerin ilişkisindeki mantıkî yasa konusunda da yeterli ifade olmaktan çok uzak sayılır. Fakat işte bu noktada bu kavramın, kendine 38
özgü birleştirme nitelikleri ve kuralları ile ilgili hiçbir şeyi göz önüne sermeksizin, olsa olsa sadece genellikle çıplak birleştirme olgusunu gösterdiği hemen açığa çıkar. Bilinci senteze eriştiren yolların ve yönlerin farklılığı, böylece tümüyle perdelenir. Biz "unsurları" a, b, c, d, vs. olarak adlandırırsak, görüldüğü gibi, F(a,b), y(c,d)* vs. şeklinde tam kademeli düzenlenmiş ve kendi içinde ayrımlaşmış çeşitli fonksiyonlar sistemi var olur. F veya y'da fonksiyonların bağlantısı kendini gösterir. Bu ise çağrışımın sözde cins kavramında, ifade haline gelmek için değil, daha ziyade ortadan kaybolma haline gelmek için düzgün zemin teşkil eder. Ve bu isme, başka bir önemli eksiklik de siner. Çağrışımda birlikte sergilenen içe-

* Genel karakteristik: Leibniz'in kurmak istediği, anlam içeriğinden soyutlanmış ve günlük dilin çok-anlamlılığından doğan problemleri ortadan kaldıracak ve evrensel bir iletişimi mümkün kılacak; akıl yürütmeyi kusursuz hale getirecek ve tek kavramdan karmaşık kavramlara ve cümleye işaretle ilerleyecek olan mekanik bir genel-sistem. (Kutsi Kahveci, G. W. Leibniz Felsefesinde Bilgi Teorisi ve Mantık, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniv. SBE, Erzurum 1999, s. 14-16) (Çev.)

rikler, çok sıkı bağlanabildikleri ve birbiriyle çok içten "kaynaşabildikleri" halde, kendi anlamları ve kaynakları gereğince, ayrılabilir içerikler olarak kalırlar. Bu içerikler deneyimin ilerleyişinde daima sürekli birlik ve gruplar halinde birleştirilirler; fakat onların bu şekildeki mevcudiyeti ilk olarak grup vasıtasıyla değil, daha gruplaşmadan önce verilmiştir. Bununla beraber, "parça"nın "bütün"le bu ilişkisi, bilincin gerçek sentezlemelerinde ilkesel açıdan aşılan bir şeydir. Sentezlemelerde bütün özellikle parçalardan oluşmaz, aksine bütün parçaları kurar ve onlara kendi gerçek anlamlarını verir. Görüldüğü gibi, nasıl her özel nitelik konumlaması genel "töz" ve "ilinek" ilişkisini ve bununla, karakteristik şey formunu kendi içinde taşımaktaysa, aynı şekilde biz, mekânın her sınırlanmış kısmında mekânın bütüncül sisteminin, her tek zamansal an'da arka arkaya-genel formunun birlikte bulunduğunu düşünmekteyiz. Çağrışım işte bu nüfuz etmeyi, bu yoğun "bir-diğeri-vasıtasıyla-sınırlanmış olma"yı ise, tasarımların salt beraberliğinin ifadesi olarak açıklayamaz. Çağrışımın sıraladığı tasarımların yalın akışı hakkındaki empirik kurallar, tasarımların birleşip oluşturdukları kendine özgü temel ürünleri ve temel biçimleri, tasarımlar arasında oluşan "anlam"ların birliğini anlaşılır hale getiremez.

Buna karşılık, "anlam"ın bağımsızlığını göstermek ve tehlikeden korumak, rasyonalist bilgi teorisinin koyduğu bir görevdir. Bu görev vasıtasıyla, aynı düşünsel değişim sayesinde yeni bir bilinç tablosunun ve yeni bir bilgi "nesne"si kavramının temellendirilmesi, bu teorinin gerçekten tarihsel hizmetlerinden biridir. Böylece Descartes'ın, nesnel olanın birliğinin, tözün birliğinin algıda değil, sadece zihnin bizzat kendisi üzerine refleksiyonunda, *inspectio mentis*'da kavranabileceği ifadesi kanıtlanır. Kendini rasyonalizmin bu temel öğretisinde gösteren bu durum, empirist "çağrışım" teorisine keskin biçimde karşıttır ve şüphesiz burada da bilincin temel bakımdan farklı iki özsel unsuru arasında, bilincin sırf "mad-

39

de"si ve saf "*form*"u arasında içsel gerilim ortaya çıkmamıştır. Çünkü burada da, bilinç içeriklerinin bağlantısının temeli, tek tek içeriklere dıştan doğru herhangi bir şekilde sirayet eden bir etkinlikte aranmamaktadır. Descartes'a göre, dıştakilerin algısının "fikirleri", aydınlık ve karanlık, düzgünlük ve pürüzlülük, renk ve ses algılarının fikirleri, esas itibariyle sadece bizdeki imgeler olarak (*velut picturae*) kendinde ve kendisi için ve bu anlamda sırf öznel haller olarak var olmaktadırlar. Bizi bu aşamanın dışına çıkaran ve etkilerin değişkenliği ile çeşitliliğinden, nesnenin değişmezliğine ve birliğine doğru ilerlememizi mümkün kılan şey, bu etkilerden tümüyle bağımsız olan yargı ve "bilinçsiz sonuç çıkarma" fonksiyonudur. Nesnel birlik ne duyulan ne görülen, ama saf düşünmenin mantıkî ilerleyişinde kavranabilen saf formel bir birliktir. Descartes'ın metafiziksel düalizmi, eninde sonunda onun bu metodik düalizminin içinde kök salar. Düşünen ve yayılan tözler arasındaki mutlak ayrılık görüşü, sadece, bizzat saf bilinç fonksiyonunun ifadesinde bile görülebilen bir karşıtlığın metafiziksel bir ifadesidir. Ve Kant'ın Saf Aklın Eleştirisi'nin başlangıcında bile, düşünme ve duyusallık arasındaki, bilincin "maddesel" ve "formel" temel belirlemeleri arasındaki bu karşıtlık, burada hemen her ikisinin belki ortak, ama bizce meçhul bir kök içinde ilişkili olabileceği düşüncesi ortaya çıkmasına rağmen, kendi eski ve hiç azalmayan gücünü gösterir. Saf "düzen unsurları"nın ve duyusal "verilmiş unsurlar"ın, "genel olan"ın ve "özel olan"ın, bilinç formunun ve bilinç-maddesinin birliği, her bilinç analizinin dayanması gereken ilk baştaki-gerçek ve ilk başta-bilinen olguyu oluşturduğu halde, problemin bu formüle edilişine ise, özellikle burada sorgulanan karşıt konumlamanın, öncelikle ayrı ayrı bilgi etkenlerinin mantıkî değerlendirmesinin ve değer biçilmesinin, soyutlamanın eseri olduğu şeklindeki gerekçeyle karşı çıkılabilir. Kendinde şüphesiz matematiksel sınırların dışında olan bu şey-durumu, matematiksel bir benzetmeyle ve

40

sembolle anlaşılır hale sokulmak istenirse, bunun için sırf "çağrışım"ın aksine, "bütünleşme" ifadesi seçilebilir. Bilinç unsurunun bilinç bütünüyle ilişkisi, geniş kapsamlı bir parçanın, parçaların toplamıyla ilişkisi gibi değil, bir diferansiyelin kendi integraliyle ilişkisi gibidir. Nasıl, bir hareketin diferansiyel denkleminde bu ilişkinin kendisi, kendi akışına ve kendi genel yasalarına göre ifade edilirse, aynı şekilde biz, bilincin genel içyapı yasalarını, onun unsurlarının hepsinde, bilincin bir kesitinde de, birlikte verilmiş olarak düşünebiliriz. Fakat bu birlikte verilmişlik, gerçek ve bağımsız içeriklerin birlikte verilmişliği anlamında değil, duyusal-tek olanda oluşmuş olan eğilimler ve yönelimlerin birlikte verilmişliği anlamındadır. Bilinçteki her "varoluş", bilincin, işte böyle farklı türden sentez sistemlerinde kendini aşmasından ibarettir ve sadece, bilincin bu yönelişlerde kendini aşmasıyla mevcut olur. An'ın bilinci kendi içinde zaman dizilerine işareti, tek başına bir mekânsal durum bilinci mümkün yer belirlemelerinin genelliği ve cisimleşmesi olarak mekân"a" işaret etmeyi kendi içinde taşıdığı gibi, aynı şekilde, tek tek bireylerin bilincinde bütünün formunu ifade etme vasıtası olan bir ilişkiler doluluğu egemendir. Bilincin "integrali" onun duyusal unsurlarının (a, b, c, d...) toplamından değil, adeta onun ilişki ve form diferansiyellerinin (dr_1,dr_2,dr_3...) tamamından inşa edilir. Bilincin tam güncelliği, sadece "potansiyel" ve genel imkâna göre bilincin unsurlarının hepsinde kesinleşmiş bulunan şeyi gelişecek duruma getirir. Bu durumda öncelikle Kant'ın, "bir şey"in olması için aynı zamanda ondan tamamen farklı bir "başka şey"in olması gerektiğinin düşünülebilmesi şeklindeki problemi konusunda en genel eleştirel çözüme erişilir. Mutlak varlığın duruş noktasından bakılıp da keskin biçimde incelendiği ve analiz edildiği ölçüde çözümsüz görünmesi gereken ilişki, bilincin bakış açısından bakılınca, zorunlu ve kendinden doğru ve doğrudan anlaşılabilir ilişki olur. Çünkü burada en baştan, soyut ayrılma ve çözülmede bir

"başka şey"in karşısında bulunan soyut "bir şey" yoktur; tersine, burada her ikisinin karşılıklı olarak birbirini gerektirmeleri ve karşılıklı olarak temsil etmeleri anlamında, çokluk bir*de* olduğu gibi, bir de çok*ta*dır.

IV. İşaretin Düşünsel Anlamı – Taklit Teorisinin Aşılması

Buraya kadarki düşünceler, bir içeriğin başka bir içerik vasıtasıyla ve başka bir içerik içinde tasviri ve gösterilmesi bizzat bilincin inşası için esas temel ve bilincin kendi form birliğinin şartı olarak kabul edilince, bilgi-eleştirel bir "tümdengelim" biçimini, temsil kavramının savunulmasını ve temellendirilmesini elde etmeyi amaçlamıştı. Fakat bundan sonraki incelemeler temsil fonksiyonunun bu en genel mantıkî anlamına yönelmedi. Bu incelemelerde işaret problemi geriye, en son "temellerine" doğru değil, farklı kültür alanlarının çeşitliliğinde görülen somut gelişmeye ve mükemmelleşmeye, ileriye doğru soruşturuldu. Bu inceleme için şimdi yeni bir temel elde edildi. Şayet biz sanatsal sembolleri; bilincin dilde, sanatta, mitosta oluşturduğu "keyfî" işaretleri kavramak istiyorsak, bilinç bütününün tasvirine; yani bilinç bütününün, bilincin her tekil aşamasında ve parçasında bile zorunlu olarak kapsanan ya da en azından yer alan temsiline, "doğal" sembollere geriye gitmek zorundayız. Eğer işaret kendi en temel köküne, bilincin kendi özünde temellenen asıl zihinsel sistem içinde sahip olmasaydı, bu dolaylı işaretin gücü ve başarısı bir sır olarak kalırdı. Mesela, fiziksel konuşma sesi gibi, duyusal-tek bir şeyin saf zihinsel bir anlam taşıyıcısına dönüşebilmesi, nihayetinde sadece bizzat temel anlam fonksiyonunun, tek işaretin konumlanışından önce bile mevcut ve etkili olmasıyla anlaşılabilir. Öyle ki, bu fonksiyon bu konumlamada oluşmaz, tersine, sadece kayda geçirilir ve tek bir hadisede kullanılır. Bilincin her ayrı içeriği çeşitli ilişkiler örgüsü içinde bulunur ve

bu ilişkiler sayesinde içerik, kendini-temsilde ve kendi yalın-varlığında, aynı zamanda başka ve yeni diğer içeriklere işaret fiilini kendi içinde taşır. Bu yüzden, içinde bu saf işaret etme formunun adeta duyusal olarak cisimleştiği belirli bilinç ürünleri de var olabilir ve olmalıdır. Buradan, bu ürünlerin kendine özgü ikili doğası olduğu; duyusala bağlanmış olmaları yanında, aynı zamanda kendi içinde duyusal olandan bağımsız oluş taşıdıkları sonucu çıkar. Her dilsel "işaret"te her mitik ya da sanatsal "sembol"de, esas itibariyle bütün duyusalların dışına çıkan, duyulabilir, dokunulabilir, işitilebilir ya da görülebilir form haline dönüştürülmüş olan bir zihinsel içerik görülür. Her doğrudan duyumlama ve algılama olayından, bizzat bu gerçekliğin ifade vasıtası, nakil aracı olarak kullanılması için, bilincin kendine özgü bir etkinliği, bağımsız bir şekillendirme biçimi ortaya çıkar. Bu etkinlik ve şekillendirme tarzı, bütün doğrudan duyumlama ya da algılama olgularından farklıdır. Bunun için, bizzat bilincin temel niteliğinde inşa edilmiş bulduğumuz "doğal" semboller, bir yönüyle kullanılır ve alıkonulurken, diğer yönüyle aşılır ve geliştirilir. Çünkü, bu "doğal" sembolik ifadelerde daima bilincin birimleri vardır. Bu birimler bütünden doğarlar ama buna rağmen bütünü temsil etme ve onu bu temsil vasıtasıyla doğru anlamda yeniden kurma gücünü taşırlar. Var olan bir içerik, kendi kendisinin dışında, doğrudan verili olmayan, sadece aracılık yapan başka bir şeye baş vurma yeteneğine sahiptir. Dilde, sanatta, mitosta karşımıza çıkan sembolik işaretler ise, bu varlık dışında, daha belirgin bir anlam kazanmak için "var" değildirler; tersine, onlarda her varlık öncelikle anlamdan doğar. Onların içeriği saf ve mükemmel şekilde anlam taşıma fonksiyonuna karışır. Bilinç, burada bütünü tek olanda kavramak için, artık bu şekilde verilmiş olması gereken tek olanın teşvikine muhtaç değildir; tersine, burada bilinç kendi kendine belirli anlam bileşimlerinin ifadesi olarak belirli somut-duyusal içerikler oluşturur. Bilincin oluşturduğu içerik-

42

ler olarak bu içerikler tamamıyla bilincin baskısı altında oldukları için, bilinç içerikler vasıtasıyla, işaret eden ifadede göründüğü gibi, bütün öbür anlamları da özgürlükle yeniden "oluşturmaya" muktedirdir. Mesela biz verili bir fikri ya da tasarımı iradî bir konuşma sesine bağlamak suretiyle onun gerçek içeriğine asla bir şey ekleyemeyiz. Ve elbette keskin biçimde incelenince, dil işaretlerinin oluşturulmasında, içeriğin kendisi de, bilinç açısından yeni bir kesinlik kazanmak için yeni bir karaktere bürünür. İçeriğin net ve apaçık zihinsel "taklidi"nin doğrudan doğruya dilsel "üretim" fiiline bağlanmış olduğu ortaya çıkar. Çünkü dilin görevi tasarımlarda var olan farklılıkları ve belirlemeleri yalnızca tekrar etmek olmayıp, onları bu şekilde görülebilir ve bilinebilir yapmaktır. Ve böylece, duyusal izlenimlerin karmaşasını azaltan ve bu karmaşayı bizim için öncelikle kesin bir yapıya kavuşturmaya başlayan zihinsel faaliyet özgürlüğü ortaya çıkar. Akmakta olan etkiyle karşılaştığımızda, bu etki, sadece herhangi bir işaretlendirme sisteminde bizim için form ve süreklilik kazanır. Bu yapı dönüşümü dilde ve bilimde, sanatta ve mitosta farklı şekilde ve farklı oluşum ilkelerine göre gerçekleşir. Fakat onların hepsi, onların yapıp etme ürünü olarak karşımıza çıkan şeyin, onların başlangıçta dayanmış oldukları yakın maddeye hiçbir bakımdan benzemediği konusunda birbiriyle uzlaşmışlardır. Böylece düşünsel bilinç, temel işaretlendirme fonksiyonu ve farklı işaretlendirme sistemleri açısından duyusal bilinçten tamamen ve gerçekten ayrılır. Burada öncelikle pasif verilmiş gerçeklik yerine herhangi bir dış varlığa serbestçe bir biçim verme ortaya çıkar. Bu biçimlendiren damgayı varlığa biz vururuz ve bu biçimlendirme vasıtasıyla varlık bizim için farklı gerçeklik alanlarına ve gerçeklik formlarına ayrılır. Mitos ve sanat, dil ve bilim, varlık üzerinde bu anlamdaki şekillendirmelerdir. Onlar hazır gerçekliğin yalın taklidi değildirler; tersine, gerçek olanın, bir ve çok olarak, nihayetinde anlam birliği vasıtasıyla birbirine bağlanabildi-

ği bir biçimlendirme çeşitliliği olarak bizim için kurulduğu fikrî sürecin, zihinsel hareketin ana cephelerini gösterirler.

Bu amaca baştan dikkat edilirse, farklı işaret sistemlerinin özel amacı ve onların bilinçli kullanımı ancak o zaman açık hale gelir. Eğer işaret sadece kendi içinde tamamlanmış belirli bir tekil tasarım ya da seyir içeriğinin tekrarlanışı olsaydı, o zaman var olanın böyle basit bir kopyasıyla yapılan şey öğrenilemezdi ve o kopyaya gerçek kesinlik içinde erişilemezdi. Çünkü, şurası gayet açıktır ki, taklit asıl olana hiçbir zaman yetişemez; zihinsel temaşa hiçbir zaman asıl olanın yerine geçirilemez. Bundan dolayı böyle bir normun kabulü altında, zorunlu olarak işaretin değerine karşı ilkesel bir şüphe oluşur. Tek tek duyumlamalar ve seyirler içinde önceden tamamlanmış olarak önümüzde hazır bulduğumuz gerçekliğin, konuşma sesinin yabancı ortamı içinde yeniden ifade haline getirilmesi, dilin gerçek ve en önemli görevi olarak görüldüğünde, hemen her konuşmanın, nasıl bu görevin çok çok arkasında kalması gerektiği sonucuna varılır. Görsel gerçekliğin sınırsız mevcudiyeti ve çeşitliliği karşısında bütün dilsel semboller boş olarak; yine her sembol gerçekliğin bireysel kesinliği karşısında soyut ve belirsiz olarak ortaya çıkmak zorundadır. Dil duyumlama ve seyirle bu bakımdan çatışma içinde ortaya çıkmayı denediği anda, dilin acizliği açık bi-
44 çimde görülmelidir. Fakat septik dil eleştirisinin *ποῶτον ψεῦδος* (güvenilmez öncelik)'i, işte bu kıstasın yalnızca genel geçerli, biricik-mümkün ölçüt olarak kabul edilmesinde bulunur. Gerçekte dil analizi -özellikle sırf kelimenin birliğinden değil, cümlenin birliğinden hareket edilirse-, her dilsel ifadenin, verili duyumlama ya da seyir dünyasının salt bir kopyası olmanın dışında, daha ziyade bağımsız bir belirli "anlam verme" niteliğini kendi içinde taşıdığını gösterir. Ve aynı ilişki çok farklı nitelik ve kaynakların anlatımında ortaya çıkar. Bunların hepsiyle ilgili olarak, doğru anlamda, onların kendi değerlerine somut-duyusal tek içerikten ve bu içeriğin

doğrudan mevcudundan çekip aldıkları şeylerin içinde değil, bu doğrudan mevcuttan gizledikleri ve perdeledikleri şeylerin içinde sahip oldukları söylenebilir. Sanatsal çizim de, ancak "verili" etkide yok ettiği şey vasıtasıyla, olan ve böylelikle sırf bir mekanik kopyalamadan ayrılan şey haline gelir. Sanatsal çizim, duyusal topyekûnlük içinde verilmiş etkinin kopyalanması değildir; tam tersine, bu çizim sanatçıda açıkça "iz bırakan" unsurları, yani verileni kendi kendisinin üzerine genişleten ve sanatsal-inşa eden, sentetik mekân kurgusunu belirli bir sisteme bağlayan unsurları yansıtır. Başka alanlardaki gibi burada da, işaretin gerçek gücünü oluşturan şey, genel form ve bağıntı unsurlarının, doğrudan içerik belirlemeleri arka plana atıldığı ölçüde çok keskin ve gerçek biçimlendiriciliğe erişmeleriyle oluşur. Tek olan görünüşte bu şekilde sınırlanır; fakat işte bununla, bizim "bütünle bütünleşme" olarak işaret ettiğimiz faaliyet çok belirgin ve kuvvetli biçimde gerçekleşir. Bilincin her unsurunun, özellikle sadece bütünü potansiyel olarak kendi içinde taşıyarak ve adeta bütüne sürekli geçişte kavranarak "var olduğu" görülmektedir. İşaretin kullanımı ise bu potansiyel olanı gerçekten güncel olan haline getirir. İşaretin konumlanmasında az ya da çok kuvvetli ve açıkça duyulabilir nitelik kazanan binlerce bağıntıya, şimdi gerçekten bir darbe vurulur. Bu konumlamada bilinç, doğrudan duyum ve duyusal seyir dayanağından yavaş yavaş ayrılıp uzaklaşır. Fakat doğrudan bu noktada bilinçte bulunan temel birleştirme ve bağlama gücü çok açık ve net olarak ispatlanır.

Bu eğilim, belki en açık biçimde, bilimsel işaret sistemlerinin fonksiyonunda ortaya çıkar. Mesela, belirli bir maddeyi anlatmak için kullanılan soyut kimyasal "formül", doğrudan gözlem ve duyusal algı ile, bu maddede görüp öğrendiğimiz niteliklerle ilgili olarak hiçbir şey taşımaz. Fakat onun yerine formül, özel cismi çok zengin ve mükemmel sınıflanmış ilişki karmaşasına yerleştirir ki, algı bu yapı ile ilgili olarak henüz hiçbir şey bilmez. Formül, cismi

duyusal olarak "var olan" şeye göre ve bize doğrudan duyusal yoldan kendini veren şey olarak göstermez; cismi, genel kurallar vasıtasıyla belirlenen mümkün nedensel ilişkilerin, mümkün "tepkime"lerin bir kaplamsal kavramı olarak ifade eder. Bu yasalı bağlantıların tamamı, kimyasal yapı formülünde tek olanın ifadesiyle birleşir ve bu ifade formül vasıtasıyla artık tamamen yeni bir karakteristik özellik kazanır. Diğer durumlardaki gibi burada da işaret, bilincin, sırf "madde"den maddenin zihinsel "form"una geçmek için oluşturduğu bir aracıdır. İşaret, kendini gerçek duyusal ölçüler olmaksızın ortaya koymak için, deyim yerindeyse, anlamın saf bir bayıltıcı havasında dolaşmak için, bilincin sırf ayrıntılarını, onun karmaşık toplu hareketlerini ifade etmez; anlatım yeteneğini kendi içinde taşır. O, kesin bir bilinç mevcudiyetinin yansıması değil, anlamın saf bayıltıcı havasında dolaşma hareketinin başka bir cephesidir. Dilin kelimesi kendi fiziksel varlığına göre sırf bir esintidir. Fakat bu esintide düşünce ve tasarım hareketi için mükemmel bir güç hüküm sürer. Bu hareket, işaret vasıtasıyla kurallı olarak aynı şekilde artar. Leibniz'in "characteristica generalis"* projesi bile, işaretin sadece ifadeye değil, ayrıca özellikle belirli mantıkî ilişkilerin keşfine hizmet etmesini; onun hem önceden bilinenin sembolik bir kestirme yol sunmasını, hem de verili-olmayana, bilinmeyene yeni bir yol açmasını, işaretin önemli ve genel bir üstünlüğü olarak belirler. Bu noktada, bilincin birleştirici gücü, bilincin içeriğinin ulaştığı yoğunlaşma onu, aynı zamanda, o güne kadarki kendi sınırlarını genişletmeye teşvik etmeye başlayınca, dışlaşan sentetik güç, tamamen yeni bir koldan kanıtlanır. İşarette verilmiş olan özet, bundan dolayı, sırf geriye bakış yanında aynı zamanda daima yeni bir geleceğe bakmayı engellemez. Özet, sürekli gelişmeye doğrudan davet içeren ve aynı zamanda bu sürekli ilerlemenin genel ku-

* Algoritma: Herhangi bir problemin çözümünde atılacak adımların şematik olarak çizimi ve gösterilmesi. (Çev.)

ralını da tanıtmak suretiyle gelişme için serbestçe yol açan göreli bir sonucu kendinde taşır. Özellikle bilim tarihi bu şey-durumu için çok çeşitli kanıtlar sunar. Bilim tarihi, problem açık ve kesin bir "formül" haline getirildiğinde, bu formüle etmenin, belirli bir problemin ya da karmaşık problem bütününün çözümü için ne anlama geldiğini gösterir. Mesela Newton'un fonksiyon kavramında ve Leibniz'in diferansiyel hesap algoritmasında* mükemmel şekilde çözülmüş olan çoğu sorular, Leibniz ve Newton'dan önce de mevcut olmuş ve çok farklı sistemler tarafından -mekanik, geometri, cebir analizi tarafından- çözülmeye çalışılmıştır. Fakat yalnızca bu sistemlerin uyumlu ve kuşatıcı bir sembolik ifade kazanmalarıyla, bütün bu problemlere gerçekten hâkim olunabilmiştir: Çünkü şimdi artık problemleri, sırf tek tek soruların tesadüfî ve oynak sonuçları oluşturmamaktadır; kuralları belirlenmiş bir temel işlemde, belirli bir genel uygulanabilir yöntemde, onların çıkış noktasının ortak ilkesine işaret edilmiştir.

Bilincin sembolik fonksiyonunda, bilincin temsiline ve aracılığına bir karşıtlık, yalın bilinç kavramının kendisinde bile mevcut olan ve temellenen bir karşıtlık bulunur. Her bilinç, bize kendini zamansal olup bitme formunda sunar. Fakat bu olup bitmenin ortasında artık "şekil verme"nin belirli alanları ortaya çıkmalıdır. O halde süreklilik ve sürekli değişim unsurları birbirine geçmeli ve birbirine karışarak kaybolmalıdır. Bu genel talep sanatın, mitosun, dilin ürünlerinde ve bilimin akılcı sembollerinde farklı şekillerde gerçekleşir. Bütün bu ürünler adeta canlı, kendini sürekli yenileyen bilinç sürecine doğrudan ait olarak ortaya çıkarlar. Kuşkusuz onlarda, aynı zamanda, bu süreçte belirli durma ve dinlenme noktalarına erişmeyi amaçlayan zihinsel çaba egemendir. Böylece bu ürünlerde bilinç sürekli akış niteliğini muhafaza eder. Fakat, buna rağmen akış, belirsize doğru geçip gitmez; kendi kendini belirli form ve anlam merkez-noktaları etrafında düzenler. Böyle formların

hepsi kendi saf "temaşa"ları gereğince, Platoncu anlamda bir *αὐτό καθ αὑτό* (ona göre o) olarak, sırf tasarım sürecinin akışından ortaya çıkmaktadırlar. Fakat formun tamamen ortaya çıkması ve "bizim için" bir varoluş kazanması için, o, aynı zamanda bu akışta da herhangi bir şekilde temsil edilmiş olmak zorundadırlar. Farklı sembolik işaret grupları ve sistemlerinin oluşturulmasında ve kullanımında her iki şart, burada gerçekten duyusal bir tek içerik, böyle bir içerik olmayı sona erdirmeksizin, bilince genel geçerli bir şeyi gösterme gücü kazandığı ölçüde gerçekleşir. Bundan dolayı, burada sensüalist temel önerme "nihil est in intellectu, quod non ante fuerit in sensu" ** kendi akılcı yansımasını kaybettiği gibi, aynı şekilde kendi geçerliliğini de kaybeder. Çünkü bilincin sembolik ürünlerde sürekli değişimi ve sürekliliği birlikte gerçekleştirmesinde, "zihinsel olan"ın "duyusal olan"ın yerine geçmesi ya da önceliği söz konusu değildir; tersine, burada bizzat duyusal olan malzemede zihinsel temel fonksiyonların görünmesi ve sırlarını bildirmesi söz konusudur. Bu açıdan bakılınca, idealizm ve empirizmde bu temel ilişkinin çok açık geliştirilmemiş olması, soyut "idealizmin" dar görüşlülüğü olarak görülebileceği gibi, soyut "emprizmin" de dar görüşlülüğü olarak nitelenebilir. Bir taraftan, bütün böyle kavramların açıkça veya içten içe daima herhangi genel belirlemeler ve unsurları kendi içinde taşıması gerektiği bilinmeksizin, bir tek olan ve olgu kavramı ortaya konulur. Diğer taraftan ise, onların bilincin psikolojik yapısı içinde kendilerini doğrudan ifade edebilmelerini sağlayan ortama işaret edilmeksizin, bu belirlemelerin zorunluluğu ve geçerliliği iddia edilir. Buna karşın, soyut kabullerden hareket etmek yerine, zihinsel yaşantının kendi somut temel formundan hareket edilirse, o zaman bu düalist karşıtlık ortadan

47

** Üstünlüğü olmayan düşünceler, faydasız düşüncelerdir.

kalkar; "görüntü" ve "fikir" arasındaki, duyulur ve düşünülür olan arasındaki temel ayrılık manzarası kaybolur. Çünkü elbette biz burada da bir "semboller" dünyası içinde tutuklu kalırız; fakat kendinde varolan herhangi bir "nesneler" dünyasını anlatan böyle semboller değil, ilkesi ve kaynağı bizzat zihnin özerk üreticiliğinde aranabilecek olan sembol-dünyaları söz konusudur. Biz "gerçeklik" olarak adlandırdığımız şeyi, yalnızca bu dünyalar vasıtasıyla gözlemleriz ve ona bu dünyalar içinde sahip oluruz. Çünkü, kendini zihne açan en yüksek nesnel gerçeklik, nihayetinde onun kendi eyleminin formudur. Bundan böyle zihin, bizzat kendi faaliyetlerinin topyekününde ve bu faaliyetlerden her birinin belirgin hale gelmesini sağlayan özel kuralın bilgisinde; ayrıca bütün bu özel kuralları, tekrar bir çözüm ve bir görev birliği için birleştiren ilişkinin bilincinde; bunların hepsinde bizzat kendisinin ve gerçekliğin temaşasına sahip olur. Elbette zihin/zihinsel fonksiyonların bu toplamının dışında mutlak gerçek olan, bu anlamda "kendinde şey" olabilen şeyin ne olduğu sorusuyla ilgili olarak ise, hiçbir cevap içermez; meğer ki zihin onu tedricen yanlış konumlanan bir problem olarak, hayalî bir düşünme imgesi olarak tanıyıp öğrensin. Esas gerçeklik kavramı salt soyut varlık formuna tıkılamaz; aksine, gerçeklik kavramı zihinsel yaşantı formlarının çeşitliliğine ve yeterli mevcudiyetine karışır; zihinsel yaşantı formuna içsel zorunluluk damgası basılmıştır ve bu form böylelikle de nesnelliğin damgasını taşır. Her yeni "sembolik form" bu anlamı ifade eder. Sadece bilginin kavram dünyası değil, aynı zamanda dilin ve mitosun dünyası gibi sanatın görsel dünyası, Goethe'nin ifadesiyle, içte olandan dışta olana gönderilen bir açımlama, içteki ve dıştakinin asıl birliğini bize gerçekten garantileyen bir "zihin-dünya sentezi" anlamına gelir.

Ve aynı zamanda böylece, daha başlangıcından itibaren modern felsefenin her zaman mücadele ettiği ve en net biçimde geliştirdiği temel karşıtlığa, yeni bir ışık düşer. Modern felsefede gerçekleşmiş

olan "öznel" değişim, felsefeyi yavaş yavaş kendi problemlerinin tamamını varlık kavramının birliğinde odaklamak yerine, yaşantı kavramında odaklamaya yöneltir. Fakat bununla, nesnelliğin ve öznelliğin karşıtlığı, dogmatik ontolojideki karşıtlık formu tarzında bir form içinde yatışmış ve karşıtlığın kesin uzlaşması hazırlanmış gibi görünse de, şimdi yaşantının kendi çevresinde kökten bir karşıtlık ortaya çıkar. Yaşantının hakikati sadece, onun kendi saf doğrudanlığında varolmaktan ve bu doğrudanlık içinde kesinleşmiş olmaktan ibaretmiş gibi görünür. Yaşantının her yakalanışı ve kavranışı ise, işte bu doğrudanlığı tehdit ediyor ve ortadan kaldırıyor gibidir. Elbette burada dogmatik varlık kavramından hareket edilince, inceleme ilerlediği ölçüde, düşünce ve varlık düalizmi o kadar açık biçimde ortaya çıkar. Fakat bilginin varlıkla ilgili olarak tasarladığı sembolde, en azından varlığın hakikatinin kalıntısının muhafaza edilmiş olması imkânı ve ümidi geride kalır gibi görünür. Varlık, gerçi tam ve upuygun değil, ama yine de bizzat kendisinin bir parçasıyla, bu bilgi sembolüne girmiş olarak ortaya çıkar; sembolün içinde az ya da çok sadık bir yansımayı bizzat kendinden doğru bir biçimde üretmek için, bilme sembolüne kendi gerçek tözüyle yayılmış gibi görünür. Yaşantının saf doğrudanlığı ise, böyle bir bölünme ve parçalanmayı kabul etmez. Doğrudanlık, görüldüğü gibi, asla tam olarak gözlenemez ve bizim yapmayı denediğimiz doğrudan tanımlara girmez; tanımların dışında, onlara karşıt ve ilkesel bakımdan başka bir şey olarak kalır. Yaşantının asıl içeriği herhangi bir temsil formunda değil, sadece saf sezgide kavranabilir. Görüldüğü gibi, bundan dolayı zihinsel olanın her kavranışı iki uç de-
49 ğerden birini seçmelidir. Zihnin tözelliğini, onun bütün dolaylı biçimlendirmelerde mevcut olan saf özgünlüğünde arayıp aramamamıza ilişkin; ya da artık bu aracılıkların çeşitliliğine ve yeterli-mevcudiyetine kendimizi vermek isteğinde olup olmamamıza ilişkin kesin bir yargı söz konusudur. Biz ikincisinde (aracılıkların çeşitli-

liğine ve doluluğuna kendimizi vermemizde; çev.) gerçi zihnin tüm gelişim manzarasını önümüzden geçiririz; ama bu manzaraya kendimizi ne kadar derinliğine kaptırırsak, bu manzara çok açık biçimde bağımsız bir hakikat ve asıl öz olmaksızın yansıyan bir kopyaya, salt bir manzaraya dönüşür. İşte bu olurken biz sadece birinci kavrayışta -zihnin tözelliğini onun kendi özgünlüğünde aramamızda; çev.- yaşantının asıl nüvesini, fakat mutlak biçimde yalın, kendi içinde bütünleşmiş olarak ortaya çıkan gerçek yaşantı nüvesini elde edebiliriz. Öyle görünüyor ki, bu iki karşıtlık arasındaki çatlak, tamamen karşıtlığın bir tarafında ısrar eden aracılı düşünme çabası vasıtasıyla hiçbir zaman aşılamaz: Biz sembolik olana, yani sırf-işaret edene yönelişte ne kadar ileriye gidersek, saf sezginin ilk başlangıcından o kadar çok ayrılırız.

Bu problemi ve bu ikilemi sadece felsefî mistisizm ele almadı; aynı zamanda idealizmin saf mantığı da bu problemi her zaman yeniden en net biçimde kavradı ve ona işaret etti. Platon yedinci mektuptaki açıklamalarında, "işaret" ve "düşünce"nin ilişkisi ve biri ile diğeri arasında varolan zorunlu uygunsuzlukla ilgili olarak, daha sonra çok değişik biçimde tekrarlanan bir gerekçeye işaret eder. Leibniz'in metot öğretisinde sırf "sembolik" bilgi "sezgisel" bilgiden keskin bir çatlakla ayrılır. Ve "genel karakteristik" düşüncesini ilk ortaya atan için, Leibniz için, fikrin gerçek "tablo"su ve saf manzarası olarak sezginin aksine, her bilgi kendini semboller vasıtasıyla "kör bilgi" tabakasına (*cogitatio caeca*) indirir.[8] İnsan bilgisi gerçi sembollere ve işaretlere asla muhtaç değildir; ama bilgi şimdi böylece, mükemmel ve ilk-örnek olarak ilahî anlama yetisi modeline karşıt olan insanî bilgi olarak, yani sınırlanmış bilgi olarak karakterize edilmiştir. Ve bu modeli, bilginin salt sınır-kavramı olarak belirleyerek ona kendi kesin mantıkî yerini göstermiş olan,

[8] Bkz. Meditationes de cognitione, veritate et ideis, Leibniz' Philos. Schriften (Gerhardt), IV, 422 ff.

bunda eleştirel olarak başarılı olduğuna inanılması gereken Kant'ta bile, -"Yargı Gücünün Eleştirisi"nin saf metodik zirve noktasını teşkil eden bir yerinde- "*intellectus archetypus*"* ve "*intellectus*
50 *ectypus*"** arasındaki; sezgisel, yani asıl olan anlama yetisi ile çıkarımsal, yani "sembollere ihtiyacı olan" anlama yetisi arasındaki karşıtlık, bir kez daha ilkesel bakımdan tam netlikte ortaya konulmaktadır. Bu karşıtlığın bakış açısından, bilginin ya da herhangi bir başka zihinsel formun sembol içeriği ne kadar zengin olursa, bu formun, saf varlık içeriği bakımından o kadar çok körleşmesi gerektiği, zorunlu olarak açığa çıkmış gibi görünür. Sembollerin mevcudiyeti, onların arkasında bulunan ve -boşuna olsa bile- onların hedeflediği sembolsüz-bir'i göstermez; tersine, onu örter ve gizler. Mistisizmin dilinde söylendiği gibi, sadece her temsil edici kesinliğin hükümsüz kılınması, sadece "saf yokluk"a geri dönüş, bizi gerçek ilk ve asıl nedene geri götürebilir. Yeni bir kavrayışta şimdi bu karşıtlık, "kültür" ve "yaşantı" arasında sürekli bir gerilim olarak ve bir çatışma olarak kendini gösterir. Çünkü kültürün, sürekli ilerleyen "oluşturma" ve biçim verme sürecinde oluşturduğu şeylerin hepsi, bizi hayatın özgünlüğünden giderek uzaklaştıran şeyler olmaya mahkûm olur. Zihin, şekillendirici olarak ne kadar yoğun ve enerjik çalışırsa, onun bu kendi eylemi, onu kendi gerçek varlığının kaynağından o kadar uzağa götürür gibi görünür. Zihin şimdi yavaş yavaş, ince ve narin olan ama buna rağmen yırtılamaz örtüyü etrafına hemen yerleştiren kendi gerçek eserlerinde -dilin kelimelerinde, sanatın ya da mitosun tasvirlerinde, bilginin akılcı sembollerinde- tutuklanmış olarak görünür. Kültür felsefesinin, bir mitos, bilgi, dil vb. felsefesinin gerçek problemi ise, bu örtüyü kaldırmaktan, aracı olan anlamlandırma ve adlandırma alanından, tekrar ilk baştaki sezgisel bakış alanına geri dönmekten ibaret gibidir. Fakat di-

* Sırf yaratıcı zihin
** Bağıl zihin

ğer taraftan, felsefenin doğrudan sahip olduğu kendine özgü söylem biçimi, bu problemin çözümüne tamamen aykırıdır. Ancak kavramın kesinliğinde ve "çıkarımsal" düşünmenin açıklık ve aydınlığında tamamlanan felsefe için, mistisizmin cenneti, saf doğrudanlığın cenneti kapanmıştır. Bundan dolayı, burada felsefe için, zihinsel bakışa geri dönmekten başka bir çare yoktur. Felsefe bu yolu bırakmak yerine, onu ileriye doğru tamamlamayı denemek zorundadır. Her kültür, belirli zihinsel sembol dünyalarının, belirli sembolik formların oluşmasıyla etkili biçimde meydana çıktığına göre, felsefenin amacı, bütün bu oluşturulanların arkasına doğru gitmek değil; daha ziyade oluşturulanları, onları biçimlendiren temel ilkeler içinde anlamak ve bilmekten ibarettir. Yaşantının içeriği ancak bu bilinçlilik içinde kendi gerçek formuna yükselir. Yaşantı sırf doğal-verili varoluşun çevresinden ortaya çıkar; ama sırf biyolojik süreç gibi, bu varoluşun bir parçası olarak kalmaz; "zihin"in formu haline dönüşür ve tamamlanır. Bundan dolayı, gerçekte sembolik formların olumsuzluğu, hayatın içeriğini kavramak yerine, daha ziyade, kendisinde bu içeriğin bizim için bağlılaşık olarak ortaya çıktığı zihinsel formu tahrip etmek olacaktır. Buna karşıt bir yol izlenirse, -yani zihinsel gerçekliklerin pasif bir seyri modeli izlenmeyip, onların etkinliğinin merkezine yerleşilirse-, form bir varolanın sakin incelemesi olarak değil, tersine, biçim vermenin enerjileri ve fonksiyonları olarak kavranırsa, her oluşturma fiiliyle farklı ve ayrı cinsten biçimler ortaya çıkmasına rağmen, nihayetinde bizzat bu biçim vermede, biçimlendirmenin kendisinin kesin ortak ve tipik ana hatları ortaya konulabilir. Eğer kültür felsefesi, böyle ana hatları kavramayı ve görülebilir hale getirmeyi başarırsa, bunu başarmakla zihnin dışlaştırmalarının çokluğu karşısında, zihnin özünün birliğini ortaya çıkarma görevini yeni bir anlamda gerçekleştirir. Çünkü, zihnin özünün bütünlüğü, onun üretimlerinin bütünlüğüne zarar verilmesinde değil, öncelikle üretim bütünlüğünün korunmasında ve onaylanmasında ortaya çıkar.

51

BİRİNCİ BÖLÜM
DİL FORMUNUN FENOMENOLOJİSİ ÜZERİNE FELSEFE TARİHİNDE DİL PROBLEMİ[1]

I. Felsefî idealizmin tarihinde dil problemi (Platon, Descartes, Leibniz)

Dilin kaynağı ve doğasını soran felsefî soru, esas itibarıyla varlığın kaynağının ve doğasının ne olduğu sorusu kadar eskidir. Çünkü dil ve varlığın, kelime ve anlamın henüz daha birbirinden ayrılmamış olması, felsefenin onları ayrılmaz bir birlik olarak görmesi, felsefe açısından dünyanın bütünü üzerinde ilk bilinçli refleksiyonu anlatır. Dilin kendisi bir refleksiyon temeli ve şartı olduğu, felsefî "aydınlık" da ilkin dilin içinde ve dil vasıtasıyla geliştiği için, ilk zihin bilinci, dili daima verilmiş bir realite olarak, fiziksel ger- 55

[1] Dil felsefesi tarihini özetleyen bir eserin eksikliği henüz çekilmektedir. Überweg'sche Grundriss der Geschichte der Philosophie (Felsefe Tarihinin Ana Çizgisi) en yeni (onbirinci) baskısında (1920), felsefe tarihi ile ilgili genel anlatımlar yanında, mantık ve bilgi teorisi, metafizik ve doğa felsefesi, ahlak felsefesi, estetik tarihi üzerine bir monografi zenginliği taşır; fakat hiçbir eser dil felsefesinin tarihi olarak adlandırılamaz. Sadece antik dil felsefesi, Lersch u. Steinthal'ın meşhur eserinde, ve de ayrıca antik gramer ve retorik ile ilgili edebî eserde görüldü. Buradaki kısa tarihsel giriş doğal olarak bu açığı doldurma talebinde bulunamaz. Giriş sadece "dil düşüncesi"nin felsefî gelişiminde temel unsuru dışardan doğru yakalamak ve bu konu ile ilgili daha sonraki bir ayrıntılı çalışma için birkaç geçici yön çizgisi oluşturmak ister.

çeklikle mukayese edilebilir ve onunla aynı değerde olan bir "gerçeklik" olarak kabul etmiştir. Dilin dünyası, insan kendi bakışını bu dünyaya yönelttiği anda, aynı kesinlik ve zorunluluk içinde ve benzer "nesnellik" içinde -ki şeylerin dünyası insanın karşısına bu nesnellikle çıkar- insanı kuşatır. Nesnelerin dünyasında olduğu gibi, dilin dünyasında da insanın önünde, bizzat kendi içinde kendi gerçek doğasına ve tümüyle bireysel keyfîliğe karışmış kendi gerçek
56 bağlantılarına sahip olan bir bütün bulunur. Bilme çabasının bu ilk aşamasında şeylerin ya da doğrudan duyusal etkilerin özelliği nasıl neredeyse hiçbir serbest zihin etkinliğine dayanmazsa, aynı şekilde kelimelerin varlığı ve anlamı da zihnin serbest bir etkinliğine hemen hiç dayanmaz. Kelime bir işaret ve ad, varlığın zihinsel bir sembolü değil, tersine varlığın bizzat reel bir parçasıdır. Dilin felsefî tarzda düşünülüşünden önce oluşan, dilin mitik düşünülüşü, şey ve kelimenin bu ilişkileniş biçimiyle karakterize edildi. Bu görüş için her şeyin isminde, onun doğası kesinleşmiş haldedir. Doğrudan büyüsel etkiler, kelimeye ve onun sahipliğine bağlanır. İsmi ele geçiren ve onu kullanmayı bilen kişi bunu yapmakla nesnenin kendisi üzerinde de egemenlik elde eder; yani tüm güçleriyle birlikte ismi kendi malı yapar. Bütün isim ve kelime büyüleri bu kabule; şeylerin ve isimlerin dünyasının, kendi içinde ayrılmaz bir etkileme ilişkisine sahip olduğu kabulüne dayanır. Bu büyülerin her birinde geçerli olan ve onları bir diğeriyle kendi içinde bütünleşmiş bir bütün olarak bağlayan, aynı tözellik ve nedensellik formudur.

Mitik dünya tablosunun bu kendine özgü "bütünlüğü"; şeylerin tüm özelliklerinin mitik-büyüsel etkileme çevresindeki söz konusu ortadan kalkışı, bundan böyle, dilin kavranışı için de kendi içinde anlamlı bir tutarlılık taşır. Mitos, özel bir vasıtanın kullanımıyla çok özel bir etkiye erişmeye çabalayan, sonuçta doğrudan eylem içinde tek başına bir şeyi bir diğerine bağlayan en ilkel büyüsel

"uygulama" aşaması üzerine yükselir yükselmez, henüz ham ve tamamlanmamış form içindeki kendi gerçek eylemini anlamaya çalışır çalışmaz, bununla çok önceden genelliğin yeni bir etkinlik alanına nüfuz etmiştir. Diğer bütün bilgiler gibi bilgi formu olarak mitos için de, birlik hedefine yürümek esastır. Mitosun içinde yaşadığı zihinsel özlülükler ve güçler insanın eylemi için egemen olunabilir şeylerse, o zaman onlar bizzat kendi içinde çok önceden bazı kalıcı belirlemelere sahip olmalıdır. Böylece insanın, onu çevreleyen doğa nesneleri üzerinde icra ettiği ilk doğrudan duyusal ve fiilî kuvvet kullanımı bile, onların içinde egemen olan teorik bir zorunluluk düşüncesi için ilk nüveyi içinde taşır. Doğaüstü tek tek güçlerin sırf tek tek güçler, "anlık tanrılar" ya da "özel tanrılar" oluşu, mitik düşünme geliştiği ölçüde son bulur; onlar arasında da hiyerarşik bir düzen, ast ve üst olma niteliği görülür. Dilin mitik olarak kavranışı, tek tek kelime ve büyüsel deyimlerin taşıdığı özel güç fikrinden, gitgide, bütün olarak kelimenin, "konuşma"nın sahip olduğu genel bir gizli güç düşüncesine yükselmek suretiyle, aynı yönde ilerlemeyi sürdürür. Dil kavramı, bu mitik formda ilkönce birlik olarak tasarlanır. Bu düşünce, birbirinden ayrı uzak alanlardaki karakteristik benzer-biçimlilikle, ilk başlardaki dinî kurguda bile tekrarlanır. Veda dini için kelimenin manevî gücü, dil gelişiminin kaynağı olan temel motivlerden birini teşkil eder: Kutsal kelime odur ki, bilen kişi, keşiş bu kelimeyi kullanmakla her varlık üzerinde, insanlar ve tanrılar üzerinde egemen hale gelir. Rigveda*'da bile kelimenin efendisi, her şeyi besleyen güçle, bedenle aynı konumlanır ve her şeye kuvvetle hükmedici olarak gösterilir. Çünkü oluşan ve yok olup giden insan konuşmasının temelini, son-

57

* M. Ö. 2500-2000 yıllarına ait Hint kutsal metinleri Veda'ların dört ana bölümünden biri. (Çev.)

suz ve ölümsüz konuşma, göksel Vac oluşturur. Bu ilahî konuşma kendi kendisini bir kasidede şöyle anlatır: "Ben Vasu ile, Rudra ile, Aditya ile ve tüm tanrılarla değişirim. ...Ben kraliçeyim; iyilerin yardımcısıyım; bilme özelliğini ilk önce saygıya değer olanlara dağıttım. Çok yerlerde bulunarak, çok şeye nüfuz ederek tanrılar beni tamamladılar. Kavrayışa sahip olan kişi benim sayemde yemek yer; benim söylediğim şeyi nefes alan kişi işitir. ...Gerçekten rüzgara benzer şekilde ben ileri doğru eserim; tüm yaratıkları kuvvetle kavrayarak. Ben hem gökyüzünde, hem yeryüzünün derinliklerine kadar haşmetmaap olarak ortaya çıkmaktayım."[2]

İlkönce Grek kurgusunda ortaya çıkan "logos" kavramı, ilk bakışta, göksel sözün mutlak kudretinin ve heybetinin mitik şekildeki kavranışıyla adeta ikizmişçesine sıkı biçimde bağlanmış gibidir. Çünkü, burada da kelime sonsuz ve ölümsüz bir şeydir; burada da varolanın mevcudiyeti ve birliği, onun parçalanmazlığına ve birliğine dayanır. Heraklit'e göre, logos "her şeyin düzenleyicisi" haline gelir. Aynı şekilde, onun egemen olduğu kosmosu tanrıların ve insanların hiçbiri oluşturmamıştır; söz her zaman varolmuştur; vardır ve sonsuza kadar var olacaktır. Fakat, henüz Heraklit'in konuşmakta olduğu mitos dilinin ortasında, şimdi açık seçik biçimde tamamen yeni bir vurgu oluşur. Her şeyin uyumlu ve sarsılmaz yasalılığını öngören felsefî-kurgusal düşünce, dünyadaki olayların mitik kavranışı karşısına ilk kez tam bilinçlilikle ve açıklıkla çıktı. Dünya, doğaüstü güçlerin keyfî ve kaprislerine göre idare ettikleri oyun topu değildir; tersine dünya her tek başına varlığı ve her tek başına olayı bağlayan ve ona kendi sürekli ölçüsünü veren bir ke-

58

[2] Rigveda X, 125- Benfey'ın tercümesi. Gesch. Der Sprachwissenschaft u. oriental. Philologie in Deutschland. München 1869. S. 41; Vac'ın mitik-dini anlamı için bkz. özellikle Brihadaranyaka Upanishad I, 5, 3 ff. (Deussen, Sechzig Upanishads des Veda, Lpz., 1921, s. 401 ff.)

sin genel kurala boyun eğmektedir. "Güneş kendi ölçülerini aşmayacaktır; aksi halde Dike*nin cellatları olan** Erinyeler güneşi arayıp bulmayı bilirler." (fr. 94 Diels.) Ve evrenin bu kendi içinde değiştirilemez yasası, farklı form içinde ve elbette içsel olarak kendi kendisiyle aynı şekilde, artık dilin dünyasındaki gibi doğanın dünyasında da ifade edilen şeydir. Çünkü bilgelik, her şey üzerinde etkili olan anlamı bilmektir. *ἐν τό σοφόν ἐπίστασθαι γνώμην ὁτέη ἐχνβέρνησεπάντα δτά πάντων* (fr.41) (Bilgelik her varlık üzerinde etkili olan anlamı bilmektir; çev.) Bu nedenle büyüsel-mitik güç ilişkisi şimdi bir anlam ilişkisine dönüşmüştür. Bu ise, biz henüz bir olan varlığı sadece ayrılmış şekilde ve parça parça, sadece özel "şeyler"in çokluğuna ayırarak kavrama noktasında takılıp kaldığımız sürece, elbette kendini bize açmaz; bu anlam ilişkisi, eğer biz varlığı canlı bir bütün olarak görür ve kavrarsak o zaman kendini açar. Dil de kendi içinde her iki kavrayışı birleştirir. Dilin içinde, bizim onu inceleyişimize göre, sadece varlığın tesadüfî ve tikel bir kavranışı veya gerçek bir kurgusal ve genel kavranışı ifade edilmiş haldedir. Dilin Logos'unu sadece bir form içinde -ki bu formda logos kendini tek kelimede temsil eder ve yeryüzüne iner- incelersek, o zaman her kelimenin, işaret etmek istediği nesneyi daha ziyade sınırladığı ve bu sınırlamada onu yaraladığı görülür. İçerik kelimede sabitleştirme vasıtasıyla, içinde olduğu oluşun akışından açığa çıkarılır; o halde içerik, kendi topyekûnlüğüne göre kavranmayıp, sadece tek taraflı bir kelimeye göre tasvir edilir. Burada, eğer biz tekrar şeyin gerçek doğasının derin bilgisine nüfuz etmek istersek, bu tek taraflı belirlemeyi başka bir belirleme içinde yeniden feshetmekten, sonuçta belirli bir tek kavramı kendinde taşıyan her keli-

* Yunan Mitolojisinde Zeus ile Themis'ın kızı ve adalet sembolü. (Çev.)

** Yunan mitolojisinde üç intikam tanrıçasından her biri. (Çev.)

menin karşısına işte bu kavramın karşıtını koymaktan başka hiçbir yol kalmaz. Ve böylece gerçekte dilin bütününde, her anlamın kendi karşıtına, her içeriğin kendi karşı-içeriğine bağlandığı görülür ve anlam öncelikle karşıtıyla birleşerek varlığın upuygun ifadesi haline gelir. Zihinsel sentez, kelimede gerçekleşen birleşme, kendi içinde bir "karşılıklı çabalama" olma noktasında evrenin uyumluluğuna benzer ve kendi içinde bu uyumu ifade eder: *παλίντροπος ἁρμονίη ὁκωσπερ τόξου καί λύρης* (fr. 51) (Kendi içindeki uyum; çev.) Ve her şeyin temel yasası, aynı zamanda yükselmiş, potansiyel form içinde burada karşımıza çıkar. Çünkü, var olanda karşıt olarak ortaya çıkan şey, dilin ifadesinde çelişki haline gelir ve varolanın gerçek yasasını ve iç yapısını dilde temsil etmek, sadece böyle bir konumlama ve ortadan kaldırma, söz ve itiraz şeklindeki değişim oyununda gerçekleştirilir. Böylece, Heraklit'in dünyanın tümel düşünülüşü ile ilgili üslûbunun temel formu kavranır ki, onun üslûbunun çok derunî "karanlıklığı", tesadüfî ve keyfî olmayıp, bizzat düşüncenin upuygun ve zorunlu ifadesidir. Heraklit'in düşünme ve konuşma üslûbu, karşılıklı olarak birbirini sınırlandırır; her ikisi, onun felsefesinin aynı temel ilkesini, *ἐν διαφερόμενονἑαυτῳ* (parçalanmışlık) ilkesini farklı yönlerden ifade ederler. Düşünme ve konuşma üslûbu, Heraklit'in ifadesiyle, görülebilir olandan daha iyi olan ve görülebilirle ölçülmek istenen "gözlenemez uyum"a işaret eder. Heraklit tek nesneyi nasıl, oluşun sürekli akışına yerleştirdiyse ve bu nesneyi nasıl akışta yok etmiş ve aynı zamanda korumuşsa, aynı şekilde tek kelime de, "konuşma"nın bütününde aynı şekilde davranmalıdır. Kelimeye sinmiş olan içteki çok anlamlılığın kendisi bundan dolayı dilin eksikliği değildir; tam tersine, dilin içine yerleştirilen ifade gücünün önemli ve olumlu bir unsurudur. Çünkü, dildeki ifadenin sınırlarının bizzat varolanın sınırları gibi donmuş değil, akışkan olduğu görülür. Dünyayı biçim-

59

lendiren logosun yeterli mevcudiyeti, sadece kendi gerçek sınırlarını her zaman adeta kıran hareketli ve akıcı dil kelimesinde kendi karşı-sembolünü bulur. Dilin gerçekleştirdiği ve gerçekleştirmek zorunda olduğu tüm ayırmalar, dilin kendisi tarafından, nesne yeni bir derunî bakış açısı altına yerleştirildikten sonra yeniden nesneye geri dönülen geçici ve göreli ayırmalar olarak bilinmelidir. "Tanrı gün ve gecedir, kış ve yazdır, savaş ve barıştır, açlık ve bolluktur; o her bir arzuya göre, tütsü dumanıyla karıştırılınca kâh böyle, kâh başka türlü duman veren ateş gibi değişir." (fr. 62, 67) O zaman ölümsüz olanlar ölümlü, ölümlü olanlar ölümsüzdür; onlar karşılıklı olarak kendi ölümünü yaşar ve kendi hayatlarını ölürler. (fr. 62) Bundan dolayı akılla konuşmak isteyen kişi, kelimelerin özelliği vasıtasıyla yanıltılmamalı, her ortak olan şey olarak, *ἑυνόν χαί θεῖον* (Tanrı ve diyalektik farklar) olarak, kelimelerin özelliği arkasına geri itilmelidir.[3] Ancak kelimelerin anlamı ve karşı-anlamı bu 60
şekilde anlaşıldığı ve birbiri ile bağlandığı zaman, kelime, bilginin esas ilkesi ve lideri haline gelebilir. Böylece, Heraklit'in oynadığı "etimolojiler"in çoğunun da, bu iki katlı değişimi kendi içinde taşıdığı, onların kelimeyi ve eşyayı herhangi bir benzerlik vasıtasıyla birbirine bağlamak yerine, özel *per antiphrasin** eğilimiyle birbirine bağladığı ve birbiriyle bağlanmış halde tuttuğu kavranır. "Yayın adı hayat; yayın eseri ise ölümdür."(*τῶι συν τόξωι ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος.* fr. 48) Her ayrı dilsel içerik, aynı zamanda, daima varlığın gerçekliğinin perdelenmesi ve örtüsünün açılmasıdır; saf anlam ve saf önem taşıyandır.[4] Bu dünya görüşünde dil, Heraklit'in ifadesiyle, takdis edilmemiş ve makyaj yapılmamış çılgın

[3] fr. 114.

* Sadece çelişki

[4] Bkz. özellikle fr. 32.

ağızla konuşan, fakat buna rağmen binlerce yılın sesleriyle zenginleştiren Sibylle**a benzer. Çünkü dili Tanrı yapar. (fr.92) Dil kendi içinde, bizzat onun içine atılmış halde olan, sembolde ve benzetmede sezilerek çözülebilecek bir anlam taşır.

Fakat bu dil kavrayışında, zihin ve varlığın, belirsiz ve açıklamasız olmakla birlikte bizzat kendi içinde tam olarak bütünleşmiş bir tümel kavranışı ifade edilince, Heraklit'in öğretisini benimseyen en yakın takipçilerinde, söz konusu dil kavrayışının kendine özgü anlamı sürekli olarak geriye itildi. Heraklit'te metafiziksel sezginin en derin kısımlarında, henüz doğrudan bir olarak hissedilen şey, artık dil probleminin işlenişi ve çıkarımsal yoldan incelenişinde, ayrı-cinsten kısımlara, birbiri ile çatışan ayrı mantıkî tezlere ayrılmıştır. Heraklit'in metafiziğinin bir birlik halinde gözlediği ve birlik olmaya zorladığı iki motiv, varlık ile kelime arasındaki karşıtlık ve varlık ile kelimenin özdeşliği görüşü, artık bağımsız gelişme yaşar hale gelmiştir. Böylelikle ilkin dil problemi gerçek soyut kesinlikler içine yerleştirilir; fakat aynı zamanda bununla, Heraklit'in temel düşüncesini sembolik sezdiri formundan soyut kavram formuna dönüştürmeye teşebbüs edilerek, bu düşünce adeta parçalanır ve geçerli küçük paralar gibi yeniden basılır. Heraklit'te dikkatle korunan bir sır olan şey -ki Heraklit bu şeyi sadece uzaktan doğru göstermeye cesaret etmişti-, şimdi yavaş yavaş felsefî gündemin ve tartışma-diyalogunun gerçek nesnesi haline gelir. Xsenophon'un önemli olayları hatırlatışı 5. yüzyılın Atina'sında bu çok sevilen *ὀρθότης τῶν ὀνομάτων* (düz isimler) konusunun yemekte ve şarapta nasıl tartışıldığı ile ilgili olarak canlı bir tablo ortaya koyar.[5] Dil formu ile varlık formu, şeylerin özü ile kelimele-

61

** Kâhin kadın

5 Memorabil. Lib. III, 14. 2; Bu soru hakkındaki daha geniş tarihsel materyal için bkz. Steinthal, Gesch. der Sprachwissenschaft bei den Griechen u. Römern, (Greklerde ve Romalılarda Dilbilimin Tarihi), Berlin 1890, I, 76 ff.

rin özü arasında doğal ya da sadece aracılık eden ve geleneksel bir ilişki var mıdır? Kelimelerde varlığın içteki sistemi mi ifade edilir; ya da kelimelerde, dili ilkönce oluşturanın onlara keyfî olarak damgalamış olduğu yasadan başka hiçbir yasa görülmez mi? Ve eğer bu sonuncusu geçerliyse; (yani kelimelerde sadece, onu ilk oluşturanın keyfî olarak onlara verdiği yasa görülürse; çev.); o zaman kelime ve anlam ya da konuşma ve düşünme arasında herhangi bir ilişki kabul edilince, kelimeye kaçınılmaz olarak yapışan keyfîlik unsuru, zorunlu olarak düşünmenin ve onun içeriklerinin nesnel zorunluluğunu ve nesnel kesinliğini de şüpheli hale düşürmez mi? Bundan dolayı sofizm, her bilginin göreliliği önermesini savunmak amacıyla insanı "her şeyin ölçüsü" olarak göstermek için, kendi en iyi silahlarını dilin incelenişinde bulabiliyor gibi görünmektedir. Gerçekte Sofizm, ilk başlarda kelimelerin vasıta-dünyası içinde, "nesnel" ile "öznel" gerçeklik, insan ile şeyler arasında bulunan vasıta-dünya içinde haklı olarak kendi yurdundadır; o, buradan "saf", genel-geçerli olduğu iddia edilen düşünmenin taleplerine karşı kendi kavgasını yapmak için, bu vasıta dünya içindeki yerini sağlamlaştırır. Sofistlerin kelimelerin çok anlamlılığıyla kurdukları güçlü oyun, şeyleri onların eline teslim eder ve onlara, şeylerin kesinliğini, zihnin serbest hareketi içinde eritme izni verir. Böylece dil üzerine ilk bilinçli refleksiyon ve zihnin dil üzerinde kazandığı ilk bilinçli egemenlik, aynı zamanda Eristik'in* egemenliğine yol açar; fakat diğer taraftan, burada yeni bir kavram yöntemine ve temeline götüren tepki de, konuşmanın temeli ve içeriği üzerine bilinçten hareket eder.

Sofizm nasıl kelimede çok anlamlılık ve keyfîlik unsurunu yakalar ve onu öne çıkarırsa, aynı şekilde Sokrates de, kelimede, el-

* Konuşma ve tartışmayı bir araç değil, amaç kabul eden felsefe yöntemi. (Çev.)

bette onun içinde olgu olarak verilmiş olmayan, ama onun içinde gizli talep olarak bulunan kesinliği ve tek anlamlılığı yakalar. Sokrates'te kelime-anlamının düşünülen birliği başlangıç noktası haline gelir ki, bu başlangıç noktasında onun karakteristik sorusu olan *τί έστι* (nedir) sorusu, yani kavramın, özdeş ve kendi içinde varlığını koruyan anlamı problemi bulunmaktadır. Kelime bu anlamı doğrudan kendi içinde taşımasa bile, elbette sürekli olarak bu anlama işaret eder. Ve Sokratik "tümevarım"ın, bu işaret etmeyi anlama, onu olumlu kabul etme ve geliştirerek hakikat mevkiine yükseltme görevi bulunmaktadır. Sürekli özdeş kavram yapısı, akışkan ve belirsiz kelime yapısının arkasında, düşünmenin imkânı gibi konuşmanın imkânını öncelikle temellendiren gerçek *Eidos* olarak gösterilmelidir. Platon, bu temel Sokratik kabullerde derinleşir ve onun kelime ve dil konusundaki görüşü, bu kabuller vasıtasıyla belirginleşir. Platon gençliğinde, Sofizme karşı kelimelerde gerçek ve kendine özgü, şeylerin özünü ifade eden ve kuşatan bilgi vasıtası görmek suretiyle, Heraklitçi düşüncenin başka yönünü, madalyonun diğer olumlu yüzünü temsil eden Kraytlos'un öğrencisidir. Heraklit'in, dilin bütünü ile aklın bütünü arasında var olduğunu iddia ettiği özdeşlik burada, tek başına kelimenin kendi düşünsel içeriğiyle ilişkisine taşınır. Fakat bu taşımayla, Heraklitçi *Logos* kavramının metafiziksel içeriğinin problemli-muğlak bir etimoloji ve filolojiye dönüştürülmesiyle, elbette Platon'un "Kratylos" diyalogunda diyalektik ve üslûp bakımından büyük ustalıkla gerçekleştirdiği *reductio ad absurdum*** ifade edilmiştir. Her varlık için ismin "doğal" bir doğruluğunun var olduğu tezi (*όνόματος όğθότα είναι έκάστω τών όντων φϋσειπεφυκϋιαν*) şimdi bu diyalogdaki güçlü ironide bizzat kendi içinde parçalanır ve bu doğal form içinde ebe-

62

** Saçmaya indirgeme

diyen ortadan kaldırılır. Fakat Platon için bu anlayışla kelime ve bilgi arasındaki bütün ilişkiler kesilmemiş, tersine, her ikisi arasında doğrudan ve sürdürülemez nitelikteki benzerlik ilişkilerinin yerine, daha ziyade derin ve dolaylı bir ilişki ortaya çıkmıştır. Kelime, diyalektiksel bilmenin aşamalı ilerleyişi ve inşasında, kendine özgü bir yer ve değer kazanır. Diyalektikçi açısından akışkan sınırlar, kelime içeriğinin her zaman sırf göreli olan sağlamlığı, idealar dünyasının *βεβαιότης* (değişmezliği) mevkiine, saf kavramların anlam içeriğinin mutlak sağlamlığını talep etme mevkiine yükselmek için teşvik edici haline gelir.[6] Fakat özellikle Platon'un yaşlılık dönemi felsefesi, bu temel düşünceye, olumlu anlamda olduğu gibi olumsuz anlamda da tam açılım getirmiştir. Platon'un yedinci mektubunun hakikatliği, belki de sadece mektubu bu bakımdan doğrudan Kraytlos'un sonucuna bağlamakla ve bu sonucu öncelikle tam metodik açıklık içinde ve sistematik olarak temellendirmekle açıkça gösterilebilir. Yedinci mektup bilginin dört aşamasını ayırır ve onlar, *γνωστόν καί άληθώς όν* (gerçek bilgi) olarak öncelikle kendi toplamı içinde gerçek varlık, yani bilgi nesnesi fikrine götürürler. En alt aşamalar isim, nesnenin dilsel tanımlanması ve onun duyusal kopyası vasıtasıyla, *όνομα, λόγος* ve *εἴδωλον* (isim, söz ve sembol) vasıtasıyla ifade edilmektedir. Böylece mesela, dairenin varlığı üç şekilde; birincisi, bizim dairenin ismini telaffuz etmemiz suretiyle; ikincisi bizim bu ismi, onun içindeki ortak olanların açıklamasıyla daha yakından belirlememiz ve sınırlandırmamız suretiyle; sonuçta mesela daireyi son noktalardan merkez noktasına kadar her taraftan aynı uzaklıkta bulunan şeyin ürünü olarak "tanımlamamız" suretiyle; son olarak da, herhangi bir duyusal şekli, o ister

63

[6] Bkz. özellikle Kratylos 386 A, 438 D ff.

kumda çizilmiş ya da tornacı tarafından üretilmiş olsun, sembol olarak, dairenin modeli olarak önümüze yerleştirmemiz suretiyle kavranabilir. Kelimedeki bu tasvirlerin hiçbiri, tanımlama ve model olmaya erişmez ve dairenin gerçek doğasını kapsamaz. Çünkü, onların hepsi, varlığın dünyasına değil, oluşun dünyasına aittir. Ses nasıl değişebilir ve akıcı ise, nasıl ortaya çıkar ve yok olup giderse, aynı şekilde, çizilen daire sembolü de tekrar silinir; tornacı tarafından yapılmış model, daireyi hiçbir şekilde dışarıda bırakmayan her belirleme (*αύτός όκύκλος*), tekrar yok edilir. Ve şüphesiz diğer taraftan öncelikle, bu kendisi için yetersiz ön aşamalar vasıtasıyla dördüncü ve beşinci aşamalara, bilimsel bilgi ve onun nesnesine erişilir. Bu anlamda isim ve sembol, *όνομα* ve *εἴδωλον* (isim ve şekil) akla uygun kavrayıştan, *ἐπιστήμη* (bu daire)'den keskin şekilde ayrılmış halde bulunur ve diğer taraftan da, akla uygun kavrayışın kabullerine, taşıyıcılarına ve vasıtalarına ait olur ki, biz kendimizi bu vasıtalar sayesinde sürekli ilerleyiş içinde ve aşamalı olarak bilginin seviyesine yükseltebiliriz. (*δι ὠντήν ἐπιστήμην ἀνάγκτ, παραγίγνεσθαι*) (Doğru karar vermek için bilgi gereklidir). Buna göre, nesnenin bilgisi ve bu nesnenin kendisi, bu üç aşamayı kendi içinde kapsadığı gibi, aynı şekilde bu üç aşamayı geçen bir şey olarak, onların aşkınlığı ve sentezi olarak ortaya çıkar.[7]

Platon'un yedinci mektubunda -düşünce tarihinde ilk kez- dil hakkındaki bilginin değerini saf metodik anlamda belirleme ve sınırlama denemesi yapılır. Dil, bilginin ilk başlangıç noktası olarak

[7] Yedinci mektup, 342 A ff; Yedinci mektubun gerçekliği üzerine bkz. özellikle Wilamovitz, Platon, I, 641 ff., II, 282 ff.; ilaveten Jul. Stenzel'deki ayrıntılı felsefî analize, Über den Aufbau der Erkenntnis im VII Platonischen Brief, (Platon'un Yedinci Mektubunda Bilginin İnşası Üzerine), Sokrates, Jahrg. 47, s. 63 ff. ve E. Howald, Die Briefe Platons (Platon'un Yedinci Mektubu), s. 34 (Zürih 1923)

tanınır. **64** Fakat dil artık böyle bir başlangıç noktasından daha fazla bir şey değildir. Onun mevcudiyeti, henüz duyusal tasarımın mevcudiyetinden daha akıcı ve değişkendir; *ὀνόματα* (isim) ve *ῥήματα* (ifade)'den inşa edilen dil cümlesinin ya da kelimenin ses yapısı, fikirlerin gerçek içeriğini, duyusal model ya da kopyadan daha az kapsar. Ve şüphesiz diğer taraftan, kelime ile fikir arasında belirli bir ilişki korunmuş halde kalır: Nasıl duyusal içeriklerin fikirlere ulaşmaya "çabalaması"ndan söz edilirse, aynı şekilde dilin ürünlerinde de, fikirlere böyle bir işaretten ve adeta zihinsel bir eğilimden bahsedilebilir. Her şeyden önce, Platon'un sisteminde, bütün dillerde önemli olan temel bir unsur, ilk kez kendi ilkesel kesinliği ve tümel anlamlılığı içinde yer almış olduğundan dolayı, bu sistem, bu göreli kabul edişe hazır ve uygun olmuştur. Her dil, bu şekilde "temsil edicilik", yani belirli bir "anlam"ın duyusal bir "işaret" vasıtasıyla anlatımıdır. Felsefî bakış sırf varoluşun çevresinde kaldığı sürece, temelde bu kendine has ilişki için hiçbir benzerlik ve hiçbir uygun ifade bulamaz. Çünkü şeylerin kendisinde, ister onlar kendi mevcudiyetlerine göre "unsurlar"ın cisimleşmesi olarak incelensin, ister onlar arasındaki etki ilişkileri izlensin, "kelime"nin "içerik"le ilişkisine, "işaret"in onun içindeki ortak "anlam"la bağıntısına karşılık gelen hiçbir şey bulunmaz. Phadon'da tasvir ettiği karakteristik soru-koyma dönüşümünü gerçekleştiren Platon'a göre, şeylerin gerçekliği sadece kavramların hakikati içinde kavranabileceği ve görülebileceği için, felsefî düşünmenin yolunun *πθάγματα*'dan *λόγοι*'a (sözlerden faydaya) değil, *λόγοι*'dan *πθάγματα*'a (faydadan sözlere) gitmesi gereği kesin bir şey olur.[8] Platon için öncelikle temsil kavramı, sistematik ve esas bir merkezî anlam kazanır. Çünkü, idealar öğretisinin temel problemi, nihayetinde bu

64

[8] Bkz. Phadon 99 D ff.

kavram içinde özetlenir ve "idea" ile "görünüş" ilişkisi, bu kavram vasıtasıyla ifade edilir. Ortak dünya tablosunun "şeyleri", yani duyusal-somut deneyim nesneleri, idealizmin bakış açısından bakılınca, bizzat "semboller" haline gelir ki, bu sembollerin doğruluk içeriği, onların doğrudan oldukları şeyde değil, dolaylı olarak ifade ettikleri şeyde bulunur. Ve bu εἴδωλον (şekil) kavramı, yani sembol kavramı, bundan böyle, dil ile bilgi formu arasında yeni bir zihinsel aracılık oluşturur. Platon, şimdi dil ile bilgi arasındaki ilişkiyi
65 açık ve kesin şekilde işaret etmek, **65** kelimenin "etki alanı"nı saf kavramların etki alanından ayırmak ve aynı zamanda kelimeleri saf kavramlarla bağlı halde tutmak için, sadece idealar öğretisinin merkezî düşüncesine, "pay alma" düşüncesine başvurmak zorunda kalır. Heraklit'in metafiziksel öğretisini kelime ile anlamın ve her ikisi arasındaki karşıtlığın birliği tarafından çevreleyen karanlık, şimdi bu yeni μέθεξις[9] (pay alma) metot-kavramında bir darbe ile aydınlanmış hale gelir. Çünkü "pay alma"da, gerçekte özdeş-olmama durumu gibi özdeşlik durumu da aynı derecede kapsanmıştır; yine pay almada, unsurların ilkesel olarak net bir ayrı-konumlanışı ve ayrılığı gibi, onların birliği ve zorunlu ilişkisi de yerleşmiştir. "Kendisinin aynısı olma" fikri, bu fikrin temsil edilme vasıtası olan taşların ya da tahtaların karşısında, başka bir şey olarak, bir ἕτεqον (diğeri) olarak kalır. Ve şüphesiz işte bu başka şey, sınırlanmış duyusal dünya tablosunun bakış açısından, sadece bu anlatım içinde kavranabilir. Bu anlamda da, kelimenin fiziksel-duyusal içeriği, dilin sınırlarında takılı kalmayıp, bu sınırların ötesinde mevcudiyetini sürdüren fikrî bir anlamın taşıyıcısı haline gelir. Dil ve kelime,

[9] Platoncu felsefenin bütününde μέθεξις (pay alma) kavramının metodik konumu için Ernst Hoffmann'ın, Methexis und Metaxy bei Platon im Sokrates, s. 48 ff.'deki seçkin anlatımına işaret ediyorum.

saf varlığın ifadesi olmaya çabalar. Fakat onların içinde bu saf varlığın adına daima başka bir şeyin, nesnenin tesadüfî bir "özelliği"nin adı karıştığı için, onlar saf varlığın ifadesi olmaya hiçbir zaman erişemez. Bundan dolayı, dilin gerçek gücünü oluşturan şey, daima dilin gerçek zayıflıklarına da işaret eder ki, bu zayıflıklar, dili en yüksek, gerçek felsefî bilgi içeriğini anlatabilme yeteneğinden uzaklaştırır.[10]

Bilgi probleminin tarihi gibi mantığın tarihi de, elbette Platonun burada λόγος (söz)'ün iki anlamı arasında, "kendinde" kavram ve onun dilsel temsil edicisi arasında çizmiş olduğu keskin sınırların yavaş yavaş yeniden karışma tehlikesi taşıdığını gösterir. Bu, Aristoteles'in, kendi mantık öğretisini inşa ederken dayandığı esaslı temel olguları dilden sonuç olarak çıkardığı iddia edilse bile, mantığın ilk sistematik temeli için söz konusudur. Fakat, doğal olarak, kategorilerin adı bile, Aristoteles'in öğretisinde mantıkî ve dilsel formların analizinin birbirine ne kadar az temas ettiğini gösterir. 66
Kategoriler, aynı zamanda en yüksek bildirim türleri (γένη ya da σχηματα τής κατηγοqίας) (genel, kategori şekilleri) anlamına gelen en genel varlık ilişkilerini ifade eder. Onlar, ontolojik olarak kavranınca, gerçek olanın en temel belirlenişleri, varolanın en son *yüklem*idirler. Fakat bu yüklemler, şeylerden hareketle incelenebileceği gibi, genel bir yüklem-vasıtasıyla-belirleme formundan hareketle de incelenebilir ve geliştirilebilirler. Böylece, gerçekte Aristoteles'in kategoriler sisteminin *düzenlenişinde*, *cümlenin oluşumu* ve onun kelime birliklerine ve kelime sınıflarına parçalanması, çok tipik olmuş gibi görünür. Töz kategorisinde "tözel"liğin gramatik anlamı ifade edilir; nicelik ve nitelikte, "nerede" ve "ne zaman"da

[10] Bkz. özellikle Mektup VII, 342.

sıfatın ve yer ve zaman zarflarının anlamı açık biçimde görülür ve özellikle en son dört kategori, *ποιεῖν* ve *πάσχειν*, *ἔχειν*, ve *κεῖσθαι* (yapma, sorumlu olma, sahip olma, bağlılık) öncelikle Grek dilinin, fiilin ve hareketin kendisinin işaretinde taşıdığı sağlam temel-farklılıklarla ilişkilendirildiğinde tamamen saydam hale gelmiş görünür.[11] Aristoteles'i otorite kabul eden Ortaçağ bu karşılıkta ısrar etmiş, bundan dolayı burada, mantıkî ve gramatik kurgu istisnasız şekilde birbirine uygun ve karşılıklı olarak şart olmuştur.[12] Yeniçağda Aristotelesçi mantığa zihnin sistematiği"ni" ifade etme hakkı verilmeyip, ona karşı kavga başladığında, Aristoteles mantığının dille ve genel gramerle yapmış olduğu anlaşma en önemli ve en tehlikeli saldırı noktasını oluşturdu. İtalyan Lorenzo Valla, İspanyol Lodovico Vives, Fransız Petrus Ramus Skolâstik-Aristotelesçi felsefeyi kökten değiştirmeye buradan teşebbüs ettiler. Başlangıçta bu kavga henüz bizzat dil araştırmasının ve dil incelemesinin içinde yapılmaktaydı: Rönesans'ın "filolojisi" kendi derin dil kavrayışından hareketle, yeni bir "düşünce öğretisi" de talep eder. Gramer yerine üslûp biliminde (Stilistik) aranabilecek olan gerçek nüve, Skolâstik için saklanmış halde kalırken, Skolâstiğin dilde yakalamış olduğu şey, şimdi itiraz edildiği gibi, sadece dilin dış gramatik
67 ilişkileri olmuştur. Rönesans'ın büyük üslûp sanatçıları, kıyas ve onun "kana susamış" formlarına mantıkî açıdan değil, estetik açıdan bu bakış açısı altında saldırırlar. Fakat retorikçi ve üslûpçuların salt "diyalektikçiler"e karşı bu kavgası da, mesela Valla'nın "diyalektiksel tartışmaları"nda yapıldığı gibi, gittikçe başka bir for-

[11] Bu ilişki ile ilgili ayrıntılı bilgi özellikle Trendelenburg'da; De Aristotelis Categoriis (Berlin 1833) ve Geschichte der Kategorienlehre (Histor. Beitrage zur Philosophie, Bd. I, 1846, s. 23 ff.)

[12] Bkz. mesela Duns Scotus, Tractatus de modis significandi seu grammatica speculativa.

mu benimser. Çünkü Rönesans gerçek klasik kaynaklara ne kadar derin nüfuz ederse, diyalektiğin Skolâstik kavranışı yerine tekrar Platoncu diyalektik kavramı o kadar çok etkili hale gelir. Diyalektik kavramının adında şimdi kelimelerden "eşyalar"a geri gidiş talep edilir. Rönesans'ın yavaş yavaş net biçimde kendini gösteren temel kanaatine göre ise, nesne bilimlerinin arasında matematik ve matematiksel doğa teorisi ilk başta yer alır. Böylece saf dil felsefesinin içinde de, bir başka yönelimdeki bilinçli ve kararlı talep, gramere yönelişin karşısına çıkar.[13] Dilin gerçek sistematik kavranışına ve yapısına, sadece dil, matematiğin sistematiğiyle ilişkilenince ve ölçütü bu sistematikten alıp kendine mâl edince erişilebilir gibi görünmektedir.

Bundan dolayı, Rönesansın yeni bilgi idealine evrensel felsefî temellendirme veren Descartes'ın öğretisinde dil teorisi de yeni bir ışık içinde belirir. Descartes, kendi sistematik temel yazılarında, dili bağımsız felsefî refleksiyonların nesnesi haline getirmedi; fakat o, Mersenne'a yazdığı bir mektubun sadece bir yerinde bu probleme temas eder ve probleme, çok karakteristik ve gelecek için çok yüksek önem taşıyan bir yön verir. Çok farklı nesnelere uzanabildiği gibi bir de daima aynı kalan "sapientia humana"*nın birliği ideali, yani bilmenin birliği ideali, şimdi dile taşınacaktır. *Mathesis universalis*** talebi yerini bir *lingua universalis**** talebine bırakır. Bu isim üzerinde gerçekten haklı olarak duran bütün bilgilerde sadece insan aklının, bilginin özdeş temel formu birlik içinde tekrarlandığı gibi, aynı şekilde, gerçi dildeki kelime formlarının farklılı-

[13] Bu konudaki tarihsel kanıtlar bilgi problemi hakkındaki yazımda; 3. bs. I, 120-135.

* Akıllı insan

** Evrensel/genel bilim

*** Evrensel dil

ğı ve doluluğu tarafından perdelenen, ama buna rağmen, onların tümüyle tanınmaz hale getiremedikleri genel bir akıl-formu, her konuşmaya temel oluşturmak zorundadır. Çünkü matematiğin ideleri arasında, mesela sayılar arasında tamamen belirlenmiş bir düzen
68 mevcut olduğu gibi, aynı şekilde, insan bilincinin bütünü, her zaman bu bilince girebilen tüm içerikler dâhil, gerçek bir düzenlenmiş cisimleşmeyi oluşturur. Bundan dolayı, aritmetik sistemin bütünü göreli olarak az miktarda sayı işaretlerinden inşa edilebildiği gibi, aynı şekilde, sınırlı sayıdaki dilsel işaretler vasıtasıyla, eğer bu işaretler sadece belirli genel geçer kurallara göre bağlanırsa, düşünme içeriklerinin tamamı ve bu içeriklerin içyapısı da tam olarak gösterilebilmelidir. Elbette Descartes, bu planı uygulamaktan vazgeçer: Çünkü evrensel dilin oluşturulması kendi en son unsurları, yani yalın kurgusal "düşünceler" içindeki bütün bilinç içeriklerini çözümlemeyi gerektireceği için, böyle bir dilin oluşturulmasına, ancak bu çözümleme sonuçlandığında ve böylelikle "gerçek felsefe"nin amacına eriştiğinde başarıyla teşebbüs edilebilir.[14] Yeni felsefenin kurucusunun bu sözlerinde bahsedilen eleştirel öngörü, bu çağı izleyen çağı pek yanlış yönlendiremez. Arka arkaya gelen hızlı gelişmelerde şimdi, uygulamada çok büyük farklılık taşıyan, ama inşa ilkesi ve temel düşüncesi itibarıyla bir diğeriyle çok büyük uyum içinde olan çok çeşitli yapay evrensel dil sistemleri ortaya çıkar. Daima, kavramların sınırlı sayıda oluşundan; onlardan her birinin diğeriyle tamamen belirli bir şeysel bağıntı içinde, tam bir denklik, üst ve alt düzen/hiyerarşi ilişkisi içinde bulunduğundan ve gerçekten eksiksiz bir dilin amacının, kavramların bu doğal hiyerarşisini bir işaret sistemi içinde upuygun ifade haline getirmekten

[14] Descartes, Brief an Mersenne (Mersenne'a Mektup), 20 November 1829; Correspond. (ed. Adam Tannery), I, 80 ff.

ibaret olması gerektiğinden hareket edildi. Bu kabulden hareketle, mesela, Delgarno kendi Ars Signorum (Yayın İlkeleri)'unda bütün kavramları en yüksek 17 cins kavramı altında düzenler. Bu kavramların hepsi belirli harfler vasıtasıyla gösterilir; bu gösterimde her ilgili kategori altına giren kelime başlangıç harfi olarak kullanılır. Ve aynı şekilde, ortak cinsin içindeki ayrılabilen alt sınıflar, başlangıç harflerine yaklaşan özel bir harf ya da ses vasıtasıyla gösterilir. Bu sistemi tamamlamaya ve mükemmel hale getirmeye çalışan Wilkins, asıl olan 17 temel kavram yerine, onların sayısını 40'a çıkarır; bunlar fonetik olarak özel, bir sesliden ya da sessizden oluşan heceler vasıtasıyla ifade edilir.[15] Bütün bu sistemler, temel kavramların "doğal" düzenini bulma ve onların karşılıklı ilişkisini yeterli ve tek anlamlı biçimde belirleme güçlüğünü, göreli hızlı olarak görmezden gelirler. Bu sistemler için metodik bir problem olarak kavram işareti problemi, git gide saf bir teknik probleme dönüşür; onlara göre, herhangi bir saf geleneksel bölümlemenin kavramların temelinde bulunması ve bu bölümlemenin gelişen ayrımlaşma vasıtasıyla somut düşünme ve tasarım içeriklerinin ifadesi için elverişli hale getirilmesi yeterlidir.

Dil problemini yeniden genel mantıkla ilişki içine sokan ve mantığı her felsefenin, tüm teorik bilginin kabulü olarak kabul eden ilk kişi olan Leibniz, evrensel dil problemini de yeni bir derinlik içinde kavrar. Leibniz Descartes'ın işaret etmiş olduğu güçlüğün tamamıyla bilincindedir. Fakat o, felsefî ve bilimsel bilginin o sıra-

[15] Mesela P harfi genel "nitelik" kategorisini gösterirse, mekan ve ölçü, nicelik kavramları Pe Pi Po ile ifade edilir vs. Bkz. George Delgarno, Ars Signorum vulgo Character universalis et lingua philosophica, London 1661, ve Wilkins, An Essay towards a Real character and a Philosophical Language. London 1668. Delgarno ve Wilkins'ın sistemlerinin kısa bir özeti, Couturat'ta vardır. La Logique de Leibniz, Paris 1901, Note III u. IV, s. 544 ff.

larda göstermiş olduğu gelişmede, güçlüğün aşılabilmesini sağlayacak tümüyle yeni vasıtalara da sahip olunabileceğine inanır. Keyfî bir işaret diliyle yetinmeyen, tersine Characteristica realis* olarak şeylerin gerçek temel ilişkilerini anlatmak isteyen her "karakteristik", düşünme içeriklerinin mantıkî bir analizini talep eder. Fakat böyle bir "düşünce alfabesi"nin düzenlenişi, her kavram maddesinin herhangi bir az ya da çok tesadüfî düzenlenişinden hareket etmek yerine, yeniden temellendiren bileşiminin ve yeniden temellendiren matematiksel analizin gösterdiği yola mantıklı şekilde sonuna kadar gidilirse, artık sınırsız ve çözümsüz bir görev olarak ortaya çıkmaz. Cebir analizi nasıl, her sayının belirli temel unsurlardan inşa edildiğini; onların tek-anlamlı şekilde "asal sayılar"a bölünebileceğini ve onların üretimleri olarak ifade edilebileceğini bize öğretirse, bu durumun aynısı her bilgi içeriği için de geçerlidir. İlkel fikirlere ayırma, asal sayılara ayırmaya karşılık gelir. Ve bu her iki ayırmanın, esas itibariyle aynı ilkeyle ve aynı kuşatıcı metotlar sayesinde gerçekleştirilebileceği ve gerçekleştirilmesi gerektiği, Leibnizci felsefenin temel düşüncelerinden biridir.[16] Bilmenin, asıl genel karakteristik formunun, onun içeriği ve inşası gereğince, önceden verildiğini kabul ettiği daire -ki diğer taraftan, bu inşanın, bizim için doğru olarak kavranıp anlaşılabilir olmasını sağlayan şey, işte bu karakteristik olmalıdır-; işte bu daire, Leibniz için, burada biri diğerinden sonra devreye girecek nitelikte iki ayrı görevin mevcut olmadığının düşünülmesiyle ve her iki görevin, saf şeysel bağıntı içinde görülmesiyle, çözülür. Çözümlemenin ve karakteristiğin ilerlemesi, karşılıklı olarak davet edilir ve şart koşulur:

70

* Gerçek karakteristik

[16] Bu konudaki ayrıntılar Leibniz' System in seinen wissenschaftlichen Grundlagen (Bilimsel Temelleri içinde Leibniz'in Sistemi) yazımda; s. 105 ff., 487 ff.; ayrıca Couturat'ta, özellikle kısım 3-5.

Çünkü düşüncenin gerçekleştirdiği her mantıkî birlik konumlaması ve her mantıkî ayırma, onlar ancak belirli bir işarette sabitleştirildiği zaman, düşünce için gerçek açıklık ve netlik içinde mevcut olur. Böylece Leibniz, bilginin gerçek evrensel dilinin, bizzat "gerçek felsefe"ye bağlı oluşu konusunda, Descartes'ın hakkını teslim eder; fakat o bu dilin tamamlanışını beklemek gerekmediğini, daha ziyade her iki işlemin, fikirlerin analizi ile işaret vermenin birbiri ile ve birlikte geliştirilebileceğini ilave eder.[17] Bu noktada, sadece Leibniz'in sınırsız olanın analizinin keşfinde doğrulanmış halde bulduğu en genel metodik temel inanç ve adeta yine bu analizde bulduğu metodik temel deneyim söz konusu edilir. Orada diferansiyel denklem hesabının algoritması nasıl sırf bulunmuş olanı anlatan kullanışlı bir vasıta olarak değil, matematiksel araştırmanın gerçek bir organı olarak gösterildiyse, dil de düşünmeye genel olarak bu hizmeti vermelidir. Dil sadece düşünmenin yolunu izlememeli, ayrıca bu yolu öncelikle hazırlamalı ve gelişerek onu açmalıdır.

Böylece, Leibniz'in rasyonalizmi, kendi en son doğrulama ve tamamlanışını, saf şekilde bilgi ve mantıkî analiz vasıtası olarak kavranan dil incelemesinde kazanır. Fakat aynı zamanda Descartes ile karşılaştırıldığında bu rasyonalizm adeta somut bir form da kazanır. Çünkü, burada düşünme ve konuşma arasında kurulan bağıntı, düşünme ve duyusallık arasındaki ilişkiye de yeni bir aydınlık getirir. Duyusallık en azından kavrama yetisinin ayırıcı fikirlerine doğru ilerleyen parçalara ayırmaya ihtiyaç duyacaksa, diğer taraftan, içinde sonlu zihnin bulunduğu duruş noktası için de karşıt bağlantı her zaman geçerlidir. Bizim "en soyut" düşüncelerimiz de henüz hayal gücünün bir eklemesini kapsar ki, bu ekleme bizim için

[17] Descartes'ın Mersenne'a mektupları konusunda Leibniz'in bildirdiği bilgiler: Opuscules et fragments inédits, ed. Couturat, Paris 1903, s. 27 f.

gerçi parçalanabilirdir ama, analiz bu eklemede hiçbir zaman bir son sınıra erişemez; tersine, daha ziyade sınırsız olana doğru ilerle-
71 yebilir ve ilerlemelidir.[18] Burada biz, Leibnizci mantığın temel düşüncesinin, onun metafiziğinin temel düşünceleriyle temas ettiği ve bu mantığın düşüncesinin doğrudan metafiziksel temel düşüncelere geçtiği noktada bulunmaktayız. Bu metafizik için bilginin silsilesini varlığın aşamalı inşası belirlemiştir. Biricik gerçek tözsel varoluş biçimleri olarak monadlar birbiri altında, sadece kendi tasarım içeriklerinin açıklığından ve kolay anlaşılırlık derecelerinden ibaret olan farklılığa sahiptir. İlahî, yani en yüce varlığa, hiçbir anlamda temsilî olmayıp saf sezgisel olan; yani kendi nesnelerini artık dolaylı şekilde işaret vasıtasıyla incelemeyip doğrudan, kendi saf ve asıl doğası içinde onları seyreden mükemmel bilgi uygundur. Sınırlı zihnin kendi bilgisinin yükseldiği en yüksek aşama bu şekilde bakınca ortaya çıktığı gibi, sayıların ve figürlerin ayırıcı bilgisi de sadece uygun olmayan bilgi olarak ortaya çıkar. Çünkü bu bilgi, zihinsel içeriklerin kendisini kavramak yerine, çoğunlukla içeriklerin işaretleriyle yetinmek zorundadır. Her sürekli matematiksel kanıtlamada, biz bu temsilciliğe zorlanmaktayız. Mesela düzenli bir *bin* düşüncesini düşünen kişi, bin sayısının ve eşitliğin, yönün doğasının bilincinde değildir; tersine bu kişi bu kelimeleri kullanır. O, fikirlerin kendisine erişmek yerine, onların anlamını bilmeye eriştiği ve daha ayrıntılı bir açıklamayı da o anda zorunlu görmediği için, ona göre, şimdiki zamanda kelimelerin anlamı sadece karanlık ve belirsizdir. O halde burada biz, saf bir sezgisel bilgiyle ilgili olmak yerine, cebir ve aritmetik gibi, hemen hemen bütün diğer bil-

[18] En soyut düşüncelerin hayal gücüne ihtiyacı vardır; dikkat edilirse, soğuk, sıcak, tatlar, kokular, renklerinki gibi olandan aldığımız şey, (çok farklı olanlara hiçbir zaman eşlik etmeyen) karmakarışık düşüncelerdir. Bunların her zaman sonsuzca geliştikleri bilinir. Bayle'ın düşüncelerine cevap, Philos. Schriften (Gerhardt), IV., 563

gilerimize egemen olan "kör" ya da sembolik bilgiyle ilgili olmak zorundayız.[19] Böylece dilin, genel karakteristik projesinde, bilginin bütününü gitgide içine almaya çalışarak aynı zamanda bu bütünü nasıl sınırladığı ve bütünün dilin kendi sınırlandırılmışlığı içine nasıl karıştığı görülür. Fakat bu sınırlandırılmışlık asla sırf olumsuz bir niteliğe sahip değildir; tersine tamamen olumlu bir unsuru kendi içinde bulundurur. Çok karanlık ve muğlâk bütün duyusal tasarımlar, nasıl sadece "kundağı"nın çözülmesi ve açılması gereken gerçek bir aklî bilgi içeriğini kendi içinde taşıyorsa, aynı şekilde her duyusal sembol de, saf bir zihinsel anlamın taşıyıcısıdır ki, anlam, bu taşıyıcının içinde sadece "etki gücüne/yetisine sahip" ve içinde olan olarak mevcuttur. Aydınlanmanın gerçek ideali, bu duyusal örtüleri bir darbeyle soymaktan, bu sembolleri kaldırıp atmaktan ibaret değildir; tersine sembolleri adım adım oldukları şey olarak anlamaktan ve onlara zihinsel olarak böylelikle egemen olmak ve nüfuz etmekten ibarettir.

Leibniz'in burada dili içine soktuğu mantıkî ve metafiziksel genel-manzara, o kadar engin ve geniş olmasına rağmen, bu evrensellikte onun özel içeriği yok olma tehdidi altındadır. Genel karakteristik planı tek bir alanla yetinmez; matematiksel ve mantıkî analizin sembolleri gibi yalın kelime ve ses işaretlerinden cebirdeki sayı işaretlerine kadar bütün işaretlerin gruplarını ve biçimlerini kendi içinde kapsamak ister. Genel karakteristik projesi, kendi kaynağına zihnin serbest ve özbilinçli bir üretiminde sahip olan dışa vurma formlarıyla ilgili olduğu gibi, aynı şekilde doğrudan doğruya doğal, irade dışı ve birden ortaya çıkan bir "içgüdü"den doğuyor gibi görünen dışa vurma formlarıyla da ilgilidir. Fakat böylelikle ses ve kelime dili olarak dilin kendine özgü özelliğinin değeri bili-

[19] Meditationes de cognitione, veritate et ideis (1684). Philos. Schr. IV, 422 ff.

nemez ve açıklanamaz ve bu özellik en sonunda kendi haline bırakılmış olarak kalır. Genel karakteristiğin amacına erişilmiş olsaydı, her basit fikir, basit duyusal işaret vasıtasıyla ve her karmaşık tasarım bu şekildeki uygun işaret bileşimleri vasıtasıyla ifade edilseydi, o zaman ayrı dillerin her özelliği ve tesadüfîliği, tekrar biricik bir genel temel-dile ayrılırdı. Leibniz bu temel dili, bu *lingua Adamica**yı, mistisizmin ve Jacop Boehme'ın eski bir ifadesinde adlandırıldığı gibi[20], insanlığın bir cenneti andıran geçmiş zamanına yerleştirmez; tersine Leibniz bu dili, bilgimizin genel geçerlilik ve nesnellik amacına erişmek için gelişerek yaklaşması gereken saf bir ideal kavram olarak anlar. Leibniz'e göre dil, bu kendi en son ve en yüksek, değiştirilemez yapısı içinde, öncelikle esas itibariyle olduğu şey olarak ortaya çıkacaktır. Burada kelime artık sırf anlam örtüsü olmayacak; özel bir zihinsel varlığın felsefî kavranışının temelinde zorunlu postülat olarak bulunan akıl birliğinin gerçek bir tanığı olarak ortaya çıkacaktır.

II. Empirizm sisteminde dil probleminin konumlanışı (Bacon, Hobbes, Locke, Berkeley)

73 Felsefî empirizm, kendi temel eğilimi gereğince, dil olgusunu mantıkî bir idealle ilişkilendirmek yerine, kendi yalın ve çıplak gerçekliği içinde, kendi empirik kaynağı ve amacı içinde kavramaya çabalayarak, başka bir dil incelemesi yolunu açıyor gibi görünüyor. Dili herhangi bir mantıkî veya metafiziksel ütopya içine karıştırmak yerine, dil doğrudan doğruya kendi psiko-mantıkî mevcudiyeti içinde bilinmeli ve kendi psikolojik başarısı içinde değerlendiril-

* Temel dil

20 "Lingua Adamica" fikri için bkz. Philos. Schriften VII, 198, 204; Nouveaux Essais III, 2 (Gerh. V, 260)

melidir. Elbette empirizm bu görevin ifadesinde de, ilk başta dili yalnızca bir bilgi vasıtası olarak inceleyerek, önemli bir temeli, rakip aklî sistemlerden kendi üzerine alır. Locke kendi kavrama-yetisi-eleştirisi planının, esasen gerçek bir dil eleştirisi düşüncesini kendi içinde kapsamadığını açıkça vurgular: O öncelikle yavaş yavaş, kavramların kaynağı ve anlamı sorusunun, adlandırmanın kaynağı sorusundan ayrılamayacağını gösterir.[21] Fakat bu ilişki bir kez kabul edildikten sonra, şimdi Locke için dil, empirik genel manzaranın hakikatinin en önemli bir tanığı haline gelir. Leibniz, doğanın, herhangi bir noktada kendi en son sırlarını açıkça ortaya koymayı ve onları adeta görülebilir deneyler içinde doğrudan gözümüzün önüne sermeyi sevdiğini söyler. Locke dili, zihinsel gerçekliğin tümünün temaşa edilmesi üzerine böyle bir deneme olarak görür. O, kelimelerin analizine şöyle başlar: "Eğer kelimelerimizin hangi ölçüde duyusal fikirlere bağlı olduğunu, ilaveten onların bütün duyusal olmayan olayları ve kavramları ifade edişini belirlemenin de, kelimelerin kaynağını nasıl vereceğini ve bunu açık duyusal fikirlerden öncelikle karışık kavramlara nasıl aktaracağını incelersek, bu bizi bütün kavramlarımızın en derin kaynağına götürebilir. Zihnimizin belirli operasyonlara uygulamak için duyusal şeylerin etkililiğinden sağladığı her kelime, "kavrama", "yakalama" tasarlama vs.dir. Zihin (*spirit*) kendi temel anlamına göre, aynı nefes (*breath*) gibidir. Melek haberci anlamına gelir ve ben, eğer tüm ifadeleri kendi köklerine geriye doğru izleyebilirsek, duyusal olmayan şeyler için duyusal ilişkilerin benzer kullanımını bütün dillerde bulabileceğimizden şüphe etmiyorum. Buradan biz, ilk dil sembollerinin ruhunu dolduran ve doğa gibi şeylerin adlarında bile, insana

74

[21] Locke, Essay III, 9; sect. 21.

kendi tüm bilgisinin ilkelerini ve kaynaklarını fark edilmez şekilde sezinleten kavramların, hangi nitelikten ve kaynaktan oluşmuş oldukları konusunda bir sonuç çıkarabiliriz. Çünkü sahip olduğumuz bütün fikirler, ya bizim dışımızdaki duyusal nesnelerden, ya da zihnimizin bizim doğrudan bilincinde olduğumuz içteki etkinliğinden doğarlar."[22]

Bununla, empirizmdeki dil problemine dair bütün değerlendirmelerinin doğrudan ya da dolaylı olarak ilişkili olduğu sistematik temel teze işaret edilmektedir. Dilin analizi burada da asıl amaç değildir; bu analiz sadece fikirlerin analizine, gerçek temel probleme vasıta ve hazırlık olarak hizmet etmelidir. Çünkü bütün dil adları, hiçbir zaman doğrudan bizzat şeyleri ifadeye hizmet etmez; aksine onlar, biricik olarak zihnin fikirleriyle, konuşanın kendi tasarımlarıyla ilişkilidir. Bu, böylelikle dil felsefesini metafiziğin egemenliğinden ve çevresinden kesin olarak uzaklaştırdığına inanan Hobbes tarafından, her dil incelemesinin en genel temel-önermesi olarak formüle edildi. İsimler, bizzat nesnelerin işareti değil, kavramların işareti olduğu için, isimlerin, şeylerin formunu ya da maddesini ya da her ikisinden oluşan bir şeyi işaret edip etmediği kavgası, boş bir metafiziksel soru olarak ötelerde kalır.[23] Locke bütün yönleriyle değerlendirdiği ve her zaman kendine geri döndüğü bu kesin kararа dayanır. O, bunu şöyle vurgular: Kelimenin birliğinde asla nesnelerin kendisinin doğası değil, tersine sadece insan zihninin, kendi yalın duyusal fikirlerini özetlerken gösterdiği öznel nitelik ifade edilir. Zihin herhangi bir tözsel model vasıtasıyla, şeylerin herhangi bir bilfiil varoluş biçimi vasıtasıyla, bu özetlemede bağlanmış kalmaz. Zihin serbest keyfîliğe göre, bir ya da diğer tasarım içeri-

[22] Locke, Essay, III, 1, sect. 5.

[23] Hobbes, Elementorum philosophiae sectio prima. De corpore Pars I, Cap. 2, sect. 5.

ğini daha kuvvetli bir biçimde vurgulayabilir; o, basit unsurların şu veya bu gruplarını genel birlikler halinde birleştirebilir. Bu noktada birleştirme çizgileri farklı çizildikten ve ayrılık noktaları farklı yerleştirildikten sonra, varlığın ve onun bilfiil varolan cins ve türlere göre inşasının nesnel özelliğinin yansıması değil, sadece bizzat mantıkî-metafiziksel cins ve türe göre bu öznel birleştirme ve ayırma davranışının yansıması olabilen farklı dilsel kavram ve anlam sınıfları ayrılır.[24] Tanım öğretisi, böylelikle, rasyonalizmin karşısına yeni bir kullanım koyar. Lâfzî tanımlama ile gerçek tanımlamanın, kelime ile eşya açıklamasının karşıtlığı ortadan kalkar: Çünkü her tanımlama, şeyin ontolojik mevcudiyeti ve kuruluşunun bir anlatımı değil, sadece şeylerin adının bir açıklaması olmak isteyebilir. Zira her varoluşun doğası, özellikle bildiğimiz bir şey olmadığı gibi, aynı zamanda biz belirli hiçbir tasarımı bizzat kendinde bir şey olması gereken genel şey-kavramıyla bağlayamayız. Kendisiyle açık bir anlamı bağlayabildiğimiz bir şeyin "doğa"sı kavramı, mutlak bir anlama değil, sadece göreli bir anlama sahiptir. Bu kavram, kendi içinde, bizzat kendimiz, ruhsal organizasyonumuz ve bilgi güçlerimizle bir ilişkiyi bulundurur. Bir şeyin doğasını belirlemek, bizim için sadece o şeyde içerilmiş olan ve unsur olarak onun tümel tasarımına giren yalın fikirleri geliştirmek anlamına gelir.[25]

Öyle görünüyor ki, bu genel manzara elbette tekrar Leibniz'in anladığı anlamdaki analiz formuna ve genel bir "düşünce alfabesi" talebine yöneliyor gibidir. Fakat bu ifade birliğin arkasında, apaçık bir sistematik karşıtlık gizlenir. Çünkü bundan böyle dilin ve bilgi-

[24] Locke, Essay, özellikle Kitap III, Cap. 2 ve 6.

[25] Bkz. özellikle d'Alembert, Essai sur les éléments de philosophie ou sur les principes des connoissances humaines, sect. IV.

nin kavranışı arasında, bizzat "fikir" teriminde gerçekleşmiş olan kesin zihinsel anlam değişimi bulunur. Fikir bir taraftan kendi nesnel-mantıkî, diğer taraftan kendi öznel-psikolojik anlamı içinde kavranır; bir tarafta Platon'daki ilk idea kavramı, diğer yanda modern-emprik ve sensüalist fikir kavramı bulunmaktadır. Platoncu anlamdaki idea kavramında, tüm bilgi içeriklerinin kendi basit fikirlerine ve onların işaretine ayrılması, bilmenin en son ve genel geçerli ilkelerine geriye gidiş anlamına gelir; modern-emprik ve sensüalist fikir kavramında bu ayrılma, bütün karmaşık zihinsel ürünlerin, içteki ya da dıştaki varlığın doğrudan gerçekliğinden, "duyum" ve "refleksiyon"un unsurlarından türetilmesi için vardır. Bununla ise, bilginin nesnelliği gibi dilin nesnelliği de tamamen yeni bir anlamda problem haline gelmiştir. Leibniz ve bütün rasyonalistler için kavramların düşüncedeki varlığı ve şeylerin reel varlığı çözülmez bir bağla bağlanmıştır: Çünkü "hakikat" ve "gerçeklik" kendi temelinde ve kendi en son kaynağında bir ve aynı şey-
76 dir.[26] Her empirik varoluş ve olay kendi içinde düşünülür hakikatlerin talep ettiği şekilde bağlanmıştır ve düzenlenmiştir. Ve işte bu noktada görünüşü ve varlığı, gerçekliği ve hayali bir diğerinden ayıran şey, onun gerçekliği mevcuttur.[27] Empirizm için düşüncede olan ve bilfiil var olan arasındaki, genel geçerli ve zorunlu hakikatler alanı ile özel ve fiilî varlık alanı arasındaki bu karşılıklı ilişki, bu "ezelî ahenk" ortadan kalkmıştır. Empirizm, dili, şeylerin ifadesi olarak değil, kavramların ifadesi olarak, ne kadar net biçimde kabul ederse, empirizm için, burada bilinen yeni zihinsel ortamın, varlığın en son "gerçek" unsurlarını işaret etmek yerine tahrip edip

[26] "la vérité étant une méme chose avec l'étre (Descartes, Meditat. V)

[27] Bkz. mesela Leibniz, Hauptschriften (Ausg. Cassirer-Buchenau), I, 100, 287, 349, II, 402 f. vs.

etmediği sorusu, o kadar belirli ve zorlayıcı şekilde ortaya çıkmak zorundadır. En son olarak Berkeley'de tüm açıklığı içinde önümüzde bulduğumuz bu sorunun gelişimi ve önem kazanışı, Bacon'dan Hobbes ve Locke'a ve Berkeley'e kadar, izlenebilir. Locke bilgiyi, duyu algısının ve kendi-algısının özel verilerinde temellendirmiş olmasına rağmen, ona göre bilgi, "genelliğe" doğru bir eğilim içindedir; bilginin bu genel olma eğiliminin karşısına, kelimenin genelliği çıkar. Soyut kelime, henüz tek tek duyumlamalar yanında, gerçek niteliğin ve bağımsız anlamın psişik bir gerçekliği olarak bilinen "soyut genel fikir"in ifadesi haline gelir.[28] Sensüalist kavrayışın ilerlemesi ve ondan çıkan sonuç ise, zorunlu olarak, "genel olan"ın bu göreli kabul edilişinin ve bu en azından dolaylı hoş görülüşünün dışına da götürür. Genel olan, şeyler alanındaki gibi, fikirler alanında da herhangi bir gerçek ve temellenmiş mevcudiyete çok fazla sahip değildir. Bununla ise, bundan böyle kelime ve dil adeta tümüyle boşlukta bulunur. Dilde ve kelimede ifade edilmiş olan şey için, ne fiziksel ne de psişik varlıkta, ne şeylerde ne de fikirlerde herhangi bir örnek model ya da "ilksel-örnek" bulunmaktadır. Her gerçeklik, -fiziksel olduğu gibi ruhsal gerçeklik de- kendi özü gereğince somut, bireysel belirli gerçekliktir. Bu gerçekliklerin bize taşıdıklarına nüfuz etmek için her şeyden önce kelimenin yanlış ve yanıltıcı, "soyut" genelliğinden kendimizi kurtarmak zo-

77

[28] "Her özel şey için farklı bir isim, bilginin algılanmasıyla ilgili olarak çok fazla kullanılmayabilir. Bunun özel şeylerde oluştuğu düşünülürse, genel bir bakış açısıyla kendi kendisini genişletmesi mümkündür. Genel isimlere indirgenenler, özellikle yan anlam için kullanılanlardır. ...Kelimeler genelde genel bir fikir işaretinin oluşmasıyla meydana gelir: Ve fikirler genelde, yer ve zaman durumlarından ayrılarak oluşurlar ve onların bu özel mevcudiyetlerini belirtmeye yarayan birçok başka kelime vardır. Bu soyutlama yoluyla kelimeler, daha bireysel olan temsil etme yeteneğine kavuşurlar. Bunlardan her biri, bu soyut fikre boyun eğer." Locke, Essay, B.III, Cap. III, sect. 4-6.

rundayız. Bu sonuç, bütün kesinliğiyle Berkeley tarafından çıkarıldı. Felsefenin her yenilenişi, ilkönce bir dil eleştirisi üzerine inşa edilmelidir; bu yenilenme, nesneden önce, şeylerin insan zihnini öteden beri yakalayıp hapsettikleri yanılgısını ortadan kaldırmalıdır. "Kelimenin, tüm zamanların ve halkların araştırıcılarının birleşen çabalarıyla elde edilmiş olan bilgi birikimini her bireyin zihin ufkuna taşımaya ve bireyin bu birikimi kendi mülkiyeti haline getirmesine mükemmel şekilde hizmet ettiği inkâr edilemez. Bunun yanı sıra, kelimelerin yanlış kullanımı ve genel konuşma biçimleri yüzünden, bilmenin büyük bir kısmının şaşılacak şekilde birbirine karıştırıldığı ve maskelendiği bilinmelidir. Bundan dolayı her bir bireyin, çok fazla yargı bulanıklığına ve dikkati bölmeye yol açan kelime elbiselerini ve anlaşılması zor kelime gruplarını fikirlerden ayırmak suretiyle, incelemek istediği fikirlere açık bir kavrayış kazandırmaya, mümkün olduğu kadar çok çabalaması arzu edilebilir. Bakışımızı göksel mekanlara doğru genişletmemiz ve yerin içindekini bulmamız yararsızdır; yararsızca öğretici adamların yazılarına danışırız ve eski çağların karanlık kalıntılarını izleriz; biz, meyvesi mükemmel olan ve elimizle erişebileceğimiz bilgi ağacını açık ve saf biçimde görmek için, sadece kelimelerin perdesini aralamak zorundayız."[29]

Fakat yakından incelendiğinde, bu kökten dil eleştirisinin, aynı zamanda, bu eleştirinin dayandığı sensüalist bilgi ideali eleştirisini de dolaylı olarak içerdiği görülür. Locke'dan Berkeley'e giden süreçte, empirizmin dil problemine yaklaşımında, kendine özgü bir geri dönüş gerçekleşmiştir. Locke, kendi genel bilgi görüşünü dilde doğrulanmış ve onaylanmış bulunca, duyumlarda daha önceden

[29] Berkeley, A Treatise concerning the principles of human knowledge, Introd. 21-24.

var olmamış olan hiçbir şeyin akılda olamayacağı şeklindeki kendi tezi için dili tanık olarak çağırınca, sensüalist sistemde kelimenin esas ve önemli fonksiyonunun artık hiçbir yeri olmadığı görülür. Bu sistem haklı olarak elde edilecekse, o zaman bu fonksiyonu reddetmekten ve etkisiz bırakmaktan başka çare kalmaz. Dilin içyapısı şimdi bilginin içyapısının açıklanışı olarak kullanılmaz; tersine, 78
dilin içyapısı bilginin içyapısına tamamen karşıttır. Tam sınırlanmış göreli bir hakikat içeriğini kendi içinde taşımaktan hayli uzak olan dil, daha ziyade, varlığın doğru formlarını bize sadece kendine özgü tahrif etme ve çarpıtma içinde tanıtan sihirli bir aynadır. Burada, bizzat empirizmin içinde empirik dil felsefesinin iki tarihsel aşırı-ucu birbiri karşısına konulunca, en açık ve en çarpıcı biçimde ortaya çıkan diyalektik bir gelişme ve dönüş gerçekleşir. Berkeley, dilin bilgi ve hakikat içeriğini ortadan kaldırmaya çabalamış, insan zihninin her yanlış düşünme ve yanılgısının temelini dilde görmüş; Hobbes'ta ise, dile sadece hakikat değil, ayrıca tümel-hakikat tahsis edilmiştir. Hobbes'un hakikat kavramı, hakikatın şeylerde değil, sadece ve yalnızca kelimelerde ve kelimelerin kullanımında bulunduğu şeklindeki tezle; *veritas in dicto, non in re consistit** teziyle zirveye çıkar.[30] Şeyler, bilfiil varolan bireyler olarak vardırlar ve mevcutturlar; onlarla ilgili bilgi, bize, somut duyusal-tek duyumlamalar içinde verilir. Fakat ne tek başına şey, ne de tek başına duyumlama her zaman bilmenin gerçek nesnesini oluşturmaz: Çünkü bu ismi hak eden her bilme, özel olanın sırf tarihsel bilinişi yerine, daha ziyade, genel olanın felsefî, yani zorunlu bilinişi olmak ister. Bundan dolayı, duyusallık ve hafıza, fiilî

* Gerçeklik kavramı nesnelerde değil, işaretlerde bulunur.

[30] Hobbes, De Corğore, P, I: Computatio sive Logica, Cap. III, s.7.

olanla sınırlanırsa, o zaman her bilim, genel ilişkilere ve sonuç çıkarımlarına, tümdengelimli bağlantılara gider.[31] Burada bilime hizmet eden vasıta ve organ ise, kelimeden başka hiçbir şey olamaz. Çünkü tümdengelimli kavrayışı zihnimiz, sadece, kendinde şeylerin ve duyusal alımlamaların aynısı olarak dıştan doğru verilmiş olmayan, tam tersine bizzat kendisinin oluşturduğu ve kendinden serbestçe ortaya çıkardığı içeriklerden elde edebilir. Böyle bir özgürlük ise, doğanın gerçek nesnelerinin karşısında değil de sadece doğanın düşüncede var olan temsilcileri karşısında, yani işaretler ve adlar karşısında zihne uygun olan bir şey olur. Bundan dolayı, isimlerle ilgili bir sistemin oluşturulması her bilgi sistemi için bir ön şart olduğu gibi, ayrıca her doğru bilgi, önermeler ve yargılar halinde, isimlerle ilgili böyle bir oluşturmaya ve isimlerin bağlanışına karışıp gider. Buna göre, doğruluk ve yanlışlık şeylerin değil de
79 konuşmanın sıfatıdır. Ve konuşmadan yoksun olan bir zihin, bundan dolayı, bu sıfatları, "doğru olan"ın ile "yanlış olan"ın her türlü farkını ve karşı karşıya konumlanışını bilemez.[32] Dolayısıyla Hobbes'un genel nominalist görüşüne göre, dil sadece, aynı zamanda soyut bilginin şartı, ayrıca her hakikatin ve her genel geçerliliğin kaynağı olduğu ölçüde, yanılgının kaynağı olur.

Buna karşılık, Berkeley'in dil ve bilgi eleştirisinde, genel olana, bu en son dayanaklar da verilemez gibi görünmekte ve bununla Hobbes'ta her konuda apaçık etkili olmaya devam eden rasyonalizm metodu ilkin kesin olarak arka plana atılıp çürütülebilir bir görünüm kazanmaktadır. Fakat şimdi Berkeley'in sistemi, söz konusu kaynağından ayrılmak suretiyle, kendini daha başka şekilde inşa

[31] Hobbes, Leviathan, P.I: De homine, Cap. V, s. 6.

[32] De homine, Cap. IV: *Verum* et *Falsum* attributa sunt non rerum, sed Orationis; ubi autem Oratio non est, ibi neque *Verum* est neque *Falsum*.

etmeye çabalayarak, bizzat bu sistemde bir kez daha kendine has bir geri dönüş ve dönüşüm gerçekleşir. Şimdi en başta reddedilen güç, yani dilde etkili olan "*logos*"un zorlayıcı gücü aşamalı olarak kurtulmuş, Berkeley'in her konuşmayı ve düşünmeyi yerleştirmeye giriştiği sensüalist şemanın zorlayıcılığına karşı çıkmış gibidir. Berkeley, işaret fonksiyonunun çözümleniş ve incelenişinden, işaretin kendisi için kazandığı yeni olumlu değerlendirilişinden hareketle değiştirilmiş bir temel bilgi kavrayışına, adım adım ve karşı konulamaz şekilde yaklaşır. Berkeley'in kendisi şimdi, özellikle en son yazısında, Siris'te, kesin değişim gerçekleştirdi. Berkeley, "fikir"i, ona karışan tüm sensüalist-psikolojik unsurlardan ayırdı ve onu Platoncu temel anlamına geri götürdü. Onun sisteminin bu en son aşamasında bundan böyle dil de yeniden egemen ve gerçek merkezî konum kazanır. Dilin değeri bundan önce Berkeley'in psikolojisinin ve metafiziğinin genel temellerinden sağlandığı zaman, biz, işte bu metafiziğin değiştirilemez yapısı içinde, düşünsel olduğu gibi duyusal olan her gerçekliğin daha ziyade dil içinde değiştiği dikkat çekici bir oyunun hemen öncesinde bulunuruz. Çünkü şimdi duyusal dünya tablosunun kendisi git gide saf bir sembolik dünya tablosuna dönüşmektedir. Bizim algıların ve cisimlerin gerçekliği olarak gösterdiğimiz şey, daha derin kavranıp anlaşıldığında, içinde genel-kuşatıcı ve sonsuz bir zihnin, bizim sonlu zihnimize açıldığı duyusal işaret-dilinden başka hiçbir şey değildir.[33] Metafizik ve dil arasındaki çatışmada nihayetinde en son galipler kalmıştır. Başlangıçta metafiziğin eşiğinden geriye gönderilen dil, en sonunda sadece metafiziğin etkinlik alanına girmekle kalmaz; ayrıca dil bu metafiziğin formunu kesin şekilde ve esaslı biçimde belirler de. 80

[33] Ayrıntılı anlatımlar ve kanıtlar bilgi problemi üzerine yazımda; II, 315 ff.

III. Fransız Aydınlanma Felsefesi (Condillac, Maupertuis, Diderot)

Berkeleyci sistemin en son aşaması, empirizmin tarihinde sadece sıradan bir ikinci derece olay olarak kalır. Genel gelişim başka bir yöne doğru gider; bu gelişim açıkça, mantıkî ve metafiziksel bakış açısı -ki düşünme ve dil ilişkisi özellikle onların altında incelenir- yerine, saf psikolojik bakış açısını geçirmeye çabalar. Somut dil incelemesi için, buradan ilk olarak kesin ve doğrudan bir fayda ortaya çıkar: Çünkü şimdi dilin zihinsel tümel-form olarak varoluşunun incelenişi yanında, daima kesin şekilde, ayrı ayrı dillerin zihinsel kendine özgü özelliklerine, bireyselliğe ilgi ortaya çıkar. Mantıkî temel-görüş tekrar metodik bir zorlama altındaki gibi evrensel dil problemine ulaşınca, psikolojik analiz daha ziyade karşıt yolu gösterir. Bacon da, "de dignitate et augmentis scientiarum" adlı yazısında, alışılmış empirik dil bilgisi, yani grammatica litteraria* yanında genel bir "felsefî gramer" formu talep eder. Fakat felsefî gramer formu kelimeler ve onlar vasıtasıyla adlandırılan nesneler arasındaki herhangi bir zorunlu ilişkiyi göstermeyi gaye edinmemelidir: Çünkü böyle bir teşebbüs, ilgi çekici olarak görülmesine rağmen, her saf etimolojik araştırmanın kesinsizliğinde ve kelimelerin elastikiyetinde tehlikeli ve kaygan olarak görülecektir. Eğer dillerin büyük bir kısmını, eğitim dili gibi halkın dilini inceleyen bir kişi, onların farklı ve kendine özgü özelliklerinden bahsetseydi ve hepsinin ayrı ayrı üstünlük ve eksiklik taşıyan noktalarını gösterseydi, bu, en değerli gramer formu olurdu. Bu şekilde, ayrı ayrı dillerin karşılaştırılmasıyla, sadece mükemmel bir örnek-dil-tablosu çizmekle kalınmazdı, ayrıca aynı zamanda, bunun gibi bir inceleme biçiminden, ayrı milletlerin ruhu ve ahlâkı hakkında en anlamlı bilgiler de elde edilirdi. Bacon, bu düşüncede söylediği ve

* Gramere ilişkin

Grek, Latin ve İbranî dillerinin mecazî niteliğinde, bu bakış açısı altında denediği uygulamada, ilkönce gerçekten Wilhelm v. Humboldt tarafından ortaya konulan bir talebi zamanından önce söylemiştir.[34] Felsefî empirizmin içinde ise bu talebin teşviki, sadece, kavramların kendine özgü şekillenişi ve özelliği her ayrı dilde daima net ve açık biçimde bilindiği ölçüde sürdürülür. Dil kavramları yalın şekilde nesnel varlıklar ve olayların işareti olarak değil, bizim onlardan oluşturduğumuz tasarımların işareti olarak konumlanırsa, o zaman dil kavramlarında zorunlu olarak şeylerin özelliğinin değil, şeylerin bireysel kavranış niteliğinin ve sisteminin yansıtılması gerekir. Bu, özellikle basit duyusal etkiler seste resmedilmediğinde değil, kelime karmaşık bir tümel tasarım ifadesi olarak hizmet ettiğinde görülür. Çünkü bunun gibi bütün tasarımlar ve buna göre bizim böyle "karışık kipler"e (Locke'un adlandırdığı gibi *mixed, modes*) eklediğimiz her isim, en sonunda zihnin serbest etkinliğine dayanır. Zihin kendi basit etkileri bakımından kesinlikle pasif olmaktayken ve etkiler zihne dıştan verildikleri yapı içinde doğrudan hazmedilmekteyken, zihnin gerçek doğası, bu yalın fikirlerin bağlanışında, onun dışındaki nesnelerin doğasından daha çok boyutlu temsil edilir. Bu bağlamaların gerçek bir ilk-örneği sorulmamalıdır: Daha ziyade, "karışık kipler"in cins ve türleri ve bizim onlara eklediğimiz isimler, kavrama yetisi tarafından hiçbir model ve doğrudan dayanak olmaksızın, esas varolan şeylerden oluşturulmuştur. Adem'in karmaşık tasarımların ilk adlarını sadece kendi gerçek düşüncelerinin örnekliğine göre oluştururken sahip olduğu özgürlüğün aynısı, bütün insanlar için mevcut olmuştur ve gelecekte de mevcut olacaktır.[35]

81

[34] Bacon, De dignitale et augmentis scintarum, Lib. VI. Cap. I; İnnumera sunt ejusmodi, quale justum volumen complere possint. Non abs re igitur fuerit grammatica philosophantem a simplici et litteraria distinguere, et desideratam ponere.

[35] Locke, Essay, B II, ch. 22 sect. 1ff; B.III, ch.5, sect. 1-3; ch. 6, sect. 51 vs.

Görüldüğü gibi burada biz, empirizm sisteminde zihnin kendiliğindenliğinin, şimdilik sadece sınırlı ve dolaylı da olsa kendi geçerliliğini bulduğu yerde bulunmaktayız. Bilgi konusundaki taklit teorisinin bu önemli kısıtlayıcılığı, bundan böyle, hemen dilin tümel düşünüşünü reddetmek zorundadır. Dil, kendi karmaşık kavram-kelimelerinde duyusal varoluşun yansıması değil, daha ziyade zihinsel işlemlerin yansıması olduğu zaman, bu yansıma, sonsuz çeşitlilikte ve farklı niteliklerde gerçekleşebilir ve gerçekleşmelidir.
82 Kavramın ifadesi ve içeriği, ayrı ayrı duyusal tasarımların maddesine değil, onların bağlantı formlarına bağlı olduğunda, esas itibariyle her yeni dilsel kavram yeni bir zihinsel oluşturmayı temsil eder. Bir dildeki hiçbir kavram, bundan dolayı, kesinlikle başka bir dilin kavramına "devredilemez". Locke bile bu çıkarım üzerinde ısrar eder. O, farklı dillerin yeterli karşılaştırılmasında, bu dillerin içinde bir diğerine tam olarak karşılık gelen ve kendi tüm anlamının etki alanında birbiri ile tam olarak örtüşecek olan kelimelerin hiçbir zaman bulunmayacağını vurgular.[36] Bu görüşlerle ise, kesin bir "genel" gramer problemi yeni bir açıdan hayal olarak görülmektedir. Böyle bir genel gramer yerine, daha ziyade, her ayrı dilin özel üslûbunu arama ve onu kendine-özgü özelliği içinde kavrama talebi, çok net biçimde yükselir. Bu suretle, dil incelemesinin merkezi, mantıktan sadece psikolojiye doğru değil, ayrıca estetiğe doğru da çekilir. Bu, özellikle empirist çevrenin içinde, mantıkî çözümlemenin açıklığı ve kesinliği ile en canlı duyguyu, bireysellik ve bir de estetik ifadenin en saf derecelendirilmesi ve inceliklerinin ortaya konulması amacıyla diğerleri gibi bağlamayan bir düşünürde ortaya çıkar. Diderot, "Sağır ve Dilsizlik Üzerine Mektup"unda, Loc-

[36] Locke, Essay, B. II, ch.22, sect. 6; B. III, ch. 5, sect. 8.

ke'un görüşünü kabul eder; fakat tek bir nükteli sözde var olan şey, şimdi dilsel ifadenin ve özellikle dil sanatçılarının ifadesinin alanından somut örneklerin yeterli mevcudiyetiyle kanıtlanır ve bizzat her gerçek orijinal zihinsel formun, kendine göre dil formunu meydana getiriş şekli konusunda doğrudan kanıt olan bir üslûpta gösterilir. Diderot tamamen üslûpla ilgili belirli bir tek-sorudan, yani dilsel "devrik cümle" probleminden hareket edip, metodik olarak ilerler ve dil formunun bireyselliği problemine, çok serbest bir düşünce hareketi içinde girer. Lessing şiirsel yaratma yeteneğinin eşsiz özgülüğüne işaret etmek için, Homer ya da Shakespeare'in bir mısraının aşılabilmesinden önce, Herkül'ün Topuzu*nun aşılabileceği sözünü hatırlatır; Diderot da bu sözlerden hareket eder. Gerçek bir şairin eseri tercüme edilemez ve öyle kalır. Ara sıra aynı değerdeki bir ifadeyi bulma düşüncesi sergilenebilir; belki ara sıra da onu bulma mutluluğuna kavuşulabilecektir. Fakat genel anlatım, bütünün yansıması ve tonu, daima biricik, ayrıntılı ve tercüme edilemez bir "çivi yazısı" olarak kalır.[37] Ve böyle bir yazı, böyle bir form ve üslûp kuralı sadece her özel sanatta, müzikte, ressamlıkta, plastik sanatlarda gerçekleşmemiştir, aynı zamanda bu kural, her farklı dile de hâkimdir ve ona zihinsel mührünü vurur; ona duygu özelliği gibi düşünce özelliği de damgalar.

Böylece burada dil incelemesi, 17. ve 18. yüzyılın tüm zihin tarihine egemen olan merkez problemle doğrudan temas içinde yerleştirilir. Öznellik kavramının kendisinde artık, sanat ve sanatsal oluşturma teorisinde eş zamanlı olarak karşımıza çıkan aynı karakteristik değişim gerçekleşir. Öznelliğin salt tesadüfî varoluşun ve

* Zeusun oğlu, kuvvet tanrısı olan Herkül'ün (Herakles) Leme ejderini öldürürken kullandığı meşhur sopa. (Çev.)

[37] Diderot, Lettre sur les sourds et muets (Oeuvres, ed. Naigeon, Paris 1798, II, 322 ff.)

keyfî eylemin etkinlik alanından ortaya çıkmasını ve kendi özel "formu" içinde, yani kendi özel zorunluluğu içinde bilinmesini sağlayan derin ve kuşatıcı kavrayış, çok açık şekilde öznelliğin dar empirik-psikolojik ifadesinden açığa çıkar. 17. ve 18. yüzyılın estetik teorisinde, bu genel hareket, belirli ve bilinçli olarak, yavaş yavaş tek bir orta noktada toplanır. Koruyucu peri (Genie) kavramı, zihinsel olanın yeni kavranışı -ki empirik-psikolojik incelemenin, salt yansıtıcı incelemenin sınırlarını bu kavrayış zorla açar- için dilsel ve düşünsel taşıyıcı haline gelir. Diderot'un "*Lettre sur les sourds et muets*" (Sağır ve Dilsizlik Üzerine Mektup)'unda koruyucu peri kavramı çok açık biçimde ortaya çıkmamasına rağmen, bu kavram, bütün dil-teorisi ve sanat-teorisi nitelikli tek tek değerlendirmelerin hayat verici ilkesini ve onların amaçladığı fikrî birlik noktasını teşkil eder. Fakat bu kavramın burada ifade edilen tek örneğin dışında çok farklı taraflardan dil incelemesine nasıl girdiği izlenebilir. 17 ve 18. yüzyılın İngiltere'sinde bile, zihinsel olayların empirik-psikolojik tasviri ve açıklaması, -ki bu olaylar kendi bağımsız duyusal ve maddî faktörleri içinde çözülmeye çalışılırlar- asla tek başına egemen olan bir açıklama değildir. Söz konusu tasvir ve açıklama karşısında, bu olayların "form"una yönelmiş olan ve bu formu kendi aslî ve parçalanmaz bütünlüğü içinde kavramaya çabalayan başka bir fikir bulunmaktadır. Bu fikir, kendi sistematik-felsefî merkez noktasını, İngiliz Platonculuğu, Cambridge Okulu'nun düşünürleri ve Cudworth'da bulmuş, mükemmel edebî anlatımına ise Shaftesbury'de erişmiştir. Duyusal varoluşun dıştaki bütün oluşumlarına -bu, Shaftesbury'nin ve İngiliz Platonculuğunun ortak temel kanaatidir- belirli içsel ölçüler (*interior numbers*) temel
84 teşkil etmelidir. Çünkü form hiçbir zaman maddeden üretilemez; tersine form oluşmamıştır ve ölümsüzdür; oluşmamış ve ölümsüz olarak mevcuttur; çokluğa kendi damgasını vurmak suretiyle, ona,

kendi belirli yapısını ödünç veren saf fikrî bir birliktir ve bu birlik olarak mevcuttur. Gerçek sanatçının kendi eserinde sergilediği şey, empirik şeylerin tesadüfî özelliği ve tesadüfî varlığı değil, bu içteki zihinsel ölçüdür. Böyle bir sanatçı gerçekten ikinci yaratıcıdır; gerçek bir Prometheus ve Jüpiter'dir. "Sanatçı, oluşturan doğa ve diğer en yüce sanatçıyla aynı şekilde, bizzat kendi içinde birbirine bağlı ve iyice düzenlenmiş olan bir bütüne, bütünü kuran her parçanın doğru buyruk altına alınışıyla biçim verir. ...Yaratmayı taklit etmeye muktedir olan ve içteki formu ve onun beraberce yarattıklarının yapısını bilen fikir sanatçısı, kendi kendini ve bir zihinsel olanın ahengini gerçekleştiren sayıları ve ölçüleri de yanlış tanımayacaktır." Her doğal organik cismin incelenmesinin bile, bize açtığı şey, biz kendi benimize, bilincimizin birliğine göz atar atmaz, kendi içinde sürekli her gerçek varlığın kendi yapısını parçalardan almaması ve bu varlığın, her bölünme öncesinde biçimlenmiş bütün olarak var ve etkili oluşunun, çürütülemez kesinlik haline gelmesidir. Bizim her birimiz, kendi ben'inde doğrudan bireysel bir form ilkesini; kendi özel "koruyucu peri"sini kavrayabilir. Biz bu koruyucu periyi, bütündeki gibi özelde de, daima farklı ve kendisiyle özdeş form veren güç olarak, "evrenin koruyucu perisi" olarak keşfederiz. Her iki düşünce birbirine uygundur ve birbirini gerektirir. Empirik öznellik, eğer doğru anlaşılır ve yorumlanırsa, zorunlu olarak bizzat kendisinin dışına itilir ve "genel zihin" kavramına dökülür.[38]

Bu estetiksel-metafiziksel "içteki form" kavramının, dil hakkındaki düşünüş konusunda gördüğü iş, İngiliz Yeni Platonculuğu çevresinden ortaya çıkmış olan ve doğrudan doğruya onun genel

[38] Shaftesbury, Soliloquy or Advice to an Author (Charakteristiks, ed. Robertson, 1900, I, 135 f.); bkz. özellikle The Moralists, sect. V.

dünya tablosunu aksettiren bir eserde açıkça görülebilir. Harris'ın "*Hermes or a philosophical inquiry concerning universal grammar*" (Evrensel Gramer Üzerine Felsefî Yorumlamalar) (1751) eserinin genel planı incelenince, bu eser, henüz ilk başta tümüyle rasyonalist dil öğretisi zeminlerinde hareket ediyor olsa da, onda "Grammaire générale et raisonnée" (karşılaştırmalı ve genel gramer)'a benzer bir ideal, mesela, Port-Royal tarafından da izleniyor
85 gibi görünmektedir. Burada da, özel dillerin farklı deyimlerine bakılmaksızın, sadece, evrensel ve bütün diller için özdeş ilkeleri dikkate alan bir gramer oluşturulmak istenir. Genel bir mantık ve psikoloji, dil maddesinin düzenlenişine temel olarak hizmet etmeli ve bu düzenleme zorunlu olarak ortaya çıkartılmalıdır. Mesela, ruhun yetileri nasıl aslî bir iki-bölümlülük gösteriyorsa, tasarım yetilerinin karşısında nasıl isteme yetisi bulunmaktaysa, aynı şekilde dilsel olarak biçimlenmiş her cümle de, irade dışlaşması ya da bildirim cümlesi (*a sentence of assertion or a sentence of volition*) olmalıdır. Bu temele istinaden, dilin, hiçbir söz bölüğünü niçin bundan başka bir yapı ve sayı içinde kendinde taşımadığı sorusunun, tek anlamlı ve ilkesel olarak cevaplandırılabilmesi gerekliliği sonucu çıkar. Özellikle Harris'ın zaman tasarımının mantıkî ve psikolojik bir analizinden, fiil zamanının teşkilinin anlatımı için genel bir şema elde etme denemesi dikkat ve ilgi çekicidir.[39] Fakat Harris ne kadar ileriye giderse, onun, dil formlarının incelenmesi ve sınıflanması için dayandığı psikolojinin, sensüalizmin elemantar psikolojisinin çok kesin biçimde karşısında bulunan saf bir "yapısalcı psikoloji" olduğu açıkça ortaya çıkar. Harris "genel fikirler"i empirik olarak eleştirenler karşısında onları savunmasında, doğrudan

[39] Harris, Hermes 3 d edition, London, 1771, B. I, chap. 6. (s. 97 ff.); daha öncesi için bkz. özellikle B.I, s. 17 ff.; ch. 3, s. 24 ff.

Cambridge Okulu'na bağlıdır.[40] O şöyle söyler: "Beni ilgilendiren şey, heyecan ve refleksiyon üzerine ayrıntıları okuduğumda ve genel olarak fikirlerimin oluşum süreci hakkında bana bilgi verildiğinde, insan ruhunu, içinde herhangi bir hap ya da iksir gibi, kendi gerçek ürünlerimiz olarak görülecek hakikatlerin sanki mantıkî bir kimya niteliği vasıtasıyla ortaya çıkarıldığı döküm potasına benzer şekilde incelemem gerekiyormuş gibi görünmesidir."[41] Harris "form"un "madde"den doğuşu düşüncesinin karşısına, kendi gerçek düşüncesini; formun her şeyi kapsayıcı önceliğini savunan, Platon ve Aristoteles'e dayanan kavrayışı koyar. Bütün duyusal formların temelinde, duyusaldan daha "önce" olan saf düşünülür formlar bulunmak zorundadır.[42] Bu bağlamda Shaftesbury'nin yeğeni olarak, daha önceden onun düşünce çevresine kişisel olarak da yakın bulunan Harris, Shaftesbury'nin merkezî kavramına, "koruyucu peri" kavramına başvurur. Her millî dil, kendine özgü gerçek bir dil ruhuna sahiptir; dillerin hepsi, kendi içinde, kendine özgü biçimlendirici ilkeye sahiptir. "Biz, milletlerin, aynı bireyler gibi kendilerine özgü fikirlere nasıl sahip olduklarına; sembol, koruyucu peri ilk-örneğine karşılık geldiğinden, milletlerin dillerinin koruyucu perisinin, bu özel fikirleri nasıl oluşturduğuna; en bilge milletler, en çok ve en iyi fikirlere sahip olduklarından, onların en mükemmel ve en zengin dillere nasıl sahip olduklarına bakmak zorundayız." Bundan dolayı Roma, Grek ve İngiliz halkının bir koruyucu perisi, bir doğası olduğu gibi, aynı şekilde Latin, Grek ve İngiliz dillerinin de bir koruyucu perisi vardır.[43] Burada -belki ilk ola-

[40] B. III, ch. 4, s. 350 ff. Cudworth ile karşılaştırma için, The true Intellectual System of the Universe, London 1678, B. I. ch. 4.

[41] B.III, ch. 5, s. 404 f.

[42] Aynı yerde, B. III, ch. 4. s. 380 ff.

[43] B. III, ch. 5, s. 409 ff.

rak bu netlikte- bundan böyle tüm felsefî incelemeye hakim olacak olan yeni kavram, yani "dil ruhu" kavramı ifadesi ortaya çıkar. Bu kavramın, Alman düşünce tarihinde nasıl yer aldığı ve burada git gide nasıl zihinsel ve dilsel vatandaşlık hakkı kazandığı, Rudolf Hildebrand'ın, Grimm'in çıkardığı sözlüğün "koruyucu peri" ve "zihin" maddesinde ifade ettiği mükemmel anlatımında, adım adım izlenebilir.[44] Burada Shaftesbury ve Harris'ten Hamann ve Herder'e, doğrudan bir yol uzanmaktadır. Hamann* daha 1768 yılında, Riga'dan sonra Herder'e, kendi yayıncısının "sizin planlarınız için (Yeni Alman Edebiyatı Üzerine Fragmentler'deki dilin işlenişi konusundaki planlarınız için) vazgeçilmez gibi görünen bir eser"i, Hermes**'i sipariş ettiğini yazar.[45] Ve Laokoon üzerine yazdığı "Eleştirel Esaslar"ında, Lessing'e karşı Harris'ın estetik teorisini tanık gösteren Herder, sürekli onun dil teorisine de atıfta bulunur. Dilin kaynağı ve gelişimi hakkındaki Monboddo'un eserinin Almanca tercümesi için yazdığı önsözde Herder, Harris vasıtasıyla olduğu gibi, Monboddo vasıtasıyla da, yeni bir güvenilir dil incelemesi yolunun gösterilmiş olduğunu açıkça ifade eder. "Yeterli ...patika açılmıştır: Yazarımızın ve onun arkadaşı Harris'ın temel önermeleri, bana öyle geliyor ki, sadece biricik doğru ve sağlam denemeler değil, aynı zamanda kültürün farklı aşamalarındaki farklı halkların dillerini birbiriyle karşılaştırma noktasında onun ilk denemesidir; bu, daima bir üstadın ön çalışması olarak kalacaktır. Ve böylece onun bu tamamen kendine özgü eserinden doğan insanî

[44] Bkz. özellikle Grimm, Deutsch. Wörterbuch IV, I, 2, Sp. 2727 f, ve 3401 f.

* Johann Georg Hamann (1730-1788). Alman teolog ve filozof. Dehaya önem verir, antik kültür değerlerinin yükseltilmesini savunur. O, akılcılığı öne çıkaran Aydınlanma'ya düşmandır. Duygunun yaratıcı kuvvetine inanır; şiiri insan türünün ana dili kabul eder. (Çev.)

** Yunan Mitolojisinde Tanrıların habercisi

[45] Hamann, Herder'e, / Sept. 1768, Schriften (Roth) III, 386.

kavrama yetisinin felsefesi yeryüzünün farklı dillerinde ilk kez (henüz daha hemen değil) mümkün olabilir."[46]

Herder'i, Harris'ın dil incelemesine özellikle yaklaştıran şey, belki onun Harris'ın estetik teorisi ile ilgili değerlendirmesinde de özel önem verdiği özellik olmuştur. Aristotelesçi ἔργον ve ἐνέργεια (iş ve enerji) ile ilgili fark, Harris'ın "Sanat Üzerine Diyalog"u vasıtasıyla -ki bunu Herder "Eleştirel Esaslar"ında, estetik problemiyle ilgili ilk konuşmasında açıkça tanık olarak gösterir[47]- tekrar sanat teorisinin merkez noktasına yerleşmiştir. Bu fark, dil teorisi üzerinde derinden etkili olur ve nihayet, en belirli asıl sistematik formüle ifadesini, Wilhelm von Humboldt vasıtasıyla ve onun dil teorisi içinde kazanır. Dil, sanat gibi sırf bir zihin eseri olarak düşünülmekten çok, zihnin kendine özgü bir formu ve "enerjisi" olarak düşünülmelidir. Her iki motiv; "enerjetik" dil teorisi ve enerjetik sanat teorisi, fikrî uzlaşmalarını yeniden koruyucu peri kavramında ve bu kavramın 17 ve 18. yüzyılda yaşadığı karakteristik gelişimde bulmuştur. Çünkü, bu gelişim için kesin olan şey, her zihinsel varlığı, bu varlığın içinde kökleştiği ilk baştaki yaratıcı sürece, her "ürün"ü temel "şekil verme" formlarına ve sistemlerine dayandırmaya duyulan sürekli eğilimdir.[48] Dile gelince; ilk bakışta bu eğilim, dilin kaynağını ve dili ilahî, bir darbe ile tamamlanmış eser olarak incelemek yerine, daha ziyade, insan aklının serbest bir eseri olarak kavrama eğiliminde olan empirist ve rasyonalist teorilerde etkili olmuş gibi görünmektedir. Fakat aklın kendisi burada ta-

[46] Monboddo'nun tercümesine önsöz (1784), Suphan XV, 183; benzer şekilde Herder'in Harris üzerine "Metakritiği" (1799), Suphan XXI, 57'de de hüküm verilir. "Hermes"den yola çıkan bir Alman hareketi arzusunu Herder, daha 1772'de Allg. Deutsch. Bibliothek'de ifade etmiştir. Suphan V, 315.

[47] Kritische Walder (Eleştirel Esaslar) III, 19 (Suphan Bd. III, s. 159 ff.)

[48] Bkz. Freiheit und Form, Studien zur deutschen Geistesgeschichte (Özgürlük ve Form, Alman Zihin Tarihi Üzerine Yazılar), özellikle 2. ve 4. Kısım.

mamen öznel-keyfî refleksiyon niteliği içerdiği için, dilin "oluşumu" problemi, yeniden, dilin "kuruluşu" problemine dönüşür. İnsanın ilk dil işaretlerinin kuruluşunda ve kelimeler ve cümleler halinde genişletmesinde icra ettiği şey, bilinçli-amaçlı bir davranıştır. Fransız Aydınlanması'nın dil teorisi, dilin bu aşamalı gelişmesini, zihnin bilimde, özellikle matematikte gerçekleştirdiği metodik inşa ile doğrudan karşılaştırmayı ve bu inşa ile paralel yerleştirmeyi sever. Condillac için insan zihninin elde ettiği bütün ayrı bilimler, sadece insan dilinin oluşumuyla başlayan fikirlerin analiz sürecinin devamıdır. İlk baştaki ses işaretleri dilinin yanında, genel, özellikle aritmetik ve cebir sembollerine yarayan bir dil; yani kelimelerin dili yanında, "hesap dili" ortaya çıkar: Fakat her iki dilde, tasarımların düzenlenmesi ve bağlanmasında, ayrıştırmada aynı ilke hüküm sürer. Nasıl bilimler kendi toplamı içinde iyi düzenlenmiş dillerden (*Langues bien faites*) başka hiçbir şey değillerse, aynı şekilde, kelime ve ses dillerimiz de varolanın ilk biliminden, özetlenmiş olandan basit olana, özel olandan genel olana ulaşmaya çabalayan kökleşmiş ilk bilgi güdüsünün dışa vurulmasından başka hiçbir şey değildir.[49] Maupertuis, "Dilin Kaynağı Üzerine Felsefî Refleksiyonlar"ında, dilin bu noktada tutup gittiği yolu ayrıntılı olarak izlemeyi; dilin başlangıcından itibaren -ki o başlarda dil çok az sayıda karmaşık duyusal tasarım işaretlerine sahiptir-, bu tasarımların parçalarının bilinçli farklılığı ve daima bilinçli karşılaştırılması vasıtasıyla, söz bölükleri ve kelime formlarından ve adlardan zengin bir kelime hazinesine, aşamalı olarak nasıl eriştiğini göstermeye girişti.[50] Dili soyut bir düşüncelilik alanına bağlayan bu dil kavrayışının

88

[49] Condillac, La language des calculs, Oeuvr., Paris 1798, Vol. 23.

[50] Réflexiyons philosophiquies sur l'origine des languaes et la signification des mots, Oeuvres, Lyon 1756, I, 259 ff.

karşısına Herder, yeni bir "dil aklı" görüşünü yerleştirir. Burada zihinsel temel problemlerin derin ilişkisi hayret verici keskinlik içinde yeniden açığa çıkar: Çünkü şimdi başlayan kavga, hemen, sanat alanında Lessing'in, Gottsched ve Fransız Klasizmine karşı yapmış olduğu kavgaya karşılık gelir. Dilin ürünleri nesnel bir soyut kuraldan türetilmeksizin ve bu kuralla ölçülebilmeksizin, en yüksek anlamda "kurala uygun"durlar. Ürünler de, tüm parçaların bir bütün halinde uzlaşması sayesinde, tamamıyla amaca uygun olarak oluşmuşlardır. Fakat onlarda, bütün salt keyfîlikleri ve salt öznel "niyet"leri dışta bırakan "amaçsız amaçlılık" hüküm sürer. Bundan dolayı, sanat eserinin oluşturulmasında olduğu gibi, dilde de, sırf akla uygun refleksiyonda birbirinden uzaklaşan unsurlara, kuşkusuz her şeyden önce sadece bir problem ve yeni bir görev olarak önümüze serilen yeni bir birlik için nüfuz edilir. Özgürlük ve zorunluluk, bireysellik ve genellik, "öznellik" ve "nesnellik", kendiliğindenlik ve bağlılık arasındaki karşıtlıklar, "dilin kaynağı" ile "sanat eserinin kaynağı"nın açıklanması konusunda felsefî kategoriler olarak kullanılmadan önce, bizzat derunî biçimde belirlenmeli ve ilkesel bakımdan yeniden aydınlatılmalıdır.

IV. Duygulanım ifadesi olarak dil-"Dilin kaynağı" problemi (Giambattista Vico, Hamann, Herder, Romantikler)

Empirist ve rasyonalist, psikolojik ve mantıkî dil teorileri, bugüne kadar karşımıza çıkmış olan ifadede, bütün içsel çelişkilere rağmen, temel bir nitelik üzerinde anlaşma halindedirler. Bu teoriler, dili asıl olarak kendi teorik içeriğine göre, onun bilginin inşası için yaptığı şeye ve bilginin bütünündeki konumuna göre incelerler. Eğer dil, aklın doğrudan eseri ve onun vazgeçilmez organı olarak kavranabilirse; ya da kelime, bilginin temel içeriklerini, zihnin gerçek "ilk topyekün-algılarını" bize karşı gizleyen salt bir örtü

olarak kabul edilirse, o zaman teorik bilgi ve bu bilginin ifadesi, gittikçe, dilin olumlu ya da olumsuz değerini belirleyen amacı olarak görülmeye başlanır. Kelimeler fikirlerin işaretleridir; ancak fikirler ya nesnel ve zorunlu bilgi içerikli olarak, ya da öznel "tasarımlar" olarak kavranır. Böyle olmakla birlikte, yeniçağ felsefesinin gelişerek elde ettiği "öznellik" kavramı ne kadar çok genişletilir ve derinleştirilirse; yani zihnin, bilginin kendiliğindenliği gibi istemenin ve hissetmenin kendiliğindenliği olarak kendini gösteren kendiliğindenliğinin gerçek bir evrensel kavranışı öznellik kavramından ne kadar açık gelişirse, şimdi dilin başarısında da başka bir unsur o kadar net biçimde ortaya çıkarılmalıdır. Eğer biz dili başlangıç noktasına kadar izlemeyi denersek, dil doğrudan doğruya, yalnızca temsil edici tasarım işareti değil, ayrıca coşku taşıyan etkilenim ve duyusal güdü işareti olarak görülecektir. Antik teoriler bile, dilin, etkilenimden, yani hevesin, isteksizliğin ve duyumlamanın πάθος (talihsizlik)'inden türetildiğini söyler. Epikür'e göre, biz dilin kaynağını kavramak için, geriye, insan ve hayvanda ortak olan
90 ve bu nedenle gerçek olan söz konusu "doğal" ilk temele gitmek zorundayız. Bu, salt bir geleneğin, keyfî bir konumlama ve sözleşmenin eseri olmayıp, bizzat duyumlama gibi aynı zorunluluk ve aynı doğallıktadır. Görme ve işitme, haz ve acı duygusu, nasıl öncelikle insanın kendine aitse, aynı şekilde dışa vurma da, bizim duyusal alımlamalarımıza ve hissetmemize bağlıdır. Böylece, basitleştirme ve karşılıklı anlaşma amacıyla ilkönce, aşamalı olarak genel kelime ve dil tipleri halinde özetlenen değişen sesler, insanların duyumlamalarının farklılaşması ve duyumlamaların fiziksel organizasyonlarının farklılığına, zihinsel ve etnik ayrımlaşmalara göre değişmesi ölçüsünde ortaya çıkmak zorundaydı.[51] Aynı şekilde,

[51] Bkz. Diogenes Laertius, Lib. X, sect. 24, 75.

Lukrez tarafından, dil üretimi denilen sözde mucize, insan doğasının genel ve özel yasalarına dayandırılır. Dil, özel bir alan olarak, insanda yaratılıştan ve doğuştan mevcut olan, düşünmenin eseri olarak değil, insanın içinde bilinçsiz ve iradesi dışında barınan duyusal-mimiksel ifade halinde, genel güdüden meydana gelir.[52]

Yeniçağ felsefesi, bilgi teorisi ve doğa felsefesinde olduğu gibi, dil teorisinde de yeniden Epikür'e başvurur. 17. yüzyılda eski "doğa sesi teorileri", özellikle manevî bilimlerin kuşatıcı bir sistematik taslağını çizmeye ilk önce cesaret etmiş olan düşünürde, form ve temellendirme bakımından çok dikkat çekici ve kendine özgü biçimde yaşar. Giambattista Vico, "Principi di scienza nuova d'intorno alla commune natura delle nazioni" (Milletlerin Genel Doğası ve Yeni Bilimin Temel Kuralları) yazısında, dil problemini genel bir zihin metafiziği çevresine yerleştirir. O, şiir sanatının ve ayrıca mitik düşünmenin kaynağının örtüsünü açması gereken "şiirsel metafizik"ten, "şiirsel mantık"ın -ki bu mantıkta şairane mecaz ve benzetmelerin oluş tarihi bilinmelidir- bağlantı halkası vasıtasıyla, bilimlerin, "edebiyat"ın kaynağı sorusuyla eş anlamlı gördüğü dilin kaynağı sorusuna geçer. Vico da, dilin ilk kelimelerini yalnızca geleneksel konumlamalara dayandıran öğretileri yararsız bularak, kelimeler ve onların anlamları arasında "doğal" bir ilişki talep eder. Eğer dil gelişiminin şimdiki aşaması, "lingua volgare"miz (günlük dil) bu ilişkiyi artık anlatmıyorsa, o zaman bu, sadece dilin kendi gerçek kaynağından, tanrıların ve yarı tanrıların dilinden adım adım uzaklaşması nedeniyledir. Fakat bizzat bugünkü çatlama ve parçalanmada, henüz kelimelerin, ifade ettiği anlamla akrabalığı ve asıl bağlantısı gerçek felsefî bakışa açılır. Hemen hemen bütün kelimeler şeylerin doğal özelliklerinden ve duyusal etki ve duygular-

91

[52] Lucret, De rerum natura, lib. V, 1026 ff.

dan sağlandığı için, farklı söyleyişe sahip bütün dillerdeki kelimelerin anlamlarını gösteren ve onları bütünüyle fikirlerin başlangıçtaki birliğine dayandıran zihinsel bir "evrensel sözlük" fikri aşırı cüret değildir. Vico'nun bu amaçla giriştiği gerçek deneme, elbette, eleştirel ve tarihsel hesaplarla hiçbir şekilde sınırlanmayan saf kurgusal bir "etimoloji"nin tamamen doğal keyfîliğini gösterir.[53] İlk kelimelerin hepsi, ya nesnel bir doğal sesinin yansımalı olarak yeniden oluşturulması ya da saf duyumlama sesleri olarak bir etkilenimin doğrudan ifadesi; acının ya da hazzın, sevincin ya da üzüntünün, şaşkınlığın ya da korkunun ünlemi olmuş olan tek heceli köklerdir.[54] Vico, yalın ve tek heceli ünlem sesleri olarak ilk kelimeler konusundaki bu kendi teorisiyle ilgili bir kanıtı -daha sonra Fichte'de olduğu gibi-, hiçbir zaman yabancı işgalcilerin egemenliğine girmemiş olan Almanlar kendi milletlerinin ve kendi dillerinin özelliğini eskiden beri korumuş oldukları için, gerçek bir ilk dil olarak, *lingua madre* (kaynaşmış dil) olarak gördüğü Alman dilinde bulur. O, keza kendi temel yapısı içinde tek heceli köklere dayanan zamir ve edatların oluşumunu ünlemlerin oluşmasına bağlar.
92 Sonra, bugün bile çocuk dili ve patolojik dil rahatsızlığı durumlarında, isimlerin fiillerden önceliği ve isimlerin daha önceki bir dil tabakasıyla ilgililiği açıkça görülebildiği gibi, isimler ve dilin en son eseri olarak fiiller, bu ilgililikten gelişmiş olmalıdır.[55]

---

[53] Mesela tanınmış Hollanda filoloji okulunda Hemsterhuis ve Ruhnken'ın giriştiği, otantik dilin yeniden kurulması yolundaki çalışması, etimolojinin görevi ve anlamıyla ilgili bu doğal kavrayışın bizzat 18. yyıl dilbiliminde ne kadar çok yaygınlaştığını gösterir. Bu konudaki ayrıntılar Benfey'de, Gesch. der Sprachwissenschaft (Dilbiliminin Tarihi), s. 255 ff.

[54] Bkz. Vico, Scienze nuova'daki karakteristik örneklere; "Ünlem ile oluşturulabilen insan sesleri tümüyle çok kuvvetli ve şiddetli dayanağı olan sesler olarak telaffuz edilir; bu sesler bütün dillerde tek hecelidir. İnsanlarda heyecan uyandıran, onlarda ilk çığlığın doğuşuna yol açan, ilk şimşektir; bunun dışında hareket edilemez..." Lib. II: Della Sapienza poetica (edit. Napoli 1811, Vol. II, 70 f).

[55] Vol. II, s. 73 f.

Bu teori, o kadar gösterişli ve alışılmamış görünebildiği halde, yalnızca kendi tek tek anlattığı şeyler açısından incelendiğinde, onun dilin tümel kavranışı için önemli ve verimli bir nüve taşıdığı görülür. Ses ve anlam arasındaki adeta durgun ilişkinin yerine burada hareketli bir ilişki ortaya çıkmıştır. Dil, konuşma dinamiğine, konuşmanın kendisi ise, tekrar hissetme ve etkilenim dinamiğine dayandırılır. 18. yüzyıl duygunun ayrı konumunu çok kesin vurgulamış ve duygunun içindeki zihinsel olanın yaratıcı ilk gücünü ve gerçek temelini kabul etme konusunda çok ısrarcı davranmıştır. Buna paralel olarak da bu yüzyılın, dilin kaynağı konusundaki teoride Vico'nun öğretisine çok fazla atıf yaptığı görülür. Bundan dolayı, Rousseau'nun, öncelikle bu öğretiyi kabul etmesi ve sonra da onu ayrıntılı olarak tamamlamayı denemiş olması tesadüfî değildir.[56] Bir başka ve derin anlamda ise, Vico'nun düşünceleri, 18. yüzyılın düşünürlerinden onun sembolik metafiziğine ve sembolik tarih kavrayışına çok yakın olan ve aynı Vico gibi, şiir sanatını insan türünün anadili olarak gören düşünürlerde etkili olmayı sürdürmüştür. Bu düşünürlerden biri olan John Georg Hamann, kendi temel fikrinin ifadesi için, bütün aklî temellendirme formlarını o kadar çok küçümseyerek reddetmesine ve onun öğretisi, bütün akla uygun sistemlerle o kadar çok alay ediyor gibi görünmesine rağmen, kendi öğretisinin bütün unsurlarını daima dilin bir temel problemiyle ilişkilendirir; sonuçta bu öğreti adeta istem dışı içkin bir sistem halinde biçimlenir. Burada Hamann'ın, doğrudan hissetmenin ve anlık etkinin özelliğini terk etme ve böylelikle tikel, tesadüfî ve çevresel olan içinde kaybolma tehlikesini sürekli içinde taşıyan düşünceleri, en baştan belirli bir merkez nokta etrafında sürekli çevrelenmiş halde bulunur. Hamann şöyle der: "Ben fiziği ya da

[56] Bkz. Rousseau, Essai sur l'origine des langues (ilkönce 1782'de yayınlanır.)

teolojiyi değil, aklın ve ilahî vahyin anadilini, onun başlangıç ve
93 sonunu söz konusu ediyorum. Eğer ben Demosthenes gibi çok iyi belagat sahibi olsaydım, o zaman süphesiz tek bir kelimeyi üç kereden daha çok tekrarlamak zorunda kalmazdım: Akıl dildir, *λόγος* (söz)'dür. Ben bu ilikli kemiği kemiriyorum ve ölünceye kadar bunu kemireceğim. Benim için bu derinlik daima esrarlı kalacak; ben bu sonsuz derinlik için, henüz bir anahtarla son din kitabıyla ilgili bir meleği bekliyorum."[57] Burada aklın gerçek varlığı, Hamann'a, kendi birliği ve kendi içsel çelişkililiği içinde açılır. "Demosthenes'in *actio*, melek ifadesi, Batteux'un güzel doğanın taklidi olarak adlandırdığı şey, benim için dildir; Young'un söylediği gibi, aklın ölçütü ve aleti dildir. Burada saf akıl ve aynı zamanda onun eleştirisi bulunur."[58] Fakat kendisinde ilahî *logos*un doğrudan bizim için açılıyor gibi göründüğü bu varlık, diğer taraftan, bizim kendi etki alanımızda "akıl" adıyla işaret ettiğimiz şeylerin hepsine kapılarını kapatır. Tarih için olduğu gibi dil için de, onun, "aklımızdan başka bir pullukla sürülmeksizin çözülemeyen bir sır, aynen doğa gibi mühürlenmiş bir kitap, gizlenmiş bir belge olması"[59] söz konusudur. Çünkü dil, çıkarıma dayalı kavramlar için kullanılan alışılmış çıkarımsal işaretlerin kolleksiyonu değildir; tam tersine, her yerde bizi görülebilir-görülemez, sır dolu-apaçık çevreleyen ilahî yaşantının yansıması ve sembolüdür. Bundan dolayı, Heraklit için olduğu gibi, Hamann için de, dilin içinde her şey aynı zamanda dışlaşır ve başkasına devredilir; perdelenir ve açık hale gelir. Tarih gibi doğa, tüm yaratılmışlar, yaratıcının yaratık vasıtasıyla yaratığa bir söz

---

[57] Hamann, Jacobi'ye, Briefwechsel mit Jacobi (Jacobi ile Karşılıklı Mektuplaşma), yayıncı Gildemeister, Gotha 1868, s. 122; Herder'e (6 August 1784), Schriften (Roth) VII, 151 f.

[58] Scheffner'e, 11 Febr. 1785, Schriften (Roth) VII, 216.

[59] Sokrat, Denkwürdigkeiten (Hatıralar), Schriften II, 19.

söylemesinden başka hiçbir şey değildir. "Tanrının zihni"nin, onun tarafından görevlendirilen kutsal kişilerin insanlara bildirmesi şeklinde aşağı indirilmesi ve onun yüceliğinin etten ve kemikten, tanrının oğlu şeklinde kendini devretmesi, ilaveten tüm evrenin en yüce lütfun bir eseri olması, ilahî vahyin birliğini gerektirir. Doğadaki sadece bilen Tanrı'yı sırf övmek, belki değeri elbisesine göre aşağı tabakadan olarak belirlenen akıllı bir adama karşı gösterilen aşağılamaya benzer incitmedir." "Filozofların düşünmeleri, doğayı okuma biçimleri ve Tanrı'nın öğrettiklerinin öğrenilmesi yazıyı okuma biçimleridir. Yazar, kendi sözlerinin en iyi yorumlayıcısıdır; o, eseri - olup bitenler- ya da kan ve ateş ve içinde kutsallığın dilinin mevcut olduğu nefes vasıtasıyla konuşabilir. ...Eser sahibinin birliği, onun eserlerinin lehçesine kadar; ölçülemez yüksekliklerin ve derinliklerin bütün tonlarına kadar yansır."[60]

Hamann'ın itirafına göre, ona daima karanlık kalan bu derinlikler bundan böyle Herder için, yeni bir aydınlık kazanır. 18. yüzyılın genel zihin tarihi açısından, burada o güne kadar zihinsel varlığın ve etkilemenin yorumlanışı ve kavranışında karşılaşılan en keskin karşıtlıklar, tamamen yeni bir metodik aracılık bulduğu için, böylelikle, Herder'in dilin kaynağı üzerine değerli yazısı özellikle belirleyici olmuştur. Herder, Hamann'a dayandığı gibi, aynı şekilde bu yazısından önceki çağda yaşamış olan Kant'ın öğrencisi ve bu öğrencilik vasıtasıyla dolaylı olarak da Leibniz'in öğrencisi olmuştur. Haym "İnsan Ruhlarının Duyumlaması ve Bilmesi" konusundaki makale ile ilgili olarak -ki bu yazı kavrayışı ve kaleme alınışı itibariyle çok değerli bir yazı konumundadır-, bu makaleyi ba-

[60] Kleeblatt hellenistischer Briefe (Hellenistik Mektupların Üçlü Grubu), Yazılar II, 207. Hamann'ın dil teorisi ve onun "sembolik dünya inancı"nın bütünü içinde bu teorinin yeri üzerine bkz. özellikle R. Unger'in ayrıntılı incelemesine; Hamanns Sprachtheorie im Zusammenhenge seines Denkens (Kendi Düşünce Bağları İçinde Hamann'ın Dil Teorisi), München 1905.

şından sonuna kadar Leibnizci felsefenin ruhunun doldurduğunu, hatta bu yazının, Herderci zihnin yansıması içinde bu felsefenin bir toplamından başka bir şey olmadığını söyler.[61] Acaba dilin kavranışında her iki dıştaki kutup; Leibniz ve Hamann birbiriyle nasıl birleştirilebilmektedir? "Ayırıcı" kavramların oluşturulması için gerçek organı, analitik düşünce gücünün en yüksek işlerliğini dilde gören düşünce, dilin kaynağını kavrama yetisinin refleksiyonuna götüren ve hissetmenin ve onu bilinçsiz şiirsel yaratma gücünün karanlığına yerleştiren diğer düşünceyle nasıl bağlanabilmektedir? Burada, Herder'in sorusu ve bu soruyla birlikte de probleme getirdiği yeni çözüm işin içine girer. Eğer her dil, duyguda ve duygunun doğrudan-içgüdüsel dışlaşmalarında kökleşiyor ve kendi başlangıcını bildirme ihtiyacından değil, çığlıktan, sedalardan, vahşice hecelenen seslerden alıyorsa, o zaman seslerin bu şekilde kavram-altında-toplanışı hiçbir zaman insandaki özü, dilin gerçek zihinsel formunu oluşturmaz. Bu form öncelikle, insanı en baştan hayvandan ayıran "ruhun yeni bir temel gücü"nün etkin şekilde ortaya çıkmasıyla oluşur. Herder, bu özel insanî temel düşünme gücüyle ilgi-
95 li olarak yaptığı tasvirde ve insanın bu güce tahsis ettiği rollerde, açıkça Leibniz'in mantığını, onun psikolojisiyle birleştiren temel kavrama bağlanır. Leibniz'e göre, bilincin birliği, sadece zihinsel eylemin, sadece bağlantı kurmanın birliği vasıtasıyla mümkün olabilir ki, zihin, kendi kendini, bu birlik içinde varlığını sürdüren ve özdeş monad olarak kavrar ve aynı içeriği, eğer bu içerikle farklı zamanlarda tekrar karşı karşıya gelirse, aynı öz olarak yeniden tanır. Bu "yeniden tanıma" formu, Leibniz'de tamalgı olarak, Herder'de "refleksiyon" olarak, Kant'ta "yeniden tanıma sentezi" olarak yer almıştır. "İnsan, eğer kendi ruhunun gücünü çok serbest ça-

[61] Haym, Herder, I, 665

lıştırırsa; şöyle söyleyebilirim; öyle ki bu güç, duyular vasıtasıyla çağıldayan duyumlamalar okyanusunda, bir dalgayı ayırıp, onu durdurup dikkati bu dalgaya yöneltir ve ona kulak kesilmeyi bilinçli olarak yapabilirse, refleksiyon göstergesidir. Eğer insan, imgelerin uçuşan hayallerinden kendi duyusunu çekip alır ve bir uyanıklık anı içinde toplar, yani bir sembol üstünde, isteyerek geçici süre takılıp kalabilir, yani ona berrak ve sakin bir dikkat verebilir ve bunun nesne olması ve başka bir şey olmaması niteliğini ayırabilirse, bu, refleksiyon göstergesidir. O halde insan refleksiyonu, bütün özgülükleri canlı ya da açık şekilde tanımakla olduğu gibi, ayrıca farklı özelliklerin daha çoğunu ya da birini kendinde tanıyabilmekle de gösterir: Bu tanıma bilgisinin ilk fiili, açık kavramı ifade eder; o ruhun ilk yargısıdır. Acaba yeniden tanıma ne şekilde olmaktadır? İnsanın ayırması gereken ve bilincin ayırıcı işareti olarak insanda bulunan şeyin karakteristik belirtisi vasıtasıyla. Pekâlâ! Bizi ona εὕρηκα (buldum) diye çağırmalısınız! Bilincin bu ilk ayırıcı işareti, ruhun kelimesi olmaktadır. Onunla insan dili icat edilmektedir!"[62] Bu anlamda Herder'e göre dil, tamamen doğrudan duyumlamanın bir üretimi olarak ve aynı zamanda bilinç, duyumlamanın içeriğini tamamlayıcı olarak ona yaklaşan dıştaki şeylerin hiçbiri olmayıp, bu içeriğe kurucu unsur olarak girdiği için, refleksiyonun, bilincin bir eseri olarak kavranabilir. Öncelikle "bilinç", akıcı duyusal hareketi kendi içinde kesinleşmiş ve farklılaşmış bir hale ve böylelikle, ilkin gerçek bir zihinsel "içerik" haline getirir. Burada o halde, Condillac ve Maupertuis'deki gibi, algılama, kavramdaki ve kavram kelimesindeki ifadenin sadece bağlandığı kendi içinde tamamlanmış ve kendi içinde kesinleşmiş psişik bir varlık değildir;

[62] Über den Ursprung der Sprache (Dilin Kaynağı Üzerine), (1772); (Suphan, V, 34 f.).

tersine burada aynı fiil, içinde salt etkilerin, "tasarımlar" ve onların
96 adları halinde belirlenişinin gerçekleştiği bir fiil vardır. Yapay bir işaretler sistemi, artık topyekün algılama olgusunun doğası karşısında bulunmaz; topyekün algılama, kendi zihinsel özelliği sayesinde kendine özgü bir form unsurunu kendi içinde taşır ki, bu form unsuru kelimenin ve dilin formunda tam gelişmiş şekilde kendini gösterir. Bundan dolayı dil -her ne kadar Herder dilin "icadedilmesi"nden söz etmeye devam etse de- Herder için, hiçbir zaman salt bir yapılmış-şey olmayıp, içten doğru ve zorunlu olarak oluşmuş-şeydir. Dil bizzat bilincin sentetik inşasındaki bir faktördür ki, bu faktör sayesinde duyusal alımlamaların dünyası bir seyir dünyası halinde biçimlenir; bu nedenle dil, imal edilen bir eşya değil, bir zihinsel üretme ve oluşturma kesinliği ve biçimidir.

Genel form kavramı, -ki dil, bu formun altında kavranır- bununla kesin bir değişim yaşadı. Herder'in yazısı, Aydınlanma felsefesine tamamen ve açıkça egemen olan eski rasyonalist "refleksiyon formu" kavramının, romantik "organik form" kavramına geçtiği sınırlara işaret etti. Bu yeni kavram, ilk kez Friedrich Schlegel'in "Hint Bilgeliği ve Dili Üzerine" yazısıyla tüm kesinliği içinde dil incelemesine sokulur. Organizma olarak dilin işaretinde sadece bir sembol, sadece şiirsel bir mecaz gösterildiğinde, bu kavrayışın derin motivleri haklı olamaz. Bu işaret, bugün bize o kadar soluk ve muğlak görünebildiği halde, işaretin içinde, Friedrich Schlegel ve onun çağı için, dile şimdi zihinsel varlığın bütünü içinde bile tahsis edilen yeni konumlama, çok önemli ve somut şekilde ifade edilir. Çünkü organizma kavramı, romantizmin kabul ettiği gibi, tek bir doğa olgusunu göstermeye, dilsel olguların sadece çok dolaylı ve yetersiz olarak karşılaştırılabileceği özel ve sınırlanmış nesnel olgular alanının işaretine hizmet etmez. Bu kavram, burada görüntülerin özel bir sınıfının ifadesi olarak değil, açıkça, romantik kurgu-

nun sistematik birlik noktasını ve en son amacını işaret eden genel bir kurgusal ilkenin ifadesi olarak kabul edilir. Organizma problemi, zihinsel bir merkez teşkil etmektedir. Romantizmin ise, bu probleme dayandığı ve ona, çok farklı problem alanlarından işaret ettiği görülmektedir. Goethe'nin mecazlar öğretisi, Kant'ın eleştirel felsefesi ve Schelling'in doğa felsefesinin ve "aşkın idealizm sistemi"nin ilk taslakları burada bir noktada birleşmeye çabalıyor gibi görünür. "Yargı Gücünün Eleştirisi"nde bile bu problem, Kantçı sistemin her iki parçası arasındaki düalist karşıtlığı uzlaştırma vasıtası olan gerçek *medius terminus** olarak ortaya çıkar. Doğa ve özgürlük, varlık ve gereklilik -ki onlar daha önceden ayrılmış ve ayrıca birbiri ile çelişen karşıt dünyalar olarak ortaya çıkmaktadırlar- şimdi bu bağlantı halkası vasıtasıyla birbiri ile ilişkilenmiş ve bu ilişkide her ikisi için yeni bir içerik açılmıştır. Kant bu içeriği, her şeyden önce metodik olarak kavrar ve bu iki uç noktanın ikisini de, eleştirel-aşkın anlamda, esas itibariyle görünüş dünyasının bütününün incelenmesi ve yorumlanması için "bakış açısı" olarak belirleyince, temel bir kavram olarak organik olan kavramı, Schelling için, kuşatıcı kurgusal bir dünya açıklamasının taşıyıcısı haline gelmiştir. Doğa ve özgürlük gibi, sanat ve doğa da, organik olan fikri içinde birleştirilir. Burada doğanın bilinçsiz oluşumunu, zihnin bilinçli oluşturmasından ayırıyor gibi görünen çatlak kapanır; burada bundan dolayı öncelikle insanın üzerine, kendi gerçek doğasının esas birliği ile ilgili bir önsezi çöker. Bu önsezide seyir ve kavram, form ve nesne, düşüncede olan ve gerçek olan temelde aynı şeydir. "Bundan dolayı, biz doğa üzerine sırf yansıtıcı-şekilde ne kadar az düşünürsek doğanın bize o kadar anlaşılır şekilde konuş-

97

* Arada bulunan sınır

tuğunu bulmak için sadece yorumlanabilen sembolik dili saf seyir ya da daha ziyade yaratıcı hayal gücüyle çok önceden bulmuşken, bu problemleri çevreleyen kendine özgü görünüş ise, sadece ayırma gayesiyle hareket eden salt refleksiyon-felsefesinin hiç açıklayamayacağı bir görünüştür."[63]

Öncelikle romantizm felsefesinin taşıdığı organizma fikrinin, dil incelemesi açısından hangi anlamda verimli görülmesi gerektiği, bu sistematik tümel-anlamdan anlaşılabilir. Bu incelemenin bugüne kadar çevresinde hareket etmiş olduğu büyük karşıtlıklar, burada birbiri karşısında tam kesinlik içinde yeniden ortaya çıkmaktadır: Fakat onlar arasında, "bilinçli olma" ile "bilinçsiz olma", "öznellik" ile "nesnellik", "bireysellik" ile "genellik" arasında, bundan böyle yeni bir aracılık gösterilmekte gibidir. "Bireysel form" kavramı, organik yaşantıyı açıklamak amacıyla Leibniz tarafından oluşturulmuştur. Ve Herder vasıtasıyla bu kavram daha sonra zihinsel varoluşun tüm boyutlarına yayılmış, doğadan tarihe, tarihten sanata ve sanat biçimlerinin ve sanat üslûplarının somut in-
98 celemesine taşınmıştır. Burada bir "genel olan" aranır; fakat bu genel olan, kendinde varolan bir şey olarak, kendi başına olaylarla karşı karşıya bulunan bir türün soyut birliği olarak kavranmaz; tersine sadece özel olanların hepsinin içinde temsil edilen bir birlik olarak kavranır. Bu kapsayıcılık ve yasa, kapsamın içinde ifade edilen içsel ilişki, şimdi gerçek genel olarak ortaya çıkar. Dil felsefesi için bu, bu felsefenin, ayrı ayrı dillerin tarihsel tesadüfîliğinin ve bireysel çeşitliliğinin arkasında, temel ve ilk dilin genel içyapısını keşfetmeye çabalamaktan ilk ve son kez vazgeçmeyi öğrenmesi; dil felsefesinin, dilin "doğası"nın gerçek genelliğini, özel olanların so-

[63] Schelling, Ideen zu einer Philosophie der Natur (Doğa Felsefesi Üzerine Düşünceler), (1797); II, s. 47.

yutlamalarında değil de bu özel olanların topyekününde araması anlamına gelir. Organik form fikriyle topyekünlük fikrinin bu bağlanışında, Wilhelm von Humboldt'un, yeni bir dil felsefesi temelini içinde taşıyan kendi felsefî dünya kavrayışını ürettiği yol işaret edilmektedir.[64]

V. Wilhelm von Humboldt

Dilin araştırılması ve incelenmesi, erken dönemlerinden itibaren, Wilh. von Humboldt'un bütün zihinsel ilgi ve çabalarının merkezi haline gelmiştir. 1805 yılında Wolf'a şöyle yazar: "Temelde her şey, benim çabaladığım şeylerin hepsi dilin bilimsel olarak incelenmesidir. Ben tüm dünyanın çeşitliliğini ve en yükseğini ve en derinini keşfetmek için, dili taşıyıcı olarak kullanma sanatını keşfetmek gerektiğine inanıyorum." Humboldt dilbilim ve dil tarihi üzerine yapmış olduğu farklı çalışmalarında, Kawi-Werk için geniş bir özet olan Giriş'te en son ve en parlak inceleme biçimi örneğini verene kadar, bu sanatı icra etti. Onun dil felsefesiyle ve dil tarihiyle ilgili eserinin bütün bölümlerinde elbette bu sanatın dahiyane icrası, sanatta görüldüğü şekildeki bir bilinçlilikte yapılmamıştır. Onun eseri, zihinsel çalışma ürünü olarak, nadiren onun kendisinin açık ve net kavramlar içinde sözünü ettiği şeyin dışına taşmaz. Fakat Humboldt'un kullandığı bazı kavramların çok sık şikâyet edilen karanlıklığı, elbette çoğunlukla, yalın bir kalıplaşmış ifade ve soyut bir tanım içinde tasvir edilemeyen, tam tersine, ilkin Humboldt'un somut dil görüşünün bütünü içinde etkili ve verimli olarak görülen bir içeriği daima kendi içinde taşır.

[64] W.von Humboldt'un dil felsefesinin buradaki anlatımı, daha önce alıntı yapılan Paul Hensel'ın 60. Doğum günü anısına yayınlanmış olan "Die Kantischen Elemente in Wilh. von Humboldts Sprachphilosophie" (Wilhelm von Humboldt'un Dil Felsefesindeki Kantçı Unsurlar) makalesine dayanır.

Buradan, Humboldt'un temel düşüncelerinin tüm anlatımlarında, bu düşüncelerin tümünü belirli sistematik merkez noktalar etrafında gruplandırma haklılığı ve zorunluluğu, o bu merkezleri bizzat bu şekilde işaret etmeyip ortaya koymadığında dahi doğmaktadır. Gerçi Humboldt temelde bütünüyle sistematik bir zihne sahiptir; fakat o, sırf dıştan sistematize etme tekniklerinin tamamına düşmandır. Böylece Humboldt'un araştırmasının ayrı ayrı her noktasında ve dil kavrayışının tamamını önümüze serme çabasında gerçekleşen şey, onun, bu bütünün net ve apaçık ayrılmasına karşı çıkışıdır. Humboldt'un kavramları, mantıkî analizin çözümlenmiş ve saf üretimleri değildir; tersine bu kavramlarda, estetik bir duygu tonu ile temsile hayat veren, fakat aynı zamanda düşüncelerin eklenerek inşasını ve eklemlenişini perdeleyen sanatsal bir ahenk, birlikte duyulabilir. Bu eklemeli inşa çıplak hale getirilmeye çalışıldığında, her şeyden önce, Humboldt'un düşüncesini belirleyen ve onun dil incelemesinde eleştirel bir uzlaşma ve kurgusal bir anlaşma bulmayı ümit ettiği üç büyük ilkesel karşıtlığa dayanıldığı görülür.

Humboldt'a göre, öncelikle bireysel ve "nesnel" zihnin ayrılması ve bu ayrılmanın yeniden geçersiz kılınması dilin sembollerinde doğrudan temsil edilmektedir. Her birey kendi ana dilini konuşmaktadır; ve şüphesiz dile hizmet etmeyi sağlayan özgürlükte, içteki zihinsel bağlantı bilinçli olarak kurulur. Böylece dil, her yerde uzlaştırıcı olur; bu uzlaştırıcılık ilkin, sonsuz ve sonlu doğa arasında, sonra da bireyler arasında olur. Aynı zamanda ve aynı fiil vasıtasıyla dil birleşmeyi mümkün kılar ve birleşmeden ortaya çıkar. "Mesela bir insanın isminin onun şahsından ayrılması gibi, dilin de işaret ettiği şeyden ayrılabilmesi ve dilin, bir kararlaştırılmış şifre ve benzer şekilde bir refleksiyon ve sözleşme ürünü ya da insanın veya tek tek bireylerin eseri olması fikrinden (mesela, kavramın deneyim içinde edinilmesi fikri gibi) tamamen kurtulmak gerekir. Dil gerçek, açıklanamaz bir mucize olarak bir milletin ağzından ve her

gün bizim aramızda tekrarlansa ve soğukkanlılıkla bıkkınlık duyulsa bile, her çocuğun kekelemesinden hayrete değer bir mucize olarak ortaya çıkar. Dil insanın kendinde ayrılmış bir bireyselliğe sahip olmadığını, ben ve sen'in birbirini karşılıklı olarak talep ettiklerini ve aynı zamanda, ayrılma noktasına kadar geriye gidilebilirse, ben ve sen'in gerçekten özdeş kavramlar olduklarını ve bu anlamda, zayıf, yardıma muhtaç ve düşkün bireylerden insanlığın en eski ilk atalarına kadar, bireyselliğin çevresinin var olduğunu gösteren en parlak belirti ve en kesin kanıttır. Aksi takdirde her anlama, sonsuza kadar imkansız olacaktır." Böylece bir millet de bu anlamda, insanlığın belirli bir dil vasıtasıyla karakterize edilen zihinsel bir formunu, idealistçe topyekünlüğe ilişkin olarak bireyselleştirmiştir. "Dilin çok mucizevî bir şekilde doğruca ayırma vasıtasıyla birlik duygusunu uyandırması, hatta bu birliği en azından fikirde kurma vasıtası olarak ortaya çıkması, bireyselliği parçalar. ...Çünkü insan birlik ve genelliği derinlikli ve içsel şekilde elde etmeye çalışarak, kendi bireyselliğinin ayırıcı sınırları dışına çıkabilir; ama o yalnızca, anne görevi gören yeryüzüyle temas edişinden kendi gücünü alan büyük dev misali, sadece bu temas içinde kuvvete sahip olduğundan, kendi bireyselliğini bu yüksek mücadele zeminine taşımak zorundadır. İnsan öyleyse daima, kendi içinde imkânsız bir çaba içinde gittikçe gelişir. Burada bundan böyle gerçekten mucizevî şekilde, ayırmak suretiyle birleştiren ve en bireysel ifadenin örtüsü altına mümkün olduğu kadar genel anlayışları yerleştiren dil, insanın yardımına koşar. Nerede, ne zaman ve nasıl yaşarsa yaşasın, birey, kendi bütün neslinin ayrılmış bir parçasıdır ve dil, bu sonsuz, bireyin kaderini ve dünyanın tarihini düzenleyen ilişkiyi kanıtlar ve sürdürür."[65]

100

[65] Über die Verschiedenheiten des menschlichen Sprachbaues (İnsan Dillerinin Yapısının Farklılıkları Üzerine), (Kawi-Werk'e giriş için önsöz); Gesamm. Schriften (Akademie-Ausgabe). c. VI, 1, s. 125 f.

Humboldt'un dil felsefesinin bu ilk metafiziksel başlangıcında Kantçı ve Schellingçi unsurlar dikkat çekici şekilde görülür. Humboldt, bilgi melekesinin eleştirel analizinin zemininde durarak, öznellikle nesnelliğin, bireysellikle genelliğin karşıtlığının, saf ilgisizlik içinde ortadan kalktığı noktaya ilerlemeye çalışır. Fakat onun bu en son birliği göstermekte tuttuğu yol, bizi doğrudan "sonlu" ayrıştırıcı-çıkarımsal kavramın tüm sınırlarının ötesine taşıması gereken akılcı bakışın yolu değildir. Bilgi eleştiricisi olarak Kant gibi, dil eleştiricisi olarak Humboldt da, "deneyimin verimli zemini"nde bulunmaktadır. Dil her ne kadar insanlığın en son derinliklerine gitmeyi belirleyebilse de, Humboldt daima, dil incelemesinin ismi var-cismi yok olmaması için, dilin incelenişinin, dilin içindeki cisimsel olanın tümüyle katı, hatta mekanik parçalanışından başla-
101 ması gerektiğini vurgular. Çünkü insan ve dünya arasında bulunan, her hakikat bilgisinin imkânının dayandığı ve bundan dolayı, özel nesnelerin her araştırılışında genel postulat olarak kabul etmek zorunda olduğumuz esas uzlaşma, elbette bizim için sadece görüntü yoluyla, parçalar halinde ve ilerleyerek yeniden elde edilebilir. Bu anlamda nesne, verilen şey değildir; tersine o daima didinerek erişilen gerçek nesne olarak kalır.[66] Bu belirlemeyle Humboldt, Kant'ın eleştirel öğretisinden, dil felsefesi nitelikli bir sonuç çıkarır. Öznellik ve nesnelliğin metafiziksel karşıtlığı yerine, onların saf aşkın bağıntısı ortaya çıkar. Kant'ta nasıl "görünüşteki nesne" olarak nesne, bilginin karşısında dıştaki ve öbür dünyadaki bir şey olarak bulunmayıp, bizzat bilgi kategorileri vasıtasıyla öncelikle "mümkün", sınırlı ve kurulmuş şekilde ortaya çıkıyorsa, aynı şekilde şimdi dilin öznelliği de artık, bizi nesnesel varlığın kavranışın-

[66] Über das vergleichende Sprachstudium in Beziehung auf die verschiedenen Epochen der Sprachentwicklung (Dil Gelişiminin Farklı Çağlarına İlikşin Karşılaştırmalı Dil İncelemesi Üzerine (1820); Werke IV, 27 f.

dan ayıran salt bir engel olarak değil, duyusal izlenimleri nesnelleştirme, biçim verme vasıtası olarak ortaya çıkar. Dil, nesneyi doğrudan doğruya kendi içinde "kucaklamak" için, tıpkı bilginin nesneden pek kaynaklanmaması gibi, verilmiş bir şey olarak nesneden pek kaynaklanmaz; dil, kesin unsur olarak nesnel olanın tüm tasarımlarımıza giren zihinsel kavranış şeklini kendi içinde taşır. Doğal-gerçekçi düşünüş elbette bizzat sürekli objelerde yaşadığı, dokunduğu ve davrandığı için, bu öznelliği çok az hesaba katar; bu düşünüş, nesnel olanı tesadüfî ve sık sık değişen ya da keyfî değil, içteki yasaya göre biçimlendiren; öyle ki görünüşteki nesnenin kendisini, haklı olarak genel-geçerlilik talep eden ve öznel olan bir kavrayış haline getiren bir öznellik kavramına çok güç erişir. Bundan dolayı, doğal-gerçekçi düşünüşte dillerin farklılığı, sadece, onun daima sırf şeylere yönelmiş şekilde ve onlara erişme vasıtası olarak gördüğü seslerin bir farklılığıdır. Fakat işte bu şeysel-gerçekçi kavrayış, dilbilgisinin genişlemesini engelleyen ve gerçekten varolanı ölü ve verimsiz hale getiren şeydir.[67] Dilin mükemmeliyeti onun öznelliğinde temellenmiştir. Bundan dolayı, farklı dillerin kelimelerini, matematiğin çizgilerde, sayılarda ve rakamlarda sahip olduğu şeklindeki genel-geçerli işaretlerle değiştirmeyi istemek, yararsız bir deneme olmuştur ve daima yararsız bir deneme olarak kalacaktır. Çünkü bu yolla, düşünülebilir olanların kümesinin sadece küçük bir kısmı ele alınabilir ve sadece saf aklî kurgu vasıtasıyla teşkil edilebilen kavramlar gösterilebilir. İçteki algının ve duyumlamanın maddesinin kavramlar olarak damgalanması gerektiği yerde ise, insanın diliyle sıkı sıkıya bağlı olan bireysel tasarım yetisi çok önem kazanır. "Kavramı düşünce dünyasının bir bireyi yapan kelime, özenle insanın kendisi tarafından kavrama eklenir; fi-

102

[67] Über die Versch. des menschl. Sprachbaues, W, VI, 1, 119.

kir, kelime vasıtasıyla kesinlik kazanarak, aynı zamanda sarsılmaz sınırlar içine tutuklanmış halde tutulur. ...Dillerin esas itibarıyla bilinen hakikatleri anlatma vasıtası değil, daha çok önceden bilinmeyeni keşfetme vasıtası oldukları, düşüncenin ve kelimenin birbirine karşılıklı bağımlılığı vasıtasıyla açıkça aydınlanır. Dillerin farklılığı, seslerin ve işaretlerin bir farklılığı değil, bizzat dünya görüşlerinin farklılığıdır." Bu noktada Humboldt için her dil araştırmasının en son amacı ve temeli yer almaktadır. Tarihsel bakımdan bu noktada, asıl verimli felsefî temel düşüncelerin, kendi ilk oluşturucuları vasıtasıyla kazandıkları doğrudan ifade dışında da, nasıl gelişip etkinlik kazandıklarını öğreten dikkat çekici bir süreç, kendini açıkça gösterir. Çünkü burada Humboldt, Leibniz'in dar-mantıkî dil anlayışından, Kant ve Herder'in aracılığıyla Leibniz çizgisindeki görüşlerin genel ilkelerinde temellenen derin ve kuşatıcı, evrensel-idealist dil kavrayışına geçmiştir. Leibniz için, evren, nasıl sadece monadlar vasıtasıyla yansıma içinde verilmişse, nasıl monadların hepsi olguların tamamını bireysel bir "bakış açısı" altında gösterirlerse ve şüphesiz diğer taraftan, işte bu perspektife dayalı kavrayışların toplamı ve onlar arasındaki ahenk, nasıl bizim görünüşlerin nesnelliği, olgusal dünyanın gerçekliği diye adlandırdığımız şeyi oluşturursa, benzer bir biçimde, burada, her ayrı dil de, böyle bir bireysel dünya kavrayışı haline gelir ve öncelikle bu dünya kavrayışlarının bütünü, bizim erişebileceğimiz nesnellik kavramını oluşturur. Böylece dilin, öznel olarak algılanabilir olana aykırı düşmek suretiyle, empirik-psikolojik özne olarak insanın karşısına nesnel şekilde çıkması kavranır. Çünkü her dil insanın genel doğasının uzak-bir-benzeşiğidir: "Tüm insanlığın öznelliği tekrar kendi içinde, nesnel olan bir şey haline gelir."[68]

[68] Über das vergleichende Sprachstudium, W, IV, 21 ff; bkz. özellikle genel dil tiplerinin ana çizgileri, W. V. 386 ff. ve Kawi-Werk'e Giriş, W. VII, 1, s. 59 ff.

Basit biçimde ifade ve tasvir edilemeyen, zihinsel biçimlendirme süreci vasıtasıyla elde edilebilen bir şey olarak nesnelliğin bu kavranışıyla, şimdi, Humboldt'un dil incelemesinin iki temel unsuru da kendine yer bulur. Bütün dil incelemeleri öncelikle, dili kendi zamansal oluşumu içinde izlemeyi ve dilin oluşumunu belirli empirik-psikolojik "nedenler"le açıklamayı deneme anlamında değil, tersine tamamlanmış dil oluşumu sistemini, bir türetilmiş ve uzlaşılarak-yapılmış bir şey olarak tanımlama anlamında "oluşsal" davranmak zorundadır ve bu türetilmiş ve uzlaşılarak-yapılmış şey, onu kendi faktörlerinden inşa edebildiğimiz ve bu faktörlerin yönelimini ve niteliğini belirleyebildiğimiz zaman anlaşılır. Dilin kelimelerde ve kurallarda parçalanışı, sadece bilimsel analizin ölü bir değersiz işi olarak kalır. Çünkü dilin özü hiçbir zaman, soyutlamanın ve analizin dilde oluşturduğu bu unsurlara değil, nihayetinde sonsuz tekrarlanan ve çıkan sesi, düşünceyi ifade etme yetisine sahip hale getiren zihin çalışmasına dayanır. Bu çalışma, her ayrı dilde, daima özel merkez noktalarda tomurcuklanır ve bu noktalardan hareketle gelişerek, farklı yönlere doğru açılır. Ve elbette en sonunda üretimlerin bu çeşitliliği, bir ürünün şeysel birliği halinde değil, ama kendi içinde yasalı bir eylemin düşüncede var olan birliği halinde birleşir. Zihnin varoluşu nasıl genel olarak sadece etkinlik içinde ve etkinlik halinde olarak düşünülebilirse, aynı şekilde bu, sadece zihin vasıtasıyla kavranabilen ve mümkün olabilen her özel varoluş için de geçerlidir. Bundan dolayı, bizim bir dilin formu ve özü diye adlandırdığımız şey, sadece, bir nesnede değil de çıkan sesi düşünce ifadesi haline getiren zihin çalışmasında gösterebileceğimiz süreklilik ve düzgünlüktür.[69] Dilde onun kendi gerçek tözsel

[69] Einleitung zum Kawiwerk, W. VII, 1, s. 46 f.

mevcudu olarak gösterilebilecek olan şeyin kendisi, bizzat yalın cümle ilişkisinden çözülmüş kelime, bundan dolayı, tıpkı bir töz gibi ortaya çıkmış olan bir şeyi bildirmediği gibi, bütünleşmiş bir kavram da içermez; tersine kavramı bağımsız güçle ve belirli şekilde oluşturmayı yalnızca ilham eder. "İnsanlar birbirini, şeylerin işaretini gerçekten vermek ya da aynı kavramı yeterince ve mükemmel olarak belirleyip ortaya koymak suretiyle değil, kendi duyusal tasarımlarının ve içsel kavram üretim zincirlerinin aynı halkasına birbirinde karşılıklı olarak temas etmek suretiyle, daha sonra her denk ama aynı olmayan kavramlarda birden ortaya çıkan kendi zihinsel aletlerinin aynı tuşuna basmak suretiyle anlarlar. ...Zincirin halkasına, aletin tuşuna ...bu şekilde dokunulursa, o zaman bütünlük titreme nöbeti geçirir ve ruhtan kavram olarak ortaya çıkan şey, en uzaktaki tek parçayı da çevreleyen şeylerin hepsine uyumlu hale gelir."[70] O halde burada da nesnelliğin teminatını ve dayanağını, kelimenin içinde kopyalanmış bir varoluşun sadeliği değil, dil ve kavram kelimesinin sınırsız çeşitlilik içeren üretimindeki uyum verir. Bundan dolayı, gerçekte hiçbir zaman dilsel anlamın gerçek taşıyıcısı öncelikle tek kelime değil, cümledir: Çünkü en sonunda her anlamanın olduğu gibi her dilin de dayandığı aslî sentez gücünün örtüsü, öncelikle cümlenin içinde açılır. Bu genel manzara, kendi en yoğun ve net ifadesini, dilin eser (*ergon*) değil, bir etkinlik (*energeia*) olduğu ve bundan dolayı onun gerçek tanımının sadece oluşsal bir tanım olabileceği şeklindeki bilinen Humboldtçu özlü ifade içinde kazanır. Asıl ve doğrudan kabulde, bu, elbette her zaman yapılan konuşmanın tanımıdır: Fakat gerçek ve asıl anlamda yalnızca bu konuşmanın tamamı "dil" olarak görü-

104

[70] Aynı yerde, W. VII, 1, 169 f.

lebilir; sadece fonksiyon ve onun çok taraflı belirli yasaların egemenliği altındaki uygulanışı, dilin tözlüğünü ve onun düşünsel mevcudiyetini oluşturan şey olarak görülebilir.[71]

Sentez kavramında, aynı zamanda büyük karşıtlık çiftlerinin üçüncüsü -ki Humboldt dili bunlar altında inceler- elde edilmiştir. Bu karşıtlık da, maddenin ve Humboldt'un genel kavrayışına egemen olan formun ayırt edilmesi de Kantçı düşünce çevresinde kökleşir. Kant için form salt bir ilişki ifadesidir; fakat form elbette görünüşlerle ilgili tüm bilgimiz en sonunda zamansal-mekânsal bir ilişkiler bilgisine ayrıştığı için, bilginin esas nesnelleştirici ilkesini teşkil eder. Formun birliği, nesnenin birliğini, bağlantının birliği olarak temellendirir. Çeşitli olanın bağlanışı hiçbir zaman bizdeki duyum vasıtasıyla yapılamaz; tersine bu bağlama her zaman "hayal gücünün kendiliğindenliği fiili"dir. Böylece biz kendimizi, önceden nesneyle bağlantı kurmadan, sadece nesnede olan şeye bağlanmış sayamayız ve biricik bağlantı, nesneler vasıtasıyla verilmeyen, bütün tasarımlar altında sadece öznenin kendisi tarafından yapılabilen bir bağlantıdır.[72] Kant'ın kendisi, bu aşkın öznede ve onun kendiliğindenliğinde temellenen ve zorunlu ve genel-geçer olduğu için, şüphesiz gerçekten "nesnel" olan birleştirme formuna işaret etmek için, yargının birliğine ve böylelikle dolaylı olarak cümlenin birliğine dayanmıştır. Yargı, Kant'ta, verilmiş bilgileri tamalgının nesnel birliği haline getirme niteliğinden başka bir şey değildir. Dilsel olarak ise bu birlik, yargının bağlantı kelimeciğinde/bildirme ekinde, özne ile yüklemi bağlayan "-dır" ekinde ifade edilir. Bu "-dır" vasıtasıyla, özellikle yargının sarsılmaz ve ortadan kaldırıla-

[71] Aynı yerde, W. VII, 1, 46.

[72] Krit. d. rein. Vernunft; Transz. Deduktion der reinen Verstandsbegriffe, 15, 2. bs., s. 129 ff.

maz mevcudiyeti yerleştirilir; burada tasarımların tesadüfî psikolojik çağrışımlara göre, sırf birlikte bulunmalarının değil, onların birbirine bağlı oluşlarının söz konusu olduğu ifade edilir.[73] Humboldt'un form kavramı, burada tek dilsel belirleme için söz konusu edilmiş olan şeyi, dilin bütününe genişletir. Her gelişmiş ve mükemmelleşmiş dilde, bir kavramın adının belirli maddî belirtiler vasıtasıyla konulmasına, gerçek bir çalışma ve gerçek bir formel belirleme eklenmelidir ki, bu çalışma/belirleme vasıtasıyla kavram, düşünmenin güvenilir bir kategorisine yerleştirilir; sonuçta ona mesela töz olarak, özellik ya da etkinlik olarak işaret edilir. Kavramın belirli bir düşünme kategorisine yerleştirilmesi, "dilsel özbilincin yeni bir fiilidir ki, bu fiil vasıtasıyla tek durum, bireysel kelime dildeki ve konuşmadaki mümkün durumların tamamıyla ilişkilendirilir. Bağımsız, düşünmeden doğan dil etkinliği ile dıştaki etkileri saf alıcılık içinde izleyen dil etkinliği, öncelikle en mümkün saflık ve derinlik içinde tamamlanmış ve dilin kendisine kesin şekilde eklenmiş bir işlem vasıtasıyla, bu işlem içinde, uygun kaynaşma ve bağımlı olma içinde bağlanır."[74] Böyle olmakla birlikte, burada da ancak form ve madde, alıcılık ve kendiliğindenlik -daha önce "bireysel" ve "genel" olanın, "öznel" ve "nesnel" olanın karşıtlıkları gibi- birbirinden ayrı bulunan parçalar değildir; tersine onlar oluşsal sürecin, zorunlu olarak birbirine ait olan, sadece analizimizde bir diğerinden ayrılabilen unsurlarıdır. Humboldt Kant'a dayanarak iddia ettiği ve en saf ve en net şekilde çekimli dillerde ifade kazanmış olarak bulduğu önceliği; formun maddeden önce oluşunu, her
106 dilin varoluşunda -"tek heceli" olarak adlandırılan dillerde demaddî ve formel belirleme, biri olmaksızın diğerinin ya da diğerin-

[73] a. a. O. 19 s. 141 f.

[74] Vorw. zum Kawiwerk W. VII, 1, 109.

den önce birinin belirlenmesi şeklinde değil de zorunlu olarak birlikte yerleştiği için[75], empirik-zamansal varoluşun eski zamanı olarak değil, geçerliliğin bir eski zamanı olarak kavrar. Kuşkusuz ki bütün bunlarla sadece, Humboldt'un dil görüşünün dıştaki çevre çizgisi ve adeta onun akılcı çerçevesi işaret edilir. Fakat bu görüşü öncelikle önemli ve verimli kılan şey, bu çerçevenin, Humboldt'un dilsel araştırmalarıyla gerçekleştiriliş biçimi ve sürekli olarak olgudan fikre ve fikirden tekrar olguya geçme şeklindeki ikili sistemidir. Aşkın metodun temel düşüncesi: Kant'ın matematik ve matematiksel fiziğe göre kurmuş olduğu kapsayıcı bilim-felsefe ilişkisi şimdi tamamen yeni bir alanda uygunluğu kanıtlanmış şekilde ortaya çıkar. Dilin yeni felsefî temel-kavranışı, dilbiliminde yeni bir oluşum talep etmekte ve bunu mümkün kılmaktadır. Bopp kendi genel dil görüşünde her konuda Humboldt'a başvurur. 1833 yılında yayınlanan "Karşılaştırmalı Gramer"inin daha ilk cümleleri, yeni dil karşılaştırması biliminin görevini genel olarak belirlemek için, Humboldtçu "dil organizması" kavramından hareket eder.[76]

VI. August Schleicher ve "doğabilimsel" dil anlayışına ilerleyiş

"Organizma" kavramının kurgusal dil incelemesi alanından empirik inceleme alanına taşınmasıyla, bu kavramı, kendi boyutlarından dolayı, somut tekil görevlerin yerine getirilmesinde kullanışsız hale getirme tehdidi altında tutan kesinsizlik ve çokanlamlığın, söz konusu kavrama sinmesi, yeniden hissedilmektedir. Organizma

[75] Bkz. özellikle Humboldt'un Çin dili üzerine ifade ettiği fikirlere; Çince'nin Gramer Yapısı Üzerine, W. V., 309 ff.

[76] "Ben bu kitapta, başlıkta adlandırılan dillerin organizmasının karşılaştırmalı, hepsine akraba özet bir tasvirine, onların fiziksel ve mekanik yasalarını ve gramatik ilişkileri gösteren formların kaynağını araştırmayı gaye ediniyorum." Bopp, Verg. Gramm. des Sanksrit, Zend, Griechischen usw., Berlin 1833, s. 1.

kavramındaki felsefî kurgu, birbirine temelden karşıt olan aşırı uçlar arasında bir aracılık gördüğünde, elbette söz konusu kavram da, bu aşırı uçların hepsinin doğasından biraz pay almış olur. Neredeyse bütünüyle renkler içinde pırıldayan böyle bir kavram, genel bir dil metafiziği yerine özel bir dil metodunu temellendirme söz konusu olduğunda, acaba daha uzun süre kullanılabilir mi? Dil yasalarının kendi metodolojik temel niteliğine göre, onların doğabilimsel ya da tarihsel yasalar olarak gösterilip gösterilemeyeceği konusunda karar verilmesi; dilin oluşmasında fiziksel ve zihinsel faktörlerin payıyla onların karşılıklı ilişkisinin kesin bir biçimde belirlenmesi ve nihayet dilin oluşumunda bilinçli ve bilinçsiz süreçlerin birlikte ne kadar etkili olduğunu tespit etme durumunda, salt "dil organizması" kavramının, bütün bu sorulara, zorunlu olarak cevap verme borcu vardır. Çünkü bu kavramın, "doğa" ile "zihin", bilinçsiz etkileme ile bilinçli oluşturma arasında kazandığı merkezî ve -deyim yerindeyse- uçuşan konum, onun, incelemenin kısmen bir yönüne, kısmen diğer yönüne uzanmasına izin veriyor gibi görünmektedir. Dil organizması kavramını, içinde tutunduğu kararsız dengeden uzaklaştırmak ve ona, içinde bu yön değişiminin vuku bulduğu sisteme göre, başkalaşmış bir içerik ve başkalaşmış, hatta karşıt bir metodik anlam vermek için, sadece kolay bir değişime ihtiyaç vardır.

107

19. yüzyıl dilbilim tarihi, burada gerçekten genel ve sistematik olarak ana hatlarıyla anlatmaya çalıştığımız süreci, somut kesinlik içinde gözümüzün önüne koyar. Dilbilimi burada kültür bilimleri sistematiği ve tarih bilimi içinde de eş zamanlı gerçekleşen aynı geçişi gerçekleştirir. "Organik olan" kavramı merkezî konum kazanır; fakat modern doğa biliminin, romantik felsefedeki gelişme kavramının karşısına biyolojik gelişim kavramını çıkarışından itibaren, organik olan kavramının anlamı ve eğilimi kesin bir değişim yaşar. Yaşantı olgularının incelenişinde, kurgusal organik-form kavramı-

nın, saf doğabilimsel-form kavramı vasıtasıyla yavaş yavaş geriye itilmesiyle birlikte, bu yeni kavram, dilsel olguların incelenmesinde doğrudan etkili olur. Bu zihinsel değişim sürecinin tipik açıklık içinde şekillenmesi süreci, özellikle August Schleicher'in bilimsel gelişimini anlatır. Çünkü Schleicher, kendi dil ve tarih kavrayışında sadece Hegel'den Darwin'e adım atmamış, aynı zamanda her iki görüş arasında bulunan bütün orta aşamaları da katetmiştir. Bundan dolayı, Schleicher'de biz, sadece başlangıç ve son değil, aynı zamanda kurgusal dil incelemesini, saf empirik dil incelemesine taşıma vasıtası olan ve içinde dil yasası kavramının da aşamalı olarak kendi tüm kesin içeriğini kazandığı hareketin tek tek aşamalarını görebiliriz. 108

Schleicher ilk büyük eseri "Karşılaştırmalı Dil Araştırmaları" (1848)'ında, dilin gerçek doğasının, zihinsel yaşantının sesli-hecelenen ifadesinin doğası olarak anlam ve ilişki ifadesinin, birbiriyle birlikte bulunuşları bağıntısı içinde aranabileceğinden hareket eder. Her dil, anlam ve ilişkiyi ifade etme şekli ve niteliğiyle karakterize edilir: Bu iki unsurun dışında kesinlikle üçüncü, dilin özünü oluşturan bir unsur düşünülemez. Bu kabule istinaden diller tek heceli, çekimli ve eklemeli diller şeklinde üç büyük temel tip içinde düzenlenir. Anlam maddî olandır, köktür; ilişki ise formel olandır ve kökte kararlaştırılmış değişimdir. Her iki unsuru dil zorunlu kurucu unsurlar olarak kendi içinde kapsamış olmalıdır. Fakat bu unsurlardan hiçbiri, kendinde tamamen eksik olmasa da, elbette onları bir diğeriyle bağlayan ilişki çok farklı bir ilişki; sırf içte olan ya da az veya çok açıklıkta olan bir ilişki olabilir. Tek heceli diller, ilişki ifadesini, ses kelimelerinin konumuna ve vurguya terk etmiş halde kalırken, sırf sessel olarak anlam ifade ederler. Çekimli diller, anlam seslerinin yanında gerçek ilişki seslerine sahiptirler ama, kök içsel bir değişim yaşamadan, ilişki işaretinin köke saf somut ve du-

yulur biçimde eklenmesiyle, anlam ve ilişki sesleri, birbirine bağlanmıştır. Eklemeli dillerde ise, öncelikle, her iki temel unsur, sadece dizilenmiş olarak değil, bir de gerçekten bağlanmış ve bir diğeriyle iç-içe geçmiş olarak ortaya çıkar. Tek heceli dillerde ayrımlaşmamış anlam ve ilişki özdeşliği, ilişkinin saf manzarası; çekimli dillerde anlam ve ilişki seslerindeki ayrımlaşma, sonuçta kendisi için ayrılmış sessel bir varoluş içinde ilişkinin açığa çıkması; eklemeli dillerde her türlü farkın ortadan kaldırılması, farklılığın birleşmesi, yani birliğe geri dönüş; fakat birlik farklılıktan doğduğu, kendi temeline sahip olduğu ve ortadan kaldırılmış farklılığı kendi içinde kuşattığı için, sonsuz yüksek bir birliğe geri dönüş söz konusudur. Schleicher'in incelemesi, Hegel'in diyalektik şemasını -ki bu şema dilin içteki düzeninin kavranışına egemen olduğu gibi, aynı şekilde dilin bütün olarak varlık belirlemesine de egemendir- buraya kadar sıkı biçimde izlemekle birlikte, diğer taraftan, bizzat "Karşılaştırmalı Dil Araştırmaları"nda doğabilimsel bir sınıflama denemesi bu diyalektiksel sınıflama denemesine doğrudan yardım eder. Açıkça vurgulandığı gibi, dil araştırmasının sistematik kısmı doğa bilimleriyle açık bir benzerlik taşır. Bir dil ailesinin tüm dış görünümü, bir bitki ya da hayvan ailesinin görünümü gibi sağlam bakış açıları altına yatırılabilir. "Nasıl botanikte kesin ayırıcı işaretler -çiçeklerin özelliği, fışkıran ilk yaprak-, alışılmış şekilde başka işaretlerle örtüştürmek için diğerlerinden önce sınıflara ayırma temeli olarak uygun görülürse, aynı şekilde mesela Sami ve Hint-Avrupa dilleri gibi bir dil ailesinin içindeki dillerin sınıflanışında da, bu rolleri ses yasaları üstlenir gibidir." Fakat kuşkusuz ki burada da, araştırma, öncelikle bu empirik yola doğru değil de salt kurgusal bir yöne doğru gider. Tek heceli diller bu türlü bir kelime düzenini tanımadığı için, yüksek düzenlenmiş organizmaların aksine katı bir birlik olarak ortaya çıkan basit kristale benzerler. Eklemeli

109

diller -ki onlarda kelime, parçaların çeşitliliği içinde birlik teşkil eder- hayvan organizmasına karşılık gelirken, düzene parçalarda erişen, bu parçaları ise, henüz daha gerçek bir bütün halinde karıştırmamış olan çekimli dillere, organik dünyadaki bitkiler karşılık gelir.[77] Ve burada Schleicher için sırf bir benzerlik değil, yüksek anlamda nesnel bir belirleme söz konusudur ve bu belirleme dilin kendi özünden kaynaklandığı gibi, dilbilimin metotları üzerine de yargı taşır. Dil eğer doğa varlığı ise, o zaman dili geliştiren yasalar da tarihsel değil, tersine doğabilimsel yasalar olmalıdır. Gerçekte tarihsel ve dil oluşturan süreç, içerik açısından zamansal olarak tamamen parçalanır. Dil oluşumu ve tarih, insan zihninin birbiri yanında ortaya çıkan yetileri değil, çözümleyici yetileridir. Çünkü tarih bilinçli istemenin, dil ise bilinçsiz bir zorunluluğun eseridir. Eğer esas gerçekliğin ifade edilmesinde özgürlük kendini gösterirse, o zaman bu özgürlük insanın bağımsız olmayan, doğal yönüne aittir. "Şüphesiz dil de, kelimenin geniş anlamında, unsurların birbirini takip ederek ortaya çıktığı geçmiş olarak adlandırılabilecek bir oluş gösterir; fakat doğada en saf şekilde ortaya çıkan bu oluş, serbest zihinsel etkinlik alanının karakteristik işareti değildir." Geçmiş gerçekleştiğinde zihin artık sesi üretmeyip, sesin karşısında ortaya çıkınca ve onu kendi vasıtası olarak kullanınca, dil daha fazla gelişemez ve artık git gide aşınır. Dil oluşumu, o halde, tarih öncesine; buna karşılık dillerin çöküşü tarihsel zamana tesadüf eder.[78] 110

Bundan dolayı, evren ruhu için doğa ne ise, insan zihni için de dil odur; yani onun başka varlığı durumudur. "Dilin, kendi cisimselliğini, yani kendi somut formunu yavaş yavaş kaybetmeye baş-

[77] Özellikle görünüz Sprachvergleichende Untersuchungen I (Dil Karşılaştırması Araştırmaları), (Bonn 1848), s. 7ff.; (Bonn 1850). s. 5 ff.

[78] Sprachvergl. Untersuch. II, 10 ff; bkz. özellikle I, 16ff

ladığı zaman noktasından itibaren manevîleşmesiyle, dil ile tarihin uzlaşması başlar. Dil bilgisinin doğabilimsel kısmı bundan dolayı tarihsel, sistematik kısmın karşısındadır." Eğer dili sadece, onu kullanarak halkların zihinsel varoluş biçimine ve yaşantısına nüfuz etmek için bir vasıta olarak kullanan filologlar tarihle uğraşmak zorunda kalırlarsa, buna karşılık o zaman dilbiliminin nesnesi dil olur; bu dilin özelliği ise, mesela nasıl bülbülün şarkısının tarla kuşunun şarkısıyla karışması imkânsız ise, aynı şekilde tek bireyin seçiminin dışında bulunur. "İnsanın serbest iradesi, organik olarak kendi bedensel özelliğinin dışında kalan şeyleri yapmaya neredeyse hiç muktedir değildir; bu durumda ise irade serbest zihin alanına değil, doğa alanına ait olur. Buna göre dilbiliminin metotları da tüm tarih bilimlerinin metotlarından tamamen ayrıldı ve esaslı biçimde diğer doğa bilimlerinin metotlarına katıldı. ...Doğa bilimleri gibi dilbilimi de, içinde değiştirilemez olan doğal yasaların egemenliğinin görülebildiği, insanın iradesinin ve keyfîliğinin hiçbir şekilde değiştirilemeyeceği bir alanın araştırılması görevine katılır."[79]

Buradan hareketle, dil incelemesini tümüyle doğa incelemesi içinde, dil yasalarını saf doğa yasaları içinde eritmek için sadece bir adımın gerekli olduğu görülür. Bu adımı Schleicher, 25 yıl sonra, "Darwinci Teori ve Dilbilimi" yazısında attı. Bu "Ernst Haeckel'e açık gönderme" yazısında, "doğa" ile "zihin"in bugüne kadar Schleicher'in dil kavrayışına ve dilin bilimler sistemindeki yerleştirilişine egemen olan karşıtlık, çağdışı olarak nitelendirilir. Schleicher, yeni çağın düşünme yönünün "kaçınılmaz şekilde monizmde
111 sonuçlandığını" kesin şekilde belirler. Düalizm eğer doğa ve zihnin, içerik ve formun, öz ve görünüşün karşıtlığı olarak kavransaydı, doğabilimsel düşünüş için mükemmel bir köhne fikir olurdu. Bu

[79] Sprachvergl. Untersuch. II, 2 ff; bkz. II, 21 ff. ve I, 24 ff.

düşünüş için ruhsuz hiçbir madde, aynı şekilde maddesiz bir ruh olmazdı. Ya da daha ziyade ne madde ne ruh alışılan anlamda varlık olmayıp, her ikisi aynı zamanda var olan bir şey olurdu. Dilbilimi buradan, kendi yasalarının her seçkin konumundan vazgeçmesi gerektiği şeklindeki basit sonucu çıkarmalıdır. Darwin'in hayvan ve bitki türleri için ortaya koyduğu evrim teorisi, dilin organizmaları için de aynı derecede geçerli olmalıdır. Bir topluluğun dili cinse, bir dilin ağzı ya da lehçesi alt türlere karşılık gelir. Alt ağızlar ya da yan ağızlar çeşitlenmelere ve değişimlere ve nihayet ayrı ayrı dilleri konuşan insanların konuşma biçimi tek tek bireylere karşılık gelir. Ve dilsel alanda türlerin oluşumu, varolma savaşı içindeki yüksek gelişmiş organizmaların elde edilmesi ve aşamalı ayrımlaşması vasıtasıyla söz konusu olmaktadır. Bundan, Darwinci düşünce, kendi ilk baştaki alanının dışında epeyce doğrulanmış ve doğa bilimlerinin ve kültür bilimlerinin gerçek temeli olarak ortaya çıkmış görünür.[80]

Metodik olarak biz bununla kendimizi, Scheleicher'in temel hareket noktasının en dıştaki karşıt kutbunda buluruz. Her a priori şematik düzenleme, -bundan böyle çok belirgin biçimde açıklanır- en iyi durumda zekice bir oyundur; bilim için ise, değersiz bir hırdavattır. "Bugünkü bilmenin temelinin gözlem olduğu" bir kez bilinir ve deneyim, engelsiz olarak hakkı olan yeri kazanırsa, o zaman bundan sonuç olarak, her diyalektik doğa felsefesinin ve bugüne kadarki dil felsefesinin de çözülmesi ortaya çıkar. A priori şematik düzenleme, sadece çözümlerini değil, ayrıca soru-koymasını da, kesin şekilde kendi arkamızda bıraktığımız geçmiş bir düşünme aşamasına aittir.

Schleicher'in kendisi, elbette kendi en son dil problemi kavrayışında da, burada ortaya koyduğu talep konusunda sadece çok küçük bir haklılığa sahiptir. Onun, Hegel'den Haeckel'e dönüşünde,

[80] Schleicher, Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft (Darwinci Teori ve Dilbilimi), Weimar 1873.

sadece metafiziğin bir formunu başka bir formla değiştirdiği kolayca görülebilir. Pozitivizmin vaadettiği ülkeye gerçekten de ayak basma hakkı, öncelikle, gerçekliğin monist ya da evrimci tümel
112 açıklamasını amaç edinmek yerine, dil biliminin metot problemlerini, kendi özelliği, kendi keskin ve açık soyutlaması içinde kavramaya ve bu problemleri bu soyutlama içinde çözmeye teşebbüs eden yeni bir araştırıcılar neslinindir.

VII. Modern dilbiliminin temellendirilmesi ve "ses yasaları" problemi

Böyle bir sınırlama elbette dil probleminin, bir taraftan tarih biliminin, diğer taraftan doğa biliminin metot sorularıyla birlikte, içinde yer aldığı bütün karışmalardan ve gerçekleştirmelerden bir darbeyle ayrılması anlamında mümkün olmamıştır. Çünkü bu problemin çözümü noktasında, bundan böyle kendisine ilk ve son kez güvenilmiş gibi görünen pozitivizm de, metafiziğin imkânını reddeder ve böylece, bizzat bu reddetme tavrı içindeki bir felsefe olur. Bu şekilde ise pozitivizm olgusal olan için, hiçbir zaman özel olguların ya da özel yasaların salt bir çeşitliliğinde durup kalamaz; tersine bu çeşitlilik için, sadece bizzat yasa kavramında bulunabilecek bir birlik aramak zorundadır. Bu kavrama, farklı bilme alanlarında aynı kalan birlikli bir anlam tahsis etmek, ilk olarak yalın şekilde kabul edilir; fakat bu kabul, metodik özbilinç geliştiği ölçüde doğrudan problem haline gelmek zorundadır. Biz dilsel, tarihsel ve doğabilimsel "yasalar"dan; yani aralarında herhangi bir mantıkî içyapı ortaklığının kabul edildiği tüm yasalardan bahsediyoruz. Fakat yasa kavramının her ayrı alanda yaşadığı kendine özgü özellik ve ayrıntılı belirleme, metot öğretilerinin bakış açısından, bu ortaklıktan daha önemli olarak ortaya çıkar. Bilimlerin tümü, gerçek sistematik bir bütün şeklinde kavranırsa, o zaman bir taraftan, bilginin,

onların hepsinin içindeki genel görevi ortaya çıkmak zorundadır; diğer taraftan ise, bu görevin onlardan her birinde, belirli özel şartlar altında nasıl çok özel bir çözüme kavuştuğu gösterilmelidir. Modern dilbilimde yasa kavramının gelişimi, her ikisinin göz önüne alınmasıyla belirlenir. Yasa kavramının geçirdiği değişimler, genel bilim tarihiyle bilgi eleştirisinin duruş noktasından izlenince, burada, ayrı bilme alanlarından birinin diğerine doğrudan bir etkisinden söz edilemediğinde bile, sözü edilen ayrı bilme alanlarının, düşünsel bakımdan birbirini nasıl zorunlu kıldığı, çok dikkat çekici ve karakteristik şekilde ortaya çıkar. Dilsel yasaların aynı çokluktaki farklı kavranışları, neredeyse eksiksiz bir tamamlanmışlıkla, doğa yasası kavramının geçirdiği farklı aşamalara karşılık gelir. 113
Ve burada, dıştan bir taşıma değil de derin bir ortaklık; zamanın bazı akılcı temel eğilimlerinin, tümüyle farklı problem çevrelerindeki etkisi söz konusudur.

Pozitif doğa biliminin ilkeler öğretisi, Helmholtz'un "Gücün Korunması Üzerine" yazısına başladığı meşhur cümlelerde, 19. yüzyılın ortasında egemen olduğu şekliyle, en özlü ifadesini kazandı. Helmholtz bu yazının görevi olarak, doğadaki bütün etkilerin, yoğunlukları, sadece birbirini etkileyen noktaların yaklaşmasına bağlı olan, çekici ve itici güçlere dayandırılabileceği kanıtını göstermek suretiyle, bu önermeyi salt bir olgu olarak ortaya koymak istemez; tersine, onun geçerliliğini ve zorunluluğunu bizzat doğa kavrayışı formundan türetmek ister. Helmholtz'a göre, doğadaki her değişmenin yeterli bir nedene sahip olması gerektiği temel önermesi, sadece, her olay, onu kesin bir değişmez yasaya göre etkileyen, bundan dolayı her zaman için aynı dış ilişkiler altında aynı sonucu ortaya çıkaran en son nedenlere dayandırılabildiği zaman gerçekten gerçekleşmiştir. Bu en son değişmez nedenlerin keşfi, her durumda teorik doğa bilimlerinin gerçek amacı olur. "Bundan

böyle burada, her olayın gerçekten bu şekilde nedene bağlanıp bağlanmaması, sonuçta doğanın eksiksiz olarak kavranabilir oluşunun gerekip gerekmemesi ya da değişimlerin, zorunlu bir nedensellik yasasından uzaklaşan, o halde kendiliğindenlik, özgürlük alanına giren bir doğada olup olmaması birbirinden ayrılamaz; her hal ve şart altında, amacı doğayı kavramak olan bilimin, doğanın soyutlanması kabulünden hareket etmesi gerektiği ve bilim belki kendi sınırlarını tanırına konusunda çürütülemez verilerle zorlanana kadar, onun bu kabule göre hareket edeceği ve doğayı bu kabule göre araştıracağı açıktır."[81] Doğanın kavranışının, onun sürekli mekanik ilkelerle açıklanabilir oluşuyla örtüştüğü kabulünün, "inorganik" varlık alanından nasıl organik varlığa yayıldığı; tasvir edici doğa biliminin nasıl bu kabulün etkisi ve tam egemenliği altında olduğu bilinir. "Doğayı bilmenin sınırları" şimdi mekanik dünya tablosunun sınırlarıyla örtüşür. İnorganik ya da organik doğada olup biten bir şeyi
114 bilmek, bu olayı ilk baştaki-olaylara ve en sonunda atomların mekaniğine ayırmaktan başka hiçbir anlama gelmez: Bu çözümlemeye uygun olmayan şey, insan zihni ve her insan bilimi için kesin bir aşkın problem olarak kalmak zorunda gibi görünür.

Doğa biliminin içinde en açık biçimde Bois-Reymond'ın meşhur "Doğayı Bilmenin Sınırları Üzerine" (1872) başlıklı konuşmasında savunulan bu temel düşüncenin, dil incelenmesinde uygulandığı düşünülürse, o zaman dilin bir kavranışından da, sadece dilin karmaşık olguları en son unsurların basit değişmelerine indirgenebildiği ve bu değişimler için genel-geçerli kurallar konulabildiği zaman söz edilebilecektir. Dil organizması düşüncesinin eski kurgusal ifadesi, böyle bir çıkarımdan uzakta bulunmaktadır; çünkü dil için, organik olay, doğa ve özgürlük arasında bulunduğundan, bu

[81] Helmholtz, Über die Erhaltung der Kraft (1847); s. 2f.

olay, hiçbir mutlak zorunluluğa bağımlı kılınamayacak ve farklı imkânlar arasında daima sürekli bir oyun mekânı açabilecek bir görünüme sahiptir. Bopp, dilde hiçbir yasanın aranamayacağına sayısız itirazlar yapıldığını açıkça vurgulamıştır.[82] Burada Goethe'nin organizma kavramı öne çıkar: Goethe'nin ifadesine göre dil, sürekli ve sonsuz, ama aynı zamanda canlı olan bir kurala bağımlıdır. Şimdi ise, bizzat doğa biliminde organizma fikri tamamen mekanizm kavramı içinde çözülmüş konumda olduktan sonra, artık böyle bir kavrayışa yer kalmaz. Her dil oluşumuna egemen olan kesin yasalılık, karmaşık olgularda daha çok karanlık olarak ortaya çıkabilir; fakat dilin gerçek ilk baştaki-olup biten olgularında, ses değişimi olgularında yasalılık perdelenmemiş şekilde ortaya çıkmalıdır. Şimdi şöyle vurgulanır: "Gelişigüzel, tesadüfî, birbiriyle bir bağlam içinde kalması gerekmeyen sapmalara izin verilirse, o zaman bununla temelde araştırma nesnesine, dile, bilimsel bilgiye kolayca ulaşılamayacağı açıklanır."[83] Görüldüğü gibi, burada da kavrama ve soyutluk üzerine genel bir kabul ve kendisinden dilsel yasaların belirli bir ifadesinin talep edildiği tamamen belirli bir bilgi ideali vardır. Bu asıl yasaların istisnasızlığı postulatı en net ifadeyi, Brugmann ve Osthoff'un "Morfolojik Araştırmalar"ında kazandı. "Her ses değişimi, mekanik bakımdan önemlilik niteliğinden hayli uzak olmasına rağmen, bu değişim her olguyu kapsayan yasalara göre gerçekleşir; yani ses hareketi sistemi bir dil ailesinin bütün üyelerinde vardır. ...İçlerinde ses hareketine bağımlı olan sesin aynı ilişkiler altında ortaya çıktığı aynı ve tüm kelimeler, istisnasız olarak daima değişmeden etkilenirler."[84]

115

[82] Bkz. Delbrück, Einleit. in das Sprachstudium (Dil İncelemesine Giriş), s. 21

[83] Leskien, Die Denklination im Slawisch-Litaunischen und Germanischen (Slav-Litvanya ve German Dillerinde Çekim), (1876).

[84] Osthoff ve Brugmann, Morphologische Untersuchungen I (Morfolojik Araştırmalar), Lpz. 1878, s. XIII; Leskien, Lpz. 1876, s. XXVIII.

Fakat "genç gramatik yönelim"in bu fikri, kesin şekilde temellendiği ve 19. yüzyılın ikinci yarısındaki tüm bilimsel dil incelemesine kendi damgasını vurduğu zaman, bu noktada ses yasası kavramı aşamalı şekilde, genel doğa yasası kavramının kavranışında eş zamanlı olarak tanınan aynı değişimlerin altına yerleştirilmektedir. Doğa olayını genel mekanizm yasalarıyla açıklama talebi, bilimdeki saf pozitivist ideal kesin geçerlilik taşıdığı ölçüde adım adım bastırılır. Onun yerine, böyle yasaları basitçe tasvir etme görevi ortaya çıkar. Mekaniğin kendisi şimdi -Kirchhoff'un meşhur tanımına göre- doğada kendinden önce gelen hareket olaylarının tam ve tek anlamlı tasvirinden başka hiçbir şey değildir.[85] Mekaniğin ifade ettiği şey, olayın en son mutlak temelleri değil, tam tersine sadece, içinde bu olayın olup bittiği formlardır. Buna göre, dilbilimi ve doğa bilimi arasındaki benzerlik yerini koruyunca, böyle özetlenmiş bir empirik gözlenebilir kurallılık ifadesinin çoğunlukla dilin yasalarından da beklenmemesi ve talep edilmemesi gerekecektir. Burada da, eğer biz katı biçimde gerçekten olup bitenin çevresi içinde durup kalırsak, dil oluşumunun en son güçlerinin gösterilmesi değil, dil oluşumunda yalnızca belirli bağdaşıklıkların incelenerek ve karşılaştırılarak açıkça belirlenmesi söz konusu olabilecektir. Bununla ise bundan böyle ses yasalarının "doğa zorunluluğu" -ki böyle iddia edilir-, başka bir nitelik kazanır. Osthoff 1878'de ses yasalarının istisnasızlığı ilkesini şöyle ifadelendirir: "Öncelikle metodik olarak katı biçimde oluşmuş olan günümüz araştırmasının tüm bulgularına göre, dillerin ses yasalarının, çok açık şekilde adeta kör doğa zorunluluğuyla etkilendiği; ses yasalarında bir kural dışılık ya da onların doğa zorunluluğu vasıtasıyla

[85] Kirchhoff, Vorles. über matematische Physik (Matematiksel Fizik Üzerine Dersler); c. I, Mechanik, s. 1, Berlin 1876.

korunmasının kesinlikle söz konusu olmadığı meydana çıkar."[86] Ses yasaları için uygun olan geçerlilik niteliği, Hermann Paul gibi bir araştırıcı tarafından esaslı biçimde en gerçek ve eleştirel olarak belirlenir. O, kesin bir tavırla şöyle der: "Ses yasası, mutlak genel şartlar altında daima meydana gelmesi gereken şeyi ifade etmez; tersine o, belirli bir tarihsel olgular grubunun içinde sadece bir düzenlilik tespit eder."[87] Yasa kavramında sadece dil tarihinin belirli olgularının ifadesini gören, her dil oluşumunun en son faktörlerinin ifadesini görmeyen bu türlü bir kavrayış, gözlenen düzenliliği tamamen farklı güçlere bölmekte serbesttir. Bundan böyle sesin doğuşunun fiziksel ögelere ait süreçleri yanında, konuşmanın karmaşık psişik şartları da belirli şekilde kendi haklılığı içinde yeniden ortaya konmalıdır. Şimdi genel olarak, ses değişiminin değişmez düzenlilikleri sesin doğuşunun fiziksel sürecine; bu değişmez kurallara görünüşte aykırı davranış ise, konuşmanın psişik şartlarına dayanır. Ses değişimini düzenleyen fizyolojik yasaların katı ve istisnasız uygulanışı karşısında, formel şekilde birbirine bağlı dil kelimelerini sessel olarak da bir arada tutmaya ve onları birbirine benzetmeye yönelmiş olan dilsel benzerlik oluşumu güdüsü bulunur. Bu arada elbette bu dil oluşumunun psişik ve "zihinsel" faktörlerinin tanınması da, ilk başta henüz göreli dar sınırlar içinde kalır. Çünkü zihin kavramı burada artık, Humboldt ve idealist felsefe için ifade ettiği anlamın aynısını ifade etmez. Bu zihin kavramı, çok

116

[86] Osthoff, Das Verbum in der Nominalkomposition im Deutschen, Griechen, Slavischen und Romanischen (Almanca, Grekçe, Slav Dilleri ve Rumence'deki Tamlamalarda Fiil), Jena 1878, s. 326.

[87] H. Paul, Prinzipien der Sprachgeschichte (Dil Tarihinin İlkeleri), (ilkönce 1886); 3. bs. Halle 1898, s. 61. B. Delbrück'te aynı düşünce gerçi "kendinde ses yasaları"nın istisnasız olması, ama "emprik dil yasaları"nın istisnasız olmaması şeklindeki bir paradoksal formüle etme niteliğindedir. (Das Wesen der Lautgesetze in Ostwalds "Annalen der Naturphilosophie" I, 1902, s. 294)

açık biçimde doğalcı bir damga taşır: O, mekanizm kavramı vasıtasıyla belirlenmiş ve onu geride bırakmıştır. Buna göre zihnin temel yasası olarak, şimdi "tasarımların mekanizmi"ne egemen olan psikolojik yasalar ortaya çıkar. Bu noktada bu yasaların ya Wundt'un anladığı anlamda, ya da H. Paul'ün yaptığı gibi, Herbartçı psikoloji anlamında formüle edilmesi, saf ilkesel duruş noktasından da aynı derecede söz konusudur. Dil yasalarının dayandırıldığı ve dili kavrama çabasında kendisinden hareket edilen şey, en sonunda da-
117 ima bir "çağrışım yasaları" tipi olur.[88] Bununla ise, dil oluşumunda rol oynayan içeriksel olarak farklı faktörler, metodik bakımdan aynı çizgide bulunur ve adeta aynı inceleme boyutuna aittir. Dil, çağrışımların psikolojik mekanizminin ve ses üretimindeki farklı psikolojik mekanizmaların iç-içe kavranmasıyla, bireyin ruhunda inşa edilir; dil bizim için, giderek, psişik ve fiziksel temel süreçlere ayırmakla anlaşılabilecek olan bir bütün haline gelir.[89]

Böylelikle dil, burada doğa olayının çevresine yerleştirilmiş halde kalır. Fakat mekaniğin doğa kavramının yerine daha geniş bir kavram, insanın "psiko-fiziksel" doğası ortaya çıkmıştır. Dil olgularını, modern psikolojinin duruş noktasından yakalamış olan en kuşatıcı ve en tutarlı tasvirde bu değişim açık şekilde ortaya konur. Wundt şöyle vurgular: Ses yasalarını ve benzeşimleri aralıksız birbiri içinde kavrama biçimi, eğer onlar birbirini tutmayan ve birbirini karşılıklı etkileyen güçler olarak değil, sonunda herhangi bir şekilde insanın birlikli psişik-fiziksel organizasyonunda temellenen şartlar olarak anlaşılırsa, apaçık kavranabilir. "Bizim bir yandan,

[88] Çağrışım kavramının ve çağrışım yasalarının bu egemen konumu için bkz. Wundt'un eseri yanında mesela H. Paul, s. 23f.; 96 ff.

[89] Bkz. mesela Osthoff, Das physiologische und psychologische Moment in der sprachlichen Formenbildung (Dilsel Formların Oluşumunda Fiziksel ve Psikolojik Unsurlar), Berlin 1879.

ses yasasıyla ilgili formların hafızadaki taklidinden dolayı, zorunlu olarak benzeşimlerin açıklanışı için başvurulan aynı çağrışımların ortaklığını kabul etmemiz; diğer yandan, bütün psişik olaylar gibi çağrışımların da icra vasıtasıyla kendiliğinden bağlantılara geçmesi; öyle ki, baştan itibaren psişik unsurların tarafına yerleştirilen olguların, zamanla fiziksel unsurların tarafında bulunuşlarının gerçekleşmesi, bununla uzlaşır. Göze gelen işaretlerden dolayı fiziksel şey olarak adlandırdığımız bir şey, psişik bir şeye; karşıt olarak da, psişik bir şey, fiziksel bir şeye bu şekilde arka arkaya dönüştüğü gibi, ayrıca her ikisi, en baştan çok içten şekilde birbirlerine geçerler. Öyle ki, fiziksel şeyin unsurlarıyla psişik şeyin unsurları birlikte hareket etmek zorunda oldukları için, fiziksel şeyle psişik şey birbirinden ayrılamazlar."[90] Burada idealist "topyekûnlük" talebi, -dilin uyumsuz unsurlardan oluşturulmaması; tersine dilin içinde daima "bütün" insanın ve onun zihinsel-doğal varlığının ifadesini görme talebi-, yeni bir form içinde tekrarlanıyor gibi görünüyor. Elbette aynı zamanda, burada insanın "psiko-fiziksel doğası"nın birliği olarak adlandırılan şeyin içinde, bu talebin, geçici olarak sadece bir muğlak işaret ve bir yetersiz gerçekleşme bulmuş olduğu görülür. Şimdi dil felsefesinin Humboldt'tan "genç gramerciler"e, Schleicher'den Wundt'a kadar katetmiş olduğu gelişmenin bütününe bakılırsa, bütün özel bilgi ve anlama boyutlarında dil felsefesinin saf metodik olarak inceleme yaptığı, kısır döngü içinde hareket ettiği görülür. Dil bilimi doğa bilimi gibi kendi içinde aynı kesinliği bulmak, kanıtlanabilir ve değişmez yasa içeriğini elde etmek için doğa bilimi ile ilişkilendirilmeli ve doğa biliminin inşasına göre yönlendirilmelidir. Fakat dilin dayandırılmaya çalışıldığı doğa kavramı, gitgide salt bir görünüşteki birlik olarak ortaya çıkar. Bu kav-

118

[90] Wundt, Völkerpsychologie (Toplum Psikolojisi), I, 369.

ram ne kadar net ve ayrıntılı analiz edilirse, onun kendisinin, birbirinden farklı birçok anlam ve kaynak unsurunu kendi içinde taşıdığı da çok açık hale gelmektedir. Bu unsurların ilişkisi iyice anlaşılmadığı ve tek anlamlı olarak belirlenmediği sürece, doğalcı renkler almış dil kavramları, diyalektik olarak daima kendi karşıtına dönme tehlikesi içindedir. Ses yasası kavramında bu değişim izlenebilir; çünkü bu kavram başlangıçta bütün dilsel değişimlerde egemen olan gerçek ve istisnasız zorunluluğa işaret etmek için belirlenmekle birlikte, en sonunda bu belirlemeye yavaş yavaş yabancılaştırılır. Ses değiştirme ve ses değişimi büyük ölçüde, daha ziyade sırf "istatistiksel rastlantı kuralları"nı anlatan "kör" bir zorunluluk ifadesi olarak ortaya çıkmaz. Doğa yasaları olarak adlandırılan yasalar, bu kavrayışta, herhangi bir bireysel keyfî fiil vasıtasıyla oluşturulan, alışkanlık vasıtasıyla belirlenen ve taklit vasıtasıyla daha geniş biçimde yaygınlaştırılan mutlak yasalar haline gelir.[91] Böylece, doğrudan doğruya dilbilimine kesin ve birlikli bir temel oluşturması gereken kavram, henüz, felsefî dil incelemesinin yeni görevlerinin arefesinde bulunmasına zemin oluşturan apaçık çelişkileri kendi içinde taşır.

119 Böylece pozitivist incelemenin şemasının nasıl gitgide laçkalaştığı ve ayrıca sonunda nasıl tamamen tahrip edildiği, özellikle Karl Vossler'in yazılarında açıkça meydana çıkar. Vossler "Dilbiliminde Pozitivizm ve İdealizm" (1904) ve "Gelişim ve Üstün Eser Olarak Dil" (1905) yazılarında Hegel'e bağlanır; fakat onu Wilhelm von Humboldt'a bağlayan çizgi, bu ilişkiden daha açık değildir. Humboldt'un, dilin hiçbir zaman salt eser (*ergon*) olarak kavranmayıp, etkinlik (*energeia*) olarak kavranabilmesi ve dil "olgu-

[91] Bu, esasen Delbrück'ta (Annalen Naturphilosophie I, 277 ff.) görülen ses yasaları kavrayışıdır; özellikle s. 297 ff. "Modların yasaları" olarak ses yasalarının ifadesi için Fr. Müller'e de bkz. Sind die Lautgesetze Naturgesetze? (Ses Yasaları Doğa Yasaları mıdır?), in Techmers Zeitschrift I (1884), s. 211 ff.

su"nda olan şeylerin hepsinin, eğer bu şeyler kendisinden doğmuş oldukları zihinsel "bilfiil irade gerçekleşmeleri"ne kadar izlenirlerse, tümüyle anlaşılabileceği düşüncesi, burada değişen tarihsel şartlar altında yenilenir. Humboldt'ta bile, bu ilke vasıtasıyla dilin psikolojik "kaynağı"na değil de dilin kalıcı formuna, yani onun zihinsel inşasının her aşamasında etkili olan dil formuna işaret edilmektedir. Söz konusu olan inşa, verilmiş bir doğal nüvenin aşılmasına benzemez; tam tersine, her yeni aşamada yeni şekilde kendini dışa vuran sürekli zihinsel kendiliğindenlik niteliği taşır. Aynı anlamda Vossler tarafından da, kendinde çok anlamlı dil "gelişimi" kavramının karşısına, üstün eser olarak dil kavramı yerleştirilir ve karşı karşıya konulur. Dilde, belirli bir durumun verili yasalılığı olarak, kuralları formun içinde belirlenebilen şey, sırf bir fosilleşme değildir; fakat bu sırf oluşmuş olanın arkasında bundan böyle öncelikle oluşmanın gerçek kurucu fiilleri, sürekli kendini yenileyen zihinsel üretim fiilleri bulunur. Dilin bütününün asıl olarak dayandığı bu fiillerde artık, tek tek dil olgularının gerçek açıklaması da bulunmalıdır. Unsurlardan bütüne, seslerden kelimelere ve cümlelere ve buradan da dilin kendine özgü "anlam"ına ilerlemeye çabalayan pozitivist inceleme yönelimi, bundan dolayı şimdi kendi karşıtına dönüşür. Dil gelişimindeki ve dil tarihindeki tek tek olguların, "anlam"ın önceliğinden ve anlama boyun eğişin genelliğinden hareketle kavranması gerekir. İnsan konuşmasında yaşayan ruh cümleyi, cümle parçasını, kelimeyi ve sesi kurar. Bu "idealist nedensellik ilkesi" tam olarak gerçekleştirilirse, o zaman sesbilgisi, şekil bilgisi, kökbilgisi ve sözdizimi gibi alt disiplinler tarafından tasvir edilen bütün olguların en son ve doğru açıklaması en yüksek disiplin içinde, yani üslûp bilimi (stilistik) içinde bulunmalıdır. Dilin inşasında hüküm süren "üslûp"la, dilin gramer kuralları; formların oluşumundaki ve söz dizimindeki "kural dışılıklar" gibi yasalar da

120

açıklanabilir. Dil kullanımı eğer gelenek, yani donmuş kurallar olursa, onu söz dizimi anlatır; dil kullanımı eğer canlı üretim ve oluşturma olursa, onu üslûp bilimi inceler. Bütün zihinsel nitelikli olgularda, bize, oluşmuş olanın formunun kavranış yolunu açan şey, gerçekten de oluş formu olmasına rağmen, sonuçta yol, sözdiziminden üslûp bilimine değil, üslûp biliminden sözdizimine gitmelidir.[92]

Dil tarihindeki olguların salt meydana çıkarılması, olmuş olanın bilinmesi söz konusu olduğunda, elbette araştırma ilkesi olarak, "metodolojik pozitivizm" anlamındaki pozitivizm tam doğru bulunabilir. Reddedilen şey ise, olguların meydana çıkarılmasıyla, onların zihinsel yorumunun da gerçekleştirilebileceğine inanan pozitivist metafiziktir. Onun yerine idealizmin metafiziği ortaya çıkar. Bu metafizikte estetik, merkez halka olarak yer alır. Vossler şu sonucu çıkarır: "*Dil=zihinsel ifade* önermesi, geçerli olan bir idealist tanımlama ise, o zaman dil gelişiminin tarihi, zihinsel ifade formlarının tarihinden, sonuçta da -kelimenin en geniş kavranışıyla- sanat tarihinden başka bir şey olamaz."[93] Fakat Vossler'i Benedetto Croce'ye bağlayan bu çıkarım, kendi içinde, dil incelemesi için yeni bir problem ve yeni bir tehlike bulundurur. Şimdi dil incelemesi, felsefî bir sistemin bütünü içine, yeniden kabul edilmiştir; fakat bu kabul etme, aynı zamanda, bu sistemin parçalarından biriyle dilin özdeşleştirilmesini kendi içinde taşıyor gibidir. Dilin kendine özgü niteliği genel, aklî gramer düşüncesinde en sonunda nasıl evrensel mantık içine karışıp kaybolursa, aynı şekilde bu nitelik, şimdi ifadenin genel bilimi olarak estetik içine karışıp kaybolma tehdidi altındadır. Acaba gerçekten estetik, Vossler'in Croce ile birlikte

[92] Bkz. özellikle Vossler, Positivismus und Idealismus in der Sprachwissenschaft (Dilbiliminde Pozitivizm ve İdealizm), Heidelberg 1904, s. 8 ff.

[93] a.a. O. s. 10 f.; bkz. özellikle s. 24 ff. u. ö.

kabul ettiği gibi, kesin olarak ifadenin bilimi; kendisi yanında diğerleriyle aynı haklara sahip olan bir "sembolik form" mudur; ya da estetik, sadece ifadenin bir bilimi anlamına mı gelir? Dil formu ve sanat formu arasındaki gibi, sanat formu ve diğer başka formlar, mitos gibi gerçek bir sembol dünyası ortamıyla gerçek bir zihinsel anlam dünyası inşa eden formlar arasında da benzer ilişkiler mevcut değil midir? Bu soru ile biz yeniden, kendisinden hareket etmiş olduğumuz sistematik temel problemin eşiğinde bulunuruz. Dil, zihinsel varlığın bir yanma noktasında bulunur ki, tamamen farklı-biçimli ışıyan kaynak, bu nokta içinde birleşir ve zihnin bütün alanlarına doğru, ilkelere göre yayılır. Buradan ise, sadece estetik, sanatsal ifade amacıyla bütün özel ilişkilerden çözüldüğü zaman; başka ifadeyle, estetik, burada evrensel bir "sembolik formlar felsefesi"nin görevi olarak belirlemeye çalıştığımız şeye doğru genişleyecek şekilde kavrandığı zaman, dil felsefesinin, estetiğin bir özel durumu olarak gösterilebileceği sonucu çıkar. Eğer dil, zihnin bağımsız, temel ve gerçek bir enerjisi olarak kavranacaksa, o zaman bütünün varolan başka herhangi bir tek parçasıyla örtüşmeksizin, bu formların bütünü içine girmek zorundadır. Bu takdirde, dilin estetik ve mantıkla birlikteliğini sağlayan bütün sistematik bağlantılarda, dile, bu bütün içinde kendine özgü yerini tahsis etmek ve böylelikle onun "özerkliği"ni kesinleştirmek gerekir.

121

İKİNCİ BÖLÜM
DUYUSAL İFADE AŞAMASINDA DİL

I. İfade hareketi olarak dil - İşaret ve kelime dili

Herhangi bir formun karakteristik özelliğini kesin olarak belirlemek için, onu her şeyden önce kendi gerçek ölçüleri ile ölçmek gerekir. Değerlendirme ölçüleri -ki form onlara göre yargılanır ve formun işlerliği onlara göre değerlendirilir- ona dıştan getirilmemeli; bizzat biçim vermenin gerçek temel yasalılığından elde edilmelidir. Hiçbir sağlam "metafiziksel" kategori, varlığın başka açılardan yapılan belirleniş ve bölümlenişlerinin hiçbiri, çok kesin ve sağlam temellenmiş görünebileceği halde, bizi böyle bir saf içkin başlangıç zorunluluğundan kurtaramaz. Bu kategorileri kullanma hakkı, ilk önce, biz kategorileri sağlam bir veri olarak karakteristik form ilkesinden daha önemli gördüğümüz zaman değil, tersine onları bizzat form ilkesinden türetebilecek ve anlayabilecek güce sahip olduğumuz zaman kesinleşir. Her yeni form, bu anlamda dünyanın yeni bir *inşa*sını ifade eder; bu inşa ise özel, sadece form için geçerli kıstaslara göre gerçekleştirir. Verili ve kesin bir birlik noktası olarak dünyanın varlığından hareket eden dogmatik inceleme, elbette zihinsel kendiliğindenlikteki bütün bu içsel farklılıkları genel bir dünya "neliği" kavramında eritip yok etmeye ve böylece dünyayı kaybolmuş hale getirmeye yatkın olmuştur. Dogmatik in-

celeme, varlığı kesin şekilde parçalar; onu, "içteki" ve "dıştaki", "psişik" ve "fiziksel" bir gerçekliğe; "şeyler" ve "tasarımlar" dünyasına ayırır ve birbiri karşısında bu şekilde sınırlanmış alanların içinde de aynı ayrımlar tekrarlanır. Bilinç de, "ruh"un varlığı da yeniden, birbiri karşısında bağımsız olan bir "yetiler" dizisine ayrılır.
123 Gelişen bilgi eleştirisi, öncelikle bize, bu parçalanmaları ve ayrılmaları, bizzat şeylerin içinde bulunan mutlak belirlemeler olarak kabul etmeyi değil, onları bizzat bilgi vasıtasıyla aracılı şekilde anlamayı öğretti. Bilgi eleştirisi, özellikle "özne" ile "nesne", "ben" ile "dünya" karşıtlığının basitçe kanıtlanamayacağını; onun, bilginin kabullerinden doğru temellendirilebileceğini ve öncelikle kendi anlamı içinde belirlenebileceğini gösterdi. Ve aynı durum, bilmenin dünyasının inşasındaki gibi, bütün gerçek bağımsız zihinsel temel fonksiyonlar için de herhangi bir anlamda geçerlidir. Mitik ya da dilsel ifadenin incelenişi gibi sanatsal ifadenin derinlemesine incelenişi de, kendi başlangıcını, baştan itibaren tek tek ifade formlarına ve ifade yasalarına tarafsız olarak dalmayıp, "ilk-örnek" ile "kopya" ve "gerçeklik" ile "görünüş" arasındaki, yani "içteki" ve "dıştaki" dünya arasındaki ilişki ile ilgili dogmatik kabullerden alırsa, kendi amacına ulaşamama tehlikesi yaşar. Bütün bu ayrılıkların sanat, dil ve mitos ile sınırlı olup olmadığı ve bu formların hepsinin, farklılıkların konumladıkları ayrı bakış açılarına göre gözlenip gözlenmediği ve buna göre, sınır çizgilerinin farklı çizilmesinin gerekip gerekmediği sorusu sorulmalıdır. "İçteki" ve "dıştaki" dünya arasındaki sabitleşmiş tözsel ayrılık, katı bir düalist tasarım, bu şekilde git gide geri plana atılır. Zihin kendi kendini ve "nesnel" dünyadaki karşıtını, sadece, bizzat onun içinde bulunan belirli farklılıkları, olgulara bakıştaki derin farklılıklar olarak eklemek ve adeta onları bu olgulara yerleştirmek suretiyle kavrar.

Dil de ilk olarak, dünyanın apayrı iki alana, "içte" ve "dışta" var olan varlık alanına ayrılışının karşısında, dikkat çekici bir ilgisizlik

içinde varlığını sürdürdüğü gibi, ayrıca bu ilgisizlik, adeta açıkça zorunlu olarak dilin özüne aitmiş gibi görünür. Ruhsal içerik ve onun duyusal ifadesi burada birbirinin içine öyle yerleşmiş şekilde ortaya çıkar ki, ifade kesinlikle bağımsız ve kendi kendine yeten bir şey olarak diğerinden önce mevcut değildir ve daha ziyade ilkönce ruhsal içerik içinde ve içerik ile tamamlanır. Her ikisi, ifade gibi içerik de ilkin birbirlerine karşılıklı nüfuz-etme içinde olan şey haline gelirler: Onların birbiriyle ilişkilerinde aldıkları anlam, sadece onların varlığına dıştan eklenmez; ayrıca bu anlam öncelikle bu varlığı kuran şey olur. Burada önceden hiçbir aracılı ürün bulunmaz; tam tersine bu noktada asıl sentez mevcuttur ki, bütün olarak 124
dil, bu sentezden çıkar ve dilin kendi parçalarının hepsi, en temel duyusal ifadeden en yüksek zihinsel ifadeye kadar, bu sentez vasıtasıyla birbiri ile bağlanır. Ve sadece biçimlenmiş ve hecelenen dil sesi değil, ayrıca içteki bir olayın en basit mimiksel ifadesi bile, bu birbirinden çözülemeyen karışmışlığı gösterir; bu olayın kendi içinde tamamlanmış ve sona ermiş etkinlik alanı oluşturmadığı; yani bilincin sadece adeta tesadüfî şekilde, başka şeyler hakkında geleneksel haber verme amacıyla, ortaya çıktığı kaynak olan bir etkinlik alanı oluşturmadığını; tersine, içteki olayın bu görünüşte başkasına-devredilişinin, ifadenin oluşumunun ve şekillenişinin önemli bir faktörünü oluşturduğunu gösterir. Bu noktada modern dil psikolojisi, dil problemini haklı olarak genel bir ifade hareketleri psikolojisi problemi halinde düzenledi.[1] Saf metodik bakımdan incelendiğinde bu noktada, geleneksel duyumcu psikolojinin sahip olduğu kavram vasıtaları çerçevesinin, hareketten ve hareket duygusundan yola çıkmasıyla, aslında çok önceden aşılmış olan önem-

[1] İfade hareketlerinin mükemmel bir sistemini J. J. Engel, 18. yüzyıl psikolojik ve estetik araştırmalarına istinaden, "Ideen zur Mimik" (Mimik Üzerine Düşünceler) eserinde (Yazılar, Berlin 1801, T 7 ve 8) göstermeyi denedi. İfade hareketi olarak dilin kavranışı üzerine ayrıca bkz. özellikle Wundt; Die Sprache I, 37 ff.

li hamle bulunmaktadır. Duyumcu görüşün duruş noktasından, bilincin sabit ve donmuş durumu ilk-verili, hatta kesin anlamda genel-verilidir: Bilincin süreçleri şayet kendi özelliği içinde tanınır ve dikkatle incelenirse, onlar durumların "bağlanışı"na, saf bir toplama dayandırılır. Buna karşılık, hareket ve hareket duygusu, bizzat bilincin inşasında asıl unsur ve faktör olarak incelendiği zaman, burada da hareketli olanın durgun olana değil, durgun olanın hareketli olana dayandırılabildiği; psişik olanın tüm "gerçekliği"nin, süreçler ve değişimler içinde yattığı; durumların sabitleştirilmesinin ise, öncelikle soyutlama ve analizin tamamlayıcı eserini temsil ettiği kabul edilir. Mimiksel hareket, şayet, direkt ve duyusal olarak var olan içindeki başka, ama bizzat onun içinde canlandırılan bir şey anlamına gelir ve bu şeyi "ifade eder"se, o zaman bu hareket, "içteki"nin ve "dıştaki"nin, "zihinsel olan" ile "bedensel olan"ın doğrudan bir birliği olur. Burada hiçbir şekilde sırf "geçiş", mimiksel işaret vasıtasıyla gösterilen duyguya bu işaretin keyfî bir ekle-
125 nişi hadisesi gerçekleşmez; tersine her ikisi, duygu ve onun dışlaşması, içteki gerilim ve onun boşalması aynı zamansal-ayrılmaz fiili ifade eder. İçteki olanın her coşkusu, saf psikolojik olarak tasvir edilebilen ve yorumlanabilen bir ilişki sayesinde, asıl olarak bedensel bir hareket içinde ifade edilir ve sürekli ilerleyen gelişme sadece, belirli hareketlerin belirli coşkularla daima tam bir denklikle bağlanarak, bu ilişkinin hep keskin bir ayrımlaşmasının gerçekleşmesinden ibarettir. Elbette bu ifade formu, her şeyden önce içtekinin dışa-vurulandaki salt "kopyası" konumunda görünür. Dıştaki bir uyarım, duyulur olandan hareket ettirici olana geçer; fakat öyle görünüyor ki, bu hareket ettirici olan, tamamen salt mekanik refleksler alanının içinde ilkönce yüksek seviyeli zihinsel bir "kendiliğindenlik" açıkça belli olmaksızın, bu alanda kalır. Ve elbette bu mekanik refleks, içinde somut ben bilincinin ve somut nesne bilincinin inşa edilmeye başlandığı bir eylemin ilk işaretidir. Darwin,

"Heyecan Hareketlerinin İfadesi" eserinde, mizaç hareketlerini, ilk baştaki amaçlı eylemlerin kalıntısı olarak yorumlamak suretiyle, biyolojik ifade hareketleri teorisi oluşturmayı denedi. Buna göre, belirli bir duygusal durumun ifadesi, daha önceki somut bir amaçlı-eylemin zayıflamasından; mesela öfke ifadesi bir kerelik bir saldırı hareketinin zayıflayan ve gittikçe kaybolan imgesinden; korkma ifadesi bir savunma hareketi imgesinden başka hiçbir şey olamazdı. Bu kavrayış, Darwin'in problemi biyolojik bir biçimde ortaya koyuşunu dar bir çevre dışına çıkaran ve soruyu genel bir ilişki içine yerleştiren bir açıklamaya uygundur. Her aslî ifade-hareketi, henüz tümüyle duyusal yaşantının doğrudanlığı içinde bulunduğu ve elbette diğer yandan bu doğrudanlığın dışına çıktığı ölçüde, gerçekte bu hareket, zihinsel gelişimin ilk sınır ayrılığını teşkil eder. Bu ifade hareketi, duyusal dürtünün, doğrudan kendi nesnesine ilerlemesi ve bu nesnede yatışıp kaybolması yerine, bir tutuklanma ve geri dönüş niteliğini -ki, bu dürtünün yeni bir bilinçliliği artık bu tutuklanma ve geri dönüş içinde gelişir- deneyimlemeyi kendi içinde taşır. İfade hareketi içinde içerilmiş olan karşı-hareket, hareketin yüksek seviyeli bir zihinsel aşamasını bu anlamda önceden hazırlar. Hareket adeta doğrudan etkileme formundan geri çekilmek suretiyle, kendi kendisi için yeni bir oyun mekanı ve yeni bir özgürlük kazanır; o daha önceden, sırf "pragmatik olan"dan "teorik olan"a, fiziksel eylemden düşüncede var olan eyleme geçişte bulunur.

İşaret dili ile ilgili psikoloji teorilerinde, jestlerin iki temel formunun birbirinden ayrılması yönünde bir eğilim vardır. Bir tarafta işaret eden, diğer tarafta taklit eden jestler, içeriksel bakımdan ve kendi psikolojik gelişimine göre açıkça birbirinden ayrılabilen karşıt sınıflar olarak konumlanırlar. Bu noktada işaret eden jestler, biyolojik süreç ve gelişim süreci itibariyle, kavrama hareketinden türetilir. Wundt şöyle ifade eder: "İnsanın ilk baştan bugüne kadarki gelişiminde kollar ve eller, onun nesneleri yakalamakta ve elde et-

126

mekte kullandığı organlar olarak etkilidirler. İlk olarak, gerçekten geri çekilmiş nitelikteki ve ayrıca sürmekte olan bir gelişimin sonuçları itibariyle önemli parçalarını teşkil eden aşamalı değişimlerden biri ise, insanı, ona en yakın hayvanların benzer etkinliklerinden, özü bakımından değil de sadece dereceleri bakımından üstün kılan kavrama organlarının bu ilk baştaki açık kullanımından, sözsüz ifade hareketlerinin ilk baştaki en ilkel formuna ulaştırır. Oluşsal olarak incelendiğinde, bu ilk baştaki sözsüz ifade formu, ima etme fiiline kadar zayıflayan kavrama hareketinden başka bir şey değildir. Çocukta bu forma, ilk baştakinden daha sonraki formlara kadar bütün mümkün geçişlerde sürekli olarak rastlarız. Bir çocuk, kendine uzak olduğu için hemen dokunamadığı nesnelere elleriyle erişmeye çalışır. Bununla ise, yakalama hareketi doğrudan yorumlama hareketine döner. Sık sık tekrarlanan nesneleri yakalama denemelerinden sonra, özellikle yorumlama hareketi bu şekilde bağımsızlaşır."[2] Görünüşte çok basit olan bu bağımsızlaşma adımı, hayvanî olandan özel-insanî gelişime doğru giden yolda, şimdi en önemli aşamalardan birini oluşturur. Çünkü hiçbir hayvan, kavrama hareketinin karakteristik değişimini ifade eden işaret edici jestlere ulaşamaz. En gelişmiş hayvanlar bile, ilk ve eksik parçalar dışında, elle yorumlamak olarak adlandırılan "uzağı kavrama"ya erişemezler. Gelişmenin bu tarihsel seyri dahi, "uzağı kavrama" fiilinde tipik genel-zihinsel anlam niteliğinin saklı bulunduğunu gösterir. Bu, duyumlayan ve arzulayan benin, arzu edilen ve sunulmuş olan içeriği kendi kendinden uzaklaştırmasını ve onu, öncelikle "nesne", "objektif" içerik olarak biçimlendirmesini mümkün kılan ilk adımlardan biridir. İlkel dürtüler ve şiddetli heyecanlar aşamasında nesnenin her "kavranışı" sadece onun doğrudan duyusal yoldan yakalanması ve ele-geçirilmesidir. Yabancı varlık kendi varlı-

[2] Wundt, Völkerpsychologie I, 129 f.

ğının zorla-egemenliği altına girmiş olmalı, saf maddesel bakımdan ve kendi maddeselliğine göre benin çevresine sürüklenmelidir. 127
Bizzat duyusal bilginin kaynağı, tamamen bu işarette bulunmaktadır: Burada, Platon'un özlü ve karakteristik ifadesiyle (*ἁπτέ αἱν χεροίν*) nesnenin doğrudan elle yakalanabileceğine inanılır.[3] Kavramın ve saf "teori"nin bütün gelişmeleri ise, bu ilk duyusal doğrudanlığın git gide aşılabilmesinden ibarettir. Şey, yani bilginin nesnesi, tedricen uzaklaşır; öyle ki bizzat kendini bilen eleştirel bilinç için nesne, en sonunda, apaçık biçimde "sınırsız-uzaklıkta nokta" olarak, bilmenin sınırsız görevinin konusu olarak ortaya çıkabilir. Fakat aynı zamanda nesne, kendi gerçek fikrî kesinliğini, bu görünüşteki uzaklaşma içinde kazanır. "Akıl"ın gerçek niteliğini oluşturan doğrudan kavrama, yargı ve sonuç içinde, mantıkî kavram içinde gelişir. Böylece, gerçekten oluşsal ve nesnel olarak "yakalama"dan "kavrama"ya doğru sürekli bir geçiş ortaya çıkmaktadır. Duyusal-fiziksel yakalama duyusal yorumlamaya dönüşür. Fakat bu duyusal yorumlamada ilk hareket, dilde ve düşünmede ortaya çıktığı şekildeki yüksek anlam fonksiyonları halinde bulunmaktadır. Bu karşıtlığın dayandığı en dıştaki noktaların açıklığını ölçmek için, duyusal uç sınır olarak sırf "gösterme"nin karşısına, mantıkî uç sınır olarak "delalet etme"nin konduğu söylenebilir. Tek olanı (Aristotelesçi anlamda *τόδε τι* -tek olan şey; çev.-) işaret etme vasıtası olan basit gösterme fiilinden, genel ve gelişmiş belirlemeye doğru gidilir: Başlangıçtaki salt gösterme fonksiyonu "zorunluluk" fonksiyonuna dönüşür. Dilin kendisi, bu ilişkiyi, konuşma ve bildirme ifadelerini, gösterme ve işaret etme ifadeleriyle bağlayarak ispatlıyor gibidir. Hint-Avrupa dillerinde "bildirme" fiili, genellikle işaret etme fiiline dayanır: Grekçe *φημί φάσκω* (görünme, ışıma) nasıl *φα*'a (Sanskr. Bhà) köküne; ilk başta ortaya çıkma-yapma an-

[3] Platon, Theatet 155 E

lamına gelen, ışımayı, görünmeyi işaret eden bir köke dayanmaktaysa, "*dicere*" Grekçe'de δείκνυμι (söylemek, ileri sürmek) (Gotça *teihan, ga-teihan, eski yüksek Almanca zeigón) anlamını taşıyan kökten türemiştir. (Bkz. φαέθω, φώς, φαίνω -üç kelime de göstermek anlamına gelir; çev.-; lat. fari, fateri vs.)[4]

Gösterme jestlerinin incelenmesi yerine, iki temel ve esas sınıftan, taklit eden jestlerin sınıfından hareket edilirse, elbette işaret di-
128 linin başka türlü değerlendirilmesi gerekir. Çünkü taklit, bütün serbest zihinsel etkinlik formlarının karşıtını oluşturur. Taklitte ben, dıştaki etkinin ve onun özelliğinin içinde tutuklanmış kalır; ben dış etkiyi, tüm gerçek kendiliğindenliği işlemez hale getirecek şekilde ne kadar çok tekrarlarsa, taklit kendi amacına o kadar mükemmel erişir. Bu bağlantı, özellikle içeriksel olarak en zengin ve en ayrımlaşmış işaret dillerinde, yani ilkel halkların işaret dillerinde çok kuvvetli biçimde görülür. Kültür toplumlarının işaret dillerinin, doğrudan duyusal, yani taklit edici işaret yanında, ifade edilmesi gereken etkinliğin ya da nesnenin doğrudan kopyasını çıkarmayıp, onu sadece dolaylı olarak gösteren "sembolik işaretler" adı verilen işaretlere de yeterince sahip oldukları görülmektedir. Fakat bu sembolik işaretlerde -mesela Katolik bir papazın dilinde mevcut ve Jorio tarafından ayrıntılı incelenmiş olan Napoli dilinde[5] olduğu gibi- ilkel formlar değil, tersine ses dili formunun sürekli ve belirleyici olarak etkilediği çok karmaşık yapılı ürün söz konusudur. Buna karşılık, işaret dilinin özel ve tek başına içeriğine geriye doğru ne kadar çok gidilirse, bütün sırf "kavram işaretleri" o kadar çok azalıyor ve basit "şey işareti" onların yerini alıyor gibi görünmektedir.

---

[4] Bu konu üzerine Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache (Alman Dilinin Etimolojik Sözlüğü), Strassb. 1894, s. 415; Curtius, Grundzüge der griech. Etymologie, Grekçe Etimolojisinin Ana Çizgileri), Lpz. 1878, s. 115, 134, 296.

[5] Andrea de Jorio, La Mimica degli antichi investigata nel Gestire Napolitano, Napoli 1832; Katolik papazının dili için Wundt, age. S. 151 ff.

Bundan dolayı, içinde bütün geleneksel keyfîliklerin işlemez hale geldiği saf bir "doğal" dil örneğine ulaşılabileceği düşünülebilir. Hal böyle olunca, mesela Kuzey Amerika yerlilerinin işaret diliyle ilgili olarak, kendi kaynağına göre sadece çok az jestin "geleneksel" olduğu, buna karşılık apaçık doğal olguların basit taklidinin çok daha üstünlük taşıdığı söylenebilir.[6] Sadece verilmiş duyusal-algılanabilir nesnelerin bu sözsüz taklit niteliği belirgin hale getirilirse, o zaman böyle bir yöntem, zihnin serbest ve özgün bir faaliyeti olarak dile henüz yeterince yol gösterici olamaz denilebilir. Böyle olmakla birlikte burada, "işaret etme" gibi "taklit"in -aynı şekilde "gösterme" fonksiyonu gibi mimiksel fonksiyonun-, bilincin mutlak yalın ve benzer-biçimli başarısını ifade etmediği, tersine, işaret etmedeki gibi taklitte de farklı zihinsel kaynak ve anlam unsurlarının birbirleriyle iç içe geçtiği dikkate alınmalıdır. Aristoteles'te de dildeki kelimeler "taklit ürünleri" olarak gösterilir ve insan sesinin taklit için çok uygun ve oluşturulmuş organ olduğu söylenir.[7] Fakat Aristoteles için kelimenin bu mimiksel karakteri, onun saf sembol karakteriyle çelişkili konumlanmaz; daha ziyade kelimenin bu sembol karakteri, hayvan dünyasında da bulunan ve anlaşılması zor olan duyumlama sesinin, sadece sembol olarak kullanılmasıyla dil sesine dönüşebileceği ortaya konularak ısrarla vurgulanır.[8] Her iki belirleme, "taklit"in burada geniş ve derin anlamda kullanılması -ki bu kullanıma göre taklit Aristoteles tarafından hem dilin hem de sanatsal etkinliğin kaynağı olarak görülür- suretiyle, birbiriyle birleşir. μίμησις (taklit) bu şekilde anlaşılınca, oluş-

129

6 Bkz. Mallery, Sign languages among North American Indians, Reports of the Burcau of Ethnology in Washington, I, 334.

7 Aristoteles, Rhetor. III, 1, 1404 a 20.

8 Bkz. Kısım 2, 16 a 27; "taklit" ve "sembol" arasındaki belirli farklılık, mesela Ammonius'un Aristoteles üzerine yorumda da bulmaktadır. De interpretat f. 15 b (Scholia in Aristot. ed. Ac. reg. Boruss. P.100)

turan ve biçimlendiren etkinlik alanına, bizzat *ποίησις* (biçimlendirme) alanına daha önceden ait olur. Onun içinde artık dıştaki bir olgunun basit tekrarı değil, özgür bir zihinsel tasarı söz konusudur: Görünüşteki "taklit etme", gerçekte içte "önceden-biçimlendirme"yi gerektirir. Ve gerçekten daha net incelemede, sanatsal şekil verme formu içinde saf ve bağımsız olarak ortaya çıkan bu unsurun, bütün görünüşteki saf pasif taklitlerin asıl kaynağına kadar uzandığı görülür. Çünkü bu da, hiçbir zaman belirli bir gerçeklik içeriğini aralıksız sırf kopyalamaktan değil, tersine bu içerikte özlü bir unsur ortaya koymaktan ve böylelikle onun yapısının karakteristik bir çevre-çizgisine erişmesinden ibarettir. Bununla ise taklidin kendisi, içinde nesnelerin artık basit şekilde kendi tamamlanmış bağlantıları içinde hazmedilmediği, tam tersine içinde bilinç tarafından nesnelerin kendi temel ana hatlarına göre inşa edildiği anlatım olarak kendi yolunu bulur. Bir nesneyi bu anlamda taklit etmek, onun, tek tek duyusal karakteristik niteliklerini toplayıp bir araya getirmek değil, sadece, nesneyi, bilincin kurgusal olarak üretmesiyle gerçekten anlaşılabilen kendi iç yapı bağlantılarına göre kavramak demektir. Eğer işaret dilleri, kendi gelişim süreçlerinde
130 salt taklit eden işaretten, Wundt'a göre, kendi içinde "bir nesnenin sembolünü, güzel sanatların salt taklite dayalı teknik karşısında yaptığına benzer bir anlamda, kendi içinde serbestçe biçimlendirmesi"[9] şeklinde karakterize edilen temsil edici işarete geçişebilirlerse, bu diller böyle yüksek bir taklit formuna doğru atılımları ifade ederler.

Fakat bu temsil fonksiyonu tamamen yeni bir özgürlük ve derinlik içinde, yeni bir zihinsel güncellik içinde, vasıta ve duyusal dayanak olarak jest yerine sesten yararlanmak suretiyle ortaya çıkar. Dilin tarihsel gelişiminde bu ayrılma süreci doğrudan gerçek-

[9] Wundt, a. a. O., I, 156.

leşir. İlkel halkların dillerinde, ses dili yanında işaret dilinin, mevcudiyetini nasıl sürdürebildiği ve ayrıca onların, bu dili, kendi biçim verişlerine göre nasıl belirledikleri, bugün bile daha açık görülebilmektedir. Burada bulunan karakteristik anlayışa göre, bu dillerin "kelime kavramları", aynı zamanda sadece mimiksel ve "elle yapılmış kavramlar" (*manual concepts*) şeklinde anlaşıldıkları zaman, tam olarak kavranabilir ve anlaşılabilir. Jest kelimeyle, eller akılla (*intellekt*) öyle bağlanmıştır ki; onlar gerçekten diğerinin bir parçasını teşkil ediyor gibi görünürler.[10] Çocuk dilinin gelişiminde de, ses, mimiksel hareketlerin toplamından aşamalı olarak ayrılır; mimiksel hareketlerin göreli yüksek aşamaları, sesin bu mimiksel bütüne tam olarak yerleşmiş halde olduğunu gösterir.[11] Fakat bundan böyle, ayrılma gerçekleştirilir gerçekleştirilmez, dil, kendi inşasının yeni bir temel ilkesini de içinde artık hareket edeceği yeni bir unsurla kazanır. Sesin fiziksel ortamında ilkin dilin gerçek zihinsel kendiliğindenliği gelişir. Her ikisi şimdi karşılıklı şekilde sınırlanır; düşüncenin düzenlenişi, seslerin oluşumunda ve biçimlenişinde daima ayrımlaştırıcı ve önemli bir organ oluşturduğu gibi, seslerin düzenlenişi de düşüncenin düzenlenişi için vasıta haline gelir. Ses, bütün diğer mimiksel ifade vasıtaları karşısında, onlardan daha yüksek ölçüde "açıkça telaffuz"a uygun olma üstünlüğüne sahiptir. Sesin jestlerin duyusal-görsel kesinliğinden açık biçimde değişiklik gösteren süreksizliği, sese tamamen yeni bir oluşturma yeteneği verir; sesi, tasarım içeriklerinin donmuş kesinliklerini ve ayrıca tasarım sürecinin en saf süzülüşünü ve dalgalanışını ifade etmeye yetenekli kılar. Jest, kendi görsel-taklit edici niteliği

[10] Zuni yerlilerinin "manual concept"'i üzerine bkz. Cushing; Manual concepts (The American Anthopologist V, 291 f.), İlkel halklardaki işaret ve kelime dillerinin ilişkisi konusunda zengin içerikli materyal özellikle Levy-Bruhl'da görülebilir; Les fonctions mentales dans les sociétés inférienres, Paris 1910 (deusch. Ausg., Wien 1921, s. 133 ff.).

[11] Bkz. Clara ve William Stern, Die Kindersprache, Lpz. 1920, s. 144 ff.

içinde, sesin adeta bedensiz yapısından daha iyi biçimde, "şeylerin" niteliğine uygun hale geliyor gibi görününce, ses, bu yapı içinde şey-ilişkisini ortadan kaldırmak ve salt bir oluş olarak, nesnelerin varlığını, artık doğrudan ifade etmekten uzaklaşmak suretiyle, doğrudan doğruya kendi içsel özgürlüğünü kazanır. Ses şimdi nesnel açıdan, sadece içeriksel niteliklerin ifadesi olarak değil, ayrıca her şeyden önce ilişkilerin ve formel ilişki belirlemelerinin ifadesi olarak kullanılmaya uygun hale geldiği gibi, öznel açıdan da, duygunun ve düşünmenin dinamiği, sesin içinde açıkça biçimlenir. Saf şekilde mekân ortamında tutunan ve bundan dolayı hareketi de sadece ayrı ayrı bağımsız mekân yapılarına ayırarak gösterebilen işaret dili, bu dinamik için henüz hiçbir yeterli organa sahip değildir. Bu yüzden artık ses dilinde, sesin ortaya çıkışını sağlayan tüm tek tek bağımsız unsurlar, tamamen yeni bir ilişki içinde ortaya çıkarlar. Burada unsur sadece, daima yeniden oluşarak mevcut olur; unsurun içeriği onun üretilmesi fiiline karışıp gider. Fakat bizzat bu ses-üretimi fiili, bundan böyle daima net biçimde farklılaşmış özel belirlemeler içinde düzenlenir. Özellikle seslerin vurgu vasıtasıyla dinamik kademelenmesi ve ayrıca ritmik kademelenme, seslerin niteliksel ayrılışına ve kademelenmesine eklenir. Dilsel gelişimin olduğu gibi sanatsal gelişimin önemli bir unsuru, özellikle ilkel iş şarkılarında görüldüğü gibi, bu ritmik düzenlenişte kanıtlanmaya çalışıldı.[12] Burada ses, doğrudan saf duyusal etki alanında kökleşir. Fakat sesin çıkmasında etkili olan ve onun ifade olarak kullanıldığı şey, sırf hastalıklı duyumlama değil de basit bir duyusal eylem olduğu için, sonuçta ses, duyusal alanı kavramda aşmayı başarır. Şimdi salt ünlem, tek başına ve çok güçlü bir geçici etki tarafından

[12] Bkz. Karl Bücher, Arbeit und Rhythmus (Çalışma ve Ritim); çalışma ve "çalışma ritimleri"nin dilin oluşumu üzerine etkisi için bkz. L. Noiré'nın yazıları, Der Ursuprung der Sprache (Dilin Kaynağı), Mainz 1877; Logos-Ursprung und Wesen der Begriffe (Kavramların Doğası ve Kaynağı), Lpz. 1855.

zorla duyumlatılan duygu ve heyecan sesi kendi içinde ilişkilendirilerek, düzenlenmiş ve içinde eylemin düzeninin ve ilişkisinin oynaştığı bir ses-dizisine sıçrama yapar. Jakob Grimm, dilin kaynağı hakkındaki yazısında şöyle der: "Seslerin düzenlenmiş şekilde açığa çıkması bizim için düzenleme, açık telaffuz anlamına gelir ve insan dilleri, düzenlenmiş, Homer'in insanlarla ilgili *οὐμέϱοπες*, *μέϱοπεςάνθϱωποι* (dilleri düzenlenmiş) ya da *βϱοτί* (dikkatle telaffuz eden) sıfatı ile örtüşen, *μείϱομαι* (bölme) ya da *μεϱίζω* (paylaşma) ile kendi seslerine ayrılmış, düzenlenmiş halde ortaya çıkar."[13] 132

O halde dilin maddesi öyle özelliktedir ki, bu maddeye yeni bir form basılabilir. Duyusal etkilenim durumu açıkça mimiksel ifade haline gelerek, sanki mimiksel ifade içinde kaybolup gider; bu etkilenim durumu mimiksel ifadenin içine dökülür ve kendi sonuna bu ifadenin içinde erişir. Bu doğrudanlık ilerleyen gelişimde arka planda tutularak, aynı zamanda içerik öncelikle bizzat kendi içinde yakalanır ve kendi içinde biçimlendirilir. Eğer içerik dışa açılırsa; eğer onun, düzenlenmiş seslerin ortamında belirgin ve açık bir olgu haline getirilmesi gerekirse, bundan böyle yüksek bir bilinçlilik aşamasına, içeriğin içsel farklılıklarının çok net bir kavranışına ihtiyaç vardır. Jestlerin ve açık ifade edilmeyen heyecan sesinin doğrudan ağızdan çıkışına ket vurulmasıyla, içsel bir ölçüye, tasarlamanın kendisine ve duyusal isteğin içindeki bir harekete erişilir. Gidiş yolu daima belirli şekilde, sırf refleksten, "refleksiyon"un farklı aşamalarına doğru gider. Düzenlenmiş sesin oluşumunda - Goethe'nin sözleriyle- "sedanın bütünleşerek ton haline gelmesi" olgusunda, zihnin en farklı alanlarında daima yeni bir form içinde

[13] Über den Ursprung der Sprache (Dilin Kaynağı Üzerine), (1851), Jakob Grimm Kleine Schriften (Küçük Yazılar), Grimm'in burada kabul ettiği etimolojik ilişki şüphelidir ve tartışmalıdır. Bu konuyla ilgili ayrıntılı bilgi Georg Curtius'ta, Grundz. der griech. Etymologie, s. 110 ve 330.

karşımıza çıkan en genel bir olgu kendini bize gösterir. Evrensel sembolik fonksiyon, yeniden dildeki ve bilgideki, sanattaki ve mitik-dini bilinçteki içkin yasalılıkta nasıl kendini açıyorsa, aynı şekilde burada da aynı fonksiyon dilsel fonksiyonun özgülüğü vasıtasıyla açığa çıkar.

II. Mimiksel, benzerliğe dayalı ve sembolik ifade

Tıpkı sanat teorisi ve bilgi teorisi gibi elbette dil teorisi de taklit kavramının ve kopya teorisinin baskısından aşamalı olarak kurtulup gider. χυριότης τῶν ὀνομάτων (isimlerdeki yaptırım güçleri) sorusu antik dil felsefesinin merkezinde bulunur. Dilin bir φύσει (doğal yaratılış) olarak ya da bir νόμῳ (konulan yasa) olarak geçerli olmasının gerekip gerekmediği problemi de ilkönce dilin ortaya çıkışıyla değil, dilin hakikat ve gerçeklik içeriğiyle ilgilidir.[14]
133 Dil ve kelime tamamen öznel tasarlama ve düşünüyor olma çerçevesi içinde kapanıp kalır mı ya da adların dünyası ve gerçek varlığın dünyası arasında derin bir ilişki mevcut mudur; bizzat adların içsel bir "nesnel" doğruluğu ve uygunluğu var mıdır? Sofizm kelimenin böyle bir nesnel geçerliliğini reddederken, Stoa ise savunur; fakat bizzat soru-koyma formu, olumlu kararda olduğu gibi, olumsuz kararda da aynı şekliyle kalir. Temel kabul, bilginin görevinin şeylerin özünü aksettirme ve kopya etme; dilin görevinin, bilginin özünü aksettirme ve kopya etme olmasıdır ki, dilin değerinin reddedilmesi gibi, savunulmasında da, bu temel kabulden hareket edilir. Sofizm her iki görevin ayrılamaz olduğunu göstermeye girişir. Gorgias'ta şöyle ifade edilir: Eğer bir varlık varsa, o insan tarafından kavranamaz ve bilinemez; eğer bilinirse ifade edilemez ve bil-

[14] φύσει (doğal yaratılış) ve νόμῳ (yasa) karşıtlığının bu asli anlamı üzerine ayrıntılı kanıtlar Steindhal'de; daha sonra İskender zamanında bu karşıtlık yerine φύσει ve θέσει karşıtlığı geçirilmiştir. Gesch. der Sprachwissenschaft bei der Griechen und Römern (Grek ve Romalılarda Dilbilim Tarihi) I, 76 ff., 114 ff., 319 ff.

dirilemez. Görme duyusunun ve kulağın anlamı, nasıl onların doğalarına göre belirli bir nitelik çerçevesiyle sınırlanmış halde bulunursa; -biri sadece renkleri ve ışıkları, diğeri sadece sesleri-ses farklılaşmalarını algılayabilirse- aynı şekilde konuşma da kendi karşısında duran "başkası"nı, "varlığı" ve hakikati ele geçirmek için hiçbir zaman kendi kendisini aşkınlaştıramaz.[15] Stoa, bilgi ve varlık arasındaki doğal akrabalık gibi, kelime ve anlam arasında da, yani *κατά* ve *μίμησιν* (taklit ve gerçek) arasında da doğal bir ilişki, bir uzlaşma olduğunu iddia ederek, bu çıkarımdan kaçmayı boşuna dener. Kelimenin, varlığı tamamen ya da kısmen ifade etmesi, kelimenin varlıkla gerçek *ἔτυμον* (ilişkisi)'ni oluşturma düşüncesinin gelişimi içinde kendi gerçek karşıtına dönmesiyle, bu düşünce kendi kendini *ad absurdum**a götürür. "Benzerlik" ilişkisi yanında, şimdi, bu ilişkinin tersi de etimolojik açıklama temeli olarak kabul edilir: Dilsel ilke olarak, sadece *ἀναλογία* (benzerlik) ve *ὁμοιότης* (uyumluluk) değil, aynı zamanda *ἐναντίωσις* ve *ἀντίφασις* (karşıtlık ve zıtlık) da geçerlidir. *Similitudo***, *contrarium**** haline gelir; "benzerlik" "zıtlık" haline gelir. Bu kötü şöhret sahibi "karşıtlık vasıtasıyla açıklama"nın, etimolojinin gelişmesinde hangi dehşetli etkiye sahip olduğu bilinmektedir.[16] Bütün olarak ise, benzerlik postülatında temellenmiş olan her dil açıklamasının, zorunlu olarak, en sonunda kendi gerçek karşıt kutbuna dönüşmesi ve böylelikle kendi kendini yalancı çıkarması gerektiği, bu açıklamalar içinde çok belirgin şekilde ifade edilir. 134

[15] Bkz. Sextus adv. Mathematicos VII, 83 ff. (Diels., Fragm. Der Vorsokr., 76 B, 554).

* Anlamsızlık

** Uyumluluk

*** Karşıtlık

[16] Tek tek karakteristik örnekler Georg Curtius da; Grundz. der griech. Etymologie (Grekçe Etimolojisinin Ana Hatları), s. 5 f., Steinthal, a. a. O. I, 353 ff.; Lersch, Sprachphilosophie der Alten, III, 47 ff.

Kelimeler, şeylerin taklitleri olarak değil, öznel duygu durumları olarak kavrandığında da, Epikür'deki gibi nesnelerin özelliğini değil, daha ziyade konuşmanın *ἴδια πάθη*'ı (özel ilgi/izin) ifade etmeleri gerektiğinde[17], dil incelemesi kendi normunu değiştirse bile, esas itibariyle henüz aynı ilkenin etkisi altında bulunur. Kopya görüşü doğru olarak kabul edildiği zaman, aynı anda, bizzat aynı çoklukta kopya çıkarmış olmanın, "içteki" ya da "dıştaki" bir şey olup olmadığı; yani onun, şeylerin ya da duyguların ve tasarımların bir bileşimi olup olmadığı söz konusu olur. Hatta dile karşı duyulan şüphe, bu en son kabul -yani kopya çıkarmanın şey-duygu-tasarım bileşimi olduğunu kabul etme, çev.- altında açıkça tekrarlanmak zorunda olduğu gibi, ayrıca şimdi öncelikle kendi en net ifadesini de kazanmak zorundadır. Çünkü dil, yaşantının doğrudanlığını yakalama konusunda şeylerin doğrudanlığını yakalamak kadar hak iddia edemez. Bu doğrudanlığı ifade etme denemelerini dil, çoktan bırakmıştır. "Gönül konuşursa, o zaman konuşan, artık gönül değildir." Böylece dil, kendi saf formuna göre, duyusal duyumlama ve duygu dünyasının somutluğu ve doluluğunu yeniden yansıtmaya başlar. Gorgias'ın "konuşan konuşur ama, renkler ve şeyler değil"[18] itirazı, eğer biz "nesnel" gerçeklik yerine "öznel" gerçekliği yerleştirirsek, çok ağırlıklı biçimde geçerli olur. Bu öznel gerçeklikte istisnasız bireysellik ve en yüksek kesinlik egemendir. Buna karşılık, kelimelerin dünyasında genellik, yani salt şematik işaretlerin kesinsizliği ve çok anlamlılığı egemendir. "Genel" kelime anlamının, gerçek psişik olayı karakterize eden bütün farklılıklarını ortadan kaldırmasından dolayı, dilin yolu bizi, zihinsel-genel olan içine yükseltmek yerine, ortak olan içine indiriyor gibidir. Çünkü sadece kesin olarak bireysel bir seyire ve duyumlamaya özgü ol-

[17] Bkz. yukarıda s. 90

[18] De Melisso, Xenophane et Gorgia, Cap. 6, 980 a 20.

mayan, tersine seyirde ve duyumlamada diğerleriyle ortak olan şey, dilin kavrayabileceği şeydir. Aksi takdirde bu dil, sadece bir görünüşteki-değer, bir oyun kuralı -oyuncular ne kadar çok onun buyruğu altına girerlerse o kadar zorlayıcı olarak ortaya çıkan, fakat bizzat eleştirel olarak anlaşılır anlaşılmaz, "içteki" ya da "dıştaki" dünyaya ait olan herhangi bir gerçek-olanı temsil etme veya tanıma ve kavrama talebinden vazgeçmeyi gerektiren bir oyun kuralı- olarak kalır.[19] 135

Temelde ise, elbette dil eleştirisindeki gibi bilgi eleştirisinde de işte bu en kökten şüphe ifadesi, şüphenin üstünlüğünü kendi içinde barındırır. Şüphe, dilin ve bilginin değersizliğini delil göstererek kanıtlama çabası içindedir. Fakat onun en sonunda kanıtladığı şey, daha ziyade her ikisinin ölçüldüğü kıstasların anlamsızlığı olmaktadır. Bu şey, şüphenin gelişiminde metodik olarak ve akla uygun şekilde gerçekleşen "taklit teorisi"nin temel kabullerinin bozulması, içten parçalanmasıdır. Bundan dolayı, bu noktada reddetme ne kadar geniş sorgulanırsa, bu olumsuzlamadan yeni bir olumlu anlayış o kadar açık ve belirli şekilde sonuç olarak çıkar. Gerçeklik ve sembol arasındaki herhangi bir doğrudan ve dolaylı özdeşlik pırıltısı silinmelidir. Her ikisi arasındaki gerilimde sembolik ifadenin kendine özgü işlerliği ve her tek tek sembolik formun içeriği görülebilir hale geldiği için, bu gerilim yeniden olağanüstü derecede yükseltilmelidir. Çünkü bizim verili ve kendine yeten varlık olarak, şeylerin veya basit duyumlamaların bir bütünü olarak "gerçeklik"e, her zihinsel biçim verme öncesinde sahip olduğumuz inancında ısrar edildiği sürece, bu içerik gerçekten gösterilemez. Bu temel kabul doğru olsaydı, o zaman elbette sembolik formun görevi sadece

[19] Bkz. Fr. Mauthner, Beitrage zu einer Kritik der Sprache (Dil Eleştirisi Üzerine Makaleler). Özellikle I, 25 ff., 70, 175, 193 u. ö.

sırf bir taklit etme, kendi arkasında zorunlu olarak orijinalinin bulunması gereken bir kopyalama işlemi olurdu. Gerçekte ise, her formun anlamı, söz konusu formun ifade ettiği şeyde değil, sadece ifadenin içteki yasalılığında ve kipliğinde, biçiminde ve niteliğinde aranabilir. Öyleyse bu yasalı oluşturmada sanatsal şekillendirmenin özgülüğü ve değeri gibi dilsel şekil vermenin özgülüğü ve değeri, doğrudan-olgularla yakınlık içinde değil, bu olgulardan giderek uzaklaşma içinde kesinleşmiş halde bulunur. Doğrudan varoluştan ve doğrudan deneyim yaşantısından bu uzaklaşma, bu değerin zihinsel olarak tanınabilmesinin ve görülebilmesinin şartıdır. Bundan dolayı dil de, özellikle duyusal etki ve duyusal heyecanla doğrudan ilişkinin son bulduğu yerde başlar. Ses, saf tekrarlama ifade ettiği ve seste "anlam" isteğiyle özel anlam unsuru da eksik olduğu sürece, bu ses henüz daha dil sesi değildir. Tekrarlamanın amacı özdeşlikte, dilsel işaretin amacı ise ayrımlaşmada bulunmaktadır. Dilde gerçekleşen sentez, herhangi bir aynı ya da benzer olma ilişkisinin sentezi olarak değil, farklı olanın sentezi olarak gerçekleşebilir. Ses, ifade etmek istediği şeye ne kadar çok benzer ve ne kadar çok bizzat başkası -ifade etmek istediği şey- "olursa", başkasının "anlamını ifade etmeye" de o kadar az muktedir olur. Sadece zihinsel içerik açısından değil, aynı zamanda biyolojik ve oluşsal bakımdan da burada sınırlar net biçimde çizilmiştir. Daha aşağı hayvanlarda bile, ilk başta mevcut olan ve daha sonra yüksek biçimlere doğru ilerleyişte derece derece ayrımlaşan, belirgin eklemlenmiş ve birbirine karşı sınırlanmış "dil dışlaştırmaları"na, korku ya da yardım, cazibe ya da çiftleşme çağrısı yönüne doğru gelişen duygu ve duyumlama seslerinin çokluğu karşımıza çıkar. Fakat bu çağrı sesleri ile insan dilinin işaret-anlam sesleri arasında bir ayrılma, modern hayvan psikolojisinin güvenilir inceleme metotlarıyla doğrulanmış

136

olan bir "*hiatus*" (ünlü boşluğu) varlığını sürdürür.[20] İlkönce Aristoteles'in vurguladığı gibi, insan seslerine doğru adım, öncelikle saf anlam sesi kesin olarak duygu ve heyecan seslerinin önüne geçtiğinde gerçekleşmiştir. Bu geçiş ise, dil tarihi açısından şöyle ifade edilir: Gelişen dillerin ilk bakışta salt nida olarak ortaya çıkan çoğu kelimeleri, geriye doğru tam incelemede, belirli bir soyut anlamla birlikte kelimelerden ve cümlelerden, karmaşık dilsel ürünlerden gelişmiş olarak kendini gösterir.[21]

Genel olarak dil gelişiminde üçlü silsile gösterilebilir. Bu silsile içinde dil, kendi gerçek formuna doğru olgunlaşır ve kendi içsel özgürleşmesini gerçekleştirir. Bu aşamaları mimiksel, benzerlik ve gerçek sembolik ifade aşamaları olarak gösterebiliriz; ama bu üçlü bölümleme, soyut bir şema niteliği taşımaz. Fakat bu şema, verili dil olgularının sınıflama ilkesi olarak kullanılabildiği ve ayrıca onda, dilin inşasında mevcut olan fonksiyonel yasalılık -ki bu yasalılık başka alanlarda, bilgi ya da sanat alanında da tümüyle belirli ve karakteristik yansıma gösterir- görüldüğü ölçüde, somut içerikle doldurulacaktır. Biz ses dilinin gerçek köklerine, geriye doğru ne kadar çok gidebilirsek, o noktada, içinde işaret dilinin de kökleşti-

[20] En yüksek-gelişmiş duygu "dil"i için bkz. mesela W. Köhler, Zur Psychologie des Schimpansen; Psychologische Forschung , C. 1 (1921): "Hayvanların bazı şekillerde anlaşmaları ayrıntılı olarak kolayca tasvir edilemez. Onların fonetik dışlaştırmalarının istisnasız "öznel" durumları ve çabaları ifade etmesi; sonuçta duygulanım sesi olarak adlandırılmaları ve hiçbir zaman nesnesel olanın adı veya işareti arzusu taşımamaları kesindir. Bu noktada şempazelerin seslerinde insan dilinin "fonetik unsurları" o kadar çok mevcut olmasına rağmen, bu unsurlar bizim anladığımız anlamda dil temelinde bulunmazlar. Hayvanların el-kol hareketleri ve mimikleriyle benzerlik taşısalar da, bunların hiçbiri nesneyi işaret etmez ya da "temsil fonksiyonu"na sahip değildir."

[21] Bunun için örnekler Sayce'da; Introduction to the science of language, London 1880, I, 109 f.; Hint-avrupa dil çevresi için özellikle K. Brugmann, Verschiedenheit der Satzgestaltung nach Massgabe der seelischen Grundfunktionen in den idg. Sprachen, (Hint-Avrupa Dillerinde Ruhsal Temel Fonksiyonların Ölçütüne Göre Cümle Oluşumunun Farklılığı), Lpz. 1918, s. 24 ff.

ği mimiksel temsil ve işaret çevresinde tam olarak tutuklanmış olduğumuzu görürüz. Sesin aradığı şey, duyusal etkiye olabildiğince yaklaşmak ve bu etkinin çok-çeşitliliğini, mümkün olduğu kadar ona uygun şekilde taklit etmektir. Bu çaba, çocuk dilinin gelişimine büyük ölçüde egemen olduğu gibi, aynı zamanda "ilkeller"in dilinde de çok kuvvetli biçimde ortaya çıkar. Dil, burada, somut tek-olaya ve onun duyusal imgesine henüz o kadar dar biçimde yaslanır ki, adeta olayı sesle tüketmeyi dener ve genel bir adla yetinmeyip, olayın bütün kendine özgü ince ayrıntılarına, özel ve bu durum için belirlenmiş ses nüanslarıyla da eşlik eder. Bunun örneği, mesela sadece bir etkinliği, bir durumu ya da bir özelliği tasvir eden ve buna göre sadece bir fiille bağlanabilen zarflar, Ewe dilinde ve ona akraba olan bazı dillerde vardır. Çoğu fiiller yalnızca kendilerine ait olan zarflara sahiptir. Duyusal etkilerin sessel taklitleri, çoğu ses sembolleri bu zarflar tarafından yapılır. Westermann, yazdığı Ewe-Grameri'nde, bir tek gitme fiili için bu şekildeki ses sembollerinin, otuz üçten az olmadığını söyler ve onları sayar. Bu sembollerin hepsi özel bir gitme biçimini ve -titreyerek gitmek ya da sallana sallana gitmek, topallayarak ya da ayağını sürüyerek gitmek, uyuşuk uyuşuk gitmek ya da paytak paytak gitmek, güçlü ve enerjik ya da umursamaz ve miskin miskin gitmek gibi- niteliğini tasvir eder. Fakat, onun eklediği gibi, gitmeyi tasvir eden zarfların dizisi bu şekilde tükenmez. Çünkü bu zarfların çoğu, öznenin büyük ya da küçük oluşuna göre ikili olarak, alışılmış formda, ya da küçültme şeklinde tekrarlanabilir.[22] Dil, gelişiminin ilerleyen sürecinde, bu doğrudan doğadaki ses yansıması biçiminin geride kal-

138

[22] Westermann, Grammatik der Ewe-Sprache, Berlin 1907, s. 83 f., 130; burada bildirilenlere tam benzer olgular Amerikan yerli dillerinde de bulunur; bkz. mesela Boas'ın Chinook'dan alıntı yaptığı, saf yansımalı seslerden genel fiil ya da zarf ifadelerine geçiş konusundaki bilgiler, (Handbook of American Indian Languages, P. I, Washington 1911, -Smithson Inst. Bullet. 40- s. 575, 655f.)

ması konusunda çeşitli örnekler taşıyan ileri düzeyde gelişmiş birçok kültür dili vardır. Belirli yansımalı ifadeler, yani dikkat çekici bir benzer-biçimlilik içindeki belirli yansımalı ifadeler, yerkürenin bütün dillerine yayılmış bulunmaktadır. Bu ifadeler kendi güçlerini, sadece bir kez oluşturulmakla, ses değişimi ve diğer genel geçer ses yasalarıyla değişime karşı direnerek kanıtlamazlar; ayrıca onlar doğrudan, dil tarihinin parlak ışığında gerçekleşen yeni üretimler olarak da ortaya çıkarlar.[23] Bu olgular karşısında, özellikle emprik dil araştırıcılarının, dil felsefesinde çok hor görülen yansıma ilkesini kabul etmeye ve bu ilkeyi en azından sınırlı olarak savunma girişimine eğilim duymuş olmaları anlaşılabilir bir durumdur.[24] 16. ve 17. yüzyılın dil felsefesi yansımalı oluşumlarda insanlığın ilk ve temel dilinin anahtarını, "lingua adamica"yı (temel dil) doğrudan elde edebileceğine inandı. Bugün bu ilk-dil rüyası elbette dilbilimi araştırmalarının eleştirel ilerleyişiyle yavaş yavaş yok olup gitti. Fakat dil, oluşumunun ilk dönemlerinde, anlam ve ses sınıflarının birbirini nasıl karşıladıklarını; ilk-kelimelerin bütününün, hepsi belirli sessel materyallere bağlanmış ve bu materyallerden inşa edilmiş olan belirli gruplara nasıl ayrıldığını kanıtlamaya çalışan bazı denemeler her zaman bulunmaktadır.[25] Ve artık, ilk dillerin karşılaştırma yoluyla canlandırarak gerçekten yeniden kurulması yoluna

---

[23] Böyle göreli geç yansımalı oluşumların bir listesi, mesela Almanca için, Hermann Paul, Prinz. Der Sprachgeschichte, s. 160 f.; Latin dilleri çevresinden mesela Meyer-Lübke, Einf. in das Stud. der romanischen Sprachwissenschaft, s. 91 ff.

[24] Mesela Scherer, Zur Geschichte der deutschen Sprache (Alman Dilinin Tarihi Üzerine), Berlin 1868, s. 38.

[25] Tauber, Die Ursprache und ihre Entwicklung (İlk Dil ve Gelişimi), hayvan dünyasını altı temel gruba ayırır (Globus, Bd. 97, 1910, s. 277 ff.): geçici beslenme, sürekli beslenme, atmosferik akıcılıklar, ağaç ve orman, yemleme ve sulama yeri. Ve o, onların yeryüzündeki farklı dillerde, mesela Sanksritçede ve İbranicede aslî olarak ayrı-biçimli sesler vasıtasıyla işaret edildiğini kanıtlamaya çalışır. (m+vokal; p-sesi+vokal, n+vokal, t-sesi+vokal, l ya da r, k-sesi+vokal)

erişme ümidi kalmadığında da, yansıma ilkesi, dil oluşumunun göreli en eski tabakaları hakkında dolaylı fikir edinebilme vasıtası
139 olabilecek bir araç olarak kabul edilir. Mesela G. Curtius, Hint-Avrupa dilleri konusunda şu bilgileri verir: "Bütün değişimlere rağmen dillerde bir devamlı olma güdüsü de görülebilmektedir. Ganj nehrinden Atlantik okyanusuna kadar soyumuzun bütün halkları, bulunma düşüncesini aynı ses gruplarıyla; *sta* ile anlatırlar; aşağı yukarı hepsinde akma düşüncesi, sadece ikinci derecede başkalaşmış ses grubu *plu*'ya bağlanır. Bu tesadüfî olamaz. Halkların duyarlığında ses ve düşünce arasında içsel bir bağ mevcut olduğu için; yani onlarda bu düşünceyi yalnızca bu seslerle ifade etme dürtüsü önceden var olmasından dolayı, bu tasarım kesin olarak tüm bin yıl boyunca aynı seslere bağlanmış kalır. En eski kelimelerin adlandırıcı tasarımla seslerin herhangi bir ilişkisini şart koştuğu iddiası ile sık sık alay edilmiş ve bu iddia, eğlence konusu yapılmıştır. Bununla birlikte, dilin oluşumunu bu kabul olmadan açıklamak güçtür. Her durumda daha ileri boyuttaki dönemlerin kelimelerinde de 'ruh'a benzer bir tasarım barınır."[26] Ayrı ayrı seslerin ve ses sınıflarının "ruhu"nu kavrama denemesi, dil filozofları ve dil araştırıcıları için her zaman çekici oldu. Sadece Stoa bu yola gitmedi; Leibniz de, tek tek seslerin ve ses gruplarının bu ilk anlamını ayrıntılı olarak araştırmaya teşebbüs etti.[27] Ve ona göre, en titiz inceleme yapan derin dil ustaları, belirli seslerin sembol değerinin, sadece tek tek kavramların maddî ifadesinde değil, aynı zamanda kesin dramatik ilişkilerin formel anlatımında da doğrudan doğruya açıkça gösterilebileceğine inandılar. Humboldt bu ilişkiyi, belirli duygu-değerlerini ifade etmek için belirli seslerin seçilmesinde -mesela *st* ses grubunun kurala uygun olarak devamlılık ve süreklilik et-

[26] G. Curtius, Grundz. der griech. Etymologie, s. 96.

[27] Nouveaux Essaia sur Pentendement humain III, 3.

kisini, *l* sesinin erime ve akma etkisini, *w* sesinin istikrarsız ve titreşen bir hareketin etkisini işaret etmesi gibi- doğrulanmış görür ve ayrıca dilsel form oluşumunun vasıtalarında buna rastladığına inanır ve kendi özel dikkatini, "gramatik seslerdeki bu sembolik olan"a yöneltir.[28] Jakop Grimm de, mesela Hint-Avrupa dillerinde soru ve cevap kelimelerinin oluşturulmasında kullanılan seslerin, soru ve cevabın zihinsel anlamıyla tam bir ilişki içinde bulunduğunu göstermeye çabalar.[29] Belirli ünlü ayrımlaşmalarının ve ünlü derecelenmelerinin, belirli nesnel konum derecelenmelerinin ifadesi olarak, özellikle bir nesnenin konuşandan yeterli ya da yetersiz uzaklığını işaret etmek için kullanılması, en farklı dillerde ve dil alanlarında çok benzer şekilde hep yeniden karşılaşılan bir olgudur. Hemen hemen istisnasız olarak e ve i az uzağı; a, o, u daha uzağı işaret eder.[30] Zamansal aralığın farklılığı da, bu şekilde ünlülerin ya da ünlü telaffuzlarının farklılığı vasıtasıyla ifade edilir.[31] Aynı şekilde kesin sessizler ve sessiz grupları, neredeyse tüm dil alanlarında aynı ya da benzer anlam fonksiyonları tahsis edilen "doğal ses mecazları" olarak kullanılır. Mesela, dudaktan çıkan yankı sesleri

[28] Bkz. Kawi-Werk, Giriş, (W. VII, 1, 76 ff.), ayrıca Über die Kawi-Sprache auf der Insel Java (Java Adasındaki Kawi-Dili Üzerine), Berlin 1838, II, III, 153.

[29] Deutsche Grammatik (Almanca Grameri) III, I: "İnsan sedalarının tüm sesleri arasından hiçbiri, aynen hançerenin ifade edebileceği tam ünsüz K gibi, kelimenin başında duyulmak istenen sorunun doğasını ifade etmeye yetenekli değildir. Sırf bir ünlü belirsiz biçimde aydınlatılır ve dudak organı gırtlak organına çok kuvvetli yaklaşmaz. Gerçi T, K ile aynı kuvvette ama, K'dan daha az bağırılarak telaffuz edilir ve bu kesin bir şeydir; bundan dolayı T sakin, sürekli ve kendinden önce işaret edilen cevabın ifadesi için uygundur; K araştırır, bilgi alır, çağırır; T gösterir, anlam ifade eder ve cevap verir."

[30] Bu konuda farklı dil çevrelerinden kanıtlar mesela Fr. Müller'in Grundriss der Sprachwissenschaft (Dilbiliminin Ana Çizgisi) eserinde görülebilir. Wien 1876 ff., I,2, s.94 f., III, I, 194; ayrıca Humboldt, Kawi-Werk II, 153.

[31] Bkz. mesela Fr. Müller, I, 2, 94. Steinthal, Die Mande Neger Sprachen, Berlin 1867, s. 117.

dikkat çekici kurallılık içinde konuşana doğru yönelimi; patlayıcı dil sesleri konuşandan sürekli uzaklaşmayı işaret ederler; öyle ki, yankı sesleri "ben"in "doğal" ifadesi, patlayıcı dil sesleri "sen"in doğal ifadesi olarak ortaya çıkarlar.[32]

Fakat bu en son olgular, doğrudan duyusal ifadenin renklerini kendi içinde o kadar çok taşımalarına rağmen, esas itibariyle artık onlarda, salt mimiksel ve taklit eden dil vasıtalarının çerçevesi çok önceden aşılmıştır. Çünkü şimdi artık tek duyusal nesneyi ya da etkiyi, taklit edici bir ses içinde sabit hale getirmek söz konusu değil-
141 dir; tersine seslerin genel bir dizi içinde niteliksel kademelenişi, saf bir ilişki ifadesine hizmet eder. Bu ilişkinin formu ve özelliği ile, bu formun ve özelliğin içinde temsil edildiği sesler arasında artık doğrudan maddî benzerlik ilişkisi yoktur; tıpkı sesin salt maddesinin, saf ilişki belirlemelerini ifade etmeye uygun olmaması gibi. İlişki daha ziyade bir taraftan seslerin, diğer taraftan gösterilen içeriklerin ilişkisinde, içeriksel olarak tümüyle farklı dizilerin belirli bir denkliğinin gerçekleşmesine zemin oluşturan bir form benzerliğinin kavranmasıyla sağlanmaktadır. Böylece, bizim salt mimiksel ifade karşısında benzerlik ifadesi aşaması olarak işaret edebileceğimiz ikinci aşama ortaya çıkar. Mimiksel ifade aşamasından benzerlik ifadesi aşamasına geçiş, belki en açık şekilde, müziksel hece vurgularını, kelimelerin anlamlarını ayırmak ya da formel-gramatik belirlemelerin ifadesi için kullanan dillerde kendini gösterir. Biz burada, saf anlam fonksiyonu bizzat duyusal sedaya tamamen yapıştığı ve ondan ayrılmadığı ölçüde mimiksel etkinlik alanına tam olarak yakın bulunuyor gibi görünüyoruz. Hint-Avrupa dilleri ile

[32] Hint-Avrupa dilleriyle dikkat çekici uyumluluk içinde, mesela Ural-Altay dillerinde ses unsurları ma, mi, mo vs. ta, to, ti, si şahıs zamiri için temel unsurlar olarak hizmet ederler. Bkz. H. Winkler, Das Ural-altaische und seine Gruppen (Ural-Altay Dilleri ve Dil Grupları), Berlin 1885, s. 26; başka dil çevreleri için bkz. Wundt'un Fr. Müller'in eserine dayanarak yaptığı özet.

ilgili olarak Humboldt, bu dillerde tek tek hecelerin ton yükselmelerinin ayrımlaşması ve vurguların farklılaşması vasıtasıyla, konuşmanın bir şarkı biçimine ya da şarkıyı andıran bir konuşma şekline dönüşebileceğini; mesela Siyam dillerinin vurgu aşamalarının, mimiksel bir ses dizisiyle tam olarak mukayese edilebileceğini söyler.[33] Bunun yanında, en çeşitli ince anlam ayrımlarını farklı hece vurgusuyla; yüksek, orta ya da alçak ton vasıtasıyla; aşağıdan yukarıya yükselen veya yükselip alçalan vurgulama biçiminde bir araya gelen vurgu derecelendirmesi vasıtasıyla ifade haline getirebilen diller, özellikle Sudan dilleridir. Bu şekilde işaret edilen farklılık, yani aynı hecenin, kendi tonuna göre, tamamen farklı şeylerin ve olayların isimlendirilmesine hizmet etmesi, kısmen etimolojik farklılıktır; kısmen de mesela yüksek tonlu kelimelerin aşırı uzaklık ifadesinde, alçak tonlu kelimelerin daha az uzaklık ifadesinde; yüksek vurgulu kelimelerin hızlılık ifadesinde, alçak vurgulu kelimelerin yavaşlık ifadesinde vs. kullanılmasıyla, belirli mekânsal ve niceliksel farklılaşmalar hece vurgusunun farklılığı içinde ifade edilir.[34] Bunun yanında ise, bu yolda kendi dilsel temsilini bulabilen şeyler, saf formel belirlemeler ve karşıtlıklardır. Mesela, fiilin olumlayıcı formu, yalnızca ton değişimi vasıtasıyla olumsuzlayan formuna geçebilir;[35] ya da söylenişi birbirine benzeyen heceler, telaffuzda isim veya fiil olarak ayırt edilir ve böylece bir kelimenin gramatik kategorilerinin belirlenişi bu ilke yardımıyla gerçekleşebilir.[36] Biz yeniden, belirli dillerin ve dil gruplarının yapısına -özellikle Ural-Al-

142

[33] Humboldt, Einleit. zum Kawi-Werk (W.VII, 1, s. 300)

[34] Bu konuda ayrıntılı bilgi Westermann'da, Die Sudansprachen (Sudan Dilleri), Hamb. 1911, s. 76 ff.; Die Gola-Sprache in Liberia, Hamb. 1921, s. 19 ff.

[35] Bkz. Westermann, Gola-Sprache, s. 66 f.

[36] Mesela Etiyopyaca'da (Dillman'a göre; Etiyopya Dilinin Grameri) eylem ve ad kelimelerinin tüm ayrılığı ilk olarak ünlü telaffuzuna yapışır. Saf bir eylem yerine, duruma uyan ve hastalıklı bir davranışı işaret eden geçişsiz fiillerin, dar anlamda "aktif" fiil ifadelerinden ayrılması da burada aynı vasıtayla gerçekleşir.

tay dillerine- hâkim olan ünlü uyumu olgusuna bir adım daha yaklaşırız. Burada ünlülerin tamamı, kesin anlamda farklı iki sınıfa; bir kökün son ekle türetilişinde kök hecesinin ünlüsünü daima ön ekteki ilgili ünlüyle aynı sınıftan bir ünlünün izlemesi gerektiği kuralının istisnasız geçerli olduğu sert ünlüler ve yumuşak ünlüler sınıfına ayrılır.[37] Burada bir kelimenin tek tek parçalarının fonetik uyumu, yani saf bir duyusal vasıta, bu parçaları formel olarak birleştirmeye ve parçaların göreli yerine oturmamış "eklemleniş"den dilsel bir bütüne, kendi içinde bütünleşmiş bir kelime ya da dil ürününe doğru gelişmesine hizmet eder. Kelime ya da cümle-kelimesi, ünlü uyumu ilkesi sayesinde ses birliği olarak kurularak, bu noktada kendi gerçek duyu birliğini kazanır: İlk olarak tek tek seslerin niteliğiyle ve onların fizyolojik üretimiyle ilgili olan bir bağlam, sesleri, zihinsel bir bütünün birliği, yani bir "anlam" birliği halinde bağlamak için, taşıyıcı haline gelir.

143 Ses ve anlam arasındaki bu "benzeşim" uygunluğu, mesela kullanımda, yani ses ikilemesi vasıtasının kelime ve formların oluşumunda, ilaveten söz diziminde kullanılışında olduğu gibi, dil oluşumunun çok yaygın ve tipik temel vasıtalarının fonksiyonunda daha açık ve etkili şekilde görünür. İkilemede ilk bakışta tamamen taklit ilkesi egemen olmuş gibi görünmektedir: Sesin ya da hecelerin ikilenmesi, yalnızca kesin nesnel özellikleri gösterilen şeylerde

[37] Ural-Altay dillerindeki ünlü uyumu ilkesi üzerine ayrıntılı bilgi, mesela Boethlingk'de, Die Sprache der Jakuten (Yakutların Dili) ve H Winkler'de, Das Uralaltaische u. seine Gruppen (Ural-Altay Dil Ailesi), s. 77 ff. bulunur. Grunzel'e göre, ünlü uyumu yeteneği sadece Ural-Altay dillerinde çok kurallı biçimde gelişmiş olsa da, bu uyum durumu bütün dillerde ortaktır. Ayrıca Ural-Altay dillerinde ünlü uyumu kesin anlamda bir "ünsüz uyumu"na da yol açmaktadır. (Ayrıntılar Grunzel'de, Entw. ein. vergl. Gramm. der altaischen Sprachen, Lpz. 1895, s. 20f., 28f.) Ünlü uyumu konusunda başka dil çevreleriyle ilgili olarak, Amerikan Dilleri'nden örnekler, Boas'ta bulunur. Handbook of Americ. İndian Languages I, 569 (Chinook); Afrika dilleri için bkz. mesela Meinhof, Lehrbuch der Nama-Sprache, Berlin 1909, s. 114 f.

ya da olaylarda, en mümkün sadakat içinde ifade etmeyi belirler gibidir. Sesin tekrarlanması, duyusal varoluş ya da etki içinde verili olanın, doğrudan bir kalıba dökülmesidir. Ses tekrarı, bir nesne kendini duyumlara tekrar tekrar tek-biçimli özellik içinde sunduğunda, zamansal bir oluş, tek-biçimli ya da benzer aşamalar dizisi içinde gerçekleştiğinde kendi gerçek zeminine sahip olur. Fakat artık bütün bu ögesel temeller üstünde, hayret verici çeşitlilik ve en saf anlam uygunluğu sistemi inşa edilir. "Çokluğun kesin oluşu"nun duyusal etkisi, ilk olarak soyut şekilde "grupta gerçekleşen" ve "fertte gerçekleşen" çokluk ifadesi olmak üzere iki farklı ifade türüne ayrılır. Bizim anladığımız anlamdaki çoğul isim bakımından eksiklik taşıyan bazı diller, belirli bir fiili çok titiz şekilde parçalanamaz bütün olarak temsil etmek ya da o fiili birçok farklı davranışa ayırmak suretiyle, çoğul isim yerine, fertte gerçekleşen çokluk fikrini, çok net ve kesin biçimde geliştirdiler. Birçok farklı davranışa ayırmak geçerli olunca, farklı özneler, eyleme eş zamanlı olarak ortak olur; ya da eylem farklı zamansal başlangıç veya ayrı ayrı "durumlar" içindeki aynı özne tarafından gerçekleştirilince, o zaman ses ikilemesi bu ayrıntılı ayırmanın ifadesi olarak ortaya çıkar. Gatschet, Klamath diliyle ilgili anlatımında, bu temel ayrımın nasıl, doğrudan doğruya dilin tüm parçalarına nüfuz eden ve dilin tüm "form"unu belirleyen ve dile egemen olan kategoriler haline geldiğini gösterdi.[38] Dil tarihinin başlangıcında eksiklikleri belirlemede sıradan vasıta olarak iş gören ses ikilemesinin, yavaş yavaş nasıl tamamlanmış bütün olarak verili olmayan, tersine, ayrı ayrı gruplara ve bireylere bölünen eksikliklerin canlı ifadesi olarak ortaya çıktığı, başka dil çevrelerinde de izlenebilir.[39] Fakat bununla, bu dilsel

144

[38] Gatschet, Grammar of the language (Contributions to North American Ethnology, Voll. II, P. 1, Washington 1890, s. 259 ff.); Gatschet'ın adlandırdığı şekliyle "*idea of severally or distubutrition*" üzerine daha geniş bilgi ilerde kısım III.

[39] Bu konuda özellikle Brockelmann'daki Sami dilleri çevresinden örneklere bkz.; Grundr. der vergl. Gramm. der semitischen Sprachen, Berlin 1908/13, II, 457 ff.

vasıtanın düşünsel işlerliği tamamen tükenmiş değildir. İkileme çokluk ve tekrarlama anlatımı için olduğu gibi, başka çeşitli ilişkilerin anlatımı, özellikle mekân ve nicelik ilişkilerinin anlatımı için de gerçekleşebilir. Scherer ikilemeyi, esas itibariyle üç temel fikrin ifadesine; güç, zaman ve mekân fikrinin ifadesine hizmet eden gramatik bir ilk form olarak gösterir.[40] Saf yoğun anlam, derecelendirme formunun teşkilindeki sıfatlarda, sonra genellikle yeniden nedensellik formuna geçen pekiştirme formlarının teşkilindeki fiilde temsil edildiği gibi, anlaşılması kolay bir geçiş içinde yinelemeli anlamdan gelişir.[41] Mesela farklı Amerikan yerli dillerinde, ikilenmiş fiil formu nasıl "gerçek olmayan" bir davranış tarzına işaret etmek için, davranışın sadece niyet ya da "tasarım"dan ibaret olduğunu, ama bilfiil tamamlanmadığını ifade etmek için kullanılmaktaysa, aynı şekilde bir davranışın ya da olayın çok ince modal farklılıkları da, yalın ses tekrarı aracılığıyla anlatılabilir.[42] Bütün bunlarda ikileme, çok önceden beri, nesnel bir varlığın sırf duyusal tasvirini ve sezdirilmesini arkasında barındırmaktadır. Bu, ikilemenin kullanımının kendine özgü bir çelişkisini de ortaya çıkarır ki, ikileme, bu çelişki sayesinde, farklı anlam kipliklerinin ifadesi ve taşıyıcısı olabildiği gibi, açık biçimde karşıt anlam kipliklerinin ifadesi ve taşıyıcısı da olabilmektedir. İkileme, kuvvetlendirici anlamın yanında, ara sıra tamamen karşıt, zayıflatıcı anlam da taşır; öyle ki o, sıfatta küçültme ve sınırlandırma formlarının oluşumu için de

[40] Scherer, Zur Gesch. der Deutschen Sprache, s.354 f.

[41] Öncelikle bu konudaki kanıtlar F. A. Pott'ın yazılarında bulunmaktadır. Doppelung (Reduplikation, Gemination) als eines der wichtigsten Bildungsmittel der Sprache (1862) (Dilin en önemli oluşum vasıtalarından biri olarak ikileme); Brandstetter'deki zengin içerikli malzemeye de bkz; Die Reduplikation in den indianischen, indonesischen und indogermanischen Sprachen (Endonezya, Hint-Avrupa ve Hint Dillerinde İkileme), Luzern, 1917.

[42] "İkileme isimlerin küçültme ekini ifade için kullanılır; bir eylemin yapılma biçiminin cereyan edişi ile ilgili fikirler verir; bir eylemin gerçekleştirilmesindeki gayreti gösterir. Bütün bu kullanım biçimlerinde, gerçekleşme olmaksızın, belli bir anlayışa yaklaşma üzerine temel fikre ulaştırır." (Fr. Boas, Kwakiutl, Handb. Of Amer. Ind. Lang. I, 444 f.; özellikle bkz. 526 f.)

kullanılır.[43] İkileme, bir eylemin zaman aşamasının belirlenişinde, geçmiş zamanın ifadesi olarak kullanıldığı gibi, aynı şekilde gelecek ya da şimdiki zamanın ifadesi olarak da kullanılabilir.[44] Bu noktada ikilemenin, sabit ve sınırlanmış bir tasarım içeriğini ifade etmediği; ikilemede daha ziyade belirli bir bakış ve kavrayış sisteminin ve adeta sağlam bir tasarım hareketinin belirleyici olduğu, en açık biçimde görülür. İkileme, niceliksel ifade alanından saf bağıntı belirlemeye geçtiğinde, onun saf formel işlerliği daha net biçimde ortaya çıkar. Bundan sonra o, kelimenin içeriksel anlamını değil, onun genel gramatik kategorisini belirler. Sırf kelime formu içinde açıkça gramatik kategori ortaya koyamayan dillerde bir kelime, bir gramer sınıfından bir diğerine, çoğunlukla ses ya da hecelerin ikilenişiyle yerleştirilir; mesela bir isimden bir fiile dönüştürülür.[45] Dil, saf taklit ya da "benzetme" ifadesinden hareket ettiğinde de, dilin bu ifade çevresini sürekli genişletmeye ve aşmaya nasıl çabaladığı, başka kategorilere de yerleştirilebilen bütün bu olgularda açıkça ortaya çıkar. Dil, fonetik işaretin çok anlamlı oluşunun eziyetini, gerçek üstünlük haline getirir. Çünkü bu çok anlamlılık, özellikle, işaretin sırf bireysel işaret olarak kalmasına izin vermez ve zihni somut "işaret etme" fonksiyonundan genel ve genel-geçerli "anlam" fonksiyonuna kesin bir adım atmaya zorlar. Genel-geçerli anlam fonksiyonu içinde dil, kendini bugüne kadar içinde ifade ettiği duyusal örtülerden adeta sıyrılır: Mimiksel ifade ya da benzerlik ifadesi, kendi başka türlülüğü içinde ve bu başka türlülük vasıtasıyla yeni ve derin bir zihinsel içeriğin taşıyıcısı haline gelen saf sembolik ifadeye boyun eğer.

---

[43] Bu konuda Güney dillerinden getirilen kanıtlar Codrington'da; The Melanesian languages, Oxford, 1885, s. 147; Ray, s. 356, 446; Amerika Kızılderili dilleri için bkz. mesela Boas, Handbook I, s. 526.

[44] Mesela Tagali dilinde fiil zamanının oluşturulmasında; (Humboldt, Kawi-Werk, II, 125 ff.)

[45] awaca'dan örnekler Humboldt'un Kawi-Werk eserinde (II, 86 f).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
GÖRSEL İFADE AŞAMASINDA DİL

I. Mekân ve mekânsal ilişkilerin ifadesi

Bilgi öğretisinde olduğu gibi, dil incelemesinde de duyusal olan 146
ile akılcı olanın alanları arasında, her ikisinin birbiri karşısında ayrılmış, kendilerine tam ve yeterli bir "gerçeklik" biçiminin tahsis edildiği sahalar olarak adlandırılmasını gerektirecek derecede keskin bir sınır çizgisi göstermek pek de mümkün değildir. Bilgi eleştirisi, içine doğrudan duyusal nitelik-belirlemesi yerleşmiş olan salt duyumlamanın, bütün düzen formları hariç bırakılırsa, hiçbir şekilde doğrudan bir deneyim "olgusu" olmadığını; tersine, daha ziyade yalnızca bir soyutlama ürünü olduğunu göstermiştir. Duyumlamanın maddesi, hiçbir zaman saf kendinde ve her biçim verme "öncesi"nde yoktur; bu madde, kendi ilk konumlanışı içinde bile bir zaman-mekân formu ilişkisine kapalıdır. Fakat bu ilk basit belirsiz işaret, bilginin sürekli gelişiminde belirginlik kazanır: Basit "bir arada olma imkânı" ve "arka arkaya olma imkanı" zamanın ve mekânın bütünü olarak, aynı zamanda somut ve genel bir yer düzeni olarak gelişir. Dilin, zihnin yansıması olarak, bu kökten süreci de herhangi bir şekilde yansıtması beklenebilir. Ve gerçekten, Kant'ın, görüsüz kavramların boş olduğu sözü, kavramların mantı-

kî belirlenişi için olduğu gibi dilsel işaret için de geçerlidir. Dilin en soyut oluşumları da, dilin ilk başta kökleştiği birincil seyir temeliyle ilişkisine çok açık biçimde işaret eder. Burada da, "anlam"ın alanı "duyusallığın" alanından kesin biçimde ayrılmaz; tersine her
147 ikisi yeniden en sıkı şekilde birbirine karışmış halde bulunur. Bundan dolayı, bilgi eleştirisinin bilginin inşasında zorunlu bir unsur, saf nesne kavramı gibi ben kavramının da bir şartı olarak gösterdiği "saf seyir"in dünyasına duyumlamanın dünyasından doğru atılacak adım, dilde kendi tam yeterli yansımasına sahiptir. Dilde de "seyir formları" vardır; bu formların inşasında, dilde hâkim olan düşünsel sentez sistemi görülür. Dil, sadece bu formların ortamında, yani zaman, mekân ve sayı fikirleri vasıtasıyla, kendi esas mantıkî işlerliğini; izlenimlerin biçimlenişini gerçekleştirebilir.

Her şeyden önce dilde, duyusal ve zihinsel ifadenin bu iç-içe-oluşunu tam olarak kanıtlayan, mekânsal seyirdir. Dilin zihinsel süreçlerin anlatımı için oluşturduğu en genel ifadelerde, mekânsal tasarımın mutlak yardımı doğrudan doğruya oldukça açık bir biçimde ortaya çıkar. En yüksek düzeyde gelişmiş dillerde dahi, zihinsel belirlemelerin mekânsal belirlemeler vasıtasıyla bu "mecazî" anlatımına rastlanır. Almanca'da bu ilişki, tasarlama ve anlama, kavrama, temellendirme ve münazara etme vs. ifadelerinde nasıl etkili biçimde görülürse[1], aynı şekilde bu ilişki hemen hemen aynı şekilde, sadece Hint-Avrupa dil ailesinde değil, tamamen bağımsız ve bu çevreye hayli uzak dillerde de tekrarlanır. Özellikle ilkel halkların dilleri, hareketler ve etkinliklerle ilgili bütün mekânsal belirlemeleri ve farklılıkları, adeta doğrudan resim yapar gibi ve mimiksel olarak çok açık ifade haline getirme bakımından üstündürler.

[1] "Kavramak, yalın kavrama olduğu gibi, sırf ellerle ve ayaklarla, el ve ayak parmaklarıyla dokunmak anlamına da gelir." (Grimm, Dtsvh. Wörterbuch Ii Sp. 1307). İfadenin mekânsal temel anlamı üzerine "değerlendirmeler" için bkz. Leibniz, Unvorgreifliche Gedanken betr. die Ausübung u. Verbesserung der teutschen Sprache, s.54; Nouv. Essais III, Kap. I.

Mesela, Amerikan yerli dilleri, herhangi bir genel gitme işaretini pek fazla tanımazlar; bu diller, aşağı doğru ve yukarı doğru gitmeyi ifade etmek ve ayrıca hareketin başka ve çeşitli ince ayrıntıları için, bu işaret yerine, başka özel ifadelere sahiptirler. Aynı şekilde hareketsizlik ifadesinde, belirli bir alanın içinde ve dışında veya üstünde ve altında, bir şeyin etrafında bulunma; suda, ormanda vs. bulunma tamamen ayrı olarak anlatılır. Dil burada, bizim fiilde ifade ettiğimiz farklılıkların büyük bir kısmını tam olarak göstermez ya da bunlara çok az yer verirken, bütün yer, durum ve uzaklık belirlemeleri, ilk başta yer anlamı taşıyan pekiştiriciler vasıtasıyla, her zaman en titiz şekilde gösterilir. Bu işaretlendirmenin uygulanışını sağlayan açıklık ve netlik, bu dilleri çok iyi tanıyanlar tarafından adeta açıkça dilin temel ilkesi ve gerçek karakteristik temel niteliği olarak görülür.[2] Crawfurd Malaya-Polinezya dilleri ile ilgili olarak, onlarda insan bedeninin farklı bölgelerinin çok net biçimde farklılaştığını; öyle ki, bir anatomist, ressam ya da heykeltıraşın bundan doğrudan yararlanabileceğini söyler. Mesela, Java dilinde, on farklı bulunma ve yirmi farklı oturma biçimi özel bir kelime vasıtasıyla ifade edilir.[3] Bizim kullandığımız "adam hastadır" şeklindeki bir cümle, farklı Amerikan dillerinde öyle ifade edilir ki, bu cümlede beyanın ilişkili olduğu öznenin, konuşandan ya da söz yöneltilmiş olandan az ya da çok uzaklıkta bulunup bulunmadığı, bu öznenin her iki özne tarafından görülebilir olup olmadığı anlatılır. Aynı şekilde çoğu kez hastanın yeri, konumu, mevkii yargı kelimesinin formu vasıtasıyla gösterilir.[4] Mekânsal özelliğin bu netliğinin

148

[2] Mesela Boas, Kwakiuti dili üzerine; "Konuşmacının sözünü ettiği bağıntıyla ilgili olarak, hem isim hem de fiillerde ifade edilen sözün kesinliği, dilin temel özelliklerinden biridir." (Handb. Of Amer. Ind. Lang. I, 445); Gatschet de aynı yargıya varır; Gramm. Of the Klamath language, özellikle s. 396 ff., 433 f., 460.

[3] Crawfurd, History of the İndian Archipelago II, s. 9, bkz. Codrington, Malenasian languages, s. 164 f. : Kendinden bahsedilen her şey ve herkes bir gelme ya da gitme eylemi içinde telakki edilir; bu durum ise bazı yer ilişkilerinde Avrupalı'ya göre bir bakımdan vasıtasız alışılmış bir şeydir.

[4] Bkz. Boas, Handbook, s. 43 ff.; 446.

karşısında bütün diğer belirlemeler geri planda kalır ya da onlar sadece yer belirlemelerinin aracılığıyla dolaylı olarak anlatılır. Bu durum, aynı şekilde zamansal, niteliksel ve modal farklılıklar için de geçerlidir. Böylece mesela, somut bir seyire dayalı davranışın amacı, daima davranışın yöneldiği mekânsal hedefle ve içinde bu hedefin izlenebildiği yönelişle çok yakın ilişki içinde bulunur. Buna göre, fiilin "gayesi" ya da "niyetliliği", yer işaretine gerçekten hizmet eden bir pekiştiricinin eklenmesiyle teşkil edilir.[5]

Bütün bunlarda, dilsel düşünmenin ortak, bilgi-eleştirel bakımdan çok önemli olan niteliği açığa çıkar. Kant, duyusal seyirde saf kavrama yetisi kavramlarının kullanımını mümkün kılmak için üçüncü bir şey; içinde duyusal seyir ve saf kavrama yetisi kavramlarının, kendinde olarak tümüyle benzemez-biçimli oldukları halde,
149 birbiri ile uzaklaşmak zorunda oldukları bir aracı talep eder ve bu uzlaştırmayı, bir yandan akılcı, diğer yandan duyusal olan "aşkın şema" içinde bulur. Bu bakımdan Kant'a göre şema salt imgeden ayrılır. "İmge üretici hayal gücünün empirik yetisinin bir üretimidir, duyusal kavramların şeması (mekândaki figürler olarak) *a priori* hayal gücünün bir üretimi ve adeta süslü maskarasıdır; bu nedenle de buna göre imgeler her şeyden önce mümkün olabilirler; fakat daima, işaret ettikleri şema sayesinde kavramlarla bağlanmak zorundadırlar ve kendinde şemayla tam olarak örtüşmezler."[6] Dil, imgeleri duyusal olarak kavranabilir ve temsil edilebilir kılmak için, bütün akılcı tasarımları ilişkilendirmek zorunda olduğu böyle bir "şema"ya, mekânsal içerikleri ve ilişkileri ifade eden adlara sahiptir. Dilin, içerik ve ilişkileri mekâna yansıtması ve mekân içinde benzer şekilde "kopya etmesi"yle, bütün düşünsel ve düşüncede

[5] Bunun için örnekler Westermann'da, Die Sudansprachen (Sudan Dilleri), s. 72; Die Gola-Sprache in Liberia (Liberya'daki Gola Dili), Hamburg 1921, s. 62.

[6] Krit d. r. Vern., (Saf Aklın Eleştiri), 2. baskı, s. 177 ff.

var olan ilişkiler dilbilimci için öncelikle kavranabilir olmuştur. Bir arada, yan-yana ve ayrı-olma ilişkilerinde, öncelikle en farklı niteliksel ilişkileri, bağlılıkları, karşıtlıkları anlatma vasıtası elde edilir.

Bu ilişki, dilde görülen ilk mekân kelimelerinin oluşumunda bile anlaşılabilir ve aydınlatılabilir. Mekân kelimeleri, tamamen doğrudan-duyusal alanda kök salar; fakat diğer taraftan onlar, kendisinden saf ilişki ifadelerinin ortaya çıktığı ilk nüve niteliğindedirler. Böylece, mekân kelimeleri, "aklî olan"a dönük oldukları kadar, aynı derecede "duyusal olan"a da dönüktürler. Çünkü onlar kaynakları itibariyle tamamen maddî karakterli oldukları zaman, öncelikle dilin kendine özgü form dünyası onların içinde gerçekten açılır. İlk unsura gelince; o, daha mekân kelimelerinin ses düzeyindeki oluşumunda meydana çıkar. Fakat henüz hiçbir şey "ifade etmeyen", kendi içinde hiçbir nesnel anlam içeriği taşımayan salt ünlemler bir yana bırakılırsa, kendisine "doğal sesler"in özelliğinin, burada ve orada, uzak ve yakın işareti olarak kullanılan kelimelerden çok daha kuvvetli basılabileceği herhangi bir kelime sınıfı, neredeyse hiç yoktur. Bu farklılıkları işaret etmeye yarayan gösterici nitelikteki pekiştiriciler, çoğu dillerde gösterdikleri oluşumda, hemen hemen tamamen doğrudan "ses mecazları"nın dolaylı etkisi olarak görülebilirler. Ses, bizzat farklı gösterme ve işaret etme şekillerinde sadece jestlerin kuvvetlendirilmesine yaradığı gibi, aynı şekilde kendi bütün özelliğine göre de burada henüz sessiz el-kol hareketlerinin alanından ortaya çıkmaz. Böylece kesin mekânsal belirlemeleri adlandırmakta en farklı dillerde kullanılan seslerin hemen hemen aynı sesler oldukları anlaşılır. Ünlülerin mekânsal uzaklık ifadesinde farklı derecelenmelerde ve derece belirlenişinde kullanılması dışında, tamamen belirli bir duyusal eğilimi içinde barındıran ünsüzler ve ünsüz grupları vardır. Çocuk dilinin ilk peltek sözcüklerinde bile, asıl "merkezcil" eğilimli ses grupları, "merkezkaç" eğilimli ses gruplarından net biçimde ayrılır. P ve b, t ve d gibi dışa doğru çıkarılan patlamalı ünsüzler, karşıt çabayı açığa vu-

rurlar; m ve n ise, açıkça içe doğru yönelim taşır. M ve n sesleri ile özne gösterilmeye çalışılır; diğerleri ile ise "dış dünya" ile ilişkiyi; burayı, geriyi ve ileriyi gösterme çabası vardır. M ve n sesleri yakalama, kuşatma ve kendine-katkıda-bulunma isteğini anlatan jestlere; diğerleri gösterme ve iterek uzaklaştırma jestlerine karşılık gelir. Bu ilk baştaki farkın açıklaması, dikkat çekici aynı-biçimliliktir ki, çocuk dilinin ilk "kelimeler"i bu aynı-biçimlilikle yeryüzüne yayılmıştır.[7] Ve eğer farklı dillerdeki işaret pekiştiricileri ve zamirler ilk kaynağına ve başlangıçtaki ses yapısına kadar geriye doğru izlenebilirse, aynı ses grupları gerçekten uyumlu ya da benzer fonksiyon içinde bulunur. Brugmann, Hint-Avrupa dillerinin başlangıçlarındaki işaret etme fiilinin üç formunu ayırır. Burada, "sen-durumu" içeriksel ve dilsel olarak "ben-durumu"nun karşısında bulunur; "sen-durumu"nun kendisi yeniden genel "o-durumu" formuna geçişi gerçekleştirir. Burada, yakına ve uzağa doğru bakış bu formda ilkin henüz hiçbir rol oynamazken, sen-durumu, kendi yönelimi vasıtasıyla ve bu yönelime uygun olan karakteristik ses -ki bu ses ilk Hint-Avrupa dillerinin işaret kökü *–to* ile ifade edilir- vasıtasıyla gösterilmiştir. Formun içinde, sadece, ben ile "karşı karşıya" oluş ve nesne olarak objeyle genel ilişki kesinleştirilir; sadece kendi bedeninin dışındaki çevre, ilk defa olarak formun içinde ortaya çıkarılır ve sınırlanır. Daha sonraki gelişim bu tümel çevrenin içinde, ayrı ayrı alanların, birbiri karşısında açıkça ayrılmalarına
151 yol açar.[8] Bu ve şu, burada ve orada, yakın ve uzak olan birbirinden ayrılır. Böylelikle, kendi zihinsel dizileri içinde sonsuz anlam taşıyan bir mekânsal seyir dünyasının düzenine, düşünülebilen en basit dilsel araç vasıtasıyla erişildi. İçine bütün diğer farklılaşmala-

[7] Daha geniş bilgi Wundt'ta; Völkerpsychologie I, 333ff. ve Clara ve William Stern'de, Die Kindersprache, s. 300 ff.

[8] Brugmann, Die Demonsrativpronomina der indogermanischen Sprachen (Hint-Avrupa Dillerinin İşaret Zamirleri), (Abh. der Kgl. Sachs. Gesellsch. Der Wissensch.; Philol.-histor. Klasse XXII). Lpz. 1904; bkz. Brugmann'ın Grundriss II, 2, s. 302 ff.

rın eklendiği ilk çerçeve oluştu. Öncelikle bizzat doğal seslerde sabitleştirilen gösterme fiilinin duyusal yön yanında, saf bir zihinsel yöne sahip olması, gösterme fiilinde, hayvanın da yetenekli olduğu salt duyumlama alanının dışına taşan yeni bir bağımsız bilinç enerjisinin damgasının bulunması, şimdiki zamanda da devam edince, böyle bir başarının salt "doğal sesler" grubuna uygun görülmesi tamamen anlaşılır hale gelir.[9]

Buna göre, doğrudan doğruya işaret zamirlerinin ortaya çıkışı konusunun, dil oluşumunun en farklı dil alanlarında benzer biçimde tekrarlanan ilk baştaki "temel düşünceler"ine ait olduğu açıktır. Gösterilen nesnenin uzaklığındaki ve konumundaki belirli farklılıkları, ünlü ya da ünsüz sesi değiştirerek ifade etme şeklindeki kullanıma her yerde rastlanır. Bu kullanımda, konuşanın yeri keskin bir ünlü vasıtasıyla işaret edilirken, tek heceli ünlü ise, çoğunlukla söz yöneltilmiş kişinin yerini, "orada" olanı ifade eder.[10] Ünsüz unsurlar vasıtasıyla işaret zamirlerinin oluşumuna gelince; bu sesler, neredeyse bütünüyle uzağı işaret etme rolünü üstlenen d ve t ya da k ve g, b ve p gruplarıdır. Hint-Avrupa, Sami ve Ural-Altay dilleri bu kullanımda apaçık bir uzlaşma göstermektedirler.[11] Bir işaret zamiri ayrı ayrı dillerde, konuşanın algı alanında bulunan şeyin işaret edilmesine yarar; hitap edilenin algı alanında bulunan şey için, başka bir zamir kullanılır; ya da konuşana yakın bulunan bir nesne 152
için bir form; konuşana ve hitap edilene aynı uzaklıkta bulunan bir

[9] Yukarıda s. 127

[10] Tahiti dilindeki gibi, Humboldt, Kawi-Werk II, s. 153; Afrika dilleri için bkz. Nama Dili ve Mande zencilerinin dilleri, Meinhof, Lehrb. Der Nama-Sprache, s. 61; Steinthal, Mande-Negersprachen, s. 82; Amerikan yerli dilleri için bkz. das Klamath, (Gatschet, Klamaht language, s. 538)

[11] Bu uyum özellikle, Brugmann'ın Hint-Avrupa dilleri ile ilgili ayrıntılı bilgileri ile, Brockelman ve Dillmann'ın Sami dil çevresi ile ilgili ayrıntılı bilgileri (Brockelmann, Grundriss I, s. 316 ff. ve Dillmann, Athiop. Gramınt. s. 94 ff.) karşı karşıya konulursa, açıkça ortaya çıkar; Ural-Altay dilleri için bkz. özellikle H. Winkler, Das Uralaltaische und seine Gruppen, s. 26 ff.

nesne için başka form; şu anda burada hazır bulunmayan bir nesne için ise üçüncü bir form kullanılır.[12]

Böylece mekânsal yerlerin ve mekânsal uzaklıkların yeterince ayrılması, dil için de ilk hareket noktasını teşkil eder ki, dil bu başlangıç noktasından hareketle nesnel gerçekliği inşa yönüne, nesnelerin belirlenişine doğru gelişir. Bir yandan ben, sen ve o'nun, diğer yandan fiziksel nesne-çevrelerinin içeriklerinin ayrımlaşması yerlerin ayrımlaşmasına dayanır. Genel bilgi eleştirisi, nesnelleştirme fiili ve "tasarımın nesneyle ilişkisi" için, mekânsal konumlama ve mekânsal ayırma eyleminin vazgeçilmez bir ön şart olduğunu öğretir. Bu çekirdek düşüncedir ve Kant, bu düşünce zemininden hareketle, empirik-psikolojik bir idealizm olarak "idealizmin çürütülmesi"ne zemin hazırlamıştır. Sırf mekânsal seyir formu bile, zorunlu olarak bir nesnel varoluşa, mekân "içindeki" bir gerçek olan şeye işaret etme niteliği taşır. Empirik ben tasarımının dayandığı karşıt konumlama, "içteki" ve "dıştaki"nin karşıt konumlanışı, sadece ben ile empirik bir nesnenin eş zamanlı yerleştirilmesiyle mümkün olabilir: Çünkü ben, nesnenin gerçek durumlarının değişimini sadece bir sürekli olanla, mekânla ve mekândaki bir kalıcı-olanla ilişkilendirerek bu değişimin bilincinde olabilir. "Söz konusu olan, yalnızca, bütün zaman belirlemelerini, sadece dışsal ilişkilerdeki değişim (hareket) vasıtasıyla, mekân içinde varolanla ilgili olarak, (mesela yeryüzünün nesneleri açısından güneşin hareketine

[12] Çoğu Amerikan yerli dillerinde, görülebilen ve görülemeyen nesnelerin adlandırılmasındaki farklılık, çok kesin şekilde görülür. (Bkz. özellikle Kwakiutl, Ponca ve Eskimo dilleri üzerine ayrıntılı bilgiler Boas'da, Handbook s. 41 f., 445 ff., 945 ff. ve Gatschet Klamath language, s. 538). Bantu dilleri üç farklı form içinde işaret zamirlerine sahiptir. Bu formlardan biri, gösterilenin konuşana çok yakın olduğunu; diğeri, gösterilenin daha önceden bilindiğini ve bu yüzden konuşanın görme ve düşünce çevresine girmiş olduğunu; üçüncüsü ise, onun konuşandan çok uzak olduğunu ya da yeterince görülemediğini ifade eder. (Meinhof, Bantugrammat., s. 39 f.). Güney dilleri için bkz. mesela Humboldt'un Tagal dili üzerine verdiği bilgiler. (W. VI, I, 312 f.)

göre) tasarlayabilmemiz değildir; böyle olduğu takdirde fikir olarak bir töz kavramı altına yerleştirebildiğimiz şeylerin hiç birine, salt maddeden başka hiçbir kalıcı şeye sahip olmayız. ...Tasarım içindeki kendi ben'imin bilinci, asla seyir değildir; tersine, düşünen bir öznenin kendiliğindenliğinden-etkinliğinin salt bir akılcı tasarımıdır. Bundan dolayı, bu ben, iç duyudaki zaman belirlenişine kalıcı olarak hizmet edebilecek en ufak seyir yüklemine de sahip değildir."[13] Bu Kantçı temel kanıtlama ilkesi, burada mekânın özel fonksiyonunun, tözün ve onun empirik-nesnesel kullanımının genel fonksiyonu için zorunlu bir vasıta ve taşıyıcı olarak gösterilebilmesinden ibarettir. Öncelikle, mekân ve töz fonksiyonunun karşılıklı birbiri-içinde kavranmasıyla, nesnelerin bağımsız bir cisimleşmesi, bir "doğa" düşüncesi bizim için biçimlenir. Bir içerik mekânsal olarak belirlenerek ve kesin sınır konumlamaları vasıtasıyla mekânın farklılaşmamış bütünlüğünden ortaya çıkarılarak, öncelikle kendi gerçek varlık yapısını kazanır: İçeriğe bağımsız "varoluş" formunu ilkönce "belirleme" ve ayırma, *ex-sistere** fiili verir. Bu mantıkî şey-durumu, dilin inşasında, yer ve zaman işaretinin somutlaşmasının, "nesne" kategorisini dilsel olarak net biçimde açığa çıkarmak için vasıta olarak hizmet eden konumda olduğu noktada kendini gösterir. Bu süreç, farklı yöndeki dil gelişimlerinde izlenebilir. Hint-Avrupa dillerinde bulunan eril ve cinssizdeki yalın hal son eklerinin, belirli işaret pekiştiricilerinden ortaya çıkmış oldukları kabulü isabetli ise,[14] o zaman burada yer işareti, yalın halin karakteristik fonksiyonunu, yalın halin "özne-çekimi" olarak konumunu ifade etmek için bir vasıta olarak kullanılmıştır. Özne çekimine öncelikle belirli bir yersel özellik, mekânsal bir belirlenim ek-

153

[13] Krit. d. rein. Vernunft, 2. bs., s. 277 f.

* Ortaya çıkmak, hasıl olmak

[14] Bkz. Brugmann, Grundriss II, 2, 475. Buna göre işaret zamiri so (eski: sa) ile nominativ -s özdeştir ve cinssizdeki -m muhtemelen aynı şekilde uzağı işaret eden bir ek dayanır. (Almanca'da cinssiz artıkel *das*, dativde *dem* olmaktadır. Çev.)

lenerek, o, davranışın "taşıyıcısı"na dönüşebilir. Daha önemlisi ise, her iki unsurun bu iç-içe-oluşu, mekân ve töz kategorileri arasındaki bu zihinsel karşılıklı etkileşim, adeta bu karşılıklı belirlemeden doğmuş gibi görünen kendine özgü bir dilsel üründe ortaya çıkar. Dilde belirli tanım harfi** kullanımı oluştuğunda, bu tanım harfinin kaynağı açıkça, mekânsal tasarımın alanına ait olurken, tanım harfinin amacının, töz tasarımının belirgin biçimde ortaya çıkışında mevcut olduğu görülür. Belirli-tanım harfi göreli geç bir dilsel oluşum olduğu için, bu geçiş çoğunlukla bu tanım harfinde doğrudan açık şekilde oluşabilir. Tanım harfinin oluşması ve yayılması, Hint-Avrupa dillerinde tarihsel olarak daha ayrıntılı şekilde izlenebilir. Tanım harfi burada, sadece eski Hintçe'de, eski İran dilinde ve Latince'de değil, aynı zamanda eski Grek dilinde, özellikle Homer'in kullandığı dilde de vardır: İlk önce Atina nesri tanım harfini kurala uygun kullanır. Cermen dilinde de belirli-tanım harfinin kullanımı ilk önce kural olarak Orta-Yüksek Almanca döneminde kesin şekilde ortaya çıkmıştır. Slav dilleri soyut bir tanım harfini tamamen tutarlı kullanımla geliştirmemiştir.[15] Benzer ilişkiler Sami dilleri çevresinde de görülür. Bu dil çevresinde tanım harfi genel bir kullanıma sahiptir ama, bu çevredeki Etiyopyaca gibi bu konuda eski bir aşamada takılıp kalmış olan tek tek dillerde hiçbir tanım harfi kullanımı yoktur.[16] Fakat bu kullanımın bilfiil var olduğu yerde de tanım harfi, yalın bir ayırma olarak işaret zamirlerinin çerçevesinden, açıkça öğrenilebilir. Belirli-tanım harfi "O-durumu"nun formundan ortaya çıkar. Tanım harfinin ilişkilendiği nesne, tanım

154

** Bu ifadeyle, Almanca'da der, die, das şeklinde örneğini gördüğümüz artıkel kastedilmektedir. (Çev.)

15 Bkz. özellikle Grimm'in Alman Grameri'ndeki "Artıkel" ile ilgili kısma, (I, 366 f); Slav dilleri için Miklosich, Vgl. Grammat. der slawischen Sprachen (Slav Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri), IV, 125.

16 Dilmann, Grammatik der ahhiop. Sprache (Etiyopya Dili Grameri), s. 333 ff., Brockelmann, Grundriss I, 466.

harfi vasıtasıyla, "dışarda" ve "orada" bulunan olarak, "ben" ve "burada"nın yersel olarak ayrılmışlığıyla karakterize edilir.[17]

Tanım harfinin bu oluşum-tarihinden, onun töz tasarımının ifadesine hizmet etmenin dışındaki kendi genel dilsel fonksiyonuna, doğrudan değil sadece bir dizi aracılardan hareketle eriştiği açıkça anlaşılır. Tanım harfindeki "isimleştirme" gücü, öncelikle aşamalı olarak oluşur. İlkel halkların dillerinde, tamamen belirli-tanım harfi anlamında kullanılan gerçek işaret zamirleri bulunur. Fakat bu kullanım, "isim nitelikli" kelimeler sınıfıyla tek anlamlı olarak ilişkilenmemiş haldedir. Ewe'lerde, ilişkili olduğu kelimenin arkasına konulan tanım harfi, sadece isimlerden sonra değil, aynı zamanda zamirlerden, zarf ve bağlaçlardan sonra da gelir.[18] Ve tanım harfi gerçek-"nesnesel" tasarımda, şey-adının çevresinde tutunduğunda, tanım harfinin kendi içinde taşıdığı "nesnelleştirme" ifadesinin, özel anlamlardan hareketle, derece derece geliştiği daha açık biçimde izlenebilir. Tanım harfinin kullanımını ne kadar geniş biçimde izleyebilirsek, bu kullanım o kadar "somut" biçimde ortaya çıkar. Burada biz evrensel bir tanım harfi formu yerine, özel nesnelerin ve nesne çevrelerinin niteliğine göre değişen tanım harfi biçimlerini bulmaktayız. Tanım harfinin dilsel ve düşünsel olarak hizmet ettiği genel fonksiyon, burada, henüz içeriklerin özelliğinden çözülmemiştir ve içeriklerde de uygulanır. Endonezya dillerinde nesne ile ilgili tanım harfinin yanında, gerçek bir kişisel tanım harfi de kullanılır. Bu tanım harfi, birey ya da kabile adlarının veya akraba adlarının önünde de, onları herhangi bir şekilde daha ayrıntılı nitelendirmek için değil, yalnızca kişi adları, yani özel isimler olarak karakterize etmek için bulunur.[19] Ponca-Yerlileri'nin di-

155

[17] Bkz. Brugmann, Grundriss II, 2, 315.

[18] Ayrıntılı bilgi Westermann'da, Gramm. der Ewe-Sprache, s. 61.

[19] Codrington, Melanes. languages, s. 108 ff.; bkz. özellikle Brandstetter, Der Artikel des Indonesischen verglichen mit dem des Indogermanischen (Endonezya Dillerindeki Artikel ve Hint-Avrupa Dillerindeki Artikelle Karşılaştırılması), Lpz. 1913.

li, cansız nesneler için kullanılan "tanım harfleri" ile canlı nesneler için kullanılanlar arasında kesin bir ayırım yapar. Canlı bir varlık için tanım harfinin kullanımında onun yerleştirilip yerleştirilmediği, durup durmadığı veya hareket edip etmediği tam olarak ayrılırken, mesela düz ve yuvarlak nesneler, dağınık objeler ya da gruplar ve cansız nesneler için kullanılan tanım harfleri arasından çok özel bir tanım harfi alır.[20] Somali dilindeki kesin yapılar ise, çok özel dikkat çekici ve öğretici biçimde, asıl olarak tanım harfine uygun olan somut-görsel temel anlam gösterir. Somali dili –a, –i, ve –o ile sona eren ünlülerle bir diğerinden ayrılan üç tanım harfi formuna sahiptir. Bu noktada bir ya da diğer formun kullanımında belirleyici olan şey, üzerinde konuşulan kişinin ya da eşyanın, konuşan özneyle mekânsal ilişkisidir. –a ile biten tanım harfi öznenin doğrudan yakınında bulunan, özne tarafından görülebilir olan ve gerçekten de öznenin görebildiği eşya ya da bir kişiye işaret eder; –i ile sona eren tanım harfi öznenin herhangi bir şekilde bildiği, fakat özne için şimdiki zamanda bilfiil canlı şekilde bulunmayan bir içeriğe işaret ederken, –o ile biten tanım harfi ise, özneden az ya da çok uzak olan, fakat çoğu durumlarda konuşanın görüşü içinde olan bir kişi ya da eşyayla ilişkilidir.[21] Burada genel "tözselleştirme" formunun, tanım harfinde ifade edilen "şey"in oluşumuna bağlı
156 kaldığı; bu formun, mekânsal bildirme fonksiyonundan çıktığı ve tamamen bu fonksiyon içinde bağlanıp kalmış, farklı işaret biçimlerinin ve onların değişimlerinin kalıbına dökülmüş olduğu; en sonunda göreli geç bir durum içinde saf töz kategorisinin özel mekânsal seyir formlarından çözülüşünün gerçekleştiği, çok somut biçimde kavranır.

[20] Boas ve Swanton, Siuan (Handb. of Americ. Ind. lang. I, 939 ff.)

[21] Bu konu ile ilgili ayrıntılar Maria v. Tiling'de, Die vokale des bestimmten Artikels im Somali, Zeitschr. Für Kolonialsprachen IX, 132 ff.

Ayrıca, bir dilin, ilk defa kesin şekilde oluşmuş mekânsal ayırımlardan genel mekân belirlemelerine ve işaretlerine ulaşmak için tutup gittiği yol izlenmeye çalışıldığında, bu sürecin gidiş yönünün, içten dışa doğru oluşunun doğrulandığı görülür. "Mekândaki bölgelerin ayrılması", konuşanın kendisinin bulunduğu noktadan başlar ve buradan, durum belirlemeleri sisteminin ve cisimleşmesinin, nesnel bütünün düzenlenişi için, yoğunlaşarak yayılan dairelere doğru genişler. Yer farklılıkları, en baştan, belirli maddî farklılıklarla sıkıca bağlanır ve bu farklılıklarının başlangıç noktası olarak her türlü yer belirlemelerine hizmet eden şey, özellikle, gerçek beden organlarının bağıntı halkalarının ayrılığıdır. İnsanın kendi bedeninin genel görüntüsü bir kez biçimlendikten ve insan, kendi bedenini kendi içinde bütünleşmiş ve düzenlenmiş organizma olarak kavradıktan sonra, beden, adeta dünyanın bütününü inşa ederken insana yol gösteren model olarak kullanılır. Burada insan, her ilerlemede her zaman yeniden geriye çekildiği ve ilişkilendiği temel bir düzenleme-zeminine sahiptir ki, buna göre o, bu ilerleyişe dilsel olarak işaret etmeye yarayan adları da, söz konusu zeminden alır.

Gerçekte mekânsal ilişkilerin ifadesinin yeniden en sıkı biçimde belirli madde kelimelerine -ki insan bedeninin ayrı ayrı organlarının adı olan kelimeler, bu madde kelimeleri arasında yeniden ilk sırayı alırlar- bağlanmış olması, çok ayrıntılı gözlenen bir durumdur. İç ve dış, ön ve arka, yukarı ve aşağı kendi adını, insan bedeninin bütününde belirli bir duygusal dayanağa bağlanarak kazanır. Yüksek seviyede gelişmiş diller mekânsal ilişki ifadesi için edat veya son-ek kullanma eğilimindedirler; buna karşılık, ilkel halkların dillerinde neredeyse bütünüyle, ya bizzat beden parçalarının ismi olan ya da açıkça bu parçalara dayanan yalın hal ifadesine rastlanır. Steinthal'e göre, Mande zencilerinin dillerinde "yukarı", ense kelimesiyle, "içte olma" karın kelimesiyle vs. ifade edilirken, "arka" için sırt ya da kaba et anlamına gelen bağımsız bir ad, "ön" için göz

157

anlamına gelen bir kelime kullanılarak, bizim edatlı kavramlarımız "çok maddî" şekillerde ifade edilir.[22] Diğer Afrika dillerinde ve ayrıca daha güneydeki dillerde, aynı fonksiyon için yüz ve sırt gibi, baş ve ağız, uyluk ve kalça gibi kelimeler kullanılır.[23] Ve bu kullanım ilk bakışta belki özel bir "ilkel" işaret biçimi olarak görülebilir ama, elbette bu işaret biçiminin, daha ileri dil oluşumu aşamalarında kendi benzerine ve karşı-tablosuna sahip olduğu görülür.[24] Diğer taraftan şüphesiz dil, yalnızca insan bedeninin organları ve uzuvları için kullanılan isimleri böyle "mekân adı" olarak kullanmaya takılıp kalmış değildir; tersine dil, bu adlandırma ilkesini kesin biçimde belirleyerek, bu ilkenin genel bir kullanımına doğru ilerler. "Arka"nın adı *sırt* gibi bir kelimeyle değil, "*iz*" gibi bir kelimeyle; "aşağı"nın adı *toprak* veya *yeryüzü* gibi bir kelimeyle; "yukarı"nın adı ise hava gibi bir kelimeyle ifade edilebilir.[25] O halde ad, şimdi artık yalnızca gerçek bedenin çevresinden çıkarılmaz; fakat dilin yer ilişkilerinin anlatımında uyduğu sistem, aynı sistem olarak kalmıştır. Mekânsal bağıntıların ifadesine, somut bir mekânsal nesne tasarımı egemendir. Bu, mekânsal ilişki kelimelerinin çoğu Ural-Altay dillerinde geçirdiği oluşumda çok açık biçimde ortaya çıkar: Burada da üst kısım ya da zirve, alt kısım, iz, orta, daire

[22] Steinthal, Mande-Negersprachen, s. 245 ff.

[23] Bkz Westermann, Sudansprachen, s. 53 ff; Gola-Sprache, s. 36 f.; Reinisch, Die Nuba-Sprache, Wien, 1879, s. 123 ff.; Südseesprachen için bkz. H. C. v.d. Gabelentz, Die malenes. Sprachen, s. 158, 230 ff., Sidney H. Ray, The Melanesian Possessives and a Study in Method (Americ. Anthropologist XXI, 352 ff.)

[24] Gerçek edatları geliştirmiş olan Mısır dilinde ilk başta edatların yalın niteliği, onların iyelik ekleriyle bağlandıkları noktada daha açık görülür. Bu "edatlar"ın analizi burada da doğrudan, çok çeşitli beden parçalarının adlarına dayanır. (Bkz. Erman, Agypt. Grammat. Berlin, 1911, s.231, 238 f.; Koptische Grammaik, Berlin, 1904, s. 173 ff. Sami dillerindeki edatların ilk baştaki yalın hal nitelikleri için bkz. özellikle Brockelmann, Grundriss I, 494 ff.

[25] Mesela kısmen özel, kısmen genel "yer adları"nın yeterli mevcudiyetini Ewe'ler geliştirmiştir. Bkz. Westermann'ın Ewe-Grammatik (Ewe Grameri), s. 52 ff.

gibi tamamen yalın hal ifadeleri, *yukarı* ve *aşağı*, *ön* ve *arka*, *etrafında dönme* vs.nin adı için kullanılan ifadelerdir.[26]

158 Ve dil bizzat saf düşünsel ilişkilerin ifadesinde büyük özgürlüğe ve soyut açıklığa eriştiğinde, adın ilk başta kendisinden hareket ettiği eski mekânsal ve böylelikle dolaylı duyusal-maddî temel anlam, çoğunlukla apaçık ışıldar. Hint-Avrupa dillerinde "edatlar"ın en baştan bağımsız kelimeler olmak zorunda kalmaları, bu cümleden olarak edatların fiil gövdeleriyle birlikte konumlanmalarında bu fiil gövdelerine tamamıyla gevşek bağlanmış görünmeleriyle; öyle ki, mesela fiillerdeki "e" ön eki ve ikilemenin bu türlü bileşik kelimelerde edat ve fiil formu arasında ortaya çıkmasıyla açık hale gelir.[27] Başka Hint-Avrupa dillerinin, mesela Slav dilinin gelişimi, yeni "bileşik" edatların -ki onlardaki maddî anlam, ya dil bilincinin kendisinde canlı olarak bulunur ya da dil tarihi merkezli bakışla doğrudan görülebilir- daima nasıl oluştuğunu gösterir.[28] Genel olarak, Hint-Avrupa dillerindeki isim çekim formlarının öteden beri dıştaki mekânsal-zamansal veya diğer görsel belirlemelerin anlatımına hizmet ettikleri ve bu formların, buradan aşamalı olarak daha sonraki kendi "soyut" anlamlarını kazanmış oldukları görülür. Vasıta hali (-le), ilk başta mekânsal eşlik etme fikrinin, eşlik edici ve değiştirici durum fikrine geçmesiyle bir davranışın temelinin ya da vasıtasının bildirimine dönüşen birlikte-çekim halidir. Mekânsal "nereden"den, nedensel "ne yüzden" düşüncesi; "nereye"den genel amaç ve hedef düşüncesi gelişir.[29] Elbette yersel çekim-formu te-

---

[26] Yakutça'dan örnekler Boethlingk'de, s. 391; Japonca'dan örnekler Hoffmann'da, Japanische Sprachlehre, Leiden, 1877, s. 188ff; Heinrich Winkler'de de, Der ural-altaische Sprachstamm, Berlin 1909, s. 147 ff. vardır.

[27] G. Curtius, Das Verbum in der griechischen Sprache I, 136.

[28] Ayrıntılı bilgi Miklosich, Verg. Grammat. der slaw. Sprachen, IV, 196. Diğer çekimli dillerde, mesela Sami dillerinde böyle yeni olgular genel olarak görülür. Bkz. mesela Brockelmann'ın Grundriss II'deki, Sami dillerinde beden parçalarının isimlerinden geliştirilmiş olan "yeni edatlar"ın listesine, s. 421 ff.

[29] Bu konuda ayrıntılı bilgi Brugmann'da; Grundriss II, 464 ff., 473, 518 ve ayrıca Delbrück'de, Vergl. Syntax der indogerman. Spr. I, 188.

orisi, bu nitelikteki derin-düşünme vasıtasıyla temellendirilmeye ve ona destek bulunmaya çalışıldığı gibi, onun verileri aynı zamanda dil-tarihi nitelikli temellerden ve ayrıca genel bilgi teorisi nitelikli
159 kapsamlı düşüncelerden temin edilmiştir. Eğer düşünmenin gelişmesi gibi dilin tüm gelişmesinin görselden, "somut-hayat dolu olan"dan soyut olana doğru gitmesi gerektiğine ve böylelikle bütün çekim-belirlemelerinin ilk baştaki-yersel niteliğinin adeta a priori gösterilebileceğine işaret edilseydi[30], o zaman bu kanıta, seyir kavramının haksız şekilde belirli bir tek alanla, mekânsal seyir alanıyla daraltılmış olması iddiasıyla itiraz edilebilirdi. Sadece mekândaki hareket değil, aynı zamanda galibiyet ve yenilgi veya etkileme ve etkilenmiş olma gibi başka çeşitli dinamik ilişkiler de, doğrudan görsel olarak ifade edilmiş olurdu.[31] Delbrück tarafından dile getirilmiş olan bu itiraz ise, elbette -en azından burada sergilenen form içinde- savunulamaz. Çünkü Hume'un nedensellik kavramı analizinden itibaren, bizim "etkileme"nin oluşumu olarak adlandırdığımız şeyin, duyusal etki ve doğrudan seyir ifade etmediği, şüphe götürmez bir şeydir. Sebep ve sonuç arasındaki ilişkiyle ilgili olarak bize şu anda "verilmiş" olan şeylerin hepsi, belirli yersel ve zamansal ilişkilerin kesinleştirilişine, yan-yana ve arka-arkaya oluş ilişkilerine karışıp gider. Mekânsal olanın asla nesnelerin bütün duyusal-görsel özelliklerini tüketmediği şeklindeki mekânsal görüşe karşı çıkan Wundt da, elbette bu görüşü, mekânsal özellikleri bütün diğer özelliklerden karakteristik şekilde doğrudan doğruya üstün görerek, yeniden zirveden indirir. Çünkü sadece mekânsal ilişkiler yalnızca kendisi için bir seyir içeriğini oluşturabilirlerken, bütün diğer ilişkiler aynı zamanda daima mekânsal nitelik taşımaktadırlar.[32] Bununla dilin, muhtemelen baştan itibaren aynı ilişkileri me-

[30] Whitney, General considerations on the European case-system, Transact. Of the Americ. Philol. Assoc. XIII (1888), s. 88 ff.

[31] Delbrück, Grundfragen der Sprachforschung (Dil Araştırmasının Temel Soruları), Strassb., 1901, s. 130 ff.

[32] Wundt, a. a. O., II, 79 ff.

kânsal ile bağlantısından çözerek ve bu mekânsal ilişkiyi adeta "sona" erdirerek, saf akılcı ilişkilerin ifadesine doğru gelişebildiği ortaya çıkar. Çekimli olarak adlandırdığımız dillerin hazır eklem yapısı içinde, elbette temel isim çekim formlarının hepsinde, formların gerçekten hizmet ettikleri belirli bir mantıkî-gramatik fonksiyon da her zaman görülebilir. Eylemin taşıyıcısı yalın hal vasıtasıyla; eğer davranışın nesnesi kısmen ya da tamamen eyleme konu olursa, eylemin nesnesi belirtme hali (*akkusativ*) ya da ilgi hali (*genitiv*) vasıtasıyla gösterilir. Ve bizzat dar anlamda yer ismi çekimlerinde eğer özel-mekansal anlam yanında, isim kavramının fiil kavramına bağlı olduğunu gösteren genel bir ilişki ifade edilirse, mekâna ilişkin isim çekimleri bu şemaya yerleştirilebilir.[33] Fakat buradan bakıldığında eğer mantıkî-gramatik anlam, mekânsal-görsel anlamın karşısında kolayca πqότεqον ιη φύσει (daha önce doğasında bulunan) olarak ortaya çıkabiliyorsa, o zaman diğer taraftan dil tarihi nitelikli düşünceler gibi bilgi-eleştirisi nitelikli düşünceler, zorunlu olarak dil tarihi-nitelikli düşüncelerdeki gerçek πqότεqον πqός ημάς (daha önceden karşısında bulunanı) tanımaya sevk eder. Aslında "çekim formları"nın oluşumunda gerçekten verimlilik kaynağı olan diller ne kadar çok dikkate alınırsa, gramatik-mantıkî anlamın karşısında mekânsal anlamın üstünlüğü de, o kadar kuvvetli bir biçimde kendini gösterir. Amerikan yerli dillerinin yanında[34], özellikle Ural-Altay dilleri, bu açıdan bütün diğer dillerin başında bulunmaktadır. Fakat bu dil ailesi, üç "gerçek-gramatik" çekimin oluşması durumuna gelmediler; öyle ki, Hint-Avrupa dil-

160

[33] Bkz. Delbrück'te Hint-Avrupa dillerindeki isim çekimleri görüşünün anlatımı, Vergl. Syntax I (Karşılaştırmalı Sözdizimi), 181 ff.

[34] Amerikan yerli dillerinde "isim çekiminin ortaya çıkışı" üzerine mesela Thalbitzer'ın (Boas'ın Handbook I eserinin içinde, s. 1017 ff.) özetlediği Eskimo dilindeki bileşik kelimeler; burada bir allativ (tümleme), ablativ (ayrılma), lokativ (bulunma), prosekutiv (izleme) ve diğerleri ayrılır. Gatschet'ın Klamath-Dili Grameri bir "inmesiv" ve "adessiv" (etkilenme ve etkileme), bir "direktiv" ve "prosekutiv" (yönelime ve izleme); ayrıca hepsi özel bir yersel isim çekim son eki vasıtasıyla ifade haline gelen başka kelimelerin mevcudiyetini ayırmaktadır. (s. 479 ff., 489)

lerinde yalın hal, belirtme ve ilgi haliyle ifade edilmiş olan ilişkiler, burada, yalnızca bağıntı vasıtasıyla anlatılır. Özne-çekimi olarak gerçek bir yalın hal (*nominativ*) eksiktir; ilgi hali de, ya tamamen formel olmayan bir ifade bulur, ya da yersel mevcudiyetten başka hiçbir şeyi işaret etmeyen saf bir "etkileme formu" (*adessiv-form*) ile anlatılır. Burada saf mekânsal belirlemeler için kullanılan ifadeler ise hızla çoğalmıştır. Bu şekildeki yer adları yanında, bir hareketin yönü için ya da bir şeyin yeri için kullanılan özel adlarda büyük çeşitlilik ve açıklık bulunur. Tümleme ve etkileme (*allativ* ve *adessiv*), etkilenme ve dolaylama/sebeplilik (*innesiv* ve *illativ*), dönüşlülük (translativ), yükleme ve yükseltme (*delativ* ve *sublativ*) çekimleri bu şekilde oluşur; bu isim çekimleri vasıtasıyla nesnenin içindeki sükûnet, nesnedeki varlık, nesnenin içine uzanmak, nesne-
161 den ortaya çıkmak vs. anlatılır.[35] Burada temelde bulunan zihinsel davranışı Fr. Müller şöyle tasvir eder: "Bu diller nesnede basitçe takılıp kalmaz; şöyle söylemek mümkün ki, onlar, nesnenin içine nüfuz ederler ve nesnenin içini dışı haline, nesnenin yukarısını aşağısı haline getirirler. Üç ilişkinin birleştirilmesi vasıtasıyla; sükûnet, nesneye yaklaşan ya da nesneden uzaklaşan hareket, iç ve dış ve bazı dillerdeki yukarı kategorileri vasıtasıyla çekim formlarının miktarı oluşur ki, bu formlar bakımından dilimizde tamamen duygu eksiktir ve bu formları biz, bundan dolayı, upuygun şekilde ifade edecek durumda değiliz."[36] Çekim ilişkileri üzerine çok etkili ifadenin, henüz salt duyusal ifade olarak kalmadığının delili olarak, mekânsal ilişkilerin tam titizlikle ayrımlaşmasında, henüz tamamen isim-nitelikli madde kelimelerinin ifade edilişi gösterilir.

[35] Bu konuda zengin içerikli materyal H. Winkler'da bulunmaktadır; Das Uralaltaische und seine Gruppen (özellikle s. 10 ff) ve Uralaltaische Völker und Sprachen (Ural-Altay Halkları ve Dilleri) eserinin, Berlin, 1884, s. 171 ff., "Hint-Avrupa ve Ural-Altay Dillerinde İsim Çekimi" kısmında; bkz. Grundzel'e de, Vergl. Grammat. der altaischen Sprachen, s. 49 ff.

[36] Fr. Müller, Grundriss II, 2, 204.

Elbette yönün ve yön farklılıklarının ifadesi dilde daima duyusal olarak oluşabildiği halde, bu ifade, bir yerde varlığını sürdürme ve salt varlık ifadesi karşısında, daima yeni bir zihinsel unsuru kendi içinde taşır. Birçok dilde mekân adı gibi mekân fiili de, bizim edatlar vasıtasıyla ifade ettiğimiz ilişkilerin işaret edilmesine yarar. Bu kullanımı, Kawi-Werk eserinde, Jawa dilinden örneklerle açıkça anlaşılır hale getiren Humboldt, bir davranışın ifadesi, her maddesel karışımı salt bir şey kelimesi vasıtasıyla işaret etme durumundan daha serbest anlam taşıdığı için, mekân isminin kullanımıyla karşılaştırıldığında, davranış ifadesinde çok ince bir dil anlamının kendini belli ediyor gibi göründüğünü ekler.[37] Gerçekte burada, daima hareketsiz bir şeyliğin uygun olduğu isimsel ifadenin aksine, mekân ilişkileri adeta akıcı şekilde oluşmaya başlar. Henüz tamamen görsel nitelikteki bir hareket ifadesi, gelecekteki saf düşünsel bağıntı ifadesini önceden hazırlar. Belirleme burada çoğunlukla gerçek bedene tekrar bağlanır; fakat şimdi artık bedenin tek tek parçaları değil, onun hareketleri; adeta artık bedenin salt maddî varlığı değil eylemi, dilin dayanağı olmuştur. Dil tarihindeki temeller de ayrı dillerde -ki bu dillerde mekân isimleri yanında mekân fiilleri de ortaya çıkar- mekân isimlerinin eskiye dayandığını, mekân fiillerinin ise göreli geç oluşum gösterdiğini doğrular.[38] Bu noktada, ilk olarak hareketin "anlam"ının farklılığı; bir yerden ve bu yere doğru olan hareketin farklılığı, fiilin seçimi ve içeriksel anlamıyla ifade edilir. Daha sonra bu fiil zayıflamış formda, hareketin yönünü ve vasıtasını işaret etmekte kullanılan son ekler biçiminde ortaya çıkar. Amerika yerlilerinin dilleri böyle son ekler vasıtasıyla, hareketin belirli bir mekânın içinde ya da dışında, özellikle içinde veya dışında gerçekleşip gerçekleşmediğini, yine hareketin denizde ya da kıyıda olup olmadığını ya da hava veya su ile yapılıp yapılmadığını, hareketin karadan sahile ya da sahilden karaya, yangın

[37] Humboldt, Kawi-Werk II, 164 ff., 341.

[38] Melanezya dilleri için bkz. Codrington, Melanes. Languages, s. 158

yerinden eve ya da evden yangın yerine doğru gerçekleşip gerçekleşmediğini ifade etme özelliği kazanır.[39] Hareketin zaman noktası ve başlangıç noktası ve yine hareketin gerçekleşme aracı ve biçimi vasıtasıyla ifade edilmiş olan bütün bu farklılıkların mevcudiyetinden ise, her şeyden önce, gitgide adlandırma işleminin merkez noktasına yerleşen belirli bir karşıtlık belirir. Hareketlerin anlatımına yarayan doğal, kesin anlamda "mutlak" koordinasyon sistemi, dilde, konuşanın ve kendisine söz yöneltilenin yerini açıkça göstermektedir. Böylece, konuşandan söz yöneltilene doğru özel bir hareketin ya da söz yöneltilenden konuşana ya da nihayet konuşandan üçüncü, söz yöneltilmemiş kişi ya da eşyaya doğru bir hareketin gerçekleşip gerçekleşmediği, tam ve net biçimde ayrılır.[40] Dil, herhangi bir duyusal şeye ya da "ben" ve "sen"e bağlanarak ifade edilen bu tür somut ayrımlardan daha sonra genel ve "soyut" işaretleri geliştirmek için, bu ayrımlara dayanır. Mümkün hareketlerin bütününü, sağlam temel mekân noktalarına göre, özellikle temel gökyüzü yönlerine göre ayıran belirli yön-sonekleri sınıfı ve şeması
163 oluşabilir.[41] Farklı dillerde, genellikle sükûnet ve yön ifadelerini karşı karşıya yerleştirip sınırlama biçiminde, çok farklı yollar tutulabildiği görülür. Vurgu, sükunet ve yön ifadesi arasında çok çeşitli şekillerde bölüştürülebilir: Eğer saf "nesnesel" tipteki, daha önce söz edilmiş olan yalın formdaki dil tipleri, yer adlarını hareket adlarından, sükunet ifadesini yöneliş ifadesinden üstün tutacaklarsa, o zaman fiilli dil tiplerinde genel olarak karşıt ilişki egemen olacaktır. Burada belki, sükûnet ifadesinin yönelim ifadesinden daha ön-

[39] Apaçi dilinden örnekler Goddard'da, Haida'dan örnekler Swanton'da, Tsimshian'dan örnekler Boas'da (Handbook of Americ. Ind. lang. I, 112 ff., 244 ff., 300 ff.)

[40] Bu konudaki örnekler, özellikle ifade formlarının bu farklılığına ilk önce işaret etmiş olan Humboldt'ta mevcuttur. (Über die Verwandschaft der Ortsadverbien mir dem Pronomen W. VI, 1, 311 ff.) (Zamirlerle Yer Zarflarının Akrabalığı Üzerine); bkz. Fr. Müller'e de, Reise der österr. Fregatte Novara III, 312.

[41] Mesela böyle soneklerin bir listesi P.W.Schmidt'de, Die Mon-Khmervölker ein Bindeglied zwischen Völkern Zentralasiens und Austronesiens, Braunschweig 1906, s. 57.

ce olduğunu kesin hale getiren, buna karşılık ise, sükûnet ifadesini de fiilli olarak oluşturan diller aracılı bir konumlama taşır. Mesela, Sudan dillerinde iç ve dış, yukarı ve aşağı gibi mekân ilişkilerinin ifadesi için, tamamen, bizzat bir yerde kısa süreli durmayı işaret eden bir fiili kendi içinde taşıyan mekân adları kullanılır. Bu "yer fiili" her zaman, belirli bir yerde kendinden önce olmuş olan bir etkinliği ifade etmek için kullanılır.[42] Etkinliğin kendisinin düşünülüşü, adeta salt yersel varoluşun düşünülüşünden ayrılamamış gibidir; etkinliğin düşünülmesi, adeta yersel varoluş düşüncesi içinde tutuklu kalmıştır.[43] Fakat diğer taraftan, bu varoluş da, bir yerde salt varolma da, o yerde bulunan öznenin etkin bir davranışı şeklinde ortaya çıkar. Burada da, temel dil düşünüşünün, mekânın "olgusallığı" içinde varlığını nasıl sürdürdüğü; dil, saf etkinliğin ve hareketin anlatımına geçer geçmez, onun zorunlu olarak bu gerçekliğin dışına nasıl sürüklendiği görülür. Derin düşünme ne kadar enerjik biçimde saf etkinliğe dönerse ve etkinlik kendi özelliği içinde ne kadar net biçimde kavranırsa, nihayetinde mekânın saf nesnesel, tözsel birliği de o kadar çok dinamik-fonksiyonel birlik olarak biçimlenmeli; mekânın kendisi adeta hareket yönlerinin bütünü olarak inşa edilmelidir. Bu nedenle burada, bizim bugüne kadar esaslı biçimde nesnel açıdan izlemiş olduğumuz tasarım dünyasının inşasında yeni bir faktör işin içine girer. Bundan böyle dil oluşumunun bu tek-alanında, her zihinsel form için geçerli olan genel yasanın

164

[42] "O tarla üzerinde çalışıyor" şeklindeki bir cümle bu dillerde "yer ve sükunet fiili"nin kullanımı vasıtasıyla "bir yerde varlığı" ifade eden; mesela "o çalışıyor, tarlanın içindedir" formu gibi ifade edilir; "çocuklar cadde üzerinde oynuyor" gibi bir cümle kelime kelime "çocuklar oynuyorlar, onlar cadde yüzeyindedirler" şeklinde tercüme edilir. Westermann, Die Sudan sprachen, s. 51 ff.

[43] Bizim kendi amacına ve sonucuna göre işaret ettiğimiz bir hareket, Sudan ve Bantu dillerinde ve ayrıca Sami dillerinin büyük bir kısmında, kendi başlangıcına ve kendi yersel başlangıç noktasına göre gösterilir. Örnekler Meinhof'ta, Die Sprachen der Hamiten, s. 20; Anm. Über analoge Erscheinungen in den Südseesprachen (Güney Dillerinde Benzer Olgular Üzerine), Conrington, Melanes languages, s. 159 f.

doğruluğu onaylanır; buna göre, dilin içeriği ve işlerliği, nesnesel bir varolanın basit kopyasından değil, "ben" ve "gerçeklik" arasında, "öznel" ve "nesnel" alanlar arasında yeni bir ilişki, kendine özgü bir bağıntı oluşturulmasından ibarettir. Bu karşılıklı, ilişki sayesinde dilde, "dışa doğru giden yol", aynı zamanda "içe doğru giden yol" haline gelir. Dış dünyanın temaşasının dilde kazandığı apaçık kesinlik içinde, öncelikle içteki seyir de gerçek açılıma erişir: Dil için, doğrudan doğruya mekân kelimelerinin oluşması, *ben*in ve onun başka öznelere karşı sınırlanışının işaret edildiği ortam haline gelir.

Bu bağlam en eski mekân ilişkileri tabakasında bile açıkça görülebilir. Hemen hemen bütün dillerde, şahıs zamirlerinin adlandırılması için başlangıç noktasını oluşturmuş olan şey, mekân işaretleri olmuştur. Mekân işaretleri ile şahıs zamirlerinin bağlantısı, doğrudan dil-tarihsel açıdan o kadar dardır ki, onlardan bazılarını "önceki" ya da "sonraki" olarak ayırmamız, temel ve türetilmiş olanları seçmemiz oldukça güçtür. Humboldt, "Bazı Dillerdeki Zamirlerle Yer Zarflarının Akrabalığı Üzerine" adlı makalesinde, şahıs zamirlerinin adlandırılmasının genellikle yersel anlama ve kaynağa dayandığına kanıt getirmeyi denemekteyken, modern dil araştırması, bir çok dilde bulunan işaret zamirlerinin karakteristik olarak üçe ayrılışını, çoğunlukla kişilerin "ben", "sen" ve "o" şeklinde, asıl ve doğal bir üçe ayrılışına dayandırmak suretiyle, ilişkiyi tersine çevirme eğilimindedir. Fakat şahıs ve işaret zamirlerinin ilk baştaki şahıs ve mekân adlarının tüm içyapısına çok yakın biçimde kullanıldığı ve onların adeta dilsel düşünmenin aynı tabakasına ait oldukları her durumda, bu oluşsal sorunun en sonunda nasıl kesinleştirildiği görülür. Ben, sen ve o'nun karşıtlığı gibi, burada, şurada ve orada'nın karşıtlığının ortaya çıktığı yarı-mimiksel, yarı-dil-
165 sel işaret etme fiili ve temel "durum" formları vardır. G. v.d. Gabelentz şöyle söyler: "Burada, her zaman benim bulunduğum yerdir

ve burada olan şeydir; ben bunu, şurada ve orada olan şeyin aksine olan olarak adlandırıyorum. Böylece hic, iste, ille=meus, tuus, ejus kelimelerinin Latince kullanımı, aynı şekilde Çincede iki şahıs zamirinin bağlaçlarla yersel ve zamansal yakınlık ve benzerlik örtüşmesi açıklanır."[44] Önemli bir makalede Humboldt, aynı ilişkiyi, Malezya dillerinde, Japoncada ve Ermenicede göstermiştir. Hint-Avrupa dillerinin tüm gelişiminde, üçüncü şahıs zamirinin, karşılık geldiği işaret zamirinden, kendi formu gereğince ayrılamadığı görülür. Nasıl Fransızca il, Latince "ille"ye dayanıyorsa, aynı şekilde Gotça is (=yeni yüksek Almanca er) Latince is'e karşılık gelir; ve Hint-Avrupa dillerindeki ben-sen zamirlerinin de işaret zamirleriyle etimolojik ilişkisi apaçıktır.[45] Sami ve Altay dilleri çevresinde[46], ayrıca Kuzey Amerika ve Avustralya yerli dillerinde, buna tam uyan ilişkiler bulunmaktadır.[47] Avustralya yerli dilleri ise, daha yüksek boyutu işaret eden nitelik gösterir. Güney Avustralya'daki ayrı ayrı yerli dilleri ile ilgili olarak, bu dillerin üçüncü bir kişinin herhangi bir davranışını bildirmeleri durumunda, bu davranışın hem nesnesine hem de öznesine mekânsal-niteleyen bir ayırıcı özellik yapıştırdıkları bildirilir. Mesela, bir adamın bir köpeği bir sopa ile dövdüğü söylenecekse, cümle öyle ifade edilir ki; kurulan cümle "orada önde"ki adamın "orada arkada"ki köpeği şu ya da bu silahla dövdüğü anlamına gelir.[48] Burada "bu" ya da "o"ya ait, baş-

[44] G.v.d. Gabelentz, Die Sprachwissenschaft, s. 230 f.

[45] Ayrıntılı bilgi Brugmann'da, Demonsrativpronomen, s. 30 ff., 71 f., 129 f. ve Grundriss II, s. 307 ff., 381 ff.

[46] Sami Dilleri Çevresi için Brockelmann, Grundriss I, 296 ff., ayrıca Kurzgefasste vergl. Grammat. der semit. Sprache (Sami Dillerinin Karşılaştırmalı Gramerinin Kısa Özeti), Berlin, 1908, s. 142 ff.; Dillmann, Athiop. Grammat. (Etiyopyaca Grameri), s. 98; Altay Dilleri için mesela Grunzel, vergl. Grammat. der altaischen Spr. (Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri), s. 55 ff.

[47] Bkz. Gatschet, Klamath language, s. 536 f., Matthews, s. 151.

[48] Matthews, Languages of the Bungadity Tribe in South Australia (J. and Proc. of the Roy Soc. of N. S. Wales XXXVII (1903), s. 61)

ka kelimelerle ifade edilmiş hiçbir soyut ve genel ayırıcı işaret olmayıp, tersine, bunu ifade etmeye yarayan kelimenin çözülüp ayrılamayacağı belirli bir gösterici fonetik jestle bu kelimenin karışması vardır. Bazı dillerde üçüncü şahıs zamirine karşılık gelen bir ifade eksik olmakla birlikte, bu diller sözü edilen bireyi, tamamen belirli bir durumda, yani oturan, duran, bulunan veya giden ya da gelen olarak anlatan ifadelere sahiptirler ve bu durumda da temelde aynı ilişki bulunur. İçinde böyle ayrılmaların özellikle oluştuğu Çerkez dili, üçüncü kişi için kullanılan tek bir şahıs zamiri yerine dokuz tane üçüncü şahıs zamirine sahiptir.[49] Başka diller ikinci ve üçüncü şahıstaki gibi birinci şahısta, onların görülebilir olup olmadıklarını ayırırlar ve bu durumların hepsi için özel bir zamir kullanırlar.[50] Mekânsal uzaklık ve durum farklılıklarının yanında, genellikle zamansal şimdiki-zaman ve şimdiki zaman-olmayan da özel bir zamir formu vasıtasıyla ifade edilir; ayrıca başka nitelikteki işaretler de yersel ve zamansal işaretlere yakınlaşabilir.[51] Görüldüğü gibi, bütün bu durumlarda, dilin, üçüncü şahsın "zihinsel" olarak farklılığını anlatmak için sahip olduğu ifadelere, ilk olarak doğrudan-duyusal, özellikle de mekânsal bir nüanslandırma denk gelir. Hoffmann'a göre, Japoncada, gerçek "merkez nokta" anlamına gelen bir yer zarfından, "ben"in ifadesi için kullanılan bir kelime; "şurada" ve "orada" anlamına gelen başka bir kelimeden, "o"yu ifade etmek için kullanılan bir kelime oluşturulmuştur.[52] Bu nitelikteki olgularda doğrudan, dilin adeta duyusal-zihinsel bir çevreyi nasıl konuşanın çevresinde gösterdiği ve "ben"i onun merkezine, "sen" ve "o"yu ise, dış çevreye nasıl yerleştirdiği görülür. Önceden

166

[49] Humboldt, Über den Düalis (W. VI, 1, 23); Fr. Müller, Grundriss II, 1, 224 f.
[50] Boas, Kwakiutl (Handbook I, 527 ff.)
[51] Goddard, Hupa (Handb. I, 117); Boas, Chinook (Handb. I, 574, 617 ff.)
[52] Hoffmann, Japanische Sprachlehre, s. 85 ff.

nesne dünyasının inşasında izlediğimiz kendine özgü mekân "şematizmi", burada karşıt yönde kanıtlanır ve öncelikle mekân tasarımının kendisi de bu ikili fonksiyon içinde dilin bütününde kendi eksiksiz gelişmişliğini kazanır.

II. Zaman bildirimi

Dil, zamansal ilişkileri tam olarak ayırmak ve adlandırmak için, mekân belirlemelerinin ve mekân işaretlerinin oluşturulmasından daha karmaşık ve daha güç olan önemli bir görevi gerçekleştirmelidir. Bilgi teorisinden hareketle uygulanmaya çalışılan zamansal ve mekânsal form düzenlenişi dil tarafından doğrulanmaz. Burada, daha ziyade, genelde düşünmenin ve özelde dilsel düşünmenin, zaman tasarımının inşasında ve zaman yönleri ile zaman aşamalarının ayrılışında gerçekleştirmesi gereken şeyin, başka bir nitelik ve adeta daha yüksek bir boyut taşıyan bir belirleme olduğu açıkça görülür. Çünkü, "burada" ve "orada", zamanın tek tek anlarında; şimdide, önceki ve sonraki zaman durumunda olandan daha yalın ve daha doğrudan şekilde görsel bir birlik halinde birlikte kavranabilir. Bu durum, yani *an*ların bilince, hiçbir zaman nesnel seyrin eşyaları gibi eşzamanlı ve "hep beraber" verilmiş olmamaları, zaman unsurları olarak bu unsurların karakteristiğidir. Mekânsal seyir içinde kendiliğinden bir bütüne bağlanıyor gibi görünen bölümler, birlikler burada dışarıda bırakılır: Bir belirlemenin varlığı, diğerinin varolmaması ve *vice versa** anlamına gelir. Bundan dolayı, zaman tasarımının içeriği hiçbir zaman doğrudan seyirde kesinleşmiş değildir; zaman tasarımında, birleştirici ve ayırıcı, analitik ve sentetik düşünmenin kesin payı mekân tasarımında var olandan daha kuvvetli ölçüde görülür. Zaman unsurları, sadece bilincin onları hemen yaşayıp geride bırakması ve bu geçişte onları birbirinden ayırması

* Çok yönlü olmasından dolayı

şeklinde var oldukları için, sonuçta bu "*ayırma*", geride bırakma fiili zaman kavramının kendisinin karakteristik formuna dâhildir. Bununla ise, bizim arka-arkaya olma, yani zamanın varlığı olarak işaret ettiğimiz "varlık", tümüyle başka bir düşünce aşamasına yerleştirilmiş, sırf yersel belirli varoluş olarak ortaya çıkar. Dil bu aşamaya doğrudan erişemez; tersine, burada da aynı iç yasaya, kendisinin tüm oluşumuna ve ilerleyişine egemen olan yasaya bağlıdır. Dil kendine açılan her yeni anlam çerçevesi için yeni bir ifade vasıtası oluşturmaz; tersine, dilin gücü işte belirli bir verili malzemeyi farklı şekillerde biçimlendirmeye, bu malzemeyi içeriksel olarak değiştirmeksizin, başka bir görevin hizmetine vermeye ve böylelikle malzemeye yeni bir zihinsel form damgalamaya muktedir olmasından ibarettir.

İlk baştaki mekân kelimelerinin oluşturulmasında dilin izlediği yöntem incelendiğinde, onun bu noktada tamamen en basit vasıtaları nasıl kullandığı görülmektedir. Duyusal olandan düşünsel olana dönüştürme, burada, öyle aşamalı başarılır ki, bu dönüştürme başlangıçta, zihinsel genel-durumun kesin bir değişimi olarak görü-
168 lemez. Mekândaki yön karşıtlıkları ve yersel karşıtlıklar için kullanılan işaretler, sınırlı bir duyusal malzemeden; seslilerin tonlarındaki farklılıktan ve tek tek sessizlerin ve sessiz gruplarının özel sessel ve duygusal özelliğinden biçimlendirilir. Eğer biz, dilin kendi asıl zaman pekiştiricilerini kazanma durumunu incelersek, aynı süreci yeni bir koldan dilin gelişiminde de görürüz. Duyusal-doğal duygu sesleri ile en basit mekân kelimeleri arasındaki sınırlar, baştan sona akışkan sınırlar olarak görüldüğü gibi, aynı şekilde, yer ve zaman belirlemelerini kuşatan dilsel etkinlik alanları arasında da aynı süreklilikte ve fark edilmesi güç geçiş görülür. Modern kültür dillerimizde bile yer ve zaman belirlemeleri ayrılmaz bir birlik teşkil ederler. Bu dillerde, aynı kelimenin, zamansal ilişkilerin olduğu gibi mekânsal ilişkilerin ifadesinde de kullanılması, çok sıradan bir

durumdur. Bu tür bir ilişki ile ilgili zengin kanıtları, çoğu durumda zaman tasarımının ifadesi için bundan başka bir oluşturma vasıtasına sahip değil gibi görünen ilkel halkların dilleri sunar. Sırf yer zarfı olan kelimeler, zamansal anlamda da aynı şekilde kullanılırlar; öyle ki, mesela "burada" için kullanılan kelime "şimdi" için kullanılan kelimeyle, "orada" için kullanılan kelime önce ve sonra için kullanılan kelimeyle birleşir.[53] Mekânsal ve zamansal yakınlık ve uzaklığın nesnel olarak birbirini gerektirmesi, mekânsal olarak uzak bölgede gerçekleşen şeyin, bu şeyden bahsedildiği an içinde zamansal olarak da geçmiş ve geride kalmış bir şey olmasıyla açıklanmaya çalışıldı. Fakat açıktır ki, bu noktada bu türlü bilfiil ve gerçek ilişkiler, saf düşüncede var olan ilişkilerden daha az söz konusudur; yine bu noktada göreli ayrımlaşmamış ve mekân ile zaman formunun özel farklarına henüz daha duyarlı olmayan bir bilinç aşaması söz konusudur. İlkel halkların dillerinde, oldukça karmaşık zamansal ilişkiler -ki gelişmiş kültür dilleri bu ilişkiler için gerçek ifadeler oluşturmuşlardır- de, genellikle en ilkel mekânsal ifade-vasıtalarıyla gösterilir.[54]

Bu maddî bağlantı mevcut olduğu sürece, zaman formunun kendine özgülüğü de dilde saf biçimde ortaya çıkamaz. Zamanın içyapı ilişkileri de şimdi istemsiz olarak mekânın içyapı ilişkilerine dönüşür. Mekândaki "burada" ve "orada" için sadece basit bir uzaklık ilişkisi mevcuttur; yani zamanda, bir noktadan diğerine geçişte, tercih edilmiş herhangi bir yön yokken, mekânda basitçe birbirinden ayrı oluş, iki mekân noktasının basit ayrılığı vardır. Mekânın

169

[53] Bu konu ile ilgili Klamath-dilinden örnekler Gatschet'de (s. 582 f.) ve Melanezya dillerinden örnekler Codrington'da (s. 164 ff.)

[54] Sudan dilleri, bir öznenin bir eylem içinde *kavradığı* durumu, gerçekte genellikle bu eylemin *içinde* bulunma anlamına gelen bir yapı vasıtasıyla ifade eder. Fakat bu "içteki" de çoğunlukla tamamen maddî şekilde işaret edildiği için, "ben gitmekteyim" şeklindeki bir cümle için "*ben gitmenin içindeyim, ben gitmenin göbeğindeyim*" gibi kullanımlar ortaya çıkar. Westermann, Sudansprachen, s. 65; Gola-Sprache, s. 37, 43, 61.

unsurları olarak burada ve orada noktaları "bir-arada varlık imkânı"na sahiptir ve birbirlerine adeta mukavemet eder. "Orada", basit bir hareketle "burada"ya dönüştürülebilir ve orada, böyle bir burada olmakla ortadan kalktıktan sonra, karşıt hareket vasıtasıyla tekrar kendi önceki formuna getirilebilir. Bunun aksine zaman ise, kendi tek tek unsurlarının karşılıklı uzaklaşmasının ve birbirinden ayrılmasının yanında, belirli bir biricik ve tekrarlanmama anlamı taşır. Geçmişten geleceğe ya da gelecekten geçmişe giden yön tamamen kendine özgü bir özelliktir. Böyle olmakla birlikte, bilinç, henüz isteyerek mekânsal seyir çerçevesinde direndiğinde ve zamansal belirlemeleri, sadece mekânsal benzerlikler vasıtasıyla kavrayabildiği ve işaret edebildiği kadarıyla kavradığında, zamansal yönlerin bu özelliği de şimdilik karanlıkta kalmak zorundadır. Mekândaki gibi burada da, diğer şeylerin hepsinin dayandırıldığı yakınlık ve uzaklık farkı vardır. Kavranan ve net ifade haline getirilen biricik asıl ayırım, "şimdi" ile şimdi-olmayan arasındaki, doğrudan şimdiki zaman noktası ile bu noktanın "dışında" bulunan şey arasındaki ayırımdır. Halbuki bu nokta, elbette gerçek basit matematiksel nokta olarak düşünülemez; tersine, onun için belirli bir yayılım uygun olur. Matematiksel soyutlama olarak değil, fiziksel şimdi olarak şimdi, ögesel bir yaşantı birliği olarak bir *an*ın bütünü haline getirilebilecek içeriklerin, doğrudan zamansal bir birlik olarak görülebilecek toplamını kuşatır. Şimdi, sırf düşünülmüş sınır noktası, öncekini sonrakinden ayıran nokta olmayıp, bizzat kendi içinde değişmez, doğrudan hatırlamadan, somut hatıradan daha geniş zenginlik taşıyan süreye sahiptir. Bu birincil zaman fikri formu bakımından, bilincin toplamı ve onun içerikleri adeta iki etkinlik
170 çevresine ayrılır. Birinin içinde "şimdiki zaman"ın ışığı tarafından meydana getirilen ve ışıtılan aydınlanma, diğerinde karanlık çevre vardır; fakat bu iki temel aşama arasında her türlü aracılık ve geçiş, her türlü ince ayrım ve tonlama eksiktir.

Tam gelişmiş bilinç, özellikle bilimsel bilgi bilinci, bu basit "şimdi" ve "şimdi-olmayan"ın karşıtlığında varlığını sürdürmesiyle değil, karşıtlığı en zengin mantıkî gelişme haline getirmesiyle karakterize edilir. Buradan, bilinçte tamamen uyumlu ve her unsura kendi tam yerini tahsis eden bir düzen vasıtasıyla kuşatılmış olan zaman aşamalarının var olduğu sonucu çıkar. Bilgi eleştirisi nitelikli analiz, bu düzenin ne duyumlama vasıtasıyla "verilmiş" olduğunu, ne de doğrudan seyirden oluşturulabileceğini gösterir. Bilinçteki bu düzen, daha ziyade kavrama yetisinin, özellikle nedensel çıkarımın ve sonuç çıkarmanın bir eseridir. Sırf arka-arkaya olup bitenin temaşası, neden ve sonuç kategorisi ile olgudaki birlikli bir zaman düzeni düşüncesi haline getirilir. Ayrı ayrı zaman noktalarının basit farklılığı, öncelikle bu noktalar arasındaki karşılıklı bir dinamik bağımlılık kavramı haline dönüştürülmelidir; saf seyir formu olarak zaman, zaman düşüncesi gelişemeden ve pekişemeden ve doğrudan zaman duygusu, bilginin bir şartı ve bir bilgi içeriği kavramı olarak sistematik zaman kavramına geçmeden önce, nedensel yargılama fonksiyonuyla doldurulmalıdır. Modern fiziğin gelişimi, birinden diğerine giden yolun ne kadar uzak olduğunu ve hangi güçlüklerden ve paradokslardan geçtiğini çok açık biçimde göz önüne koymuştur. Kant üç farklı mümkün zaman ilişkisini konumlama ve eşzamanlı varlık ve arka arkaya geliş, sürekli varolma kurgusundaki akılcı temeli ve şartı, karşılıklı etkileme ve nedensellik, tözsellik önermeleri olarak adlandırılan üç sentetik temel önermede ve "deneyimin benzerlikleri"nde gördü. Fizikteki genel rölativite teorisi yönünde ilerleme ve zaman kavramının bu teoride yaşadığı dönüşüm, bu göreli yalın ve Newton mekaniğinin temel formunu kopyalayan zaman şemasının yerine, bilgi eleştirisi bakımından da karmaşık olan belirlemelerin getirilmesi gerektiğini gösterdi.[55] Zaman duygusundan zaman kavramına geçişte genel olarak üç

[55] Ayrıntılar "Zur Einstein'schen Relativitatstheorie" yazımda, Berlin, 1921.

farklı aşama; zaman bilincinin dilde bulduğu yansıma için kesin an-
171 lam taşıyan üç aşama ayrılabilir. İlk aşamada bilinç, yalnızca, kendi kendinde hiçbir sürekli ayrımlaşma yaşamamış olan "şimdi" ve "şimdi-olmayan" nesnenin egemenliği altındadır. İkinci aşamada belirli zamansal "formlar" birbiri karşısında ayrılmaya başlar; tamamlanan davranış tamamlanmayandan, süren fiil geçip gitmiş fiilden ayrılmaya başlar; öyle ki, zamansal hareket-biçimlerinin belirgin farkı, -en sonunda soyut düzen kavramı olarak bağıntılı-zaman-kavramı kazanılana ve farklı zaman aşamaları kendi karşıtlığı ve kendi karşılıklı sınırlanmışlığı içinde açıkça ortaya çıkana kadar- apaçık hale gelir.

Mekân bağıntılarında olduğu gibi, zaman bağıntılarıyla ilgili olarak da, bu bağıntıların bilinçte hemen ilişkiler olarak gerçekleşmemesi; tersine onların saf ilişki niteliğinin sadece başka belirlemelerle, özellikle şey-niteliği ve özellik-niteliğiyle karışarak ve perdelenerek ortaya çıkması söz konusudur. Mekânsal belirlemeler, şeylerin ayrılmasına vasıta olan diğer duyusal niteliklerin karşısında kesin belirleyici işaretlere sahip olduklarında, elbette nitelikler olarak, işaretlerle aynı aşamada bulunurlar. "Burada" ve "orada" kendisinden söz edilen nesneye, sadece herhangi bir "bu" ve "o" şeklinde yapışır. Bütün mekân formu işaretleri, kendi kaynaklarını belirli cisimsel işaretlerden almak zorundadır. Bu kavrayış mekândan zamana taşınarak, burada da zamansal anlam farklılıkları ilk olarak saf özellik-farklılıkları olarak ortaya çıkar. Bu noktada bu farklılıkların yalnızca fiilde değil, isimlerde de ortaya çıkmaları özellikle karakteristiktir. Gelişmiş kültür dillerimizde uygulanmış olan incelemelere göre, esasen zaman belirlemesi, bir olay ya da etkinlik ifadesini kendi içinde taşıyan konuşma parçalarına siner. Zamanın anlamı ve onun kendi içinde kapsadığı ilişkilerin çeşitliliği sadece değişim olgusunda sabitleştirilebilir ve kavranabilir. Değişimin kendisinden ortaya çıktığı belirli bir durumun ifadesi ya da bizzat oluş fiilinin işareti olarak fiil, zamansal belirle-

melerin gerçek ve biricik taşıyıcısı olarak ortaya çıkar: "Fiil/eylem" κατ ἐξοχην (seçkin konum) olmuş gibi görünür. Humboldt bile bu ilişkiyi, zaman ve fiil tasarımının doğası ve özgülüğünden hareketle göstermeyi denedi. Humboldt'a göre, fiil, enerjik bir nitelemenin (salt bir niteliksel belirlemenin değil) varlık vasıtasıyla özetlenmesidir. Enerjik nitelemede eylem durumları, varlıkta zaman durumları bulunmaktadır.[56] Fakat Kawi-Werk'e girişte yer alan bu genel bakış yanında, elbette eserin kendisinde de, bu ilişkiyi bütün dillerin aynı açıklıkta şekillendirmediklerine işaret edilmektedir. Biz zamanın ilişkisini, sadece fiille bağlantı içinde çekimin bölümü olarak düşünmeyi sürdürürken, mesela Malezya dilleri öyle bir kullanım geliştirmiştir ki, bu kullanım sadece, bu dillerin zaman ilişkisini isme bağlamasıyla açıklanabilir.[57] Bu kullanım, dilde yersel ilişkileri ayırmak için oluşturulmuş olan vasıtalar doğrudan zamansal belirlemeleri ayırmak için de kullanıldığında, çok açık biçimde ortaya çıkar. Somali dili, belirli-tanım harfi ünlülerinde daha önce sözü edilen ayrımlaşmayı, sadece mekânsal durum ve konumlama farklılıklarını değil, aynı zamanda zamansal farklılıkları da anlatmak için kullanır. Burada zamanla ilgili tasarımların gelişmesi ve adlandırılması, yer tasarımlarının gelişmesi ve adlandırılmasına paralel gider. Tasarımlarımız için zamansal bir belirleme bakımından çok yetersiz olan saf yalın hal, mesela "savaş" ya da "adam" kelimeleri gibi, üç tanım harfi ünlüsü sayesinde kesin bir zamansal göstergeyle donatılabilir. –a ünlüsü zamansal olarak şu anda olan şeyin işaret edilmesine yarar; –o ünlüsü, zaman olarak hazır bulunmayanı, varolmak bakımından aralarında hiçbir fark olmayan gelecek ve yakın geçmiş zaman için varlığı söz konusu olanı gösterir. Bu farklılığa dayanarak, davranışın ifadesinde, onun bitmiş olup ol-

172

[56] Humboldt, Einleit. zum Kawi-Werk (W. VII, 1, 223)
[57] Kawi-Werk II, 286.

madığı veya daha yeni bitip bitmediği; anlık olup olmadığı veya uzun ya da kısa süreyi kapsayıp kapsamadığı, dolaylı şekilde de olsa net biçimde ayrılır.[58] Eğer başka bir açıdan, zamansal yönlerin özgülüğü bilinci henüz tam olarak gelişmediği ölçüde, yer ve zaman duyumunun birbiri içine aktığı görülmeseydi, isme vurulmuş olan böyle bir saf zaman unsuru damgası, kolayca net ve saflaşmış özel bir zaman duyumunun kanıtı olarak kavranabilirdi. Burada ve orada'nın içeriği gibi şimdi ve şimdi-olmayan'ın içeriği de açıkça
173 birbirinden ayrılıp gider; fakat geçmişin ve geleceğin karşıtlığı tamamen bu ayrılığın arkasına çekilir ve böylelikle, saf zaman formunun ve onun özelliğinin bilinci için kesinleşmiş olan unsur, kendi gelişimi içinde arka plana itilir.

Çocuktaki dil gelişimi bir yandan öncelikle zaman zarflarının oluşumunun gerçekten mekân zarflarından daha geç gerçekleştiğini ve diğer taraftan "bugün", "dün" ve "yarın" gibi ifadelerin başlangıçta net bir sınırlanmış zamansal anlama sahip olmadıklarını gösterir. "Bugün" genellikle şimdiki zamanın, "dün" ve "yarın" geçmiş ve gelecek zamanın ifadesidir. Böylelikle, gerçi belirli zamansal nitelikler ayrılır ama, bir niceliksel ölçüye, bir zaman uzaklığı ölçüsüne erişilmez.[59] Geriye doğru bir adım daha atmamız, bizi, geçmiş ve gelecek zamanın niteliksel farklılıklarını genellikle birbirine karıştıran ayrı dillerin incelenişine götürüyor gibidir. Ewe'de bir zarf nasıl "yarın"ı işaret etmekte kullanılıyorsa, aynı zarf "dün"ü anlatmaya da yarar.[60] Schambala dilinde, aynı kelime

[58] Ayrıntılar M. v. Tiling'de s. 145 f; isimlerdeki böyle zamansal belirleyiciler genellikle Amerikan yerli dillerinde de bulunur. Bkz. mesela Boas, Handbook of Americ. Ind. Lang. I, 39; Goddard, Athapascan (aynı yerde I, 110)

[59] Ayrıntılar Cl. ve W. Stern'de; Die Kindersprache, s. 231 ff.

[60] Westermann, Ewe-Grammatik, s. 129; çoğu Amerikan dillerindeki aynı olgu için bkz. mesela v. d. Steinen, Bakairi-Sprache, Lpz. 1892, s. 366. Nasıl Latince *olim* (*ille*) çok eski zaman ve uzak gelecek zamanı (bkz. Almanca "einst") işaret ediyorsa, Tlingit'te geçmiş ve gelecek zamanı işaret etmek için aynı önek, -gu ya da -ga kullanılır. (Boas, Handb. I, 176)

hem geride kalmış eski zamanı anlatmak, hem de daha sonraki geleceği işaret etmek için kullanılır. Bu dili araştıranlardan biri dikkat çekici şekilde şöyle bildirir: "Bizim için çok dikkat çekici bu olgunun doğal açıklaması, Ntu-zencilerinin zamanı bir şey gibi seyretmelerinde bulunmaktadır; bu yüzden onlar için sadece bugün ve bugün-olmayan vardır; bugün-olmayan'ın dün olup olmadığı ya da yarın olup olamayacağı insanlara tamamen önemsiz gelir. Onlar bunun üzerinde düşünmezler; çünkü sadece bir seyretme değil, ayrıca zamanın doğasıyla ilgili soyut bir tasarım ve düşünme de buna aittir. ..."Zaman" kavramı Schambala'ya yabancıdır; onlar sadece zamanın seyrini tanırlar. Biz misyonerler için, kendi zaman kavramımızdan kurtulma ve Schambala'nın zaman seyrini anlama güçlüğü, bizim yıllar boyu sadece gelecek zamanı gösteren bir formu elde etmeye çalışmamızdan kaynaklanır; bu formu, sevindirici bir olayın daha sonra, bazen belki bir ay sonra gerçekleşeceğini bilmek için bulmuş olmayı ne kadar memnuniyet verici bulmuştuk; çünkü bulunmuş olan formun her zaman geçmiş zaman için de kullanılabileceği ortadaydı."[61] Zamanın bir nesne gibi seyredilmesi, zaman 174
ilişkilerinin, ilk başta mekânsal anlamın sindiği isim vasıtasıyla ifade edilmesi gibi durumlarda da görülür.[62] Ve aslına bakılırsa, bilinçteki şu ana mahsus canlı zaman parçası nasıl sadece zamanın bütününden hareketle kavranmakta ve şimdiki zaman-olmayan başka zaman parçalarıyla karşı karşıya konmaktaysa, aynı şekilde, aynı şeysel parçalama, davranışın ve eylemin kavranışında da kendini gösterir. Davranışın birliği, bu gibi şeysel tek tek parçalar halinde en küçük birimine kadar "parçalanır". Bir davranış, bulunduğumuz aşamada sadece, dilin, davranışı en küçük ayrıntılarına ayırması ve parçaların hepsini ayrılmış anlatımlar haline getirmesiyle

[61] Roehl, Vesuch einer systemat. Grammatik der Schambalasprache (Schambala Dilinin Sistematik Grameri Denemesi), Hamburg, 1911, s. 108 f.

[62] Bkz. Codrington, Melanesian languages, s. 164 f.

tasvir edilebilir. Ve bu parçalamada düşünsel bir analiz değil -çünkü bu analiz, sentezle, yani bütünün formunun kavranışıyla el ele gider ve bu formda bağıntılı/ayrılmaz unsuru teşkil eder-, tersine, hepsi artık kendisi için varolan nesnel bir varoluş olarak ortaya çıkan davranışın, adeta maddî olarak parçalara ayrılması söz konusudur. Mesela, Afrika dillerinin, her oluş ve etkinliği parçalarına ayırmaları ve her parçayı kendisi için bağımsız bir cümle içinde anlatım haline getirmeleri, bu dillerin büyük bir kısmının ortak bir özelliği olarak gösterilir. Eylem tüm ayrıntılarıyla tasvir edilir ve bu tek tek eylemlerin hepsi özel bir fiil vasıtasıyla ifade edilir. Mesela, bizim tek bir cümleyle; "o boğuluyordu" cümlesiyle anlattığımız bir olay, burada "o suyu içiyor, ölüyordu" cümleleriyle anlatılmak zorundadır. Bizim "kesmek" olarak gösterdiğimiz etkinlik "kesip ayırmak, koparmak" ile; getirme faaliyeti "oraya gitmek, almak" ile ifade edilir.[63] Steinthal, Mande zencilerinin dilinden örneklerle kanıtladığı bu olguyu, "tasarımların eksik yoğunlaşması"na dayandırarak psikolojik olarak da açıklamayı denedi.[64] Fakat işte bu "eksik yoğunlaşma", diğer dillerin zaman tasarımının temel bir özelliğine işaret eder. Burada şimdi ve şimdi-olmayan'ın basit ayrılığı mevcut olduğundan, bilinç açısından, sadece şimdi'nin ışığı tarafından aydınlatılan göreli küçük bilinç-kesiti gerçek anlamda mev-
175 cuttur. Bundan dolayı, bir davranışın bütünü, sadece bilincin, kendi tek durumları içindeki bu bütünü aynen "canlandırması" ve bu durumları diğerleriyle birlik halinde *şimdi*nin aydınlığına yerleştirmesiyle, tam anlamıyla algılanabilir, düşünsel ve dilsel olarak kavranabilir. Böylece burada işaretlerin yeterli-mevcudiyeti oluşur; diğerlerinin yanına bir mozik çubuk yerleştirilir: Fakat sonuç birlik değil, sadece sembolün çok-renkliliği olur. Çünkü her *tek*lik, ken-

[63] Bu konu ile ilgili Ewe dilinden ve diğer Susan dillerinden örnekler Westermann'da; Ewe-Grammat., s. 95, ve Sudansprachen, s. 48 ff., Nuba dillerinden, Reinisch'de, Die Nuba-Sprache, Wien 1879, s. 52.

disi için kabul edilmiş, sadece noktasal olarak belirlenmiştir: Katıksız basit şimdiki zaman noktalarının böyle bir topluluğundan ise, gerçek zamansal kesintisizlik tasarımı gelişemez.

Bundan dolayı, bu dillerin hareket ve davranışı ifade ederken sahip oldukları forma, Zenon'dan esinlenerek itiraz edilebilir: Burada temelde uçan ok bulunur. Çünkü ok, kendi hareketinin her anında sabit bir duruma sahiptir. Gelişen zaman bilinci bu paradokstan, zamansal "bütünlükler"in kavranması için tamamen yeni bir vasıta oluşturarak kurtulur. Zamanın bütünü artık ayrı ayrı anlardan, tözsel bir bütün olarak oluşmaz; tersine, bu bütün, dinamik ve fonksiyonel bir bütün, yani etki ve ilişki birliği olarak kavranır. Davranışın zamansal birliği fikri, bir taraftan davranışın içinde kavranan özneden, diğer taraftan davranışın yöneldiği amaçtan hareket eder. Her iki unsur tamamen farklı zeminlerde bulunur. Fakat zaman kavramının sentetik gücü, işte bu kavramın, bu unsurların nesneselliğini karşılıklı bir ilişkililiğe dönüştürdüğü noktada kanıtlanır. Eylem süreci, en baştan eylemin arkasında davranış gösteren öznenin birlikli bir enerjisi ve önünde eylemin birlikli bir amacı bulunduğu için, şimdi artık ayrı ayrı aşamalar içinde parçalanmaz. Davranışın unsurları, bu şekilde nedensel ve gayeci bir genel-dizi halinde, dinamik bir bağıntı ve gayeci bir anlam birliği halinde birleşmek suretiyle, buradan, öncelikle dolaylı olarak zamansal tasarım birliği gelişir. Tam gelişmiş dilsel bilinçte bu yeni genel manzara, dilin artık bir olayın veya bir eylemin bütününe işaret etmek için bu bütünün geçişinin bütün ayrıntılarının seyrine ihtiyacı olmadığı; başlangıç ve bitiş noktasını, eylemin dayandığı özneyi ve öznenin yöneldiği nesnel amacı sabitleştirmekle yetindiği noktada şekillenir. Dilin gücü artık, onun bu karşıtlığın tüm boyutlarını tek bir bakışla kuşattığı ve böylelikle karşıtlığı aşmaya gücü yettiği noktada kendini gösterir. İki aşırı uç arasındaki gerilim şiddetlenir; fakat aynı zamanda şimdi onlar arasında uzlaşma oluşturan zihinsel kıvılcım adeta etrafa sıçrar. 176

Elbette ilk bakışta zaman kavramının göreli karmaşık ve aracılı niteliği üzerine beyan edilen bu görüşle, "ilkel" dillerin gramerinden "fiilin zaman formu" hakkında elde edilen bilgiler çelişkili gibi görünmektedir. "İlkeller"in dilleri genellikle hayret verici, hemen hemen hiç kavrayamayacağımız "fiildeki zaman formları" zenginliği bakımından takdir edilir. Sotho'da 4'ü istek kipinde, yani bitişte, 22'si potansiyel halde, büyük kısmı ortaç niteliğinde oluşmuş 38 olumlu zaman formu; şart formu ve diğer formlar dâhil 40 form delil olarak gösterilir. Roehl'ın tespit ettiği gramere göre, Schambala dilinde yalnızca aktiv bildirme kipinde aşağı yukarı 1000 fiil formu sayılabilir.[65] Burada temelde bulunan güçlük, bu türden ayrılmalarda, gramercilerin bildirdiğine göre, gerçek zamansal ince ayrımların belirlenişinin söz konusu olmasından başka her şeyin söz konusu olduğu iyice düşünülürse, çözülür. Schambala dilinde, doğrudan doğruya zamansal temel ince ayrımların, geçmiş ve geleceğin karşıtlığının hiçbir şekilde gelişmediği çok önceden görülmüştür. Bantu dillerinde de, fiilin -deyim yerindeyse- "zaman"ı için, bu dillerin, yalnızca önceki ya da sonraki sorusunu hesaba katma anlamındaki gerçek zaman formu ışığında incelenemeyecekleri açıkça ortaya çıkar. Buna göre, bu fiil formlarının yeterli-mevcudiyetinin ifade ettiği şey, davranışın saf zaman nitelikleri olmayıp, davranışta gerçekleşen nitelik ve kiplik farklılıklarıdır. Mesela Seler, Kızılderili dilleri için şunu iddia eder: "Bir zaman ayırımı, farklı pekiştiricilerle ya da başka fiillerle bağlantı yapılarak başarılır; fakat bu ayrım dilde, farklı kilise gramercilerinin düşündükleri -ki onlar, uygulanmış çekim şemalarına göre düşünmüş olmalıdırlar- kadar çok rol oynamaz. Fiil zamanı ayrımı önemsiz ve

[64] Steinthal, Die Mande-Negersprache, s. 222.

[65] Roehl, Schambalagrammat., s. 111 ff., ve Meinhof, bkz. Grammat. der Bantusprachen, s. 68, 75.

ikinci dereceden bir şey olduğu için, fiil zamanının oluşumunda da diğer sınırlı akraba diller arasında büyük farklılıklar bulunur."[66] Fakat dilde zamansal belirlemelerin açık biçimde oluşmaya başladığı yerde de bu, dilin, net ve mantıklı bir göreli zaman aşamaları sistemini inşa etmesi anlamında gerçekleşmez. Dilin gerçekleştirdiği ilk farklılıklar bunun gibi göreli değil, adeta mutlak bir özellik taşır. İlk önce kavranan şey, psikolojik olarak konuşulursa, bir olayda veya bir davranışta önceden bulunan kesin zamansal "yapı nitelikleri"dir. Bir davranışın "aniden" olup olmaması ya da onun aşamalı olarak gelişip gelişmemesi başka şey, davranışın düzensiz olarak veya kesintili şekilde gerçekleşip gerçekleşmemesi başka bir şey; bir davranışın biricik parçalanmaz bütün oluşturup oluşturmaması ya da hemen hemen aynı-biçimli, ritmik-tekrarlanan aşamalar içinde düzenlenip düzenlenmemesi ise, başka bir şeydir. Fakat bu farklılıkların hepsi, dilin izlediği somut kavrayış için soyut değil, görsel; niceliksel değil, niteliksel ayrımlar olarak vardır. Dil bu ayrılıkları, onlar gerçek bağıntı aşamaları olarak "fiil zamanı"nın keskin farklılaşmasına geçmeden daha önce, "hareket biçimleri"nin farklılığını belirli biçimde şekillendirmek suretiyle ifade haline getirir. Burada asla zamanın, her olayı kuşatan genel bir ilişki ve düzen formu olarak; hepsi belirli bir tek anlamlı "önce" ve "sonra", "daha erken" ve "daha geç" ilişkisine sahip olan konumlamanın cisimleşmesi olarak kavranışı söz konusu değildir. Daha ziyade burada, belirli bir hareket biçimi vasıtasıyla anlatılan tek olay, adeta

177

[66] Seler, Das Konjukationssystem der Maya-Sprachen (Maya Dillerinin Çekim Sistemi), Berlin, 1887, s. 30. –Aynı şekilde Bakairi dili ile ilgili olarak K. v.d. Steinen, bu dilin anladığımız anlamda zaman ifadelerine kesin olarak sahip olmadığını; buna karşılık, fiil çekimleri için modal ifadeler kullandıklarını, bu fiil çekimlerinin tam önemi-nin elde edilen malzemeden belirlenemediğini ve belki bir Avrupalı için anlaşılamaz kaldığını söyler. Roehl'ın (s. 111 ff.) Schambala dilinin fiil formları hakkında edindiği genel kavrayıştan, böyle modal kademelenmelerin mevcudiyeti ile ilgili olarak açık bir tablo elde edilir.

kendi gerçek zamanına, kesin form özelliklerinin ve onların belirli oluşum ve gerçekleşme şekillerinin ortaya çıktığı bir "kendisi için zaman"a sahiptir. Ayrı dillerin bazen göreli zaman aşamalarının farklılıklarını bazen saf hareket biçimlerinin farklılıklarını kuvvetle vurgulamalarında tek tek diller esaslı biçimde birbirinden ayrılır. Sami dilleri geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman şeklinde üçlü bölümlemeden hareket etmek yerine, yalnızca tamamlanmış ve tamamlanmamış davranışın karşıtlığını incelemek suretiyle, yalın bir ikili bölümlemeden hareket ederler. Bu durumda, geçmişte başlamış olan ama şimdiki zaman içinde de süren ve doğrudan şimdiki
178 zamanın içine giren bir davranışın anlatılması gerektiğinde, tamamlanan davranışın zamanı, "geçmiş zaman", nasıl şimdiki zaman ifadesi olarak kullanılabilmekteyse, aynı şekilde geçmiş zamanın ifadesi olarak da kullanılabilir. Diğer taraftan, oluş içinde kavranan, fakat henüz tamamlanmamış bir davranışı ifade eden "yakın geçmiş zaman" (Türkçe'de şimdiki zamanın hikâyesi-çev.), bu anlamda her zaman aşamasındaki davranış için, şimdiki ya da geçmiş zamana ait bir davranış için olduğu gibi, gelecekteki bir davranış için de kullanılabilir.[67] Fakat, içinde saf bağıntı kavramı olarak zamanın ve yine, içinde davranıştaki zaman farklılıklarının ifade edilişinin, göreli en-yüksek gelişmeye ulaştığı dil-alanı da, bu gelişme aşamasına, çeşitli aracılıklar ve ara aşamalar olmadan erişmemiştir. Hint-Avrupa dillerinin gelişimi, bu dillerde de hareket biçimlerinin ayrılışının, gerçek "fiil-zamanı"nın ayrılışından önce olduğunu gösterir. Mesela Streitberg şöyle iddia eder: Hint-Avrupa dillerinin

[67] Sami dillerinde "fiil zamanı" kullanımı konusundaki ayrıntılı bilgiler Brockelmann'da, Grundriss II, 144 ff., Ural-Altay dilleri için de H. Winkler (Das Uralaltaische, s. 159), Ural-Altay dillerindeki "isim-fiiller"de, isim-fiilin içerdiği belirleyici ve modal kuralların doluluğu karşısında, "ilk-gerçek fiil alanı"nın, zaman oluşumunun kesinlikle önem bakımından geri olduğunu, bunun ikinci derece, hemen hemen önemsiz olarak ortaya çıktığını vurgular.

ilk çağlarında, hiçbir "fiil zamanı", yani asıl fonksiyonu göreli zaman aşamalarının gösterilmesine hizmet etmek olan hiçbir formel kategori bulunmamaktadır. "Bizim "fiil zamanı" olarak adlandırmayı alışkanlık edindiğimiz form sınıflarının, kendinde göreli zaman aşamalarıyla hiçbir ilişkisi yoktur. Bütün şimdiki zaman sınıfları, her geniş zaman kipi, her geçmiş zaman, kendi tüm kipleri içinde zamansızdır ve onlar, bir diğerinden, sadece karakterize ettikleri davranış biçimi vasıtasıyla ayrılırlar. Hareket biçimlerinin ayrılmasına hizmet eden formların bu yeterli-mevcudiyeti karşısında Hint-Avrupa dilleri, zaman aşamalarının anlatımı için geliştirdikleri ve ortaya çıkardıkları vasıtalar bakımından yoksul olduğu izlenimi vermektedirler. Genel olarak, şimdiki zamanın ifade edilmesi için özel bir işaret mevcut olmamıştır; burada zamansız davranış yeterince ifade edilir. Geçmiş zaman ise, fiil formu için oluşturulan bir zaman zarfı vasıtasıyla ifade edildi: Bazı Hint-Avrupa dillerinde geçmiş zamanı ifade eden –e öneki, ...gelecek zaman, görüldüğü gibi, Hint-Avrupa dillerinin ilk çağlarında uyumlu bir şekilde ifade edilmemiştir. Bu vasıtalardan biri, belki ilk ortaya çıkanı, muhtemeldir ki, istekle ilgili anlam taşıyan modal bir formdur."[68] Hareket biçimi işaretinin zaman aşamalarından önceliği, farklı şekillerde olsa da, Hint-Avrupa ailesindeki farklı dillerinin gelişiminde de açıkça ortaya çıkar.[69] Gelip geçici davranışın ifade- 179

[68] Streitberg, Perfektive und imperfektive Aktionsart (Paul-Braune-Beitrage XV, 1891, s. 117 f.)

[69] Grekçe için mesela bkz. Brugmann, Griech. Grammat. s. 469: "Zaman aşamalarının kategorisi konusunda değil, hareket biçimi konusunda, Grekçenin ilk çağlarından beri her fiil kavramı herhangi bir ilişki içinde ortaya çıkmak zorundaydı; Hint-Avrupa dillerinin ilk çağlarından itibaren zamansız fiil oluşumları çok fazladır; fakat hareket biçimi olmaksızın fiil oluşumu yoktur." Eski Altay dilleri ile Homer'in konuştuğu dilin karşılaştırılması, zaman ilişkisinin bizzat fiil vasıtasıyla başka bir anlam verilemeyecek ifade haline gelmesinin, önce aşamalı olarak Grekçede kural haline geldiğini gösterir. (aynı yerde)

sine yarayan formlar, yalın kök ünlüsüyle fiil kökünden; buna karşılık sürekli davranışların ifadesi, kuvvetlendirilmiş kök ünlüsüyle fiil kökünden oluşturulunca, bu dillerin çoğu, geçici ve sürekli davranışın farkı için gerçek bir ses vasıtası oluşturmuşlardır.[70] G. Curtius'tan itibaren Hint-Avrupa dillerinin gramerinde "noktasal" hareketi "yön" hareketinden ayırma, bazı ayrılıkları bitiş gösteren, tekrarlanan, yoğunlaşan zamansal hareketlerin devamlı ayrımlaşmaları tarafına koyma alışkanlığı bulunmaktadır.[71] Hint-Avrupa ailesindeki ayrı diller, bu noktada, söz konusu ayrımlaşmaları şekillendiren netlikler bakımından, ayrıca saf zamansal belirlemelerin, bu ayrımlaşmalar karşısında elde ettikleri biçim verme derecesi açısı noktasında, esaslı biçimde bir diğerinden uzaklaşırlar[72]; fakat şurası her zaman açıktır ki, bir olayın ya da bir davranışın genel "zaman yapısı"nın işareti, daha önceki bir düşünme ve konuşma tabakasına ait gibi görünürken, göreli zaman aşamalarının kesin işareti daha sonraki ilişki ürünüdür.

180 Nihayetinde zamanın oluşumu konusunda bir zaman ölçümü formunu önceden kabul eden, sonuçta zamanı net bir belirli nicelik

---

[70] Grekçede *λαβ, πιθ* gibi kökler geçici davranış fonksiyonu için kullanılır; buna karşılık *λαμβ, πειθ, φευγ* (almak, ikna etmek, kaçmak) gibi kelimeler sürekli davranış ifadesi için kullanılır. Ayrıntılı bilgi G. Curtius'ta, Zur Chronologie der indogerm. Sprachforschung, Abh. der Kgl. Sachs. Ges. d. Wiss. Phil.-hist. Klasse V, (1870), s. 229 ff.

[71] G. Curtius, Die Bildung der Tempora und Modi im Greischen u. Lateinischen (Grekçe ve Latincede Kip ve Zaman Oluşumu). Sprachvergl. Beitrage I, (1846), s. 150 ff.

[72] Hareket biçimlerinin farklılıkları birçok ayrı dilsel olguda açıkça görülebilmesine rağmen, bu farklılıklar kendi anlamı içinde, Cermen dilinin çekim sisteminde geri planda kalır. (Bkz. mesela H. Paul, Die Umschreibung des Perfektums im Deutschen mit haben und sein (Almanca'da haben ve sein İle Geçmiş Zamanın İfade Edilişi), Abh. der k. bayer. Akad. d. Wiss., I. Cl., XXII, 161 ff.); buna karşılık bu hareket biçimlerinin farklılıkları Baltık-Slav dillerinde -ki bu diller özellikle "geçmiş zaman" ve "hikayesi edilen geçmiş zaman"daki hareket karşıtlığı geliştirirler ve bütün fiilleri bu karşıtlığa göre iki sınıfa ayırırlar- varlığını sürdürür. Ayrıntılar Leskien'da, Grammatik der altbulgarischen (altkirchenslawischen) Sprache (Eski Bulgar Dilinin Grameri), Heidelb., 1909, s. 215 ff.

değeri olarak kabul eden dilsel ifadeler, zaman fikrinin birincil aşamasından çok uzaktadırlar. Gerçekten bakılırsa, burada biz elbette dilin çevresi dışında gösterilen ve çözümü, bilimde oluştuğu şekliyle bilinçli refleksiyondan doğmuş "yapay" işaret sistemlerinde bulunabilen bir görevin hemen öncesinde bulunmaktayız. Şüphesiz dil, bu yeni işleyiş için de, kendi içinde kesin bir ön-hazırlık taşır: Çünkü bütün tam matematiksel ölçmelerin temelini oluşturan sayı işaretleri sisteminin gelişmesi, sayı sıfatlarının gelişerek oluşmasına bağlıdır. Üç farklı, fakat birbirine sıkıca bağlı ve diğeriyle karşılıklı olarak sıkı biçimde ilişkilenmiş olan aşamalarda dil, üç temel fikri; zaman, mekân ve sayıyı geliştirir ve böylelikle öyle bir temel oluşturur ki, "dünya kavramı"nın birliğini amaçlayan olguları akılcı tam-bilme denemesi ve buna dayalı sentez, bu temele bağlı kalır.

III. Sayı kavramının dilsel gelişimi

Mekan düşüncesinden zaman düşüncesine ve her ikisinden tekrar sayı düşüncesine geçildiğinde, bu noktada özellikle seyir çevresi tamamlanmış gibi görünür. Fakat aynı zamanda her yeni adımla, gittikçe bu çevrenin dışına işaret edildiği de görülür. Çünkü bu ilerlemede her zaman, yakalanabilir ve kavranabilir formların dünyası geri çekilir ve onun yerine yeni bir dünya, akılcı ilkelerin dünyası aşamalı olarak inşa edilir. Sayının "varlığı", sayıyı gerçekten felsefî ve bilimsel olarak keşfeden Pythagorasçılar tarafından bu anlamda belirlenir. Proklos, Pythagoras ile ilgili olarak, onun ilkönce tümdengelimli şekilde (*ανωθεν*) geometrinin ilkelerini araştırmak ve geometrinin temel önermelerini maddesiz ve saf düşünsel bir biçimde (*ἀΰλως καί νοεϱώς*) tasvir etmek suretiyle, geometriyi bağımsız bir bilim mevkiine yükselttiğini övgüyle ifade eder.[73] Böy-

[73] Proclus in Euclid., s. 64, 18 Friedl. (Diels, Fragm. d. Vorsokr., s. 279)

lelikle ilk temellendiricileri tarafından bilimsel matematiğe sokulmuş olan genel eğilim, o zamandan beri hep kuvvetlendi ve derinleşti. Platon, Descartes ve Leibniz'in aracılığıyla bu eğilim modern matematiğe doğru yayılır. Modern kavrayış geometri ve analizi bir ilkeden hareketle oluşturmayı dener ve böylece bu kavrayışın, gerçek merkez olarak sayı kavramına, antik matematikten daha çok
181 dayandığı görülür. Bundan böyle her düşünsel temellendirme çabası belirli bir şekilde bu orta-noktaya yönelir. 19. yüzyıl matematiğinde, genel olarak, sayı kavramının mantıkî-özerk bir sayı kavramı oluşumunu açığa çıkarma çabası ortaya çıkar. Bu amaca Russell ve Dedekind, Frege ve Hilbert farklı yollardan ulaşmaya çalışırlar. Russell sayı kavramının dayandığı tüm temel unsurları saf "mantıkî değişmezler"e dayandırmaya çalışır. Frege, sayıda, ayırıcı bir özellik; yani kendisi duyumlanamaz olan ve aynı zamanda duyumlanamayan bir içeriğe de tutunan ve bir "şey"in vasfı değil de sırf kavramın vasfı olan bir "özellik" görür. Dedekind sayı kavramının temellendirilmesi ve türetilmesinde, bu temeli görsel ilişkilere bağlamayı, ölçülebilir niceliklerin karışmasını çok kesin ve açık biçimde bir kenara atar. Sayı evreni, mekân ve zaman seyri üzerine inşa edilemez; aksine, saf "düşünme yasalarının doğrudan bir sonucu" olarak sayı kavramı bizi, ilkin mekânsal ve zamansal olanın gerçek anlamda kesin ve tam kavramlarını kazanma konumuna yerleştirmelidir. Zihin, ölçülebilir niceliklerle ilgili hiçbir tasarım olmaksızın, basit sonlu düşünme-adımları sistemi vasıtasıyla, saf kesintisiz sayılar-dünyasının oluşturulması için hamle yapar ve böylece onun, bu yardım-vasıtası ile kesintisiz mekân tasarımını belirgin bir mekân olarak biçimlendirmesi mümkün olur.[74] Eleştirel mantık, tam-

[74] Dedekind, Was sind u. Was wollen die Zahlen (Sayılar Nedir ve Ne İsterler) (1887); bkz. Frege, Die Grunglagen der Arithmetik (Aritmetiğin Temelleri) (1884); Russell, The Principles of Mathematics I (1903).

bilim içinde temellenen bütün bu çabalardan, sadece, sayının anlaşılması için gerekli ilk ön şartın, sayıda verilmiş herhangi bir nesneyle değil de düşünmenin saf yasalarıyla uğraşma zorunluluğu olduğu kavrayışı içinde bulunmasından hareket ederek sonuç çıkarır. Eleştirel mantık şu iddiada bulunur: "Sayıyı şeylerden türetmek, eğer türetme işinden temellendirme anlaşılırsa, açık bir çerçevedir. Çünkü şeylerin kavramları karmaşık kavramlardır ve sayı, bu kavramların içine, en vazgeçilmez parçalardan biri olarak girer. ...Hatta düşünme için düşünmenin kendisinden, yani ilişkinin yerleştirilmesinden daha aslî var olabilecek hiçbir şey yoktur. Sayının temeli olarak talep edilebilecek şey, ilişki kurmak olarak gösterilecektir ve bu şey, sadece ön-kabul olarak gerçek temeli, ilişki kurmak olduğundan dolayı, sayının temeli olarak ortaya çıkabilir."[75]

Fakat burada "saf", bilimsel düşünme kendi kendine ne kadar sağlam yerleşir ve tüm duyusal duyumlama ve seyir dayanaklarından ve yardımlarından ne kadar bilinçli vazgeçerse, o zaman eskiden olduğu gibi dilin ve dilsel kavram-oluşumunun çevresine çakılmış gibi görünecektir. Konuşmanın ile düşünmenin karşılıklı bağlantısı, sayı kavramlarının mantıkî ve dilsel gelişiminde yeniden belirgin hale gelir ve bu bağlantı belki kendi en açık ve belirgin ifadesini burada kazanır. Sayının kavram-doğasını kavrama yolu ancak sayının kelime işareti olarak oluşumu sayesinde serbestçe açılır. Böylece dilin oluşturduğu sayı işaretleri, bir yönüyle saf matematiğin "sayılar" olarak belirlediği ürünlerin vazgeçilmez oldukları kabulünü anlatır; diğer yönüyle ise elbette dilsel ve saf akılcı semboller arasında kaçınılmaz bir gerilim ve hiçbir zaman tamamen ortadan kaldırılamayan karşıtlık var olur. Eğer dil, bu karşıtlığın yolunu hazırlarsa, o zaman bu yolu, kendi bulunduğu yerden

182

[75] Natorp, Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften (1910), s. 98 f.

kalkıp sonuna kadar katetmeye muktedir olamaz. Saf sayı kavramlarını konumlama imkânının dayandığı "ilişkilendirici düşünme" formu, dilin, kendi gelişimi içinde ilerleyerek yakınlaştığı, fakat kendi alanının içinde artık tam olarak erişemeyeceği en son amacıdır.[76] Çünkü dil, matematiksel düşünmenin sayı kavramlarından talep ettiği kesin adımı, yine matematiksel düşünmenin sayı kavramlarından talep ettiği görsel şey-tasarımı ve seyir temellerinden kendine özgü ayrılışı ve özgürleşmeyi gerçekleştiremez. Dil, somut nesnelerin ve somut olayların işaretine tutunur ve dolaylı şekilde saf ilişkilerin ifadesi olarak oluşmaya çabaladığında da bu işarete bağlanmış kalır. Fakat bu noktada aynı diyalektik gelişim ilkesi tekrar doğrulanır: Dil, kendi açılımı içinde duyusal olanın ifadesine ne kadar derin şekilde dalarsa, böylelikle bizzat duyusal şey için zihinsel özgürleşme sürecinin vasıtası haline de o kadar çok gelir. Dil her şeyden önce çok duyusal, çok somut ve sınırlı kabul edildiği halde, sayının içinde kesinleşmiş halde bulunan yeni form ve düşünsel güç, sayılabilir olan şeyin maddesinde kendini açar.

Fakat burada bu form, hemen tamamlanmış bir bütün olarak ortaya çıkmayıp, sayılabilir-maddenin tek tek unsurlarından ardışık olarak öncelikle inşa edilmelidir. Sayı kavramlarının dilsel oluşumunu ve ortaya çıkışını incelemenin mantıkî analize yapabileceği
183 hizmet ise, buna dayanır. Sayı, kendi mantıkî kaynağı ve içeriği gereğince, tamamen farklı düşünme metotlarının ve düşünme taleplerinin iç içe geçişine, çakışmasına dayanır. Burada çokluk unsuru birlik unsuruna, ayırma unsuru birleştirme unsuruna, istisnasız ayrılık unsuru saf aynı-biçimlilik unsuruna geçer. Bütün bu karşıtlıklar, "tam" sayı kavramının teşkil edilebilmesi için, beraberce saf bir zihinsel denge içinde konumlanmalıdır. Bu amaç dil için erişilmez

[76] Bkz. aşağıda bölüm V.

kalır; fakat buna rağmen, en sonunda sayının sanatkârane dokunması için birbirine geçen iplikler gibi tek tek bağlanması ve mantıkî bir bütün halinde birleşmeden önce sayıların tek başlarına şekillenmesi, dilde açıkça izlenebilir. Bu oluşturmada farklı diller farklı yöntem izlerler. Dillerin kendi mülkiyetlerine geçirdikleri ve bütün diğerlerinin önünde üstün tutup yüksek anlam verdikleri ve sayı-oluşumu ile çokluk-oluşumunda etkili olan motiv bazen ayrılık, bazen aynı-biçimlilik motivleridir. Fakat bütün bu özel ve bazı bakımlardan tek taraflı ve dilin sayı kavramından kazandığı anlayışların son halkası, en sonunda bir bütün ve göreli bir birlik teşkil eder. Dil, içinde sayı kavramının bulunduğu zihinsel-akılcı çerçeveyi, kendinden doğru tam olarak dolduramaz ve aşamaz ama, onu, boyutuna göre, geçebilir ve böylelikle, onun içeriğinin ve sınırının belirlenişini dolaylı olarak hazırlayabilir.

En basit mekân ilişkilerinin dilsel olarak kapsanışında karşımıza çıkan ilişki, öncelikle yeniden doğrulanır. Mekân ilişkilerinin ayrılması gibi sayı ilişkilerinin ayrılması, buradan gelişerek duyusal-görsel dünyanın bütününe doğru yayılmak için, insan bedeninden ve onun hareketli organlarından, hareket eder. İnsanın kendi bedeni ilkel saymanın temel-modelini oluşturur: "Saymak", ilk olarak dıştaki herhangi bir nesnede bulunan belirli farklılıkları adeta sayanın bedenine taşıyarak ve sayanda görülebilir hale getirerek, onları işaret etmekten başka hiçbir şey değildir. Buna göre, her sayı kavramı, kelime kavramları haline gelmeden önce, saf mimiksel el kavramları veya beden kavramlarıdır. Sayı amaçlı el-kol hareketleri bağımsız sayı sıfatının sırf eşlik edicisi olarak kullanılmaz; bu jestler adeta sayı sıfatının töz ve anlam potasına atılmıştır. Mesela Eweler sol elin küçük parmağından başlayarak ve uzatılan ve saymada kullanılan parmakları sağ elin işaret parmağıyla bükmek suretiyle sayarlar. Sol elden sonra uygun şekilde sağ ele sıra gelir; 184
sonra ya tekrar yeniden başlanır ya da yere çömelerek ayak par-

makları sayılır.[77] Nuba'da sayılara her zaman eşlik eden işaretler, bir'den başlayarak sol elin önce küçük, sonra yüzük, orta ve işaret parmağının, nihayet baş parmakla yumruğun sağ elle sıkılmasından ve hemen aynı işin sol elle sağ el üzerinde yapılmasından ibarettir. 20 sayısında her iki yumruk yatay olarak birbiriyle birleştirilir.[78] Aynı şekilde v. d. Steinen Bakairi dili ile ilgili olarak, en basit sayma denemesinin de, sayılan nesne, mesela tüm bir eldeki mısır taneleri diğer ele doğrudan alınmayınca başarısızlıkla sonuçlandığını bildirir. "Sağ el dokunmaktadır ... sol el saymaktadır. Sağ elin parmaklarını kullanmaksızın sadece sol elin parmaklarında tanelerin incelenmesine göre saymak, daha üçüncü parçada tamamen imkânsız olmaktadır."[79] Görüldüğü gibi, burada tek tek sayılmış nesnelerin bedenin parçalarıyla herhangi bir şekilde ilişkilendirilmesi yeterli değildir; "sayma" eylemi nesnelerde ilerleyebilsin diye nesnelerin adeta doğrudan bedensel parçalara ve beden duygusuna dönüştürülmesi gerekir. Bundan dolayı, sayı sıfatları nesnelerin ilişkilerine ya da herhangi bir nesnel belirlenişlerine işaret etmezler; onlar daha ziyade bedensel sayma hareketinin kesin buyruğunu kendi içinde taşırlar. Sayı sıfatları anlık el ve parmak konumları için, çoğunlukla fiilin emir formunu giymiş olan ifadeler ve işaretlerdir. Mesela, Sotho'da beş için kullanılan kelime "eli tamamlama", altı için gerçekten "sıçrama", yani başka bir ele atlama anlamına gelir.[80] "Sayı sıfatları"nın bu aktif özelliği, özellikle kendi sayı ifadelerini, saymanın ilgili olduğu nesneleri yerleştirme, düzenleme,

[77] Westermann, Ewe-Grammatik, s. 80.

[78] Reinisch, Nuba-Sprache, s. 36 f.

[79] v.d. Steinen, Unter den Naturvölkern Zentral-Brasiliens (merkez-Brezilya'nın İlkel Halklarının Arasında), s. 84 ff.

[80] Bkz. Meinhof, Bantugrammatik, s. 58; Papua dillerinden benzer örnekler Ray'da; Torres Expedition, s. 373. Eskimo dilinde 20 sayısı için sayı sıfatı, "bir adam tamamlandı" (yani onun bütün el ve ayak parmakları sayıldı) şeklindeki bir cümleyle ifade edilir. W. Thalbitzer, Eskimo (Boas, Handbook I, s. 1047)

gruplama biçimini ve niteliğini göstermek suretiyle oluşturan dillerde açıkça ortaya çıkar. Mesela, Klamath dili, yerleştirme, koyma ve bulunma fiillerinden oluşturulmuş olan ve özel bir "dizme" biçimini, sayılan nesnelerin özelliğine göre ifade haline getiren işaretlere sahiptir. Belirli bir nesneler grubu, sayılmak için yere yayılmalıdır; başka bir grup üst üste tabakalar halinde yerleştirilmelidir; biri yığınlara bölünmeli, diğeri dizilere ayrılmalıdır. Nesnelerin özelliğine göre, fiil niteliğindeki farklı bir sayı sıfatı, "sayısal sınıflama" onların her böyle belirli "sıralanışı"na karşılık gelir.[81] Bu yöntem sayesinde nesnelerin sıralanmasındaki hareketler, verili bir düzenli sıra içinde akıcı olarak düşünülen belirli bedensel hareketlerle düzenlenir. Bunun yanında bedensel hareketlerin eller ve ayaklarla, el ve ayak parmaklarıyla sınırlı kalma zorunluluğu yoktur. Bu hareketler insan bedeninin bütün diğer organlarına yayılabilir. İngiliz Yeni-Ginesi'nde sayma sırası, sol elin parmaklarından el bileğine, dirseğe, omuza, enseye, göğüse, sol göğüs kafesine, sağ göğüse, ensenin baş tarafına vs. doğru gider. Başka alanlarda aynı şekilde omuz, köprücük kemiği çukuru, göbek, boyun ya da burun, göz ve kulak kullanılır.[82]

185

Bu ilkel sayma metotları kendi zihinsel değeri içinde genellikle küçümsenmektedir. Mesela Steinthal, Mande zencilerinin sayma yöntemlerinin anlatımında şöyle söyler: "Zencinin ayak parmağına erişmesi, duyusal dayanakları terk etmeden serbest yaratıcı şekilde ayak parmaklarını kendi kendileriyle çoğaltması, kısa diziyi uzatmak için kendi kendisinden devam ettirmesi, zencilerin zihnine ağır gelen bir kusurdur. Ayrıca zihin, tıpkı toz eşeleyen ayağın vücudun kölesi oluşu gibi, onun vücuduna yapışan eline, tüm araç-gereçlerin en mükemmeli olan araç-gerece hizmetçi konumuna iner.

[81] Powell, Evolution of language, I 21; Gatschet, Klamath language, s. 532 ff.

[82] Ray, Torres-Straits-Expedit, s. 364; bkz özellikle Levy-Bruhl'daki zengin içerikli malzemeye; Das Denken der Naturvölker, Alm. bs. Wien, 1921, s. 159 ff.

Böylelikle genel olarak sayı vücuda yapışmış kalır ve soyut sayı-tasarımı haline gelmez. Zenci sayıya sahip değildir; sadece parmakların sayısına, el ve ayak parmakları sayısına sahiptir. Onun zihni, dürtüden sonsuz olana sürüklenen, her belirli miktar için daima bu miktarın dışına çıkabilen ve kendiliğinden ekleme yapabilen bir zihin değildir. Varolan tekler, yani doğanın nesneleri onu, *bir*den *bir*e, küçük parmaktan küçük parmağa, sol elden sağ ele, elden ayağa, bir insandan diğerine götürür; o asla serbestçe biçimlendirerek kavrayamaz; tersine, doğada oraya buraya yürür. ...Eğer zenci sayarsa bu, zihnimizin gerçekleştirdiği eylem gibi bir sayma değildir."[83] Bu aşağılayıcı sözlerin yarı şiirsel, yarı teolojik ateşli ifade tarzında, ilkel yöntemi tam gelişmiş sayı kavramımızda ölçmek yerine, her şeye rağmen, onun kendi içinde taşıdığı ve önemsiz gibi olan akılcı içeriği aramanın ve tanımanın doğru ve verimli arayış olduğu göz ardı edilir. Elbette burada da henüz, sayı kavramlarının herhangi bir sistematiğinden, onların genel bir ilişki içinde dizilmesinden söz edilememektedir. Fakat tam bir çeşitlilik yaşantısında, bu çeşitli, kendi içeriğine göre her ne kadar saf duyusal olarak belirlenmiş olsa da, onun tamamen belirli bir düzeni, bir organdan diğer organa düzenli bir geçiş sırasını muhafaza ettiği sonucuna varılır. Sayma eyleminde bedenin bir parçasından diğerine keyfî olarak geçilmez; geleneksel seçilmiş, fakat arka arkaya gelişteki bu seçim kesinliğini taşıyan şemaya göre sol eli sağ el, onu ayak, ense göğüs, omuz ayaklar izler. Böyle bir şemanın düzenlenmesi, gelişmiş düşünmenin "sayı"dan anladığı şeyin içeriğini tam olarak ele almaktan uzak olmasına rağmen, yine de içerik için vazgeçilmez ön şartı teşkil eder. Çünkü saf matematiksel sayı da en sonunda bir yerleştirme sistemi kavramında, "sonradan düzenleme" kavramında - Wilhelm von Humboldt'un adlandırdığı gibi, *order in progressi-*

186

[83] Steinthal, Mande-Negersprachen, s. 75 f.

*on**- açığa çıkar. Bundan böyle elbette ilkel sayma yönteminin kesin eksikliği, bu yöntemin düzenli bir zihinsel ilkeye göre serbestçe üretmemesinde değil, onun düzeni yalnızca verilmiş şeylerden, özellikle sayan kişinin kendi vücudunun verili düzenlenmişliğinden almasında bulunmaktadır. Fakat bu yöntemin apaçık pasifliğinde, henüz sadece nüve halinde görülebilir olan kendine özgü bir kendiliğindenlik belirir. Zihin, duyusal nesneleri yalnızca onların tek başına ve dolaylı olarak oldukları şeye göre değil, onların düzenlenme niteliğine göre kavramak suretiyle, nesnelerin kesinliğinden, eylemlerin kesinliğine doğru ilerlemeye başlar: Ve eylemlerin kesinliğinde, yani zihnin bizzat kendi içinde icra ettiği ayırma ve birleştirme fiillerinde, zihne, yeni ve temel bir ilke, sayı oluşumunun "akılcı" ilkesi açılır.

Öncelikle bir nesneden diğerine geçerken, geçişin sıralı düzen taşıma yeteneği, sadece saf sayı kavramının oluşması için talep edilen ve diğer unsurlarla henüz daha bağlanmamış ve uyum içinde bulunmayan bir dağınık unsur olarak kalır. Sayılan nesnelerle sayı ifadesi olarak görev yapan insan bedeninin parçaları arasında gerçi belirli bir tam-denklik gerçekleşir; ama bu denklik sürekli bir belirsizlik taşır ve karşılaştırılan dizilerin bizzat kendi içinde düzenlenmesine ve kesin belirli "birlikler"e ayrılmasına erişilmezken, deyim yerindeyse, toptan bir denklik olarak kalır. Böyle bir birlik oluşumunun esaslı temel şartı ise, sayılan unsurların gerçekten benzer biçimli olarak görülmesinden ibarettir; öyle ki, her unsur diğerinden sadece başka hiçbir duyusal-şeysel kendine özgülük ve özellik vasıtasıyla değil, unsura saymada verilen yer vasıtasıyla ayrılır. Biz şimdilik böyle bir "eş-cinstenlik" soyutlamasından çok uzakta bulunmaktayız. Sayılmış şeylerin kendi tüm somut/apaçık kesinlikleri içinde canlandırılmış olmaları zorunlu olduğu gibi -öyle ki, onla-

187

* İlerleme dizisi

ra doğrudan temas edilebilir ve dokunulabilir-, aynı zamanda da saymanın ilerlediği birliklerin kendisi de, tamamen somut-duyusal farklılıklar gösterir ve sadece farklılıklar vasıtasıyla diğeri karşısında sınırlandırılır. Saf düşünsel olarak tasarlanmış benzer-biçimli konumlama birliklerinin yerine, burada, sadece insan bedeninin doğal düzeninin ona sunduğu şekildeki doğal şey-birlikleri vardır. İlkel "aritmetik", kendi unsurları olarak sadece bunun gibi doğal grupları tanır. Bu aritmetiğin sistemleri bu şeysel-verilmiş kıstaslara göre ayrılır. Sayma modeli olarak elin kullanımından beşli sistem, her iki elin kullanımından onlu sistem, ellerin ve ayakların birlikte kullanılmasından yirmili sistem ortaya çıkar.[84] Buna karşılık, grup ve sistem oluşumu amacıyla bu en basit hareketlerin arkasında kalan sayma metotları vardır. Böyle olmakla birlikte, bu tür "sayma" sınırları, somut çokluların ve onların farklılıklarının kavranışındaki sınırlar olarak yorumlanamaz. Gerçek sayma bu şekildeki ilk zayıf başlangıçların dışına çıktığında da daha ziyade böyle çokluklar net biçimde ayrılabildi. Çünkü sayma için sadece, niteliksel bir tümel-işaretin -ki çokluk bu işarette tanınır ve kendine özgü özelliği içinde kavranır- her özel çokluğa sinmesi; fakat çokluğun kendi içinde düzenlenmemesi ve böylelikle niceliksel şekilde bir
188 "birlikler yığını" olarak belirlenmemesi gerekir. Abiponlarda "sayma" yeteneğinin çok eksik geliştiği, ama buna rağmen onlarda, somut toplamları ayırma yetisinin çok net biçimde oluştuğu bildirilir. Onların avda kullandıkları çok sayıda köpekten oluşan gruptan eksik olanlar, yola çıkarken sadece biri bile eksik olsa hemen bilinir; aynı şekilde, 400-500 sığırlık bir sürünün sahibi bu sürüyü eve götürürken, uzak olmasına rağmen, onlardan birkaçının, hatta hangilerinin eksik olduğunu bilir.[85] Burada, hep özel bir bireysel işaret-

[84] Bu konudaki örneklerin zengin bir toplamı Pott'ta mevcuttur. Die quinare und die vigesimale Zahlmethode bei Völkem aller Weltteile (Tüm Kıtaların Halklarında Beşli ve Yirmili Sayma Yöntemleri), Halle, 1874.

[85] Dobritzhoffer, Historia de Abiponibus; bkz. Pott, s. 17 vs.

ten hareketle tanınan ve ayrılan bireysel çokluklar vardır. Yığının "sayı"sı -eğer genel olarak bundan konuşulursa- belirlenmiş ve ölçülmüş sayı-niceliği formu içinde değil, somut "sayı yapısı"nın bir niteliği olarak, yığının ilkönce henüz tamamen düzenlenmemiş tümel etkisine sinen görsel bir nitelik olarak ortaya çıkar.[86]

Dilde bu temel kavrayış, dilin aslî olarak her sayılabilir sıradan nesneye uygulanabilen kesin genel sayı ifadelerini taşımasında değil, onun özel nesne sınıfları için hep özel, onlara karşılık gelen sayı işaretini kullanmasında en açık şekilde kendini gösterir. Sayı kesin şekilde şey sayısı olarak kabul edildiği sürece, esas itibarıyla, farklı şey sınıflarıyla aynı çoklukta farklı sayılar ve sayı grupları var olmalıdır. Bir nesne kümesinin sayısı, sadece belirli bir mekânsal oluşum ya da herhangi bir duyusal özellik gibi tamamen aynı şekillerdeki şeylere uygun düşen bir niteleme sıfatı olarak düşünüldüğünde, dil için de kümeyi diğer özelliklerden ayırma ve o küme için genel geçerli bir ifade formu oluşturma imkânı açılır. Dil oluşumunun ilkel aşamalarında, gerçekten sayı işaretinin şey ve özellik işaretiyle doğrudan karıştığı görülür. Aynı içeriksel ilişki burada nesnenin sayısal niteliğinin ve onun sayısal belirlenişinin ifadesine yaradığı gibi, aynı zamanda nesnenin özelliğinin ifadesi olarak da kullanılır. Nesnelerin çok özel bir niteliğini ve bu nesnelerin özel bir grup vasfını eşzamanlı olarak ifade haline getiren kelimeler vardır. Mesela Fiji dillerinde hindistan cevizlerini ikişerli, onarlı, yüzerli, binerli gruplar halinde ya da on kayıklık, on balıklık bir grubu vs. işaret eden çok özel bir kelime kullanılmaktadır.[87] Şey ve

189

[86] İlkel "sayılar"ın ve saymaların bu niteliksel özelliği için özellikle Wertheimer'ın önemli, zengin bir materyale dayanan açıklamalarına bkz., Das Denken der Naturvölker, Zeitschr. für Psychologie, Bd. 60 (1912), s. 321 ff.

[87] H. v. d. Gabelentz, Die melanesischen Sprachen, s. 23; bkz. Codrington, Melanesian Languages, s. 241. Benzer ortak kelimeler Yeni-Gine'deki Melanezya dillerinde bulunur. O dillerde mesela 4 muzun ya da 4 hidistan cevizinin, 10 domuzun, 10 uzun şeyin vs. işareti için onlara özgü, bizzat kendi içinde farklılaşmamış bir kelime kullanılır. Bkz. Ray, Torres-Expedit. III, 475.

özellik işaretinin karşısında sayı işareti bağımsız şekilde oluştuktan ve ayrılma gerçekleştikten sonra da, sayı işareti daima şeylerin ve özelliklerin farklılığına ve çeşitliliğine mümkün olduğunca kendini uydurmaya çalışır. Her sayı, her şey için geçerli olmaz; çünkü sayının anlamı burada henüz daha soyut çokluğu ifade etmekte değil, bu çokluğun kipini, onun niteliğini ve formunu ifade etmekte yatar. Mesela, Kızılderili dillerinde, kişilerin ya da eşyaların, canlı ya da cansız şeylerin sayılmasında sayı kelimelerinin farklı dizileri kullanılır. Eğer balık ya da deri saymak söz konusu olursa, ya da sayma yöntemi konulan, bulunan ya da duran nesnelerle ilgili olarak kullanılırsa, çok özel bir sayı ifadeleri dizisi işe başlayabilir. Moanu-insulan'lar hindistan cevizlerinin ya da insanların, ruhların ve hayvanların ya da ağaçların, kanoların ve köylerin ya da evlerin veya sırıkların ve bitkilerin sayılmasına göre, birden ona kadar farklı sayılara sahiptir.[88] İngiliz Kolombiyası'ndaki Tsimshien dilinde, yassı nesnelerin ve hayvanların sayılması için, yuvarlak nesnelerin ve zaman dilimlerinin, insanların ve sandalların, uzun nesnelerin ve yığınların sayılması için özel sayma dizileri vardır.[89] Ve diğer komşu dillerde, farklı sayı dizilerinin ayrımlaşması daha geniş olabilmekte ve pratikte hemen hemen sınırsız şekilde kullanılabilmektedir.[90] Görüldüğü gibi, burada da sayma çabası tamamen "eş cinsten olma"dan başka şeylere yönelmiştir. Dilin eğilimi daha ziyade niceliksel farkı, dilin tasnifinde ifade edilen oluşsal farka bağımlı kılmaya, niceliksel farkı oluşsal farka göre değiştirmeye doğru gider.
190 Bu eğilim, dilin, önceden sayı ifadelerinin kullanımına ilerlediği,

[88] Bkz. P. Jos. Meyer, Anthropos I, 228 (cit. Von Wertheimer s. 342)

[89] Powell, Introduction to the Study of Indian languages, s. 25; ve sayı sıfatlarının farklı sınıflarının toplu listesi (yüzey nesneleri için, yuvarlak nesneler için, uzun nesneler için, insan organizması için, yığın için sayı sıfatları) Boas'ta, Tsimshien, (Handbook I, 396 f.)

[90] Bkz. özellikle Lévy-Bruhl tarafından dilbilimsel ve etnolojik edebiyattan toplanmış olan örneklere; s. 169 ff.

ama dilin buna rağmen böyle ifadelerin hepsini, kendine özgü bir nicelik ifadesi olarak ortak bir özel özetleme niteliğini karakterize eden kesin bir yakın-belirleyenin izleyişinde direndiği yerde de açıkça ortaya çıkar. Somut ve görsel olarak incelenince, insanın bir "grup" ya da taşların bir "küme" halinde birleştirilip birleştirilmemesi, sükûnet halindeki nesnelerin "dizi"sinin ya da hareketli nesnelerin bir "kalabalığı"nın bize kendini temsil edip etmemesi vs. açıkça tamamen başka bir şeydir. Dil bütün bu şekildeki özellikleri ve ince ayrımları, kendi ortak kelimelerinin seçiminde ve böyle kelimeleri gerçek sayı ifadeleriyle bağlamayı sağlayan kuralda kesinleştirmeyi dener. Mesela, Malayo-Polinezya dillerinde, sayı ifadeleri ilgili isimle doğrudan birleştirilmeyip, adeta "ortaklaştırma" özelliğinin kendisini ifade haline getiren bütün belirleyici kelimeler, ilgili isimlere yaklaştırılmaktadır. "Beş at" için kullanılan anlatım, kelimesi kelimesine ifade edildiğinde, "beş kuyruk, at" şeklinde; dört taş için kullanılan ifade "dört yuvarlak cisim, taş" vs. şeklinde kullanılır.[91] Aynı şekilde, Meksika dillerinde, sayının ve sayılmış nesnenin ifadesini, kümenin ve dizilenmenin niteliğini ve formunu bilinir yapan ve mesela, eğer fasulyeler ve yumurtalar gibi yuvarlak ve silindir biçimli nesnelerin özeti söz konusu olunca başka şekil, ya da kişilerin veya şeylerin, duvarların ve saban izlerinin uzun dizilerinin düzenlenişi söz konusu olunca başka bir şekil alan bir işaret izler.[92] Japonca ve Çince de, sayılan nesneleri sınıflarına göre bir diğerinden ayıran bu türlü numaralandırma kullanımını özel ayrıntı halinde geliştirmiştir. Tekil ve çoğul arasında genel gramer farkı bakımından eksik olan bu dillerde özel ortak özetlemenin, kendine özgü sistemi ve niteliği içinde net biçimde tanımlanmasına büyük özen gösterilir. Soyut sayma davranışında her

[91] Bu konudaki ayrıntılar mesela Fr. Müller'de, Novara-Reise, s. 275, 303; Codrington, Melanes. Languages, s. 148; v. d. Gabelentz, Melanes. Sprachen, s. 23, 255.

[92] Ayrıntılar Buschmann'da, Humboldt'un Kawi-Werk üzerine notlarında, II, 269 ff.

gerçek içeriğin, birbiriyle bağlanamadan önce onların ayrıntılarının boşaltılmaları gerektiğinde, burada böyle bir içerik mevcut kalır; sonra ise çok özel bir ortak birlikler halinde, yığınlar ve çokluklar
191 halinde özetleme biçimi gerekir.[93] Dilsel-düşünsel belirleme burada daha geniş olarak sürekli grup formlarını belirgin hale getirmeye ve bu grupların kendisini yeniden birlikler ve teklikler içinde parçalamaktan başka, birbirine karşı keskin şekilde sınırlandırmaya yönelmiştir. Bu şekildeki çokluk niteliği, mantıkî ve matematiksel olarak kendi tek tek kurgusal unsurlarından inşa edilerek değil, kendi tam-görsel içeriğine göre kavranarak ve diğerlerinden ayrılarak gerçekleşir.

Aynı temel kavrayış, dilin, sayı sıfatlarının oluşumunda izlediği yöntem yerine, "tekil"in ve "çoğul"un formel ve genel ayrılışını gerçekleştirme vasıtalarını incelediğimiz zaman da karşımıza çıkar. Çoğul fikrinde mantıkî ve matematiksel "çokluk" kategorisinin, o halde açıkça ayrılmış benzer-biçimli birliklerden inşa edilen bir çokluk kategorisinin kesinleşmiş olduğu düşünülürse, o zaman çoğulun, bu anlamda kabul edilince, birçok dilde tamamen eksik olduğu görülür. Dillerin büyük bir kısmı tekil ve çoğul karşıtlığını tamamen belirsiz bırakır. İsim burada kendi temel formuna göre, cinsin tek bir örneğinin ifadesi olarak işe yaradığı gibi, aynı şekilde örneklerin böyle bir belirsiz çokluğunu kendi altında toplayan cins işareti olarak da kullanılabilir. Bu nedenle, isim tekil ve çoğul anlam arasında daha ortada bulunur ve adeta her ikisi arasında henüz daha kararsızdır. Sadece bu ayrılmanın esaslı biçimde ortaya çıktığı tek tek durumlarda anlam özel dilsel aracı vasıtasıyla gösterilir ki, bu noktada çoğunlukla çoğul anlam değil, daha ziyade tekil anlam böyle bir özel belirginlik kazanır. Mesela, Fr. Müller'e göre, Malayo-Polinezya dilleri, "sık tekrarlanan canlı bir birliği kuşatan

[93] Bkz. Hffmann'daki Japonca ve Çincenin "Numaralandırma" sistemi, Japan. Sprachlehre, s. 149 ff.

bir kategoriyi, asla sayı kavramı mevkiine yükseltmediler; öyle ki, bu dillerin madde kelimeleri gerçekten somut ya da gerçekten soyut olmayıp, her ikisi arasında ortada bulunan bir şeydir. "*İnsan* kelimesi, Malaylar'da, ne *in concreto** bir insan için, ne de *in abstracto*** insan=insanlık için kullanılır; insan, bilinen ve görülen insanın adı olarak kullanılır. Buna karşılık, *óran* kelimesi, bizdeki tekilden çok çoğula karşılık gelir ve tekil her yerde "bir" anlamına gelen bir kelime vasıtasıyla daha yakın biçimde yorumlanmalıdır."[94] O halde, burada ilkönce, dildeki bir türetme ekiyle çokluk anlamı haline dönüştürülen salt teklik tasarlanmamıştır; ayrımlaşmamış çokluktan, çekilebilir kelimelerin genel-ortak anlama eklenmesiyle çoğul anlam, bireyselleştirici nitelikli belirli pekiştiricilerin kullanımıyla tekil anlam, gelişebilir.[95] Birlik-çokluk ilişkisinin benzer düşünülüşü, birçok Altay dilinde de temel oluşturur ki, bu dillerde birliğin ve çokluğun ifadesi için benzer, gramer bakımından da çok fazla ayrımlaşmamış kelime kullanılabilir. Bundan dolayı, burada, aynı cins adı bir taraftan tek bireyi ve türün bütününü, diğer taraftan belirsiz sayıdaki bireyi gösterebilir.[96] Fakat tekil ve çoğul arasındaki farkı formel biçimde açıkça oluşturmuş olan dil grupları da, göreli bir ilgisizlik durumunun bu sıkı ayrılmadan önce geldiğini açıkça işaret eden çeşitli olguları gösterir. Çoğunlukla burada kelime, kendi temel anlamına göre, gizli çokluk değil de daha ziyade ortak toplam olarak ve bu nedenle ortak yalınlık olarak kabul edildiği için,

192

* Sadece somut olan

** Sadece soyut olan

94 Fr. Müller, Novara-Reise, s. 274 f.; bkz. Avustralya dilleri için s. 246 f.; ayrıca Fr. Müller, Grundriss II, 2, 114 ff.

95 Bu konu üzerine ayrıntılı bilgi Codrington'da; Melanesian Languages, s. 148 f.; H. C. v. d. Gabelentz, Die melanes. Sprachen, s. 23, 255.

96 Bkz. Boethlingk, Sprache der Jakuten (Yakutların Dili), s. 340 f.; H. Winkler, Der ural-altaische Sprachstamm (Ural-Altay Dil Ailesi), s. 137; Altay dillerindeki "çoğul oluşumu" için Grunzel'a da bkz, Vergl. Grammat. der altaischen Sprachen (Altay Dilleri Karşılaştırmalı Grameri), s. 47 ff.

önceden çoğulun dışsal biçimlenişini taşıyan bir kelimenin kendi gramatik kurgusuna göre karşıt anlamda kullanılması, o halde fiilin tekille bağlanması gerçekleşmektedir.[97] Hint-Avrupa dillerinde, Arî dillerde ve Grek dilinde, *cinssiz*in çoğulunun, fiilin tekiliyle bağlan-
193 ması durumu vardır. Bilindiği gibi, bu cinssizin son eki –ã ilk başta hiçbir çoğul anlama sahip olmayıp, ortak-soyut olanların işareti olarak kullanılan tekil dişil-sonek –a'ya dayanır. O halde –a formları ne çoğul, ne tekildir; tersine, kesin olarak ihtiyaca göre bazen bir şekilde, bazen diğer şekilde kavranabilen ortak şeylerdir.[98]

Diğer taraftan, sayma yönteminde gözlenen şeye benzer şekilde, dilin, çoğul oluşumu formunda da doğrudan doğruya soyut birlik kategorilerinin karşısına soyut çokluk kategorileri koymadığı, tersine her ikisi arasında basit kademelenmeler ve geçişler bulunduğu görülür. Ondan ayrılan ilk çokluklar kesinlikle çokluklar değildir; tersine, kendinde özel ve belirleyici niteliksel bir özellik taşıyan özel çokluklardır. İkili ve üçlünün kullanımının dışında çoğu diller ikili bir çoğul; iki nesne için sınırlı olan, fakat çok olan nesneler için daha geniş olan başka bir çoğulu ayırır. Dobritzhoffer'ın, Abiponlar'ın diliyle ilgili olarak bildirdiği bu kullanım[99], Sami dil-

[97] Erman'a göre, Mısır'da kendi anlamlarına göre saf çoğul olan birçok kavram, ortak soyutlama vasıtasıyla tekilde değiştirilir ve fiil-yüklemin formu bu kavrayışa göre biçimlenir. Aynı şekilde Güney-Sami dillerinde Bronkelmann'a göre (Grundriss I, 437 ff., II, 77 ff.) tekil, ortaklaşa ve çoğul arasındaki sınırlar sürekli akış içinde kavranmaktadır; öyle ki, kollektiv, kolayca ses kaymasında tekrar tekil haline gelir ve sonra yeni bir çoğul teşkil edebilir. Hint-Avrupa dil çevresi için, Meyer-Lübke'nın, Grammat. der roman. Sprachen II, 69 ff., III, 26 ff., Latin toplumlarının dillerinden verdiği örnekleri görünüz.

[98] Brugmann'a göre Hint-Avrupa dillerinin başlangıcından beri tekilde, eğer onun kavram içeriği uyumlu bir şey olarak tasarlanır ve gerçekte mevcut birlik düzenine önem verilmezse, bir isim yerleştirilir. Diğer taraftan çoğul, hem bir türün birçok örneğinin ya da apayrı olaylarının ve davranışlarının ayrıldığında, hem de onun herhangi bir şekilde çokluk taşıyan doğasının bir kavram içinde ifade edilmesi gerektiğinde kullanılır. (Brugmann, Kurze vgl. Grammat., s. 413; vgl. Griechische Grammat. s. 369 f.)

[99] Dobritzhoffer, Historia de Abiponibus II, 166 ff. (cit. bei Humboldt, Über den Dualis, W. VI, 1, 19 f.)

lerinde, mesela Arapçada da görülmektedir.[100] Humboldt, bir ikili yanında 3-9'un sınırlı çoğulunu ve 10 için ve daha çok ya da nesnelerin belirsiz miktarı için çokluk-çoğulunu kullanan Arapçanın, çokluk formlarının anlatımında, burada temelde bulunan ve cins kavramını adeta sayı kategorisinin dışında olarak inceleme ve bu kavramı, sayıdan, tekil ve çoğul çekimi yoluyla ayırma manzarasının, "tartışılmayacak kadar çok felsefî" şeklinde adlandırılması gerektiğini ifade eder.[101] Gerçekte ise, burada cins kavramı kendi türsel kesinliğine göre tasarlanmamış ve işte bu kesinlik sayesinde tekil ve çoğulun genel adının ayrılığından açığa çıkarılmış gibi görünür; burada daha ziyade cins kavramı bu ayırma formuna henüz daha tamamen dahil olmamıştır. Dilin tekil ve çoğul vasıtasıyla ifade ettiği fark, cinste ortadan kalkmamış; cinsin içinde de henüz net biçimde gerçekleşmemiştir. Birlik ve çokluğun niceliksel bakımdan karşıtlığı henüz tam belirgin biçimde yerleşmediği için, bu karşıtlık yayılan niteliksel birlik vasıtasıyla aşılamaz. Niteliklerin ayırıcı çokluğunun karşısında cinsin birliği ayırıcı bir birlik anlamına gelir. Belirsiz ortak-anlam içinde -ki, dillerin büyük bir kısmında çoğul anlam gibi tekil anlam da bu ortak-anlamdan sıyrılıp çıkarılır- ise, doğrudan doğruya ayırıcı olmamaklık kesin unsur teşkil eder. Çokluk sırf kalabalık olarak, yığın ya da küme olarak, sonuçta mantıkî bir bütün olarak değil, duyusal bir bütün olarak kavranır. Çokluğun genelliği, özeli ayrı ve "ayrılmış" şey olarak kendi içinde kapsayan üstün bir kavramın genelliği değil, henüz daha kendi tek tek unsurlarına ve bileşenlerine ayrılmamış olan bir etki-genelliğidir. 194

Ayırmanın işte bu temel unsuru ise odur ki, gerçek sayı kavramı sırf çokluk ve nicelik kavramından bu unsur sayesinde gelişir. Bugüne kadarki inceleme bize, kendi özelliğine göre elbette sadece duyusal örtü içinde kavranabilen sayı kavramına dilin yakınlaş-

[100] Ayrıntılar Brockelmann'da Grundriss I, 436 f.
[101] Über Düalis, VI, 1, 20.

ma ortamı olan iki yol ve yön göstermiştir. Bir yönüyle dilsel düşünme, en ilkel, yani insan bedeninin organlarıyla yönlenen saymalarda, "dizideki düzen" unsurunu sabit hale getirir. Bu saymalar, herhangi bir verimlilik sağlamak zorunlu olduğunda, tek tek organların birinden diğerine geçişte keyfiliğin olmaması, herhangi bir birbirini izleme kuralı taşıması gerekir. Diğer yönüyle ise dilsel düşünme, kesinlikle çokluğun etkisi, herhangi bir şekilde "parçalar"a ayrılan henüz belirsiz bir bütünün bilinci olmaktadır ki, bu nedenle dilin, kendi genel ortak-işaretlerinin oluşumunda korunmuş olduğu görülür. Her iki durumda sayı düşüncesi ve onun dilsel ifadesi temel seyir formlarına, mekânsal ve zamansal varlık kavrayışına bağlı olarak ortaya çıkar. Bilgi eleştirisi açısından yapılan analiz, sayı kavramının esas içeriğini aydınlatmayı talep ettiğinden, mekân ve zaman formunun nasıl birlikte etkili olması gerektiğini gösterir. Sayı ortak "birlikte"nin kavranışı için mekân fikrine dayanınca, bu belirleme ile ilgili karakteristik karşı unsuru, ayrıntı içeren birlik ve teklik kavramını şekillendirmek için, zaman fikrine ihtiyaç duyar.
195 Çünkü dilin zaman ve mekân fikri talebini gerçekleştirmesi ve onu biricik talep olarak kavraması, onun başarması gereken düşünsel bir görevdir. Bu suretle her gerçek belirli sayısal çokluk, aynı zamanda birlik olarak, her birlik aynı zamanda çokluk olarak düşünülmüş ve kavranmış olur. Bundan böyle elbette bilincin her zihinsel temel fiilinde, karşıt unsurların bu bağıntılı birleştirilmesine erişilir. Bilincin sentezine giren unsurların, bu sentezde basitçe yan yana yerleştirilmeyip, aynı temel fiilin ifadesi ve ürünü olarak kavranması; daima birleştirmenin ayırmadan sonra, ayırmanın birleştirmeden sonra ortaya konulması söz konusudur. Fakat bu ikili belirleme o kadar zorunlu olduğu halde, sonuçta elbette problemin kendine özgü özelliğine göre tümel sentez içinde her iki faktörün bazen biri, bazen diğeri üstünlük kazanır. Eğer birleştirme ve ayırma fonksiyonu arasındaki saf dengeye, tam matematiksel sayı kavramında erişilir ve burada bir bütün olarak uyumlu özetleme ilkesi ve unsurların istisnasız gizliliği kuralı, ideal sıkılıkta gerçekleşirse,

o zaman mekân ve zaman bilincinde, bu motivlerden biri hep ağır basar ve diğerine karşı önceliğini korur. Çünkü mekânda çoğunlukla unsurların birlikte ve iç-içe varlığı durumu, zamanda ise unsurların ayrılmışlığı ve arka arkaya-geliş durumu kendini gösterir. Mekânı aynı zamanda "içinde" zamanı içermesi gereken bütün olarak düşünmeksizin, hiçbir tek mekânsal yapı gözlenemez ya da düşünülemez: Yapının özelliği burada sadece her şeyi kuşatan "biricik" mekânın sınırlılığı olarak mümkün olabilir. Diğer taraftan zamansal *an*, gerçi sadece bir dizideki unsur olarak bir arka arkaya gelişteki halka şeklinde ortaya çıkarak var olur; ama işte bu dizi, sadece her tek unsurun diğer bütün unsurları kendi dışında bırakması, yalın bir parçalanmaz "şimdi"nin, tüm geçmiş ve gelecek zamandan kesin olarak ayrılan saf bir şimdiki zaman noktasına yerleştirilmesi suretiyle kurulabilir. Sayıyı somut olarak düşünme dilde kendi ifadesini bulduğu gibi, bu düşünme her iki işlerliği; zaman ve mekân bilincinin işlerliğini kendi hizmetine alır ve bu işlerliği, onun iki farklı unsuru olan zaman ve mekân unsuru sayesinde sayıda oluşturmak için kullanır. Dil, mekânsal nesnelerin ayrılığından hareketle, bu nesnelere ilişkin kavrama ve onların çokluğunun ifadesine; zamansal fiillerin ayrılığından da, nesnelerin özelleşme ve ayrılıklarının ifadesine erişir. Çokluğun bu ikili zihinsel kavranış tipi, çoğul oluşturma formunda çok açık biçimde belirginleşmektedir. Çokluk formunun oluşumunun, ilk kavranış tipinde (yani mekânsal nesnelerin ayrılığından hareketle bu nesnelerin kavramlaştırılması ve çokluklarının ifadesine erişmede; çev.) şeysel bileşimlerin seyriyle, diğerinde (yani zamansal fiillerin ayrılığından hareketle nesnelerin özelleşme ve ayrılış ifadesine erişmede; çev.) belirli bir zamansal sürecin aşamalarının ritmik-periyodik tekrarının seyriyle başarıldığı ortaya çıkar. Çokluk formunun oluşumu birinde özellikle parçaların çokluğundan oluşan nesnesel bütünlüklere, diğerinde birbiriyle sürekli bir dizi halinde bağlanan olup-bitmelerin ya da etkinliklerin tekrarlanışına yönelir.

196

Gerçekte kendi tümel yapısı içinde egemen bir fiilli içyapıya sahip olan diller, ortaklaşa-çokluktan net biçimde farklılık gösteren çokluğun, kendine özgü saf bir "ayrıntı içeren" kavranışını da geliştirmişlerdir. Fiilli eylemlerin karakteristiği ve kesin biçimde açığa çıkarılışı burada çokluk kavranışının gerçek bir taşıyıcısı haline gelir. Mesela, Klamath-Kızılderilileri'nin dili, tek tek nesnelerin işaretiyle nesnelerin çokluğunun işareti arasında ayırım yapmayı sağlayacak hiçbir gerçek vasıta oluşturmamıştır. Fakat bunun yerine, tek bir zamansal faaliyette tükenen bir eylem ile zamansal olarak farklı ama içeriksel olarak benzer-biçimli aşamaların çokluğunu kendi içinde taşıyan bir eylem arasında var olan farklılık, tam bir mantıklılık ve kesinlik içinde dikkate alınır ve yakalanır. Gatschet şöyle ifade eder: "Klamath yerlilerinin zihni için, farklı olan şeyin farklı zamanlarda tekrarlanması ya da farklı olanın çoğu kez farklı kişiler vasıtasıyla yapılması olgusu, kendi dilimizde sahip olduğumuz şekildeki saf çokluk fikrinden daha önemli görünür. Bu ayrılmışlık kategorisi, kızılderili zihni üzerinde o kadar kuvvetli etki yapar ki, dil bu kategoriyi özel bir sembolik-sessel araç vasıtasıyla, ikileme vasıtasıyla ifade haline getirir." Bundan dolayı, Klamath dilinde bir eylemin, zarf nitelikli pekiştiricilere ve son takılara kadar tüm dilde etkili olan bildirim vasıtası –ikileme- yoluyla, benzer-biçimli süreçler çokluğuna ayrılması düşüncesi, her zaman net ve tek anlamlı olarak işaret edilmekle beraber, bizim anladığımız anlamdaki tüm "çoğul" ifadeleri, bu dilde, kanıtlanabilir nitelikteki yeni kaynak olma özelliğine sahiptir.[102] Athapaski dil çevresinin bir dili olan Hupa, bizim çoğul kullanılmasını beklediğimiz; yani bir eyleme bir çok birey katılmakla birlikte eylemin kendisi bir birlik olarak ortaya çıkınca çoğul kullanmayı beklediğimiz bir çok durumda, tekili kullanır. Buna karşılık, burada da ayrıntı içeren ilişki özel bir ön-ek seçimiyle en yeterli şekilde gösterilir.[103] Özellikle

197

[102] Gatschet, Klamaht-Language, s. 419, 464, 611.

ikileme, Amerikan yerli dilleri çevresi dışında da aynı fonksiyonda kullanılır.[104] Burada da kendinde bir düşünsel kavrayış formu dilde kendi doğrudan-duyusal ifadesini tekrar oluşturmuştur. Sesin basit tekrarlanışı, bir fiilin, özellikle insanî bir etkinliğin ritmik düzenlenişini ve ritmik tekrarını işaret etmek için, ilkel ve aynı zamanda en etkili araçtır. Belki burada, dil oluşumunun ilk motivine ve dil ile sanat arasındaki ilişkinin niteliğine genel bir bakış yakalayabileceğimiz bir yerde bulunmaktayız. Edebî eserin başlangıçları insanlığın ilk ilkel iş şarkılarına -ki bu şarkılarda gerçek bedensel hareketlerin duyumlanan ritmi adeta ilk kez dışa doğru yön değiştirir- kadar izlenmeye çalışılmıştır. Bücher'ın çalışma ve ritim üzerine kapsamlı araştırması, bu iş şarkılarının bugün bile yeryüzünde ne kadar yaygın olduğunu ve bu şarkıların her tarafta nasıl benzer şekilde ve kendi temel formu içinde bulunduklarını göstermiştir. Her fiziksel çalışma formu, eğer toplu halde gerçekleştirilirse, ayrı ayrı çalışma-aşamalarının ritmik bölümlenişini ve ritmik özetlenişini kendinde doğrudan toplayan hareketlerin amaca uygun bir koordinasyonunu sağlar. Bilinç için bu ritim, bir yandan doğrudan hareket duyumlamasında kasların gerilmesi ve gevşemesi şeklindeki değişimde, diğer taraftan işitme duyumu algılarındaki nesnel form içinde, çalışmaya eşlik eden gürültülerin ve seslerin denkliğinde şekillendirilerek, ikili biçimde kendini gösterir. Eylem ve onun ayrımlaşması bilinci bu duyusal ayrımlaşmaya bağlanır. Öğütme ve rendeleme, itme ve çekme, sıkıştırma ve gevşetme işte, eylemin, kendi özel amacı gibi kendi gerçek ölçüsü ve derecesine sahip olduğu noktada ayrılır. İş şarkılarının çeşitliliğinde ve doluluğunda,

[103] Goddard, Athapascan (Hupa), (Boas'ın Handbook I, 104'de); bkz. Boas, Kwakiutl (1, 444); "Çoğulluk fikri tam anlamıyla gelişmemiştir. Bir ismin ikilenmesi çoğulluktan öte, daha ziyade, bir nesnenin orada veya burada ortaya çıkışını veya özel bir objenin farklı türlerinin varoluşunu ifade eder; bu nedenle gerçek bir çoğul olmaktan ziyade ayrıntıları içerir. Öyle görünüyor ki, bu form derece derece tam olarak çoğulluk anlamı görevini görmektedir."

[104] Bkz. Hami dillerinde "ayrıntı içeren" çoğulun gösterilmesi için ikilemenin kullanımı, Meinhof, Die Sprachen der Hamiten, s. 25, 171.

iplik ve dokuma şarkılarında, sopa ve kürek şarkılarında, yemek
198 yerken ve pişirirken vs. söylenen şarkılarda adeta daha doğrudan şekilde, özel çalışma sistemi vasıtasıyla belirlenen türe özgü ritmik bir duyumlamanın nasıl sadece seste eşzamanlı nesnelleştirilerek mevcut olabildiği ve eser haline dönüşebildiği anlaşılabilir.[105] Belki de fiillerdeki bazı ikileme formları, ritmik tekrarlanan aşamaların çokluğunu kendinde taşıyan bir eylemin ifadeleri olarak, esas itibariyle kendi başlangıcını insanın kendi eyleminden alan bir bildirimden doğmaktadır. Her durumda dil, saf zaman ve saf sayı formunun bilincini sadece belirli içeriklere, her iki formun doğrudan somutlaşma ve karışma içinde verildiği sağlam ritmik temel deneyim yaşantılarına bağlamak suretiyle kazanabildi. Bu noktada ayrımlaşmanın, şeylerle değil de daha ziyade, ayırma ve "dağıtma"nın, sonuçta saymanın temel unsurlarından birinin hareket noktası olan eylemlerle ilgili olmuş olması, çoğu dillerde fiildeki çokluk ifadesinin hem gerçek bir fail çokluğunun var olduğu, hem de tek bir öznenin aynı eylemi farklı nesnelere yönelttiği yerde kulla-
199 nılmasıyla da doğrulanır gibi görünür.[106] Tek tek eylem aşamaları-

[105] Ayrıntılı bilgi Bücher'de, Arbeit und Rhythmus (4. bs. Lpz. 1909)

[106] Bu karşıt fakat tam denk durum, Hupa örneğinde de incelenmiştir. Hupa dilinde, fiilin tekili öznelerin çokluğunda da kullanılırken, davranışın kendisi (mesela bir dansın icrası gibi) parçalanmaz bir birlik olarak görüldüğü zaman, diğer taraftan çoğu Amerikan yerlilerinin dillerinde, geçişli bir fiilin çok sayıda direkt nesnesi bulunursa, sonuçta davranış farklı nesnelere yönelmiş ve böylelikle bizzat kendi içinde çatlamış şekilde görünürse, geçişli fiil çoğulda ortaya çıkar. Başka dillerde de, fiildeki çokluk ifadesi öznelerin fazlalığına değil, daha ziyade etkileme nesnelerinin fazlalığına ya da aynı zamanda her ikisine bağlıdır. (Bir Papua dili olan Kiwai'den örnekleri Ray, Torres-Expedit. III, 311 f. ifade eder. Mesela Nuba dili, etkinliğin ilişkili olduğu nesnenin tek nesne olup olmaması ya da bir çokluktan oluşup oluşmaması bakımından Afrika dillerinden ayrılır. Reinisch, Nuba-Sprache, s. 56 f., 69 f. Humboldt'un Kawi-Werk'te ayrıntılı şekilde tasvir ettiği Tagali dili, özellikle davranışta bizzat bulunan çok-çeşitlilik ya da tekrarlanış gibi aynı şekilde davranışta bulunanların çokluğuna işaret etmek için, genellikle fiilde belirli bir çoğul ön eki kullanır. Çokluk kavramı bu durumda kısmen davrananlarda, kısmen davranışla ya da az veya çok tekrarlanan uğraşıyla ilişkilendirilir. *Mag-sulat* (*sulat*tan bahsetmek), "*o çok yazıyor*" şeklindeki bir sıklık ya da "sürekli kip" (*onun işi yazılabilir*) ifade ettiği gibi, alışılmış çokluk olarak "çok yazmak" anlamına gelir. Ayrıntılar Humboldt'ta, s. 317, 376 ff.)

na parçalanma daima kesin önemlilikle ilgili olurken, asıl olarak saf eylem formunun kendisine yönelen bir çokluk fikri için, gerçekte eyleme sadece bir ya da çok kişinin katılıp katılmaması, bağlı olunan anlamla ilgilidir.

Buraya kadar saf seyrin temel formlarını, mekân ve zaman formlarını, sayı ve çokluk oluşumunun başlangıç noktası olarak incelemiş olsak da, sonuçta bu değerlendirme esnasında, içinde sayma fiilinin kök saldığı belki en baştaki ve en derin tabakaya henüz daha dokunulmamıştır. Çünkü burada da etraflı-düşünme yalnızca nesneden ve nesnel, mekânsal-zamansal etkinlik alanının içindeki farklılıklardan hareket edemeyip, saf öznellikten doğan temel karşıtlıklara dönmek zorunda kalır. Tüm işaret etme dizisi, dilde gerçekleşen ilk sayısal ayırımların, nesnelerin veya olayların şeysel yanyana ve ayrı olmuş olmalarından değil, daha ziyade "ben" ve "sen"in ayrılmasından -ki sayı bilinci ilkönce bu ayrılmada gelişmiştir- oluşturulduğunu doğrular. "Bir" ve "çok"un karşıtlığı noktasında, bu alana, salt eşya tasarımları çevresindeki ayırt etmeden ve duyarlılıktan daha titiz/kuvvetli bir ayırt etme ve duyarlılık egemen gibidir. İsimde gerçek çoğul formu geliştirmemiş olan birçok dil, bunu şahıs zamirlerinde ortaya koyar.[107] Diğer diller, iki farklı çoğul işareti kullanır; onlardan biri çok açık şekilde zamir için kullanılmaktadır.[108] Genellikle isimde çokluk, sadece cansız nesneler değil, akıllı ve canlı varlıklar söz konusu olduğu zaman özellikle

[107] Mesela Amerikan dilleri için bkz. Roland B. Dixion'ın Maidu anlatımına; "Sayı fikri Maidu'da dengesiz gelişmiştir. İsimlerde sayının tam ifadesi en küçük bir ihtiyaç olarak kendini hissettirir gibidir. Halbuki zamirli formlarda görüldüğü gibi, sayı tam olarak ve net biçimde ifade edilmektedir." Malezya, Polinezya ve Endonezya dillerinde de kesin bir sayısal ayrılmanın oluşumu sadece zamirde gerçekleşmiştir; ayrıntılar Conrington'da, Melanes. languages, s. 110 ve H. C. v. d. Gabelentz, Die melanes. Sprachen, s. 37. Tek ya da ikilinin ayrılığını ve genel çoğul işaretini tanımayan Bakairi dilinde, böyle bir işaret etme eğilimi birinci ve ikinci şahıs zamirinde oluşmuştur; bkz. v.d. Steinen, Bakairi-Sprache, s. 324, 349 f.

[108] Bu mesela Tibetçede olan bir durumdur; bkz. J. J. Schmidt, Grammat. der tibet. Sprache, Petersburg, 1839, s. 63 f.

200 ifade edilir.[109] Yakutça'da bedenin kısımları, ayrıca giysi parçaları bir bireyde var olmuş olsalar bile, alışıldığı şekilde tekil içinde yer alırlar; buna karşılık eğer onlar çok kişiye ait iseler, çoğul içinde ortaya çıkma eğilimindedirler.[110] Bu nedenle sayının ayrılışı, burada da bireylerin, sırf şey-fikrinin içindeki düşünülmeden daha net biçimde düşünülmesiyle, iyice açığa çıkmıştır.

Ve artık burada da bu kişisel etkinlik alanından doğan sayı işaretlerinde, sayı ile sayılan arasında bulunan karşılıklı ilişki ifade edilir. Daha önceden, dilin oluşturduğu ilk sayı işaretlerinin tamamen belirli somut saymalardan kaynaklandığı ve henüz kendinde bu saymaların renklerini taşıdıkları görülmektedir. Sayının belirginleşmesi kendi başlangıcını şeylerin ayrılışından değil, kişilerin ayrılışından aldığında, bu kendine özgü ve özel ince ayrım, çok açık şekilde ortaya çıkar. Çünkü burada sayı, ilk önce genel-geçerli düşünsel bir ilke, sınırsız sürdürülebilir bir yöntem olarak kurulmaz; tersine, sayı burada, sınırları nesnel seyir vasıtasıyla olduğu gibi, duygunun saf öznelliği vasıtasıyla da net ve açık şekilde gösterilen belirli bir çevrenin içinde kayda alınır. Duygunun öznelliği sayesinde "ben" "sen"den, "sen" "o"dan ayrılır; fakat "üç kişi"nin farklılığında var olan bu kesin belirli üçlükten hareketle geniş bir çokluk fikrini devam ettirme konusunda hiçbir sebep ve zorunluluk mevcut değildir. Böyle bir çokluk, tasarlandığı ve dilsel olarak da işaret edildiği kadarıyla, kişisel alanların karşılıklı ayrılışında açıkça şekillenen bir kendinde "ayrılmışlık" niteliği taşımaz. Üçün öte tarafında, deyim yerindeyse belirsiz çokluğun, yani kendi içinde

[109] Bu kullanım için çok çeşitli örnekler Müller'de; Grundriss II, 1, 261; II, 1, 314 f., III, 2, 50; Melanezya dili için v.d. Gabelentz, s. 87. Hupa dilinde çok az isim çoğul formuna sahiptir. Bir insanın durumunu ya da yaşını göstermek veya akrabalık ilişkisini ifade etmek böyle olur. (Goddard, Athapascan in Boas' Handbook I, 104) Aleüt dilinde çokluğun iki farklı ifadesi vardır. Onlardan biri yaşayan varlık için, diğeri cansız nesneler için kullanılır. Victor Henry, Esquisse d'une grammire raisonnée de la language aléute, Paris, 1879, s. 13.

[110] Boethlingk, Sprache der Jakuten, s.340.

geniş biçimde düzenlenmemiş olan salt ortaklaşalığın dünyası başlar. Gerçekte biz dilin gelişiminde, ilk sayı oluşumlarını, bu gibi sınırlara bağlanmış görmekteyiz. İlkel halkların çoğunun dilleri, ben ve sen'in karşıtlığında açığa çıkan şekliyle ayırma etkinliğinin "bir"den "iki"ye ilerlediğini; fakat bunun dışında, "üç" bu çevrenin içine katılınca ayrı tutma gücünün, sayı oluşumuna götüren "sır doluluk" işleyişinin çöküşe uğramasında önemli bir adım olduğunu gösterir. Güney Afrika yerlilerinden Buşmanlar'da, sayı ifadeleri esas itibarıyla sadece ikiye kadar yükselir; üç'ün ifadesi ise "çok"tan başka hiçbir anlama gelmez ve parmaklarla bağlantı içinde tüm sayılar için 10'a kadar kullanılır.[111] Viktorya'nın ilk sakinleri de, 2'nin dışında hiçbir sayı geliştirmemişlerdir. Yeni Gine'deki Binandele dilinde, 3'ten büyük sayılar dolambaçlı ifadelerle oluşturulurken, 1, 2, 3 için sadece üç sayı sıfatı bulunmaktadır.[112] Başka birçok dilde görülebilecek olan bu örneklerde[113], sayma fiilinin, esas itibariyle dar şekilde nasıl ben, sen ve o'nun seyrine bağlandığı ve bu fiilin nasıl bu seyirden tamamen aşamalı olarak çözülüp ayrıldığı açıkça ortaya çıkar. Bütün halkların dilinde ve düşünmesinde üç sayısına uygun düşen özel rol[114], bu noktada kendi en son açıklamasını bulmuş gibi görünüyor. İlkel halkların sayı kavrayışıyla ilgili olarak, her sayının burada kendi gerçek bireysel fizyonomisine ve mitik varlık ve özellik niteliğine sahip olduğu

201

[111] Bkz. Fr. Müller, Grundriss I, 2, 26 f.

[112] Bkz. Sayce, Introduction to the science of language I, 412.

[113] Özellikle Papua dilleri alanından bunun örnekleri Ray'da, Torres-Expedit. III, 46, 288, 331, 345, 373, bulunur. Fr. Müller'de de böyle örnekler vardır; Die Papuasprachen, Globus, Bl. 72, (1897), s. 140). Kiwai'de 3'ten büyük olan her sayı, *sirio* vasıtasıyla "çok olan"ı ifade ederken, üçlü topluluğun işareti olarak kullanılan kelime (*potoro*) 4 için de kullanılır; bundan dolayı onun anlamı gerçekten "az"dır. (Ray, s. 306) H. C. v. d. Gabelentz Melanezya dilleri için, s. 258. K. v. d. Steinen'a göre Bakairi'da 2'nin "eski aritmetiğin sınırları", çokluğun ifadesi olmuş olması konusunda ilk açık işaretler bulunur. Burada 2 için kullanılan kelime Steinen tarafından gerçekte "seninle" anlamına gelen bir kelime bağlantısına dayandırılır. (Die Bakairi-Sprache, s. 352)

[114] Bu konudaki materyal Usener'de; Dreizahl, Rheinisches Museum, N. F., bl. 58.

söylendiğinde, bu her şeyden önce iki ve üç için de geçerli olur. İki ve üç özel nitelikteki ürünlerdir; onlar adeta özel bir zihinsel nüanslamaya sahiptirler ki, bu tonlama sayesinde iki ve üç benzer-biçimli ve eş-cinsten sayı dizilerinden ortaya çıkar. Zengin, gelişmiş ve genişlemiş "eş-cinsten" bir sayı sistemine sahip olan dillerde de, 1 ve 2 sayılarının bu özel konumu, 1'den 3'e kadar ya da 1'den 4'e kadar olan sayıların kesin formel belirlemelerinde de daha açık görülebilir. Sami dillerinde 1 ve 2 için kullanılan sayı sıfatları vardır; buna karşılık, diğer geri kalan sayılar soyut isimlerdir ve sayılmış olan şey, ilgi halinde (*genitivde*) çoğula bağımlıdır; sayılmışlara
202 karşıt bir cinsiyete sahiptir.[115] İlk Hint-Avrupa dillerinde Hint-İran dilinin, Baltık-Slav ve Yunan dilinin birbiri ile uyumlu tanıklığına göre, 5'ten 19'a kadarki sayı sıfatları çekimsiz özel kelimeler vasıtasıyla, bunun üzerinde kalan sayılar sayılanın ilgi hali ile isim vasıtasıyla oluşturulurken, sayı sıfatları 1'den 4'e kadar çekilmektedir.[116] İkili formu gibi gramatik bir form da, başka kelime sınıflarında taşınandan daha uzun süre şahıs zamirlerine bağlanıp kalmıştır. Almanca, birinci ve ikinci tekil şahıs zamirlerinde tüm isim çekimi içinde yok olan ikiliyi, daha uzun süre taşır.[117] Aynı şekilde, Slav dillerinin gelişiminde, "nesnel" ikili "öznel" ikiliden daha önce kaybolup gitmiştir.[118] İlk sayı sıfatlarının etimolojik kökü de, çoğu dillerde üç şahsın ayrılığı için oluşturulmuş olan temel kelimelerle bu ilişkiye işaret ediyor gibi görünmektedir. Özellikle Hint-Avrupa dillerinde, "sen" ve "iki" ifadelerinin ortak kökü gös-

[115] Bkz. Brockelmann, Grundriss I, 484 ff., 273 ff.

[116] Bkz. Meillet, Einf. İn die vgl. Grammat. der indogerm. Sprachen (Hint-Avrupa Dillerinin Karşılaştırmalı Gramerine Giriş), s. 252 ff; Brugmann, Kurze vgl. Grammat. (Karşılaştırmalı Gramer Özeti) s. 369 ff.

[117] Almanca ağızlarından Westfalya ve Bayer-Avusturya ağzı bugün bile bu ikili kullanımını gerçekleştirmektedir. Ayrıntılı bilgi mesela Jakop Grimm, Deutsche Grammatik I, 339 ff.

[118] Miklosich, Vergl. Grammat. der slaw. Sprachen (Slav Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri) IV, 40; Fin-Ogur dillerindeki çok benzer olgular için bkz. mesela Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, Lpz.1910, s.60

terilebilmektedir.[119] Scherer, bizim burada, psikoloji, gramer ve matematiğin ortak dilsel kaynağında bulunduğumuz, burada da ikili kullanımının kökünün, tüm konuşma ve düşünme imkânlarının temelinde bulunan ilk ikiliğe kadar gittiği sonucuna varmak için, bu ilişkiyi tanık gösterir.[120] Çünkü Humboldt'a göre, konuşmanın mümkün oluşu, hitap ve karşılık vermenin sonucudur ve o halde bu mümkünlük, konuşma fiilinde yeniden birbirine uygun hale gelmek için, ben ve sen arasında ortaya çıkan bir bölünmeye ve gerilime dayanır; öyle ki, bu fiil "düşünme gücü ve düşünme elemanı arasında gerçek ve esas aracı" olarak ortaya çıkar.

W. v. Humboldt, ikili üzerine yazdığı makalede, bu kurgusal temel dil kavrayışına dayanmış ve o güne kadar gramerciler tarafından genellikle sırf bir fazlalık olarak, dilin yararsız bir kurnazlığı olarak işaret edilmiş olan bu formun kullanımını, ilk defa içten aydınlatmayı başarmıştır. Humboldt ikiliğe bir taraftan öznel, diğer taraftan nesnel bir kaynak gösterir ve bu yolla ona kısmen duyusal, kısmen zihinsel bir ilk-anlam tahsis eder. Humboldt'a göre dil, ikiyi daha çok saf bir eşya-seyrinin ifadesi olarak kullandığı her yerde, ikiliği doğada verilmiş, duyusal yoldan kavranabilir bir olgu olarak kabul eden öznel yönelim izler. Bu kullanım hemen hemen tüm dil alanlarına yaygınlaşmıştır. Dil duygusu için ikili biçimde varolan şeyler, özel bir türsel ilgililik taşıyan toplam olarak kendini gösterir. Mesela Bantu dillerinde gözler ve kulaklar, omuzlar ve göğüsler, dizler ve ayaklar gibi iki yönlü olan şeyler, özel bir yalın örnek vasıtasıyla gösterilen gerçek bir sınıf teşkil ederler.[121] Bu doğal ikiliklerin yanında, daha sonra yapay, bedensel organların iki-

203

[119] Bu soru üzerine bkz. Benfey, Das indogermanische Thema des Zahlworts "zwei" ist du ("İki" Sayı Sıfatının Hint-Avrupa Teması Sen'dir), Göttingen,1876; İlk Hint-Avrupa kelimesi duuo'nun "en sonunda gerçekten kişisel seyire geriye gitmesi"ni Brugmann da kabul eder. Grundriss II, 2, 8ff.

[120] Scherer, Zur Gesch. der deutschen Sprache (Alman Dilinin Tarihi Üzerine), s. 30 ff., 355.

[121] Meinhof, Bantugrammatik, s. 8 f.

leştirilmesi şeklinde ikilikler ortaya çıkar ki, böylece özellikle dil tarafından belirli aygıt ve araç-gereçler de belirgin hale getirilir. Fakat çoğu dillerin gelişiminde, ikilinin saf yalın-hal kavramları alanının içinde kullanımının, sürekli gerileme yaşadığı görülür. Sami dillerinde bu kullanım temel dile aittir; fakat tek tek dillerde yavaş yavaş kaybolmaya başlar.[122] Grekçe'de ikili, ayrı ağızlarda tarih öncesinde kaybolmuştur ve Homer'de ise yok olma konumundadır. İkili sadece Attika lehçesinde uzun zaman yerini korur ama, burada da M.Ö. 4. yüzyılda yavaş yavaş kaybolur.[123] Bu, özel bir alana ve özel şartlara bağlı olmayan ilişkide[124], genel dil mantığı niteliğindeki ilişki ifade edilir. İkilinin git gide zayıflayışı, bireysel ve somut sayıdan dizi sayısına doğru aşamalı ve sürekli gelişen bir geçişle zamansal olarak örtüşür. Sıkı biçimde birbirine uygun şekilde inşa edilmiş bir bütün olarak sayı dizileri düşüncesi, kendini ne
204 kadar kuvvetli bir biçimde gösterirse, her tek sayı özel bir içeriği temsil etmek yerine, o kadar çok, bütün sayıların aynı değerde olduğu salt bir konumlama haline gelir. Ayrı-cinstenlik saf eş-cinstenliğe boyun eğmeye başlar. Fakat bu yeni bakış noktasının, kişisel-alanların içinde, salt şey-alanlarının içindekinden daha yavaş kendini göstermesi, anlaşılabilir bir durumdur. Çünkü kişisel-alan, kendi kaynağı ve kendi doğasına göre, ayrı-cinstenlik formu olmuştur. "Sen" "ben"le aynı-biçimli değildir; sen ben'in karşısına, ben'in karşıtı olarak, ben-olmayan olarak çıkar. O halde, "ikinci" burada birliğin yalın tekrarlanışından oluşmaz; tersine, birlik karşı-

[122] Bkz. Brockelmann, Kurzgef. vgl. Grammat., s. 222.

[123] Brugmann, Griechische Grammatik, s. 371; Meillet, s. 6; Fr. Müller'e de bkz., Der Dual im indogermanischen und semitischen Sprachgebiet, Sitzungsberichte der Wiener Akad.(Hint-Avrupa ve Sami Dil Alanında İkili, Viyana Akademisi Oturum Raporları), Philos.-hist. Kl., Bl. XXXV.

[124] İkili Kıptice'de tüm kalıntılarıyla birlikte yok olmuşken, eski Mısır dilinde geniş kapsamlı biçimde kullanılır. (Erman, Agypt. Grammat., s. 106, Steindorf, Kopt. Grammat., s. 69, 73)

sında niteliksel olarak "başkası" şeklinde bulunur. Gerçi "ben" ve "sen" de "biz" topluluğu olarak birleşebilir ama, bu "biz" halinde birleşme formunda ortak-şeysel özetlemeden daha başka bir şey söz konusudur. Jakop Grimm bile bazen, dilde oluşan şeysel ve kişisel çoğul kavramlar arasındaki farkı vurgulamıştır. Grimm, şeysel bir çoğul benzer-biçimli unsurların bir toplamı olarak görülürken, sonuçta mesela adamların adam ve adam olarak tanımlanabileceğine; "biz"i "ben ve ben" olarak değil, daha çok "ben ve sen" olarak ya da "ben ve o" olarak kavramak gerektiği için, "biz"in asla bu türlü bir toplam olarak tasvir edilemeyeceğine işaret eder.[125] Bundan dolayı burada, "ayrıntıları içeren" sayı oluşumu unsuru, birimlerin ayrılışı durumu, zamansal olayların ve zamanın seyrinden kendi başlangıcını alan sayma formundaki unsurdan daha net biçimde ortaya çıkar.[126]

"Biz"in birliğinde özetlenen unsurları bu birlik içinde basitçe kaybetmeme, onları kendi özelliği ve özel kesinliği içinde muhafaza etme çabası, dilin üçlüyle ve birlikte ve birbirinden ayrı olan çoğulla ilgili olarak gerçekleştirdiği kullanımda kendini belli eder. İkili ve üçlü yalın akraba olgulardır. İkili ve üçlünün kullanımı, iki ya da üç kişiden bahsedildiği her durumda uygun bir sayı belirlemesi kullanılmasına dikkat eden Melanezya dillerinde özellikle sıkı şekilde düzenlenmiştir. Ve burada birinci tekil zamir formu da, konuşanın kendisinin "biz"in işareti içinde bulunmasına ya da bu

[125] Bkz. Jak. Grimm, Kleinere Schriften III, 239 ff.

[126] Bkz. Fr. Müller, Grundriss II, 1, 76 f., G. v. d. Gabelentz'ın görüşüne de bkz., Die Sprachwissenschaft, s. 296 f.: "Aile hayatı ... gramatik olarak konuşulursa, tüm şahıs zamirlerini, tekili, ikiliyi ve çoğulu cisimleştirir. Aile ya da klan kendini başka aileler karşısında sürekli birlik olarak hisseder; "biz", "siz" ve "onlar"ın aksine olarak ortaya çıkar. Ben bunun sırf kelime oyunu olmadığına inanıyorum. Şahıs zamiri, devam eden bir aile yaşantısının yerleşikliğinden daha iyi, nerede kök salabilirdi? Bazen diller, sen ve kadın tasarımları arasındaki ilişkiye erişmeyi içermiş gibidir. Çünce her ikisini bir kelimeyle gösterir. ... Bu, Thai-ailesinin dilinde *me* hecesinin "sen" ve "anne" anlamını kendi içinde birleştirmesiyle benzerdir."

işaretin dışında kalmasına göre başka bir yapı kazanır.[127] Avustralya yerlilerinin dillerinde de tekil ve çoğul arasına ikili ve üçlü formunun yerleştirilmesi alışkanlığı vardır. Buradaki üçlü, muhatap kılınanları içine alan ve diğerlerini dışta bırakan bir forma sahip bir üçlüdür. "Biz ikimiz" o halde bazen "sen ve ben", bazen "o ve ben" anlamına; "biz üçümüz" bazen "ben ve sen ve o", bazen "ben ve o ve o" vs. anlamına gelebilir.[128] Bu ayrılma, bazı dillerde ses formu içindeki çokluk işaretinin içinde bile ifade edilir. Mesela, Humboldt'a göre, Delaware dilinde içteki çoğul, "ben" ve "sen" için kullanılan zamir şeklindeki seslerin birleştirilmesinden, buna karşılık dıştaki çoğul, "ben" için kullanılan zamir şeklindeki sesin bir tekrarından oluşturulur.[129] Aynı cinsten sayı fikrinin ve dizilerinin oluşumu, nihayet gerçek anlamda bireyselleştiren bu kavrayışa belirli bir sınır koyar. Özel bireylerin yerine, bireylerin hepsini birden ve aynı şekilde kuşatan cins; unsurların niteliksel olarak ayrılması yerine, bireylerin niceliksel bütünler halinde özetlenme ölçüsü olan kural ve yöntemin benzer-biçimliliği ortaya çıkar.

Şimdi, sayı tasarımı ve sayı kelimelerinin oluşumunda dilin uyduğu yöntemin bütününe kuşbakışı bakılırsa, yöntemin tek tek unsurları, açıkça *karşıtlık vasıtasıyla* saf matematikte geçerli olan sayı oluşturma metotlarından türetilebilir. Bu noktada, mantıkî-matematiksel sayı kavramı, olan şey haline gelmeden önce, bu kavramın nasıl öncelikle kendi karşıtından ve zıddından oluşturulması gerek-

[127] Bkz. Codrington, Melanesian languages, s. 111 f., Ray, Torres-Exped. III, s. 428 ve devamı.

[128] Ayrıntılı bilgi Matthews'da, Aboriginal languages of Victoria (J. and Proceed. of the R. Soc. of N. S. Wales XXXVI, 72) ve Languages of some native tribes of Queensland etc. ibid. S. 155 f., 162. Munda dillerinde ve Nikobar'da (bkz. P.V.Schmidt, Die Mon-Khmer-Völker, s. 50 f.) şahıs zamirlerinin çoğul formlarının çokluğu bulunmaktadır. Amerikan yerli dillerinde "içte" ve "dışta bırakma" (İnklusiv ve Exlusiv) kullanımının farklı örnekleri Boas'ta, Handbook, s. 573 f., 761 f., 815 ve devamı, ayrıca v.d. Steinen, Bakairi Dili, s. 349 f.

[129] Humboldt, Kawi-Werk II, 39.

tiği kesin şekilde görülür. Matematiksel sayı dizilerinin asıl-mantıkî özelliği olarak, onların biricikliği, sınırsız sürdürülebilirliği ve onların halkalarının tümüyle denk oluşu ve eşit-değerliliği gösterilmektedir.[130] Fakat bu karakteristik işaretlerin hiçbiri, dilde kendi ilk ifadesini ve ifade biçimini bulan sayı oluşumu yöntemine uygun değildir. Burada sayısal nitelik taşıyan bütün konumlamaları, zihinsel bir bakışla kuşatmaya ve onlara, bu konumlamalara uygun bir kural vasıtasıyla egemen olmayı mümkün kılan zorunlu ve genel geçerli bir ilke yoktur. Burada kesinlikle sayı dizileri*nin* biricikliği yoktur; gördüğümüz gibi, her yeni sayılabilir nesneler sınıfı, esas itibarıyla yeni bir sayma hareketi ve vasıtasını gerekli kılar. Sayının sınırsızlığından da asla söz edilemez; gruplar halindeki nesnelerin görsel ve tasarıma dayalı bağlanması yetisi tamamen belirli görsel gruplar-niteliklerle yetinirken, sayma imkânı gibi sayma ihtiyacı da fazla sürmez.[131] Sayma fiilindeki sayılmış şey, niteliksel özelliklerle dolu olmayan, belirlenmemiş birlik olarak işin içine girmez; tersine, sayılmış şey, kendi özel şey-niteliğini ya da mahiyet-niteliğini korur. Bu, mahiyet kavramlarında da, kademelenme ve diziye uygun toplanma formunun tamamen aşamalı olarak gelişmesi noktasında, bu kavramlarda dışlaşır. Sıfat derecelenme formu, kültür dillerimizin oluşturduğu formlar, sıfat karşılaştırılması ve üstünlük derecelendirmesi incelenince, onların temelinde her zaman genel bir kavram, derecelendirmede, sadece kendi niceliğine göre değiştirilen belirli bir türsel ayırıcı-işaret bulunduğu görülür. Fakat bu dillerin çoğunda, bizzat nicelik farklılığını içeriksel bir nitelik farkı olarak kavrayan başka bir düşünüş biçimi, çok açık şekilde saf nicelik belirlemelerinin bu farklılığına karşıt durumda bulunur. Sami ve Hint-Avrupa dillerinde, sıfatların derecelendirilme-

[130] Mesela G. F. Lipps, Untersuchungen über die Grundlagen der Mathematik. Wundts Philos.Studien, Bd. IX-XI, XIV.

[131] Wetheimer'ın isabetli görüşleri, a.g.e., özellikle 365 ff.

sinde ortaya çıkan üstünlük derecesi olguları, bu kavrayışın dilsel tanıklarıdır. Mesela, Hint-Avrupa dil çevresinde, belirli özellik kavramları -iyi ve kötü, fena ve berbat, büyük ve çok, küçük ve az gibi- tek bir temel kökten değil, tamamen farklı kelime köklerinden (mesela bizdeki "iyi" ve "çok iyi", Latincede *bonus ,melior, optimus,** Grekçede *ἀγθός, ἀμεί νων, ἄqιστος, βελτίων* ve *βέλτστος,* xq*είττων* ve xq*άτιστος* -iyi, daha iyi, en iyi, ihtiyaç, güç- durumu
207 gibi) oluşturulması, burada eski bir "bireyselleştirici" kavrayışın, daha sonraki "gruplandırıcı" görüş vasıtasıyla daha açık ortaya çıkmasına; ilk baştaki "niteliksel dil biçimlenişi"nin, git gide "niceliksel dil biçimlenişi"ne doğru yayılan eğilimin karşısında kendi yerini korumasına dayandırılır.[132] Burada sadece kendi derecelenmesinde ayrılan, uyumlu-tasarlanan ve sessel olarak uyumlu-işaret eden özellik kavramının soyutlanması yerine, bir özelliğin her "derecesi"ne, değiştirilemez varlık yükleyen, sonuçta bu derecede, salt bir "az" ya da "çok"u değil, bir ayrılmışı ve "başkası"nı gören bir temel düşünüş karşımıza çıkar. Bu kavrayış, sıfat derecelenmesi formunu tam olarak oluşturmamış olan dillerde daha açık şekilde ortaya çıkar. Dillerin büyük çoğunluğunda bizim "sıfat derecelenmeşi" ve "üstünlük derecesi" olarak işaret etme eğiliminde olduğumuz şey tamamen eksiktir. Derecelendirme ilişkisi burada, ya "daha üstün olmak", "aşmak", "ötesine geçmek" gibi fiil ifadeleri kullanılarak[133] ya da aralarında karşılaştırma yapılabilecek iki belirlemeyi basit sıralı cümle içinde yan yana oluşturarak, sadece dolaylı olarak, dolambaçlı ifadeyle anlatılabilir.[134] Bir şeyin başka bir şey-

* İyi/muktedir, yargıda bulunma, mükemmel

[132] Osthoff, Vom Suppletivwesen der indogerman. Sprachen (Hint-Avrupa Dillerinde Üstünlük Derecesinin Doğası), Heidelberg, 1899, s. 49 ff.

[133] Bu konu ile ilgili olarak özellikle Afrika dillerinden örnekler Meinhof'ta, Bantugrammatik, s. 84; Westermann'da, Ewe-Grammatik, s. 102, Golasprache, s. 39, 47; Roehl, Schambala-Grammatik, s. 25.

[134] Örnekler Roehl'da, a.g.e. s.25; Codrington, Melanes. Languages, s. 274; Gatschet, Klamath-Language, s. 520 f.

le karşılaştırılmasında ya da onun bir diğeri "karşısında" büyük ve güzel vs. olmasını ifade eden zarf nitelikli pekiştiriciler de bu anlamda kullanılabilir.[135] Bu pekiştiricilerin çoğuna, esas itibariyle mekânsal bir anlam sinmiştir; öyle ki, burada niteliksel derece kademelenmesi yüksek ve derin, yukarı ve aşağı arasındaki yersel ilişkilere dayanıyor ve bu ilişkilerden ortaya çıkıyor gibi görünür.[136] Bu nedenle, soyut-mantıkî düşünmenin saf bir ilişki kavramını talep ediyor göründüğü yerde, dilsel düşünmeye mekânsal bir seyir yerleşir. Ve böylelikle incelememizin çerçevesi yeniden ortaya çıkar. Zaman, mekân ve sayı kavramlarının, dilde inşa edildiği gibi, yeniden nesnel seyirin gerçek temel taslağını oluşturdukları görülür. Fakat zaman, mekân ve sayı, kendi tümel içyapıları gereğince, sadece kendine özgü bir fikrî merkezde varlığını sürdürdükleri, tamamen duyusal ifadenin formunda kesin hale gelmek suretiyle bizzat duyusala ilerleyerek onu zihinsel içerikle doldurduklarını ve duyusalı zihinsel olanın sembolü halinde biçimlendirdikleri için, kendi görevlerini gerçekleştirebilirler.

IV. Dil ve "içteki seyir" alanı – Ben kavramının aşamaları

1.Dilsel ifadede "öznellik"in ortaya çıkışı

Dilin analizi bugüne kadar nesnel seyir dünyasının inşasında dilin davranışını belirleyen kategorileri esaslı biçimde göstermeye

[135] Mesela Migeod, The Mende Language, London, 1908, s. 65 vd.-Sami dillerinde sadece Arapça sıfat derecelenmesi için "Elativ" olarak adlandırılan özel bir form geliştirmiştir. Brockelman'a göre (Grundriss I, 372, II, 210 f.) bu noktada Arapça'nın tamamen yeni, özel oluşturmaları söz konusudur.

[136] Nuba dilinde (bkz. Reinisch, Nuba-Sprache, s. 31) sıfat derecelendirilmesi gerçekte "üzerinde" anlamına gelen bir son takı vasıtasıyla sınırlandırılır. Fidschice'de "yukarı" anlamına gelen bir zarf aynı fonksiyonda kullanılmaktadır. (bkz. H. C. v. d. Gabelentz, Melanes. Spr., s. 60 f.). Hint-Avrupa dillerindeki *-ero-*, *-tero-* derecelendirme ekleri de Brugmann'a göre (Kurze bkz. Grammat., s. 321 ff.) yer anlamlı zarflardan gelmektedir.

yönelmiştir. Fakat henüz burada bu metodik olarak yerleşmiş sınırların gerçekte çok sıkı biçimde belirlenememiş olduğu görülür. Biz genellikle daha çok diğer "nesnel" kategorilerin tasvirinde kendimizi öznel alana dayanmış olarak görmekteyiz. Nesnelerin dünyasını dilin içinde kabul eden her yeni belirlemenin, sonuçta ben dünyasının belirlenişi üzerinde de etki meydana getirdiği ortadadır. Çünkü gerçekte burada, karşılıklı olarak kendi sınırlarını belirleyen bağıntılı seyir çevreleri söz konusudur. Mesela, nesnel olanın ayrılması ve zamansal, mekânsal, sayısal kavranışı gibi onun her yeni biçimi, bundan dolayı, aynı zamanda öznel gerçekliğin değişmiş bir sembolü olarak ortaya çıkar ve bu saf "içteki" dünyaya yeni özellikler yerleşir.

Fakat aynı zamanda bundan böyle dil, saf şekilde bu başka "öznel" varoluşun oluşmasına ve açılmasına hizmet eden gerçek ve bağımsız bir vasıtaya sahip olur. Ve bu vasıtalar en azından içinde şey dünyasının kavrandığı ve temsil edildiği formlar kadar dilde kök salmıştır ve aslîdirler. Elbette bugün bile büyük ölçüde, dildeki kişi varlığını ve o varlıktaki ilişkileri ifade etme vasıtası olan ifadelerin, nesne ve şey belirlemesine ait olan diğer ifadeler karşısında sadece türetilmiş ve ikinci derece anlamlı olduğu fikrine rastlanır. 209 Farklı kelime sınıflarını mantıkî-sistematik sınıflama çabasında, zamirin gerçek zihinsel içerikle dolu bağımsız bir kelime sınıfı değil, sadece şey kelimesinin, ismin yalın bir sessel temsilcisi olduğu; bu nedenle zamirin, dil oluşumunun gerçek özerk idelerine ait olmayıp, sadece başka bir şeyin yedeğini temsil ettiği anlayışı yaygındır.[137] Fakat Humboldt bile, bu "dar gramerci kavrayış"a karşı kesin gerekçelerle itiraz etmiştir. Humboldt zamiri, dilde daha son-

[137] Zamirin bu salt bir "idée suppléante" olarak kavranışı mesela Raoul de la Grasserie, Du Verbe comme générateur des autres parties du discours, Paris, 1914, tarafından savunulur. Antik gramercilerdeki ἀντωνυμία ya da "zamir" ismi bu kavrayışa dayanır. Bkz. mesela Apollonius de Syntaxi, L. II, Bl. 5.

ra ortaya çıkan söz bölükleri olarak görmenin tamamen yanlış bir düşünce olduğunu vurgular: Çünkü konuşma fiilinde doğa ile sürekli temas içinde bulunacak olan ve dilde de kendi *ben*inin ifadesini doğanın karşısına yerleştirmeyi ihmal edemeyecek olan, konuşanın kendi kişiliği olur. "*Ben*de ise kendiliğinden sen de ifade edilmektedir ve yeni bir karşıtlık vasıtasıyla konuşanın ve bundan böyle duyanın çevresi terk edilemeyeceği için, ölü şeylere doğru da genişleyen üçüncü kişi ortaya çıkar."[138] Bu kurgusal temel kavrayışa dayandıktan sonra, emprik dil araştırması da, genel olarak şahıs zamirlerini adeta "dil oluşumunun ilk sağlam sembolü" olarak, bütün dillerin en eski kendine özgü ve en karanlık, ama en sürekli ve en direşken varlık-parçası olarak göstermeye girişmiştir. Ayrıca Humboldt bu bağlamda, bu ilk baştaki duygunun, yani *ben* duygusunun sonradan elde edilen, genel, çıkarımsal kavram olamayacağını vurgular; o zaman elbette diğer taraftan bu ilk baştaki duygunun kesinlikle birinci şahıs zamiri olarak *ben*in apaçık işaret edilmesinde aranamayacağı düşünülebilir. Dil felsefesi, ben bilincinin oluşumunu ve formunu doğrudan doğruya bu işaretin gelişimiyle ölçmek istediğinde, yenmeye çalıştığı dar ve mantıkî-gramatik görüşte takılıp kalacaktır. Çocuk dilinin incelenişi ve psikolojik analizinde, ben sesinin ilk ortaya çıkışını genellikle ben duygusunun ilk ve birincil aşaması olarak görme yanılgısına düşüldü. Fakat içteki ruhsal-zihinsel içeriğin ve onun dilsel ifade formunun hiçbir zaman kesin olarak gizlenememesi, özellikle bu içerik birliğinin asla ifadenin sadeliğinde yansıma durumunda olmaması gözden kaçtı. Dil daha ziyade, belirli bir temel fikre aracılık etmek ve bu fikri anlatmak için farklı nitelikte yeterli ifade vasıtalarına sahiptir ve dilin içinde barındırdığı belirleme sistemi, bu ifade vasıtalarının tamamından ve birlikte etkili oluşundan hareketle açıkça bilinebilir. Bundan do-

210

[138] Humboldt, Einleit. Zum Kawi-Werk (W. VII, 1, 103); bkz. özellikle zamirlerle yer zarflarının akrabalığı (W.VI, 1. 304 ff.) ve ikili (W.VII, 1. 26 ff.) üzerine makale.

layı, ben kavramının oluşumu zamire bağlı değildir; tam tersine bu oluşum, başka dilsel etkinlik alanları aracılığıyla, mesela isim ve fiil aracılığıyla da vuku bulur. Fiilde eylemin öznel kavranışı nesnel olayın kavranışına tamamen kendine özgü biçimde nüfuz ettiği için ve gerçekten "yaşayan kelimeler" olarak fiiller, Çince gramercilerinin ifadesine göre, "ölü kelimeler" olarak isimlerden bu anlamda karakteristik şekilde ayrıldığı için, ben duygusunun en saf özellikleri ve ayrıntıları özellikle fiilin aracılığıyla açıkça şekillenebilir.[139]

Elbette her şeyden önce ben ve kendilik ifadesi de yalın etkinlik alanına, tözsel-nesnesel seyir alanına dayanmaya ihtiyaç duyar ve bu dayanaktan çok güç ayrılabilir gibidir. En farklı dil çevrelerinde, nesnesel işaretlerden tedarik edilmiş olan ben işaretleri karşımıza çıkar. Özellikle dil, somut kendilik-duygusunun, en başta nasıl tamamen gerçek bedenin ve onun tek tek organlarının somut seyrine bağlanmış kaldığını göstermektedir. Burada sonuç olarak, fiziksel varoluşta ve özellikle insan bedeninde bu kesin yer belirlemeyi gösteren, mekânsal, zamansal ve sayısal belirlemelerin ifadesinde karşımıza çıkan aynı ilişki ortaya çıkar. Özellikle Altay dilleri, bu ben işareti sisteminin çok açık biçimde şekillendiği dillerdir. Bu dil ailesinin tüm dalları, bizim şahıs zamirleriyle ifade ettiğimiz şeyi, isim çekim ekleriyle ya da iyelik son ekleriyle de donatılan isimler vasıtasıyla işaret etme eğilimi gösterirler. Bundan dolayı, "ben" ya da "beni" ifadeleri yerine, mesela varlığım, özüm ya da "kaba-maddesel şekil"de de "bedenim" veya "bağrım" anlamına
211 gelen kelimeler gibi başka ifadeler konulur. Mekânsal bir ifade de, mesela kendi temel anlamı gereğince doğrudan "merkez nokta"yı ifade edebilecek bir kelime, bu anlamda kullanılır.[140] Hatta nasıl

[139] Bkz. G. v. d. Gabelentz, Chines. Grammatik, s. 112 f.

[140] Bu konu üzerine ayrıntılı bilgi H. Winkler'de, Der ural-altaische Sprachstamm (Ural-Altay Dil Ailesi), s. 59 ff., 160 ff.; Hoffmann'da, Japan. Sprachlehre, s. 91 ff. Ve J. J. Schmidt'te, Grammat. der mongol. Sprache, Petersb. 1831, s. 44 f.

Latince *persona* kelimesi, esas itibariyle oyuncunun maskesi ya da yüzü anlamına gelirse ve bu kelime, Almancada uzun süre, dıştan görüneni, yani bir tek varlığın vücut yapısı ve endamını göstermek için nasıl kullanıldıysa[141], buna benzer şekilde mesela İbranicede, dönüşlü zamir sadece ruh ya da kişi gibi kelimeler vasıtasıyla değil, aynı zamanda yüz gibi, et ya da kalp gibi kelimeler vasıtasıyla ifade edilir.[142] Kıpticede "kendisi" ifadesinin anlatımı için iyelik son eki eklenen "vücut" ismi kullanılır.[143] Endonezya deyimlerinde de dönüşlü nesne vücut gibi aynı şekilde kişi ve zihin anlamına gelen bir kelime vasıtasıyla gösterilir.[144] Nihayet bu kullanım Hint-Avrupa dillerine kadar da uzanır. Mesela Vedalardaki dilde ve klasik Sanksritçede ben ve kendi, bazen "ruh" (*atman* -kendilik-) kelimesiyle, bazen "beden" (*tanu*) kelimesiyle ifade edilir.[145] Bütün bunlarda, hatta mitik düşünüşte de, ruh ve insanın kendisi başlangıçta sırf tekrarlanma olarak, bedenin "dublörü" olarak düşünüldüğü gibi, kendi, ruh, şahıs fikri dilde parlamaya başladığında, bu fikrin ilk önce henüz bedenlere kesin şekilde bağlanmış olduğu görülür. Formel söyleyişlerde zamir ve yalın hal ifadeleri, aynı formel unsurlar vasıtasıyla çekime girerek ve tekil-çoğulda, isim-zamir cinsiyetinde ve isim çekimlerinde birbirine benzetilerek, çoğu dillerde uzun zaman ayrılmamış kalır.[146]

Elbette, içinde dilin ben tasarımını kazandığı form değil, bizzat 212
bu ben tasarımının zihinsel içeriği sorulduğu zaman, onun, saf ya-

---

[141] Ayrıntılar Grimm'in Deutsch. Wörterb. VII, Sp. 1561/62.

[142] Dönüşlü zamirin ifadesi için Sami dillerinin kullandığı genel yöntem üzerine bkz. Brockelmann, Grundriss II, 228 ve 327; çoğu durumlarda dönüşlülük "ruh" kelimesi ya da bu kelimenin eş anlamlıları yardımıyla (adam, kafa, varlık) anlatılmaktadır.

[143] Steindorff, Kopt. Grammatik 88; Mısır dilindeki benzerlik için bkz. Erman, a.g.e. s. 85.

[144] Bkz. Brandstetter, Indonesisch und Indogermanisch im Satzbau (Endonezya ve Hint-Avrupa Dillerinde Cümle Yapısı), Luzern, 1914, s. 18.

[145] Whitney, Indische Grammatik (Hintçe Grameri), s. 190; Delbrück, Vergl. Syntax I (Karşılaştırmalı Sözdizim), 477.

[146] Bkz. Wundt, Die Sprache II, 47 f. ve oradaki Fr. Müller'ın kitabından (Grundriss)

lın ifadenin veya fiil ifadesinin alanında kesin bir isim ve açık bir belirleme kazanabileceği görülür. İsmin belirli sınıflara göre ayrılmasını gerçekleştiren hemen tüm dillerde, belirgin ve gelişmiş şekilde bir kişi ya da eşya sınıflarının karşıtı bulunur. Ve bu noktada, canlı ve cansız olan arasında, yalın ve sanki tamamen doğanın seyrine aitmiş gibi olan biyolojik bir sınırlandırma değil, genellikle kişisel varoluşun kavranışı ve ayrıntılandırılmasında gözlenen hayret verici incelik söz konusudur. Bantu dillerinde, bir kelime sınıfı canlı fakat kişi niteliği taşımayan varlığı kuşatırken, özerk kişilik olarak insana, gerçek, özel bir ön ekle teşkil edilen başka bir kelime sınıfı işaret eder. Canlı fakat kişi olmayan varlıkta insan, özerk kişi değil, bir başkasının temsilcisi ve organı olarak, mesela onun habercisi, elçisi ya da en alt düzeydeki temsilcisi olarak ortaya çıktığı zaman, daima düzenli konumlanır. O halde, dil burada kişiliğin derecelerini ve niteliklerini, kişiliğin yerine getirdiği fonksiyona ve bu noktada şekillenen bağımlı ya da bağımsız isteme formuna ve yönelimine göre ayırır.[147] Kişi varlıklarının adının önüne özel bir "kişi tanım-harfi" getirmek suretiyle bu adı sırf eşya işaretlerinden ayıran dillerde de, bu temel düşünüşün nüvesi bulunabilir. Melanezya dillerinde, böyle bir tanım-harfi, kurallı şekilde kabilelerin ve

alınmış örneklere. Törenlerle ilgili olanın ve teşrifat kurallarının kaçınılmaz sonucu olan ve Humboldt'a göre (W. VI, 1, 307 f ve Kawi-Werk II, 335), "yarı medeniyet durumu"na ait olan şahıs zamirlerinin böyle isimsel ya da sıfatsal dolambaçlı ifadesi, burada incelenen olgularla aynı aşamada bulunmaz. Burada ikinci kişi, yani söz yöneltilen kişi için heybet ifadeleri (hakim, ululuk gibi), kendi beni için alçaltıcı ifadeler (hizmetçi, köle vs.) kullanılır. En çok bu noktaya Japonca ulaştı. Japonca'da şahıs zamirlerinin kullanımı, konuşanın ve söz yöneltilenin sınıfına göre en mükemmel şekilde kademelenen böyle dolambaçlı nezaket ifadeleri dolayısıyla tamamen geri planda kalmaktadır. Bu konu üzerine Hoffmann (Japan. Sprachlehre, s. 75) şöyle söyler: "Üç gramatik kişinin (ben, sen, o) ayrılması Japon diline yabancı kalmaktadır. Bütün şahıslar, hem konuşan kişiler hem söz yöneltilen ya da kendisinden bahsedilen kişiler, takdimin içeriği olarak, şivemize göre, üçüncü şahıs içinde kavranır ve teşrifat kuralları bu ya da şu kelimeyle hangi kişiden bahsedildiğini, özellik ifade eden kelimelerin anlamı incelenerek, kesinleştirilmek zorundadır; teşrifat kuralları yalnızca ben ve ben-olmayan arasında ayrım yapar; biri alçaltılır, diğeri yükseltilir."

[147] Bkz. Meinhof, Bantugrammatik, s. 6f.

bireylerin isminin önüne getirilir. Fakat eğer cansız şeyler, sırf kendi türünün temsilcisi olarak değil, bireyler olarak kavranır ve belirli özel isimlerle donatılırlarsa, tanım-harfi ağaçlar ya da sandallar, gemiler ya da silahlar gibi cansız şeylerin önünde de bulunur. Ayrı diller farklı canlı varlık sınıflarına eklenen, açıkça, bizzat kişilik kavramının içindeki bir değer kademelenmesi niteliğini kendine temel alan iki farklı kişi tanım-harfi geliştirmişlerdir.[148] Bir varlığın yalın şekilde varolan, etkin ve bağımsız davranan bir varlık olarak gösterilmesi söz konusu olduğunda, farklı bir özne ifadesi ve yalın hal formunu seçen bazı Avustralya yerli dilleri de, saf öznelliğe ait olan bu türlü farklılıklar konusunda bir duyguyu açıkça ifade eder.[149] Dil benzer ayrılıkları, mesela, fiil kelimesi vasıtasıyla beyan edilen olayda yalın bir "doğal" olayın ya da etkin bir öznenin etkisinin ya da daha çok etkin öznelerin ortak bir hareketinin söz konusu olup olmadığını, özel bir ön ek vasıtasıyla ifade haline getirerek, fiilde gösterebilir.[150] Bütün bunlarda biz, dilin zamirde belirginleştirdiği ayrı-

[148] Bu konudaki ayrıntılı bilgi Codrington'da, Melanes. Languages, s. 108 ff. ve Brandstetter, Der Artikel des Indonesischen, s. 6, 36, 46. Amerikan yerli dillerinden, mesela Hupa dili, özel bir üçüncü şahıs zamirine sahiptir. Kabilenin gelişkin erkek üyeleri için başka, çocuklar ve yaşlılar için başka, diğer kabilelerin üyeleri için ve hayvanlar için başka zamirler kullanılır. Goddard, Athapascan in Boas' Handbook I, 117.

[149] Yalnızca bir kişinin ya da bir nesnenin adı için kullanılan yalın hal, burada, geçişli bir fiil özneye yaklaştığında kullanımı gerçekleşen *nominativus agentis*ten ayrılır. "Mesela, uzaktaki bir kişi algılanır ve bu kişi kimdir diye sorulursa, o zaman cevap şu olur: *Kore* (bir adam). Fakat adamın kanguruyu öldürdüğü söylenmek istenirse, o zaman, ismin etkileyen, davranan olarak kurulması gerektiği yerde, işin içine girmesi gereken başka bir forma, öznel yalın forma başvurulur." Fr. Müller, Novara-Reise, s. 247; bkz. özellikle Mathew, Aboriginal Languages of Victoria, s. 78, 86, 94.

[150] Bkz. Codrington, Melanes. Languages, s. 183 ff. Bir Endonezya şivesi olan Bugische fiilde iki farklı "pasif ön ek" tanır. Onlardan biri "kasıtlı olmayan" ayrıntıyı içerir; sonuçta bir olayı işaret eder. Bu olay etkin bir öznenin faaliyeti olmaksızın "kendiliğinden" gerçekleşir. Brandstetter, Sprachvergleich. Charakteristik eines indones. Idioms (Dil Karşılaştırması. Bir Endonezya Şivesinin Karakteristiği), Luzern 1911, s. 37 f. Reinisch'a göre (Nuba-Sprache, s. 63 ff.) Nuba dili, fiilde pasif ve inchoativ/başlamalı fiil formu arasında keskin bir ayırım yapar. Pasiv form bir öznenin etkin faaliyetiyle bir durum meydana gelirse; başlamalı form ise, o durum sırf doğa şartları vasıtasıyla olayların kurallı geçişi nedeniyle meydana gelirse kullanılır.

214 lıklarla dışsal olarak uğraşmak zorunda değiliz; fakat saf kişi varlığı ve etkileme kavramının net biçimde kavranışı ve çeşitli zihinsel kademelenmelerde uygulanışı anlaşılabilir.

Bu kademelenmelerin yeterli mevcudiyeti, özellikle, dilin "cins farklılıkları" denilen farklılıkları ayırmak konusunda fiilde sahip olduğu zengin imkânlarda ortaya çıkar. Eylemin saf mantıkî analizini temel alan bakış açısından, fiilde ilk bakışta sadece biricik, açık ve kesin farklılık kavranabilir gibi görünür. Bağımsız eylem salt başa gelme durumunun, aktif form pasiv formun karşısında bulunur. Aristotelesçi kategoriler tablosu bile, bizim "aktiv" ve "pasiv" vasıtasıyla ifade etme eğiliminde olduğumuz gramatik farkı, bundan dolayı genel mantıkî ve metafiziksel anlam düzeyine getirmeye gayret etmiştir. Fakat Aristoteles'in etkileme ve etkilenme, *ποιεῖν* ve *πάσχειν* (yapmak ve etmek) arasındaki temel karşıtlığını bu şekilde merkez noktaya yerleştirerek, yalnızca Grek dilinin özelliği ve formu vasıtasıyla kendine doğrudan verilmiş ve adeta zorla sunulmuş olan eğilimlere göre davrandığı iddia edilirse, bu asla isabetli olmaz. Dil, yalnızca kendisi için, burada daha önceden başka bir yola yönelmiş olmalıdır. Çünkü Grekçe'de, diğer fiil türleri karşısında "pasif"in farkı, ne morfolojik olarak, ne de kavrambilimsel (semasiyolojik) olarak uygulanmıştır. Pasif burada fonksiyonel olarak da ilkin aşamalı biçimde kısmen aktiften, kısmen ortamdan gelişmiştir.[151] Dahası, başka dil çevrelerine genel biçimde bakıldığında, eylem ve etkilenme karşıtlığının, sözlü ifadenin oluşmasında asla doğrudan belirleyici ve sonuç üzerinde tam etkiye sahip olmadığı; tersine, bu karşıtlığın, burada başka karşıt-motivlerin varlığı yoluyla devamlı birleştirildiği, açıkça görülür. Diller söz konusu karşıtlığı bu şekilde tesis edip "aktif" ve "pasif" formlar arasında net bir ayrım yaptığında, bu farklılık, birçok fark arasından

[151] Ayrıntılar Brugmann'da, Griech. Grammat. s. 458 ff.

sadece biri olur. Farklılık fiilli ifadenin soyut silsilelerinin tamamına aittir ve bu toplam vasıtasıyla uzlaştırılır. Başka dillerde bu karşıtlık tamamen eksik olabilir; öyle ki burada, en azından formel olarak, fiilin özel pasif kullanımı mevcut değildir. Bizim pasif bir ifadeye yerleştirmeye çalıştığımız belirlemeler, burada aktif fiil formlarıyla, özellikle aktif fiilin üçüncü çoğul şahsı vasıtasıyla anlatılır ve bunların yerine konulur.[152] Humboldt'a göre, Malaya dillerinde "pasif oluşumu", gerçekten bir yalın hal formuna dönüştürmedir: Fiilin kendisi aktif olarak düşünülmediği, daha çok yalın niteliğe sahip olduğu için, gerçek bir pasif yoktur. Burada olup-bitenin işareti, ilk olarak ne bir etkileyenle, ne de bir etkilenenle ilişkiye sokulur: Fiil, olayı kesin olarak bir öznenin enerjisine bağlamaksızın ya da özne tarafından etkilenen nesneyle ilişkiyi bizzat sözlü ifade formunda bilinir yapmaksızın, yalın şekilde bizzat olayın başlangıcını belirler.[153] 215

Fakat eylem ve etkilenmenin soyut karşıtlığının bu eksik gelişimi, eylemin kendisinin ve onun nüanslarının somut seyri henüz eksik olduğunda, kendi temeline sahip olmaz: Bu durum aktif ve pasifin formel ayrılığının eksik olduğu dillerde bu seyrin hayret verici çok-yönlülük içinde oluşturulabilmesinde görülür. Fiillerin "tü-

[152] Bu konuda Melanezya dilinden örnekler Codrington'da, s. 191 f.; Afrika dillerinden örnekler Westermann'da, Sudansprachen, s. 70, Migeod, Mende Language, s. 82. İçinde anlam nüansları barınan es özneli kullanımlar ve formlar da, eksik pasifin tamamlanması için genellikle aktif biçimlendirmeye hizmet eder. "O vurulur" şeklindeki bir cümle "o darbeyi hisseder ya da tahammül eder" şeklindeki ifadeler vasıtasıyla ya da; tamamen maddî olarak, "o dayakları yedi" şeklinde anlatılabilir. (Örnekler Fr. Müller'de, Novara-Reise, s. 98) Japonca'da temel anlamı "almak, armağan etmek" olan bir yardımcı fiil vasıtasıyla, dıştan gelen bir etkinin kendine-armağanına işaret eden ve bu anlamda *Verba passiva* olarak kullanılabilen türetilmiş fiiller oluşturulur. (Hoffmann, Japan. Sprachlehre, s. 242) Çince'de de genellikle "pasif", "görmek, bulmak, almak" gibi (mesela sahip olunmak için görmek) yardımcı fiiller vasıtasıyla oluşturulur. G. v. d. Gabelentz, Chines. Grammat. s. 113, 428 f.

[153] Humboldt, Kawi-Werk II, 80, 85; bkz. Avustralya dillerinden örnekler Fr. Müller'de, Novara-Reise, s. 254 f., Codrington, s. 192.

rü" burada tek başına yeniden en keskin biçimde belirlenmiştir. Ayrıca bu türler çok çeşitli şekillerde birbiri içine girebilmekte ve daima karmaşık ifadeler halinde toplanabilmektedirler. Öncelikle burada, bir zaman niteliğini davranışta işaret eden bazı formlar zirvede bulunur; ancak bunun yanında, daha öncekine göre, davranışın göreli zaman aşamalarının ifadesi değil, daha ziyade hareket biçiminin ifadesi söz konusudur. "Uzak-geçmiş" ve "yakın-geçmiş"teki, "gelip geçici" ya da "sürekli", bir kerelik ya da yinelemeli hareket şeklinin net bir ayrılışı işin içine girer: Davranışın, konuşma ânında tamamlanmış ve bitmiş bir eylem olarak mevcut olup olmaması ya da gelişim içinde kavranıp kavranmaması, belirli bir *an* ile sınırlanmış olup olmaması ya da geniş bir zaman dilimine yayılıp yayılmaması, bir kerelik bir eylemde ya da çok tekrarlanan
216 eylemlerde gerçekleşip gerçekleşmemesi ayrılır. Bu türlü belirlemeleri adlandırmak için, -"hareket biçimi"nin ifadesinde kullanılan daha önce sözü edilen vasıtalar yanında[154]- tamamen gerçek bir aktif-pasif fiil formu kullanılabilir. Yalın durumu işaret etmek için bir "*durgun*" (*stativ*); aşamalı bir oluşu ifade etmek için bir "*başlamalı*" (*inchoativ*); bir davranışın ulaşmış olduğu sonucu ifade etmek için bir "*serbestliğe dayalı*" (*cessativ*) ya da "*çıkarıma* dayanan" (*konklusiv*) formu kullanılabilir. Davranış sürekli ve kurallı bir alışkanlık, bir gelenek ya da sürmekte olan alışmışlık olarak tanımlanabilirse, o zaman bunun için "*dış görünüm*" (*Habitualis*) formu işin içine girer.[155] Diğer diller özellikle büyük ölçüde, geçici kullanılan zaman-kelimelerinin sürekli kullanılan zaman-kelimelerinden ayrılışını gerçekleştirmişlerdir.[156] Esasen fiil formunda, davranışı

[154] bkz. yukarıda 177 ff.

[155] Bu "stativ" ve "inchoativ/başlamalı"nın, ayrıca "habitualis/dış görünüm" kullanımı için bkz. mesela Reinisch'daki örneklere, Nuba-Sprache (Nuba Dili), s. 53 f., 58 ff. ve Hanoteau, Grammaire Kabyle, s. 122 ff.

[156] Özellikle die finnisch-ugrischen Sprachen (Fin-Ogur Dilleri), Szinnyei, Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft, s. 120 ff. Macarca yalnızca sekiz farklı sık kullanılan son eke sahiptir. Simaonyi, Die ungar. Sprache, s. 284 ff.

kendi nesnel niteliğine göre ilgilendiren bu farklılıklar yanında, *beni* davranışın karşısına yerleştiren gerçek "içsel" tavır alış ifade haline gelebilir. Bu tavır alışın kendisi, bu noktada, ya saf teorik ya da pratik nitelik taşıyabilir; saf irade ya da yargı alanından doğabilir. İrade alanı bakımından davranış arzu edilen, istenen ya da talep edilen olarak; yargı alanı bakımından ise basit ya da problemli olarak gösterilebilir. Bu yönelime göre, hareket biçimlerinin adlandırılmasında ortaya çıkan önceki farklılıklar gibi, gerçek "modal" farklılıklar da oluşturulur. Aynı zamanda "*öngörülü*" (volitiv), "*derin düşünceli*" (deliberativ) ve "*tanımlı*" (prospektiv) anlama sahip olan konjuktiv; kısmen arzu etme anlamında, kısmen bir kuralın ya da yalın bir imkânın ifadesi olarak kullanılan "*istek kipi*" (optativ) gelişir.[157] Yalın arzulamadan emretmeye kadar istek formu tekrar kendi içinde en farklı biçimdeki kademelenmelere -ki, bu kademelenmeler, basit bir "istek"in "emir kipi"nden ayrılışında söz konusu edilebilir- uygundur.[158] Çoğu yerli dilinde davranışın yapılması gerektiğini ifade eden bir emir, yalvarma, dilek ve gereklilik kipleri yanında, gramerciler tarafından "*rivayet birleşik zamanı*" (*dubitativ*) ya da "*duyulan geçmiş zaman*" (*quotativ*) olarak işaret edilen ve davranışın şüpheli olduğunu ya da sadece bir başkasının tanıklığına göre bildirildiğini ifade eden saf teorik kipler de vardır.[159] Ekseriyetle burada, gerçek bir son ek vasıtasıyla da fiilin haber verdiği olayı öznenin bizzat görüp görmemesi (haber kipi-görülen geçmiş zaman-çev.) ya da öznenin olaya dahil olup olmaması (fiilde etken çatı/etkenlik-çev.) ya da doğrudan duyusal algıyla bilmek/tanımak yerine sadece sonuç çıkarma ve tahmin vasıtasıyla bilip bil-

217

[157] Hint-Avrupa dillerinde bkz. Brugmann, Kurze vgl. Grammat., s. 578 ff.

[158] Böyle bir ayrılık, mesela Moğolca'da görülür. Bkz. mesela das Mongolische, J. J. Schmidt, Grammat. der mongol. Sprache, s. 74. Eski Hintçede "prekativ" üzerine bkz. Thumb, Handb. Des Sanskrit. Heidelb., 1905, s. 385 f.

[159] Powell, The evolution of language (Rep. Of the Smithson, Inst. of Washington, I), s. 12.

memesi (olasılık-yeterlilik-çev.) fiilde açıkça görülebilir. Bir olayın bir rüya vasıtasıyla elde edilmiş olan bilgisi, uyanıkken elde edilmiş olanlardan bu son ekle ayrılır.[160]

Bu noktada *ben*, nesnel gerçekliğin karşısına arzu eden ya da talep eden, şüphelenen ya da soran bir varlık olarak konulduğunda, *ben*in nesneye etkisinden ve farklı mümkün etki formlarından söz edilince, bu karşı karşıya yerleştirme tümüyle apaçık hale gelir. Aktif ve pasifin farkına karşı göreli ilgisiz olan birçok dil, farklılık yerine bu etkilemenin aşamalarını ve az ya da çok dolaylılığını tam olarak ayırır. Yalın bir sesli araç vasıtasıyla, (Sami dillerinde aracı esas-kökün ikilenmesi vasıtasıyla olduğu gibi) mesela, fiilin temel kökünden ilkönce yoğun, sonra ise genel-ettirgen anlama sahip olan ikinci bir kök türetilebilir. Her ikisi yanında, kendisine özel olarak bu genel-ettirgen anlam fonksiyonu tahsis edilen bir üçüncü kök daha ortaya çıkar. Sonra geçişsiz bir fiil kökünü ikili ya da üç kat geçişli bir anlama dönüştürme vasıtası olan ikinci ve üçüncü derece ettirgenlik, ilk derecenin ettirgenliğine bağlanır.[161] Bu türlü dilsel olgularda bizzat kişisel etkileme fikrini yaşayan ve daima gelişen içkin-gücün nasıl yansıdığı görülebilir: Eylemin öznesi ve nesnesinin, etkileyen ve etkilenenin basitçe ayırt edilmesi yerine
218 burada, bizzat kişisel doğaya, davranışı isteyen bir *ben* içindeki ilk kaynağından aktarma ve bu davranışı nesnel varlığın alanına götürme konusunda hizmet eden bağlantı unsuru geçirilir.[162] Bir davra-

[160] Örnekler Goddard'da, Athapaschan; Swanton'da, Haida ve Boas'ta, Kwakiutl in Boas' Handbook I, 105, 124, 247 ff., 443.

[161] Bkz. mesela Aug. Müller, Türk. Grammatik, s. 71 ff; Sami dilleri için Brockelmann, Grundriss I, 504 ff.; Dillmann'a göre (Athiop. Grammat., s. 116 ff.) Etiyopyaca temel kök yanında bir "karşılaştırma kökü" (yoğun kök)ne ve bir "etki kökü"ne sahiptir; onların üçü birden aynı oluşturma aracı vasıtasıyla türetilir; fakat onların geri kalan kendine özgülüklerinin değiştirilmesiyle, tekrar üç ettirgen kök türetilir.

[162] Mesela Tagali dili, nedensellik fiilinin oluşumu için ikili bir ön ek kullanır. Biri bir davranışın bir başkası vasıtasıyla teşvik edilişini işaret ederken, diğeri yalın şekilde bir şeyin ortaya çıkışını, sırf gerçek sebep olmayı ifade eder. Öyle ki, şimdi iki davranan özne işin içine girer. Bkz. Humboldt, Kawi-Werk II, 143.

nışta etkili olan birçok öznenin bu birlikte düşünülüşü, bu işbirliği olgusunun basitçe işaret edilmesine ya da işbirliği formunun farklılıkların basitçe yansıtılışına göre, daha sonra farklı bir ifade kazanabilir. İşbirliği olgusu bakımından dil, "işbirliğine dayalı fiil formu"nu kullanır ya da bir kişinin herhangi bir şekilde başka birinin durumuna ya da etkinliğine katılmış olması anlamına gelen gerçek bir "işbirliği kökü ya da sosyal kök" teşkil eder.[163] Dillerden bazıları, herhangi bir davranışın, tek bir kişi tarafından değil, topluluk içinde icra edildiğini ifade etmek için özel ortaklık-iç-eki kullanır.[164] Çok sayıda bireyin birlikte etkili olmaları formuna gelince; her şeyden önce bu birlikte, etkilemenin yalnızca dışa ya da içe dönüp dönmediği; yani yalın şeysel nesnenin, öznelerin çokluğu karşısına konulup konulmadığı ya da tek tek bireylerin kendi eylemlerinde bizzat birbirleri karşısında özne ve nesne olup olmadığı önemlidir. Dilin işteş davranış için oluşturduğu ifade formu, ayrı ayrı bireylerin kendi eylemlerinde özne-nesne olmaları düşüncesinden gelişir. İlkel dillerde, öznelerin etkinliğinin dıştaki bir eşyaya yönelip yönelmediği, öznelerin nesnelerle karşı karşıya bulunup bulunmadıkları kesin şekilde ayrılır.[165] Ve burada, önemli sonuçlar doğuracak geniş bir adıma hazırlık, açık biçimde ifade edilmektedir. Karşılıklı davranışta bile, etkileyen ile etkilediği şey, birbiriyle gerçek anlamda birlik içinde örtüşür. Etkileyen ve etkilenen, burada kişisel alana aittir ve bizim onları eylemin nesnesi ya da öznesi olarak görmek isteyip istememiz doğrudan doğruya bakış açısına bağlıdır. Eğer öznelerin çokluğu yerine biricik bir özne ortaya çıkarsa ve davranış gerçekleştikten sonra onun başlangıç ve amaç

[163] Bkz. Bedauye dilinden örnekler Reinisch'da, Bedauye II, 130 ff.; işbirliğine dayalı bir fiil formu mesela Yakutça'da da (Boethlink, Sprache der Jakuten, s. 364 ff.) bulunmaktadır.

[164] Mesela Taoripi dili, Ray, Torres-Strait-Exped. III, 340.

[165] Mesela Matthews, J. and Proc. Of the Royal Soc. of N. S. Wales, Bl. XXXVII (1903) tarafından tasvir edilmiş olan güney Avustralya'daki Bungandit dili, s. 69.

noktası içeriksel olarak yeniden bir noktada örtüşürse, bu ilişki daha da derinleşir. Bu, dönüşlü davranışın niteliğidir ki, bu davranışta *ben*i bir başkası veya *ben* bir başkasını belirlemez; daha ziyade *ben* kendi kendini belirler ve *ben*in eylemi kendi kendisine yönelir. Dillerin çoğunda eksik olan pasifin yerine geçen şey, işte bu dönüşlü oluşumdur.[166] Grek dilinin dönüşlülük yapan fiil formlarıyla ilgili olarak gerçekleştirdiği kullanımda, davranışın geriye, *ben*e ve davranışta kendini gösteren enerjik öznellik bilincine dönüşü ve onu işaret edişi açıkça ortaya çıkar. Grek diline gerçek "felsefî" dil damgası vuran üstün ve önemli nitelik, aracılığa sahip oluş ve onu kullanımdır.[167] Hintçe gramercileri, aktif ve dönüşlü fiil formunun farklılığını anlatmak için, aktif fiil formunu "başka biri için bir kelime", dönüşlü fiil formunu "kendi kendisi için bir kelime" olarak adlandırdılar ve bu adlandırmayla anlamlı bir ifade oluşturdular.[168] Gerçekte aracının temel anlamı, onun, olayı öznenin kendi etkinlik alanında bulunan bir şey olarak incelemesi ve onda öznenin içten katılımının vurgulanmasıdır. Jakob Grimm şöyle söyler: "Her yalın aktifte, geçişli ya da geçişsiz kavramın hâkim olup olmaması, kendinde şüpheli halde kalır; mesela "ben görüyorum" geçişli ve geçişsizi ifade edebilir: Ben gözlerimle görüyorum ya da ben herhangi bir şeyi inceliyorum; κλαίω (ağlamak/inlemek) her ikisi, ya içte bizzat kendine ağlama ya da bir başkasının yasını tutma. Aracı bu şüpheyi yok eder ve anlam zorunlu olarak cümlenin öznesiyle, mesela κλαίομαι (ben kendim için ağlıyorum, kendime ağlıyorum)'u

[166] Sami dil çevresindeki Etiyopyaca'da (Dillmann, s. 115, 123) ve Suriye dilinde (Nöldeke, Syr. Grammat. s. 95 ff.) ve Türkçe'de de (Aug Müller, Türk. Grammat. s. 76) pasiv için ekseriya dönüşlülük kullanılır.

[167] Bkz. J. Stenzel, Über den Einfluss der griechischen Sprache auf die philosophische Begriffsbildung (Kavram Oluşumunda Grek Dilinin Yetkinliği Üzerine), Neue Jahrbücher f. d. Klass. Altertum (1921), s. 152 ff.

[168] Panini'de, I, 3, 72-74, Atmanepadam olarak Aracı; aracı ilkin Dionysius Thrax'ta, Avrupa dilleri gramercilerinde özel bir "*genus verbi*" olarak ortaya çıkar; bkz. Benfey, Geschichte der Sprachwissenschaft, s. 73 ve 144.

ilişkilendirir. ...Doğru ve esas aracı, etkili biçimde vücutta ve içteki ruhta olup biten şeyin işareti için oluşmuştur; bundan dolayı, bütün dillerde, dilin muhteşem uyumluluğuna göre, sevinmek, üzülmek, hayret etmek, korkmak, ümit etmek, kalmak, sakin olmak, konuşmak, yıkamak, giymek vb. gibi kavramlar aracı gerektirir."[169] Şimdi fiilli cins farklılıklarının çeşitliliğine genel olarak bakılırsa 220 ve bu türlerin çoğunun, mesela pasif ve ettirgenin bir ettirgen-pasif, ettirgen ve dönüşlünün bir dönüşlü-ettirgen, ilaveten ettirgenin bir işteşlik teşkil edebilmesiyle,[170] onların birbirleriyle tekrar yeni karmaşık birlikler halinde birleştirilebileceği iyice düşünülürse, o zaman dilin, böyle oluşumlarda kanıtladığı gücünün, öznel ve nesnel varlığın karşıtlığını birbirinden ayrılmış iki alanın soyut ve donmuş karşıtlığı olarak kavramasında değil, bu karşıtlığı çok çeşitli şekillerde dinamik olarak uzlaştırdığını düşünmesinde bulunduğu anlaşılır. Dil kendinde öznel ve nesnel etkinlik alanını değil, onların iç içe kavranışını ve karşılıklı belirlenişini temsil eder. Dil adeta, varoluş formlarının eylem formlarıyla, eylem formlarının varoluş formlarıyla ilişkilendirilmesini ve her ikisinin birbiriyle zihinsel ifade birliği halinde karıştırılmasını sağlayan bir merkez-dünya oluşturur.

2. Şahıs ve iyelik ifadesi

Asıl zamirlerin açık seçik-dilsel ve aşamalı gelişimine, *ben* tasarımını isimli ve fiilli ifade çerçevesinde gören içsel oluşumdan hareketle bakıldığında, Humboldt'un bile, *ben* duygusunun, her dil oluşumunun ilk baştaki ve sürekli-türetilemeyen bir unsuru olarak görülmesi gerektiğini, ama zamirin dile büyük güçlüklerle girdiği-

[169] J. Grimm, Deutsche Grammat., I, 598 f.

[170] Bunun için kanıtlar Sami dillerinin dışında Yakutça'da, Türkçe'de, Nuba dilinde bulunur.

ni ortaya koyduğu görülmektedir. Çünkü diğer taraftan konuşmada ve düşünmede her kavram, gerçekten düşünen özneden önce nesne haline gelmek zorundayken, benin özü özne olmaktan ibaretti.[171] Bu karşıtlık, sadece bizim daha önce yalın ve fiilli ifadede gözlediğimiz ilişkinin artık yüksek bir aşamada tekrarlanmasıyla uzlaştırılabilir ve çözülebilir. Zamirli ifade alanında da *ben*in kesin işareti, sadece bu işaretin bir yönden nesnel olanın işaretine karşıt olmasıyla, fakat diğer yönden nesnel olanın işaretini geride bırakmasıyla
221 bulunabilecektir. Dil, *ben*in düşüncesine çok önceden belirli bir damga vurduğunda da, bundan dolayı, düşünceye ilkönce nesnesel bir ifade ve biçim vermek, nesnel olanın işaretinde ilkönce *ben*in işaretini bulmak zorunda kalacaktır.

Bu kabul, dilin kişisel ilişkilerin ifadesi için gerçek şahıs zamirlerini değil, iyelik zamirlerini kullanma özelliği incelendiği zaman doğrulanmaktadır. Gerçekte iyelik zamirlerinde anlatılan aidiyet fikri, nesnel ve öznel olan arasında kendine özgü bir ortak konum işgal eder. Sahip olunan şey, bir eşya veya nesne; sahiplik içeriği haline getirilme durumunda bile salt eşya olarak bilinen bir şeydir. Fakat bundan böyle bu eşya mülkiyet olarak açıklanmakla, yeni bir özellik kazanır; sırf doğal varoluş alanından kişisel-zihinsel varoluş alanına geçer. Bu noktada açıkça belirgin olan şey, varlık formunun ben formuna dönüşmesi, adeta ilk defa canlılık kazanmasıdır. Diğer yönüyle, burada benlik, henüz serbest ve temel bir bağımsızlık, zihinsel ve iradî kaynaklı bir kendiliğindenlik fiili içinde kavranmaz; tam tersine, deyim yerindeyse, *ben*in "kendi mülkiyeti" olarak sahiplendiği nesnenin bilgisi içinde gözlenir. İyelik zamirleri vasıtasıyla gerçek *ben*in işaretinin şahıs zamirlerinden daha önce gerçekleştiği çocuk dilinin gelişiminde, "iyelik" ifadesi vasıtasıyla

[171] Humboldt, Ortsadverbien (Yer Zarfları) (W. VI 1, 306 f.)

saf "kişi" ifadesinin psikolojik açıdan bu uzlaştırılması görülür. Fakat burada da, genel dil tarihinin belirli olguları, kesin ve tek anlamlı olmayan bu tür incelemelerden[172] daha açık konuşurlar. Dil tarihine ait olgular, dildeki *ben* kavramının gerçek ve kesin oluşumundan önce, "ben" ve "benim", "sen" ve "senin" vs. ifadelerinin henüz daha ayrılmadığı bir ilgisizlik durumunun olduğunu göstermektedir. Humboldt şöyle söyler: Her iki durumun farkı hissedilir olmasına hissedilir ama, ses işaretindeki geçişi gerektiren formel netlik ve kesinlikle değil.[173] Birçok Amerikan yerli dili gibi Ural-Altay dil ailesi de, fiilin çekimini hemen hemen öyle ayrıntılı biçimlendirir ki, bir iyelik son-eki belirsiz mastar eki yerine geçer; mesela, "ben gidiyorum" ifadesi, esas itibariyle "gidiyorum" haline gelir ya da "ben inşa ediyorum, sen inşa ediyorsun, o inşa ediyor" ifadeleri, dilsel olarak "benim evim, senin evin, onun evi" ifadeleriyle tamamen aynı yapıya sahiptir.[174] İfadenin bu kendine özgü özelliğinin temelinde, "ben" ile "gerçeklik" ilişkilerinin kendine özgü düşünülüşünün bulunduğu ortadadır. Wundt, yalın hal formlarının, geçişli fiil kavramlarının alanında varlığını sürdürüşünün psişik nedenini, geçişli fiilde, eylemin ilişkili olduğu nesnenin daima doğrudan bilinçte olmuş olmasında; sonuçta bütün diğerlerinden önce eyleme zorla işaret etmesinde; öyle ki burada yalın kavramın, eylem ifade eden cümlenin bütünü için kullanılabilmesinde görür.[175] Bununla, burada söz konusu edilen durum, psikolojik ola-

222

[172] Bu problem üzerine bkz. C. ve W. Stern, s. 41 ve 245 ff.

[173] Humboldt, Einleit. zum Kawi-Werk (W. II, 1, 231). K.vd. Steinen tarafından "İyelik ve şahıs zamirinin özdeşliği"nin, Bakiri dilinde de var olduğu vurgulanır; ura kelimesi sadece "ben" değil, aynı zamanda "benim" "bu benimdir", "bu bana aittir" anlamına geldiği gibi, başka bir kelime de "sen" ve "senin", diğeri "o" ve "onun" anlamına gelir. (Bakairi-Sprache, s. 348 f, 380).

[174] H. Winkler. Der ural-altaische Sprachsatmm (Ural-Altay Dil Ailesi), s. 76 f., 171; başka dil çevrelerinden örnekler mesela Fr. Müller'in Grundriss I, 2, 12, I, 2, 116 f., 142, 153. II, 1, 188, III, 2, 278 vs.de bulunur.

[175] Wundt, a. a. O., II, 143.

rak açıklanmayıp, daha ziyade psikolojik bakımdan sınırlandırılmaktadır. Eylemin saf fiil olarak, *actus purus* (saf fiil) olarak adlandırılmasında ve eylemin nesnel amacının ve öznel sonucunun işaret edilmesinde söz konusu edilen şey, eylemin zihinsel olarak farklı düşünülüşüdür. Eylem saf fiil olarak işaret edildiğinde, onun ifadesi, kendi kaynağı ve çıkış yeri olarak öznelliğin içteki varlığına geri döner. Eylemin nesnel amacının ve öznel sonucunun işaret edilmesi durumunda ise eylem ifadesi, kendi ürününü mülkiyet anlatan zamir vasıtasıyla, adeta *ben*in etkinlik alanına geri döndürmek için, kendi ürünü üzerinde yoğunlaşır. Nesnel içerikle *ben*in ilişkisi, her iki durumda da var olmaktadır; fakat bu ilişki birinde deyim yerindeyse diğerinden daha çok karşı konulan bir gösterge niteliği taşır; eylem saf fiil olarak işaret edildiğinde, hareketin yönü merkezden çevreye; eylemin nesnel amacının ve öznel sonucunun işaret edilmesi durumunda ise, çevreden merkeze uzanır.

İyelik zamirinde ifade edilen ve böylece mülkiyet fikri vasıtasıyla bağlanan söz konusu ben ve ben-olmayan bağlantısı, ben-olmayan kesin olarak "dış dünya"nın gelişigüzel bir nesnesi olmayıp, "içteki" ve "dıştaki"nin temas ediyor ve doğrudan birbirine geçiyor gibi göründüğü alana ait olduğunda, özellikle bütünüyle dar bir biçimde şekillenir. Bizzat kurgusal felsefeler insan bedenini, bu geçişin bizim için tam açıklık içinde gerçekleştiği realite olarak gösterdiler. Schopenhauer'a göre, *ben* ile beden nedensellik bağının bağladığı iki nesnel-bilinen farklı durum değildir; onlar, neden ve sonuç ilişkisi içinde bulunmazlar; tam tersine beden ile *ben* bir ve aynı olup, sadece büsbütün farklı iki şekilde vardırlar. Bedenin hareketi nesnelleşmiş, yani fikirde ayrılmış irade fiilinden, yani iradenin kendisinin nesnelliğinden başka bir şey değildir.[176] Bu açıkla-

223

[176] Schopenhauer, Welt als Wille und Vorstell. I, (İrade ve Tasarım Olarak Dünya), 151 ff., II, 289 f. (Griesbach).

malardan, dilin insan bedeni ve onun tek tek kısımları için oluşturduğu işaretlerdeki nesnel ve öznel ifadeye doğrudan nüfuz edilebileceği; saf nesnesel adla kişisel ilişki ifadesinin ayrılmaz bir bütün halinde karışması açıkça anlaşılır hale gelir. Bilhassa ilkel halkların dilleri bu kendine özgü özelliği genellikle çok açık biçimde taşır. Çoğu kızılderili dilinde, bedenin bir uzvu, hiçbir zaman genel bir ifadeyle gösterilemez; vücudun bu kısmı daima mülkiyet ifade eden bir zamir vasıtasıyla açıkça belirtilmek zorundadır. Bu dillerde, el ya da kol için kesinlikle soyut ve ayrı ifade yoktur; el ve kol sadece belirli bir insana ait iseler, onlar için bir ifade bulunmaktadır.[177] Karl v. d. Steinen, Bakairi dili ile ilgili olarak, bu dilde adı sorulan beden parçasının kişinin kendinde ya da sorulmuş olanda ya da bir üçüncüsünde görülüp görülmemesi durumlarının hepsinde cevapların farklı olmasından dolayı, ayrı beden parçalarına isim konulmasında, bu parçanın nerede bulunduğuna dikkat edildiğini bildirir. Mesela, "diş"i ifade eden kelime, sadece benim dişim, senin dişin ya da onun dişi ya da burada olan bizlerin hepimizin dişleri formunda dişleri ifade edebilir.[178] Humboldt Meksika dillerinde, Boethlingk Yakutça'da aynı olayın mevcut olduğunu bildirir.[179] Melanezya dillerinde, bedenin kısımları gösterilirken, eğer genel ad söz konusu ise farklı, özel ve belirli bir bireye ait beden parçasının adı söz konusu ise farklı bir ifade seçilir. Genel ad söz konusu olduğunda, alışılmış ifadeye bireyselleştiren anlama sahip olan, yani benim elim, senin elin vb. anlamına gelen türselleştiren bir son

[177] Bkz. Buschmann, der athapaskische Sprachstamm (Apaçi Dil Ailesi) (Abh. der Berl. Akad. d. Wiss. 1854), s. 165, 231; Powell, Introduction to the Study of Indian languages, s. 18, Goddard, Athapascan in Boas' Handbook I, 103.

[178] K. v. d. Steinen, Unter den Naturvölkem Zentral-Brasiliens (Orta Brezilya Yerli Halkları Arasında), s. 22.

[179] Bkz. Boethlingk, Sprache der Jakuten (Yakutların Dili), s. 347; Simónyi'ya göre, a. a. O., s. 260, Macarcada da beden parçalarının isimleri ve akraba isimleri, ilişkiye uygun olarak iyelik şahıs son eksiz seyrek kullanılır.

224 ek eklenmesi gerekir.[180] Yalın hal ifadesinin iyelik zamiriyle bu karışması özellikle *ben*le daha yakından ilgili olursa ve adeta *ben*in zihinsel-doğal varlığının bir parçası olarak düşünülürse, bu karışma daha sonra insan organlarının işaretinden başka içeriklere de geçer. Şahıs zamirleriyle ayrılmaz bağlantı içinde ortaya çıkan ifadeler, genel olarak özellikle doğal akrabalık dereceleri için, anne ve baba için vb. kullanılan ifadelerdir.[181] Buradan çıkan sonuç, fiil ifadesinin oluşumunda daha önce karşımıza çıkan aynı ilişki; yani nesnel gerçeklik fikri için dilin, *ben*in dünyasının karşısında bütün olarak bulunan biricik aynı-cinsten bir ölçü teşkil etmemesi, bu gerçekliğin farklı tabakalarının mevcut olması; özne ile nesne arasında genel ve soyut bir ilişkilenmenin kesin olarak var olmaması, nesnel olanın farklı kademelenme derecelerinin *ben*e "yakın"lığına ve "uzak"lığına göre, birbiri karşısında daha açık biçimde ayrılmasıdır.

İçinde özne ile nesnenin ilişkilendiği bu somutlaşmadan, burada artık daha geniş bir nitelik anlaşılır. Saf *ben*in temel niteliği, her nesnelliğin ve şeyliğin aksine, mutlak birlik olmaktan ibarettir. Bilincin saf formu kavranırken, *ben* artık bu türlü mümkün içsel farklılıklarının hiçbirini taşımaz. Çünkü böyle farklılıklar sadece içeriklerin dünyasına aittir. Bundan dolayı, şeysel-olmayanın ifadesi olarak *ben*, gerçek anlamda ele alındığında, "kendi kendisiyle saf özdeş" olarak kavranmalıdır. Schelling, "Felsefenin İlkesi Olarak Ben" yazısında çok açık şekilde bu sonuca varmıştır. O şöyle ifade eder: Eğer *ben* kendi kendisiyle aynı değilse, onun formu saf özdeşlik formu değilse, o zaman *ben*i tüm içeriksel-nesnesel gerçeklikten ayıran ve apaçık bir bağımsız şey ve kendi varlığı yapan gerçek sınırlar hemen kaybolur. *Ben*, bundan dolayı, ya hiç düşünülemez ya da sadece bu ilk saf özdeşlik formu içinde düşünülebilir.[182]

[180] Codrington, a.a.O, s. 140 f.

[181] Bkz. mesela Reinisch, Nuba-Sprache (Nuba-Dili), s. 45; Amerikan dilleri için mesela Boas'ın Handbook I, 103.

[182] Schelling, Vom Ich, 7; W. I. 177.

Dil *ben* ve onun birliğini aracısız şekilde aşamaz Çünkü nasıl dil için, öncelikle kişisel alan aşamalı olarak, iyelik alanından hareketle gelişirse; nasıl dil kişinin düşünülüşünü nesnel sahipliğin düşünülüşüne iliştirirse, aynı şekilde salt sahiplik ilişkisinde bulunan çeşitlilik, *ben*-ilişkisinin ifadesi üzerinde de reaksiyon meydana getirmelidir. Gerçekte vücudum, bütünüyle organik olarak bağlanmış olan kolum, silahımın ya da araç-gerecimin bana ait oluşundan tamamen başka bir biçimde bana aittir. Ebeveynim, çocuğum bana, atım ve köpeğimden tamamen başka, doğal ve doğrudan biçimde bağlanmıştır. Salt eşya sahipliği alanında da, bireyin taşınır ve taşınmaz serveti arasında açıkça hissedilebilir bir fark mevcuttur. *Ben*in içinde oturduğu ev, ona, onun taşıdığı etek ceketten daha farklı ve sürekli anlamda "aittir." Dil öncelikle bütün bu ayrımlara kendini uyduracak ve bundan dolayı, sahiplik ilişkisi için, uyumlu ve genel bir sahiplik ilişkisi ifadesi yerine, açıkça ayrılmış somut ilgililik sınıflarında var olandan daha farklı ifadeler geliştirmeyi deneyecektir. Burada, sayı sözcüklerinin aşamalı oluşumunda ve gelişiminde izleyebildiğimiz olgu ortaya çıkar. Faklı nesneler ve nesne grupları ilk başta nasıl farklı "sayılar"a sahip iseler, aynı şekilde onlar farklı bir "benim ve senin"e de sahiptirler. Bundan dolayı, bazı dillerin farklı nesnelerin sayılmasında kullandıkları "sayı isimleri"ne, "iyelik-isimleri"nin tam benzer bir çeşitliliği yardım eder. Melanezya ve birçok Polinezya dilinde, sahiplik ilişkisini ifade etmek için, sahip olunan nesnenin işaretine, nesnenin ait olduğu sınıfa göre değişen bir iyelik son eki eklenir. Esas itibariyle sahiplik ilişkisine yönelik bütün bu çeşitli ifadeler, formel olarak kendilerine edatlar eklenebildiğinde açıkça bildirici olan isim grubu kelimeleridir. Bu isim grubu kelimeleri öyle kademelenmiştir ki, onlar ilgili olmanın, sahipliğin, servetin vs. farklı şekillerini ayırırlar. Bu gibi bir iyelik-ismi, mesela akraba isimlerine, insan bedeninin organlarına, bir şeyin parçalarına, sahip olunan başka şeylere ya da kullanılan araç-gereçlere eklenir. Bir isim, yemekle ilgili her şey

226 için, bir diğeri içmeyi belirleyen şeyler için kullanılır.[183] Genellikle dıştan gelen sahiplik ya da nesnenin varoluşuna sahip olanın kişisel etkinliğine bağlı olan bir nesne söz konusu olduğunda, farklı ifadeler kullanılır.[184] Buna benzer şekilde, Kızılderili dilleri, çoğunlukla iki temel sahiplik biçimi arasında; doğal-devredilemez ve yapay-devredilebilir sahiplik arasında ayırım yapar.[185] Saf sayısal belirlemeler de, iyelik zamirinin seçiminde bir, iki ya da çok kişinin sahipliğinin söz konusu olup olmaması ve sahip olunan nesnenin biricik ya da iki ya da daha çok olup olmamasının belirlenmesiyle, sahiplik ilişkisinin ifadesinde bir çeşitliliğe sebep olabilir. Mesela, Aleüti dilinde, bütün bu durumların bileşiminden ve dikkate alınışından, dokuz farklı iyelik zamiri ifadesi doğar.[186] Bütün bunlardan, eş-cinsten sahiplik ifadesinin eş-cinsten sayı ifadesi gibi, öncelikle dil oluşumunun göreli geç bir üretimi olduğu ve bu ifadenin de ilk önce ayrı-cinstenlik fikrinden ayrılması gerektiği sonucu çıkar. Sayı, nasıl "benzer-biçimlilik" niteliğini, gelişerek ve şey ifadesinden saf bir ilişki ifadesine dönüşerek kazanırsa, aynı şekilde *ben* ilişkisinin basitlik ve tekdüzeliği de, bu ilişkiye girebilen içeriklerin çok-çeşitliliği önünde üstünlüğe aşamalı olarak erişir. Dil, bu saf formel sahiplik ilişkisi işaretine giden yolu ve böylelikle *ben*in formel birliğinin dolaylı kavranışı yolunu, sahiplik ifadesi olarak iyelik zamiri yerine ilgi hali anlatımını kullandığı her yerde bulmaktadır. Çünkü bu yol somut seyirde, özellikle mekânsal seyir-

[183] Bkz. Ray, The Melanesian Possesives, American Anthropologist, XXI (1919), s. 349 ff.

[184] Codrington, Melanes. lang., s. 129 f.

[185] Devredilebilir ve devredilemez sahiplik ifadesi konusunda iyelik son ekleri mesela Haida'da, Tsimshian'da ayrılır; ayrıca Sioux-Kızılderilileri dillerinde canlı varlık (köpeğim) ve cansız şeyler (evim) için devredilebilir sahiplik arasında ayırım yapılır. Bkz. Boas'ın Handbook I, 258, 393, 946 f.

[186] Bkz. Victor Henry, Language aleoutique, s. 22; aynı şey Eskimo dili için de söz konusudur. Bkz. Thalbitzer Boas'ın Handbook I, 1021 ff. Fin-Ogur dili ile ilgili olarak Szinyeri (age. S. 115) burada asli olarak biri tekil, diğeri çoğul sahiplik için iki ayrı paradigmanın iyelik son ekleriyle ifade edildiğini bildirir. Çoğu ayrı dillerde bu fark ise karanlıktır; en açık şekilde bu fark Woguli dilinde bulunmaktadır.

de kök salmasına rağmen, kendi sürekli oluşumu içinde git gide saf bir "gramatik" çekim durumuna, hiçbir özel sahiplik formuyla sınırlanmayan "genel ilgili olma" ifadesi haline gelir. Her iki seyir 227 arasındaki bir aracılık ve geçiş belki, dilde gerçek bir iyelik son ekinin, ilgi ilişkisinin bağımsız ve çok önemli tamamlanışına ait olmasıyla, ilgi ifadesinin kendisinin özel bir iyelik-niteliği taşıyacak şekilde ortaya çıkmasında görülebilir.[187]

Dil, eğer etkinliğe gerçekten onun nesnel amacına ve sonucuna göre işaret etmek yerine, eylemin kaynağına, davranışı gerçekleştiren özneye dayanırsa, saf formel ben birliği ifadesine başka bir yolla yaklaşır. Bunu, fiili saf eylem kelimesi olarak gören ve kişi işaretini ve belirlemesini şahıs zamirine bağlayan bütün diller kabul etmişlerdir. *Ben, sen* ve *o*, sırf *benim, senin ve onun*'dan tamamen başka bir kesinlik içinde nesnel olanın alanından ayrılır. Eylemin öznesi, artık salt şeyler arasındaki şey olarak ya da içerikler arasındaki içerik olarak ortaya çıkamaz; tersine, özne yaşayan güç merkezidir. Davranış onun tarafından başlatılır ve kendi yönünü kazanır. Dil oluşumu tipleri, dillerin, fiilin ifade ettiği olayı, esas itibariyle duyumlama ya da eylem açısından işaret edip etmemelerine göre ayrılmaya çalışıldı. Eylemin bakış açısının egemenliği altında, sırf görüneni bir eylem biçiminde yorumlama şeklindeki karşıt eğilim egemen olurken, duyumlamanın bakış açısının egemenliğinde, eylemin ifadesi de salt bir "bana öyle görünüyor" haline gelir.[188] Etkinlik ifadesinin böyle bir derecelendirilmesinde ise, *ben* ifadesi de artık yeni bir söyleyiş biçimi kazanır. Ben tasarımının dinamik ifadesi, benin sırf form birliği olarak kavranışına, isimsel ve nesne-

[187] Mesela Türkçe'de "babanın evi" şeklindeki bir yer ifadesi öyle biçimlenmiştir ki, bu ifade gerçekten "babanın kendi evi" anlamına gelir. Bkz. Aug. Müller, Türk. Grammat., s. 64; Fin-Ogur dilllerindeki benzer durum için bkz. H. Winkler, Das Ural-Altaische u. seine Gruppen (Ural-Altay Dilleri ve Dil Grupları), s. 7 ff.

[188] Daha ayrıntılı bilgi F. N. Fink'da, Die Haupttypen des Sprachbaus (Dil Yapısının Temel Tipleri), s. 13 f.

sel ifadeden daha yakındır. Şimdi ben gerçekten çok açık biçimde saf ilişki ifadesi olarak değişir. Eğer sadece her eylem değil, aynı zamanda her etkilenme, sadece her davranış değil, aynı zamanda her durum belirlenişi de kişisel fiilli ifade formu vasıtasıyla *bene* bağlanırsa ve ben ile birleşmiş olarak ortaya çıkarsa, o zaman bu *ben*in kendisi de, en sonunda artık, söz konusu fikrî vasıtadan başka hiçbir şey olmaz. Ben asla gerçek ve tasarlanabilir ya da gözle-
228 nebilir içerik değildir; tersine, Kant'ın ifadesiyle, yalnızca "tasarımlar hakkında sentetik birliğe sahip olmak"tır. Bu anlamda, tasarlayan her *ben*, somut içeriği boşaltıyor gibi göründüğü için, "her şeyin altındaki en yoksul" *ben*dir. Fakat tasarım, bu içerik boşluğunda, elbette aynı zamanda kendi içinde tamamen yeni bir fonksiyon ve tamamen yeni bir anlam taşır. Bu anlam için dil, elbette hiçbir upuygun ifadeye sahip değildir; çünkü dil kendi en yüksek maneviliği içinde duyusal seyirin alanıyla ilişkilenmiş kalmaktadır ve bundan dolayı, *ben*in diğer "saf aklî tasarımına", "aşkın tamalgı"nın diğer *ben*ine artık erişemez. Fakat bununla birlikte dil, en azından dolaylı olarak, şeysel-nesnel ve öznel-kişisel varlığın karşıtlığını kendi gelişimi içinde daima net ve titiz bir şekilde biçimlendirerek ve her iki varlığın ilişkisini farklı yollarla ve farklı vasıtalarla belirleyerek diğer ben tasarımına zemin hazırlayabilir.

3. İsim ve fiilden oluşan dil ifadesi tipi

Dilin başlangıcını teşkil eden ilk kelimelerin fiil ya da isim doğasına sahip olup olmadıkları, nesne ya da etkinlik işareti olup olmadıkları tartışması dilbilimini ve dil felsefesini uzun zaman çok yoğun biçimde etkiledi. Burada fikirler doğrudan ve şiddetli biçimde birbirinin karşıtı halinde bulunur. Ve bu seçeneklerin her ikisi için, hem dil tarihi nitelikli, hem de genel-kurgusal sebepler ileri sürülmektedir. Elbette etrafında bu tartışmanın dönüp durduğu kavramın kendisi problemli hale geldikten sonra bu tartışma bir süre

kesilmiş gibi bir görünüm arzeder. Modern bilim eski çağlara doğru girme ve burada dil dünyasının sırrını gizlice doğrudan dinleme çabasını yavaş yavaş bıraktı. Dilbilimi için artık "dilin kökü" kavramı, gerçek bir tarihsel varoluşla ilgili bir kavram değildir; tersine, dilbilim, dilin kökü kavramında -ayrıca Humboldt bile alışılmış eleştirel tedbirlilik içinde hareket eder- gramatik analizin ürününü görmektedir. Böylece varolduğu iddia edilen "ilk dil formlar"ı, salt düşünce formları halinde, soyutlamanın ürünleri halinde gittikçe kaybolmaktadır. Çok uzun süre dilin gerçek bir "kök dönemleri" olduğu düşüncesine inanılmasına rağmen, dilsel oluşumların tamamını "sınırlı sayıdaki kalıplar ya da tipler"e dayandırma çabası tehlikeye atılabilmektedir. Ve bu anlayış, her konuşmanın ortak-yapılan insanî etkinliklerde kendi kaynağına sahip olduğu fikriyle birleştirilerek, bu eylemin kalıntılarını, bu tiplerin temel dilsel yapısında göstermeye geçilmektedir. Bu anlamda, mesela Max Müller, 229
Ludvig Noiré'nın raporuna göre, Sanskritçe'nin köklerini belirli sayıdaki ilk dilsel kavram; en basit insanî etkinliklerle ilgili ifadelere; örmek ve dokumak, dikiş dikmek ve bağlamak, kesmek ve parçalamak, çukur kazmak ve oymak, dövmek ve vurmak eylemleri için kullanılan ifadelere dayandırmaya teşebbüs etmiştir.[189] Kök kavramının artık içeriksel olarak değil, formel olarak kavranmasından ve onun, her dil oluşumunun şeysel unsuru değil de dilbiliminin metodik bir unsuru olarak kabul edilmesinden itibaren, bu nitelikteki denemeler anlamını kaybetmiş gibi görünmektedir. Ve kök kavramının metodik olarak tam çözümüne kadar ilerlenmediği zaman da -haklı olarak mesela Hint-Avrupa dillerinde köklerin, çekimden önce var olan bir zamanda bilfiil varlığa sahip oldukları ka-

[189] Bkz. Ludwig Noiré, Der Ursprung der Sprache (Dilin Kaynağı), s. 311 ff., 341 ff. ve Max Müller, Das Denken im Lichte der Sprache (Dilin Işığında Düşünme), Lpz., 1888, s. 371 ff., 571 ff.

bulüne inanılması gerektiğinde de- artık kökün gerçek formu ile ilgili her türlü iddiadan kaçınılması icap etmekteydi.[190] Bununla birlikte, bugün de bizzat empirik dil araştırmasında, ilk köklerin yapısı ve özelliği probleminin yeniden gündeme gelmeye başlamasıyla ilgili çeşitli ön belirtiler bulunmaktadır. Ve burada bu köklerin fiil nitelikli ve kaynaklı olduğu tezi enerjik biçimde yeniden ortaya çıkmaktadır. Panini tarafından bile savunulan bu eski tezi, daha kısa bir zaman önce tekrarlamaya çalışmış olan bir Fransız araştırıcı, tezin savunulmasında dil tarihi nitelikli incelemelerin dışında, kesin şekilde başka bir alana, genel metafiziğe ait olan kapsamlı-düşüncelere dayanır. Ona göre, bu değişimlerin ve etkinliklerin temelinde bulunan şey, sadece dolaylı olarak kavranabilir ve onların taşıyıcısı olarak tesbit edilebilirken, dil, yalnızca etkinlikler ve değişimlerin duyularla anlaşılabilecek şekilde algılanması ve sadece onların görünüşler olarak ifade edilmesi için, kendi başlangıcını, fiil kavramları işaretinden almalı ve buradan öncelikle aşamalı olarak nesne kavramları işaretine ilerlemiş olmalıdır. Düşünmenin yolu gibi dilin yolu da, bilinenden bilinmeyene, duyusal-algılanandan sırf düşünülmüş olana, "fenomen"den "numen"e gitmelidir. Bundan dolayı, fi-
230 ilin ve fiil yerine geçen özel kavramların işareti, töz işaretlerinden ve dilsel "isim"lerden zorunlu olarak önce gelmelidir.[191]

Fakat bu *μεταβασις αλλο γενος*, (değişken, başka bir cinse), metafiziksel olana doğru bu hayret verici dönüşüm, burada temelde bulunan problem koymadaki metodik zayıflıkları açıkça ortaya koyar. Bir taraftan her kanıtlama apaçık bir *quaternio terminoruma** dayanır; burada akıl yürütmedeki merkez kavram olarak kulla-

[190] Bu, mesela B. Delbrück'un kabul ettiği duruş noktasıdır. Grundfragen der Sprachforschung, Strassb., 1901, s. 113 ff.

[191] Raoul de la Grasserie, Du Verbe comme générateur des autres parties du discours (du Phénoméne au Nouméne), Paris, 1914.

* Dörtlü sınıflama

nılan töz kavramı bir kez metafiziksel, diğer kez emprik anlamda kabul edildiği için, tamamen farklı iki anlamda ortaya çıkar. Akıl yürütmenin ilk cümlesi, değişimlerin ve özelliklerin metafiziksel öznesi olarak, bütün kaynakların ve ilineklerin "arkasında" bulunan "kendinde şey" olarak tözden, sonuç önermesi isim niteliğindeki dil kavramlarından bahseder; isim niteliğindeki kavramlar ise, nesnelerin ifadesine hizmet ederlerse, doğal olarak sadece "görünüşteki nesneler" olarak kabul edilebilir. İlineklerin "arkasında" bulunan "kendinde şey" anlamındaki töz mutlak bir özlülük, buna karşılık isim nitelikli dil kavramları anlamındaki töz ise, sadece göreli ve empirik şekilde varolmayı sürdürme ifadesidir. Fakat problem bu son anlamda kavranırsa, o zaman burada olan akıl yürütme, bilgieleştirel temellere dayandığı ölçüde tüm kanıtlama gücünü kaybeder. Çünkü bilgi eleştirisi, değişebilir özellik ya da değişebilir durum düşüncesinin, asla zorunlu olarak "şey" düşüncesinden ve göreli varolan bir birlikten daha önce olduğunu öğretmez. Bilgi eleştirisi, deneyim dünyasının inşasında özellik ya da durum kavramı gibi, şey kavramının da aynı yetkinlikte ve aynı zorunlulukta şartları olduğunu gösterir. Bu kavramlar, verilmiş gerçekliklerin ifadeleri olarak ve bu gerçekliklerin -ister kendinde, ister bilgimizle ilişki içinde- birbirini izlediği düzene göre değil, kavrayış formları, birbirini karşılıklı gerektiren kategoriler olarak ayrılırlar. Varlığını sürdürme açısından, yani "şey" açısından bakış bu anlamda ne değişim merkezli bakıştan önce, ne de ona göre vardır. Tam tersine, "şey" açısından bakış, yalnızca değişim merkezli bakış açısıyla ve onun bağıntılı unsuru olarak vardır. Ve bu inceleme biçimi artık karşıt yönelimde de söz konusudur: Bu inceleme biçimi, fiilin ve fiil kavramlarının psikolojik kanıt temellerine -ki fiil yerine sırf nesnesel seyir ve sırf isim kavramlarının önceliğinin pekiştirilmesine, bu kanıtlama gerekçeleriyle çalışılır- ne kadar itiraz ederse, bu kavramların zorunlu olduğu savunulan asliyetine de o kadar itiraz eder.

231 Mesela, Wundt şöyle söyler: "İnsanın herhangi bir yeri bir kez sırf fiil kavramları içinde düşünmesinin imkânsız olduğu düşünülebilir. Karşıt olarak, psikolojik özelliklere göre, insanın sırf nesnesel tasarımlar içinde düşünmüş olması daha önceden anlaşılabilir; ve gerçekte böyle bir durumun çok açık izleri, hem çocuğun konuşma biçiminde, hem de aynı zamanda temel bir soyut gelişim durumu gösteren ve gerçekten varlığını sürdüren bir çok dilde bulunur."[192] Burada da insanın her zaman "sırf" isim temeline dayanan kavramlar içinde düşündüğü kabulünün, zamansal ve şeysel Prius (öncelikli) olarak fiil kavramlarını gören karşıt tezdekiyle aynı ilkesel eksikliği kendi içinde taşıması söz konusudur. Biz burada, yalın bir ya-ya ile cevaplanamayan, sadece bizzat soru-koyma ilkesine dayanan eleştirel bir düzeltme ile kesinleştirilebilecek olan bir problemin eşiğinde bulunmaktayız. Uzun süre dil araştırıcılarını iki farklı gruba ve kısma ayıran ikilem, nihayetinde bir metot ikilemidir. Taklit teorisi zemininde takılıp kalınırsa, -böylelikle dilin sadece tasarımda var olan belirli farklılıklara dışsal olarak işaret etme amacı olduğu kabul edilir- o zaman şeylerin ya da etkinliklerin, dili ilkönce ortaya çıkartan olguların ya da özelliklerin varolup olmadıkları sorusu yeni bir anlam kazanır. Aslında ise bu soru-koyma biçiminde sadece, -eski bir yanlış olan- zihinsel-dilsel temel kategorilerin doğrudan bir yanlış şeyleştirilmesi saklıdır. Öncelikle zihin*de*, yani bu zihnin fonksiyonlarının bütünlüğüyle gerçekleşen bir ayrılış, tözsel bir şekilde varolan fonksiyonlar olarak bu fonksiyonların bütününden daha öne yerleştirilir. Buna karşılık, eğer "şeyler"in ve "durumlar"ın, "özellikler"in ve "etkinlikler"in bilince verilmiş içerikler değil, bilincin biçim verme şekilleri ve sistemleri olduğu kabul edilirse, problem hemen yeni bir anlam kazanır. Daha sonra da, nesnelerin ya da özelliklerin doğrudan algılanamayacağı ve bu du-

[192] Wundt, Die Sprache I, 594.

rum karşısında da onlara dilsel olarak işaret edilemeyeceği; sadece ilk baştaki ayrımlaşmamış duyusal etki çeşitliliklerinin, bir ya da diğer düşünme ve dil formuna yönelimde belirlenebileceği görülür. Sırf nesne ve etkinlik adlandırması değil, nesne ve etkinlik üzerine yapılan bu belirleme, bilginin mantıkî çalışmasındaki gibi, aynı şekilde dilin zihinsel çalışmasında da ifade edilir. Bundan dolayı, burada söz konusu olan, adlandırma fiilinin, ilkönce şeyleri ya da etkinlikleri kendinde var olan gerçeklik kesinliği olarak kavrayıp kavramaması değil, tersine bu fiilin bir ya da diğer dilsel-düşünsel kategorilere işaret etmekte olup olmaması, adlandırma fiilinin adeta *sub specie nominis** ya da *sub specie verbi*** gerçekleştirilip gerçekleştirilmemesidir. 232

Ve en baştan bu soru karşısında mutlak yalınlıkta, a priori kesinlikte karar vermenin mümkün olamayacağı beklenebilir. Dil artık tek anlamlı-verili bir gerçekliğin tek-anlamlı bir kopyası olarak kavranmaz; tersine dil, ben ile dünya arasındaki "ortak mülkiyet paylaşımı" sürecinde -ki ben ile dünyanın sınırları bu süreç içinde kesin olarak ayrılır- taşıyıcı olarak kavranırsa, bu görevin, farklı türde yeterli mümkün çözümleri kendi içinde taşıdığı apaçık hale gelir. Çünkü aracılığın öncelikli olduğu ortam en başta tamamlanmış kesinlikten ibaret olmayıp, sadece kendi kendini şekillendirerek var ve etkili olur. Bundan dolayı, dilin bir kategoriler sisteminden ve mantıkî ya da zamansal ilişki içindeki dilsel kategorilerin düzeninden ve birbirini izleyişinden, içinde bütün dil gelişiminin ilk ve son kez örnek teşkil edecek şekilde gerçekleştiği sürekli bir formlar listesi anlamında söz edilemez. Bilgi eleştirisi geleneğine bağlı bir incelemedeki gibi, buradaki incelemede de, seçip aldığımız ve diğerlerine karşı tercih ettiğimiz her ayrı kategori, sadece,

* İsim adı altında
** Fiil adı altında

başka motivlerle girdiği ilişkilere göre, çok farklı somut tek tek biçimlendirmelere doğru açılabilen tek bir motiv olarak kavranabilir ve değerlendirilebilir. Varlık değil hareket formu, donmuş değil hareketli form olarak kavranabilen dil "formu", bu motivlerin birbiri içinde oluşundan ve diğeriyle girdiği farklı ilişkiden ortaya çıkar. Buna göre, burada mutlak değil sadece göreli karşıtlıklar, kavrayış sistemi ve anlam karşıtlığı vardır. Bazen kavrayış sistemi, bazen anlam önemli görülebilir; şey ve özellik, durum ve etkinlik kavramları arasındaki dinamik vurgular çok çeşitli şekillerde paylaştırılabilir ve yaratıcı form olarak her dilsel formun özel karakteri, bu gidiş-gelişten, bu adeta salınan hareketten ibaret değildir. Ayrı dillerde görülen bu süreç ne kadar net biçimde kavranmak istenirse,
233 gramatik analizimizle ayırdığımız farklı kelime sınıflarının, isim, sıfat, zamir ve fiilin, en başta mevcut olmaması ve benzer tözsel birliklerin birbirini karşı karşıya gelip etkilememeleri; onların adeta karşılıklı olarak ortaya çıkmaları ve birbirini sınırlandırmaları da o kadar açıkça oluşur. İşaret tamamlanmış nesnede gelişmez; işaretin gelişmesi ve böylelikle erişilen bir bilinç içerikleri "ayrılışı", dünyanın çevre çizgisinin, bizim için "nesne" ve "özellikler"in, "değişim" ve "etkinlikler"in, "şahıs" ve "eşyalar"ın, yersel ve zamansal ilişkilerin bir zirvesi olarak meydana çıkmasıdır.

Bu yüzden dilin gittiği yol bir belirleme yolu olunca, bu belirlemenin aşamalı ve sürekli olarak göreli bir kesinsizlik durumundan kurtarılması ve biçimlendirilmesi beklenebilir. Dilin tarihi, bu öngörüyü bütünüyle doğrular niteliktedir. Çünkü dil tarihi, dilin gelişimini incelerken gerilere gidebildiğimiz ölçüde, gelişmiş dillerde ayırdığımız söz bölüklerinin, git gide formel ya da içeriksel olarak bir diğerinden ayrılmadığı bir aşamaya yöneldiğimizi gösterir. Aynı kelime burada gramatik olarak çok farklı fonksiyonlar gerçekleştirebilir; kelimeyi ortaya çıkartan özel şartlara göre edat veya bağımsız isim, fiil ya da isim kelimesi olarak kullanılabilir. Özellikle

isim ve fiilin ilgisizliği, birçok dilin inşasını belirleyen genel-geçerli bir kural teşkil eder. Bütün dillerin, gerçi isim ve fiil kategorilerinde kaybolup gittiği, ama diğer taraftan az sayıda dilin, bir fiili bizim bildiğimiz anlamda bildiği çok seyrek söylendi. Sami ve Hint-Avrupa çevresi dilleri, isim ve fiil formu-sınıfının gerçek bir keskin ayrılışına erişen diller olmuştur. Bu dillerin kendi cümle yapısında, isim ve fiil cümleleri formu arasında, daha akıcı geçişler bulunur.[193] Humboldt, Melanezya dil ailesinde, isim ve fiil ifadeleri arasındaki sınırların çok karıştığını, bu dillerin sanki fiil mevcut değilmiş duygusu verdiğini söyler ve bunları bu dil ailesinin ayırıcı bir özelliği olarak gösterir. Humboldt, aynı şekilde, mesela Barmani dilinde, fiil fonksiyonu ile ilgili tüm formel işaretlerin tamamen eksik olduğunu; öyle ki konuşanın kendisinde fiil kelimesinin gerçek gücüyle ilgili hiçbir etkili duygunun varolmadığını vurgular.[194] Burada geniş boyutlu dil karşılaştırması, dil oluşumunun anormal bir niteliği gibi görülebilecek olan şeyi, daha sonra genel bir yaygın olgu olarak gösterdi. Fiilin isimden net biçimde ayrılışı yerine, aracılı, deyim yerindeyse şekilsiz bir form ortaya çıkar.[195] Bu, öncelikle şey ve etkinlik ifadelerinin gramatik-formel biçimde ele alınış sınırlarının birbirinden ayrıldığı noktada da, tamamen aşamalı olarak ve açıkça ortaya çıkar. Öncelikle "fiil" ve "isim-sıfat-zamir çekimi", dilsel oluşum içinde daha çok birbiri içine girer. Dil, "iyelik çekimi"nin tipini gerçekleştirdiğinde, isim ve fiil ifadesi arasın-

234

[193] Bkz. mesela Nöldeke, Syrische Grammat., s. 215; "Suriye dilinde isim cümlesi, yani bir isim soylu sıfat ya da zarf gruplarını yüklem olarak taşıyan cümle, fiil cümlesinden çok çabuk ve kesin şekilde ayrılmaz. Kendi isim soylu kaynağını inkar etmeyen ve daha çok yükleme akraba olan, saf fiil formu olarak oluşan sıfat-fiil ...isim cümlesinden fiil cümlesine geçişlere işaret eder. Suriye dilinde isim ve fiil cümlelerinin içteki inşası da çok ayrılmamıştır."

[194] Humboldt, Einleit. zum Kawi-Werk VII, 1,222, 208 ff., 305; bkz. özellikle Kawi-Werk II 81, 129 ff., 287.

[195] Örnekler mesela F.R.Müller'in Grundriss eseri; Hotanto dilinden s. 12 ff, Mande dilinden s. 242, Samo dilinden s. 174, Jenissei-Ostjaki dilinden s. 115.

da tam paralellik ifade edilir.[196] Etkinlik ve özellik isimleri arasında da benzer ilişkiler bulunmaktadır. Aynı değişim sistemi, fiili içine
235 aldığı gibi aynı şekilde sıfatları da kuşatabilir.[197] Karmaşık dil ürünleri, bütün cümleler, bazen bu şekilde "çekilebilirler".[198] Eğer biz bu türlü olguları, bir dilin "formsuzluğu"nun kanıtları olarak kavrama eğiliminde olursak, onları, karakteristik "form haline geliş" kanıtları olarak incelememiz gerekir. Çünkü dile burada yapışan kesinsizlikte, tek tek dil kategorilerinin ayrılışı ve eksik oluşmasında, daha ziyade dilin esas içsel oluşturma gücü niteliği ve gerçek kültürellik unsuru bulunur. Belirleme taşımayan ifade, belirlemenin tüm imkânlarını kendinde taşır ve adeta her biri hakkında karar verilmek istenen özel dillerin gelişimine terk edilir.

Bu gelişimin genel bir şemasını kurmayı istemek, elbette yararsız bir çaba gibi görünür; çünkü her dilin, kendi kategorik sisteminin inşasında farklı şekilde hareket ettiği noktada, bu gelişimin somut zenginliği doğrudan doğruya kesinleşmiş olur. Ayrıca ifade formlarının bu somut varlığı, hiç zorlama olmaksızın sağlam temel tiplerle ilişkilendirilebilir ve bu tipler etrafında gruplanabilir. İsim

---

[196] Yukarıda s. 222.

[197] Bu "sıfat çekimi" ile ilgili çok çeşitli örnekler de la Grasserie, s. 32 ff.'da görülebilir. Malay dili, istisnasız her kelimeyi ekleme yaparak bir fiile dönüştürmeyi mümkün kılar; burada her fiil ifadesi, belirli artıkelin öne konulmasıyla bir isim olarak kullanılabilir. (Humboldt, Kawi-Werk, II, 81, 348ff.) Kıptice'de, fiil mastar formu içinde temel isim kelimelerinin bütün niteliklerini de kendinde taşır. Mastar bir isimdir ve kendi formuna göre eril ya da dişil olabilir. Bu isim niteliğine uygun olarak mastar, aslî olarak nesneye değil, isim kelimesindeki gibi doğrudan isime yaklaşan bir genitive egemen olur. (Steindorff, Koptische Grammatik, s. 91 f.) Jennissei-Ostjak dilinde, ilaveten Dravida dillerinde fiil formları çekim-son ekleriyle giydirilirler ve buna göre "çekilirler". Diğer taraftan, bazı dillerde olduğu gibi, isim belirli bir zaman işareti ile donatılır ve böylelikle "fiil çekimi" yapılır. (Bkz. Müller'in Grundriss II, 1, 115, 180 f., III, 1, 198) Annatom dilinde –G. v.d. Gabelentz'e göre, Die Sprachwissenschaft, s. 160 f.- fiil değil, şahıs zamiri çekilir. Bu cümleyi başlatır; birinci, ikinci ya da üçüncü tekil şahıstan, ikileme, üçleme şeklinde ya da çoğul olarak söz edilip edilmediğini, şimdiki, gelecek ya da geçmiş zamanın, istemiş olmanın vs. söz konusu olup olmadığını bildirir.

[198] Mesela Aleuti dilinde bkz. V. Henry, a.g.e., s. 60 ff.

tipini tüm saflığı ve katılığı içinde oluşturmuş olan, bu nedenle fikir dünyasının inşasında nesnesel seyrin mevcut ve egemen olduğu ayrı diller ve dil grupları, gramatik ve sözdizimsel inşanın fiil vasıtasıyla belirlendiği ve yönlendirildiği diğer dillerin ve dil gruplarının karşısında bulunurlar. Gramatik ve sözdizimsel inşanın fiil vasıtasıyla belirlenmesi durumunda da, fiil ifadesinin sırf oluş ya da saf etkinlik ifadesi olarak kavranmasına göre; fiilli ifadenin, nesnel olayın olup bitişi içine batmasına ya da davranan öznenin ve onun enerjisinin ortaya çıkıp merkez noktaya yerleşmesine göre, iki farklı dilsel oluşum formu kendini gösterir. Gerçek, ilk yalın hal tipine gelince; bu tipin kesin ve açık bir belirtisi, öncelikle Altayca çevresindeki dillerde ortaya çıkmıştır. Burada tüm cümle yapısı öyle düzenlenmiştir ki, nesnesel bir ifade, başka ifade ile basit şekilde bitişik durumda bulunur ve onunla niteleyici olarak bağlanır; ancak bunun yanında bu basit düzenleme ilkesi, çok taraflı ve esaslı biçimde uygulanarak, mevcut çok karmaşık belirlemeleri açık ve kendi içinde bütünleşmiş anlatım haline getirebilir. Mesela H. 236
Winkler Japonca'daki fiil yapısında açıkça görülen bu ilke hakkında şu kanaati belirtir: "Ben onu tamamen mucizevî bir inşa olarak adlandırmakta sakınca görmüyorum. Bu noktada en kısa form içinde konuşanın ifadesi haline gelen en ince ve en titiz derecelendirme çeşitliliği, bütün nitelik ilişkilerinin çeşitliliği sonsuzdur: Bizim dilimizde, bağlaç cümleleri ve ilgi cümleleri gibi yan cümle biçimleri ve çok sayıda dolambaçlı anlatımlarla ifade ettiğimiz şeyler, burada tek bir ifade vasıtasıyla ya da başka bir isim-fiile bağlı tek bir alıcı isim-öbeği vasıtasıyla açıkça ifade edilir. Anlayışımıza göre, böyle bir fiilden-isim, bir temel cümleyi iki, üç yan cümleyle tam açıklık içinde anlatır; bundan başka üç, dört parçanın hepsi, en farklı davranış değişikliklerinin ilişkilerini ve farklılıklarını; süreklilik fiiliyle, ettirgenle, pasifle ya da aktifle, zamanla ilgili en çeşitli ilişkileri ve en ince farklılıkları kendi içinde ifade edebilir. ... Ve

bunların tamamı, büyük ölçüde, çoğunlukla bize yaygın ve vazgeçilmez gibi görünen form unsurlarından vazgeçmekle gerçekleşir. Japonca bizim anladığımız anlamda formsuz bir dil türünün en iyi örneğidir ki, bu sözlerle asla bu dilin değerlendirilmesiyle ilgili bir peşin hüküm ifade edilmeyip, yapı ayrılığı anlatılmaktadır."[199] Esas itibarıyla bu ayrılık, burada soyut davranışın ayrıntısı ile ilgili duygunun asla eksik olmamasında; duygunun, sadece davranış ifadesinin adeta nesne ifadesi etrafına sarıldığı ve daha yakın belirleme olarak nesne ifadesinin içine karıştığı ölçüde dilsel olarak ifade edilebilmesinde bulunur. Nesnenin varoluşu işaretin merkez noktasını teşkil eder; her özellik, ilişki ve etkinlik ifadesi, bu varoluşa dayanmış halde bulunmaktadır. Bundan dolayı, dilin oluşumunda biz gerçek anlamda "tözsel" bir kavrayışı önümüzde buluruz. Japonca'daki fiilde, bizim kendi düşünme alışkanlıklarımıza göre yüklem ifadesi bulabileceğimiz yerde, çoğunlukla saf bir varoluş ifadesi vardır. Özne ile yüklem arasında bir bağlantı ifade etmek yerine, özne ile yüklemin var olması ya da var olmaması, onların gerçek oluşu ya da gerçek olmayışı ortaya konulur ve vurgulanır. Etkilemenin ve etkilenmenin, "şey"in tüm geniş boyutlu belirlemeleri, kendi başlangıç noktasını, varolanın ya da varolmayanın bu ilk belirlenişinden alır.[200] Bu, varolmayan şeyin kendisinin adeta tözsel olarak kavrandığı olumsuz kullanımda en özlü biçim-
237 de ortaya çıkar. Bir davranışın olumsuzlanışı öyle anlam ifade eder ki, burada, davranışın var-olmaması sonucuna varılır: Bizim anladığımız anlamda bir "gelmeme" değil, sadece bir varolmama, gelmenin varolmayan varlığı vardır. Ve burada olumsuzlamanın ba-

[199] H. Winkler, Der ural-altaische Sprachstamm, s. 166 f.

[200] "Kar yağıyor" şeklindeki bir cümle, Japonca'da öyle anlam ifade eder ki, bu cümle gerçekten "kar aşağı düşüyor" anlamına; "gün bitti, karanlık oldu" şeklindeki bir cümle, "günün karanlık olmuş-varlığı" anlamına gelir. Bkz. Hoffmann, Japan. Sprache, s. 66 ff.

ğıntısı nasıl tözsel bir ifadeye dönüşürse, aynı şekilde bu dönüşüm başka ilişki ifadeleri için de geçerlidir. Yakutça'da mülkiyet ilişkisinde, sahip olunan nesneyle ilgili olarak, var olma ya da var-olmama ifade edilir. "Benim evim vardır" ya da "benim evim var değildir" gibi bir kullanım, benim bir eve sahip olduğumu ya da olmadığımı ifade eder.[201] Sayı ifadelerinde çoğunlukla, sayı belirlemesi aynen bağımsız nesnel bir varlık gibi ortaya çıkar; sonuçta çok insan ya da her insan yerine, "büyük miktarın insanı" ya da bütünlüğün insanı, beş insan yerine gerçekten beşliğin insanı, 5 madeni para yerine beş türlülük vs. ifade edilir.[202] İsim-fiilin kip ya da zaman belirlemeleri aynı şekilde ifade olarak kullanılır. Meydana gelmek üzere olma gibi bir isimsel ifade, isim-fiil ile niteleyici olarak bağlanmak suretiyle, bu ifadede gösterilen davranışın gelecekteki davranış olarak görülmesine, böylece fiilin gelecek zaman anlamında kabul edilebileceğine işaret eder.[203] Talep etme gibi bir isimsel ifade, dilek formu olarak adlandırılan fiil formunu oluşturmaya vb. yarar. Yeterlilik ve şart kipinin ince farklılıkları gibi diğer kiplerin ince farklılıkları da aynı ilkeye göre gösterilir.[204] Dilin basit yan-yana-olma'yı, mevcut mümkün düşünsel bağlantıları ve bağlantı formlarını dolaylı olarak anlatma vasıtası haline getirmesi için ona damgasını basanlar, burada yalnızca tek tek varlık belirlemeleri, yani bağımsız nesnesel ifadelerdir.

238

[201] Winkler a.g.e., s. 199 ff.; Boethlingk, Sprache der Jakuten, s. 348.

[202] Winkler a.g.e. s.152, 157 ff.

[203] Yakutça'da (Boethlingk, s. 299 f.) gerçekleşmek üzere olan kesme fiilim=gelecekteki kesmeme temel oluşturan nesne; ayrıca ="ben keseceğim" vb. Bkz. Japonca fiilde zaman belirlemesi; geleceği ya da geçmişi, tamamlanmayı ya da sürmeyi ifade etmeye yarayan formlar, davranışın içeriğini gösteren bağımlı bir isim-fiilin tüm bağlantıları, davranışın zamansal özelliğini taşıyan ikinci bir alıcı fiilden yapılan isim-fiille varolur. O halde (görme oluşumu için) görme-oluşma, isteme, çabalama; (görmüş olmaya sahip olmak için) görme-gitmeye devam etme vs. vardır. Bkz. Winkler, a.g.e., s. 176 ff. ve Hoffmann, Japan. Sprachlehrer, s. 214, 227.

[204] Ayrıntılar Winkler'de, a.g.e. s. 125 ff, 208 ff., ve Ural-Altayca Halkları ve Dilleri; özellikle s. 90 ff.

Dilde, temelde isim ile fiilin ilişkisizliği süreklilik taşımakla beraber, ayrımlaşmış temel formu karşıt anlamda kullandığında ve vurguladığında, tamamen başka bir zihinsel temel kavrayış karşımıza çıkar. İşte incelenen durumlarda kendi başlangıcını nesneden alan dilsel belirlemeler yanında, olup bitenin belirlenişini ve adlandırılışını aynı kesinlik ve özlülükte kendi başlangıç noktası olarak kabul eden başka diller de vardır. Başlangıcını nesneden alan dilsel belirlemelerde isim grubu; oluşun belirlenişini ve işaretini başlangıç noktası olarak kabul eden dillerde -eğer saf oluş ifadesi olursa- fiil, dilin gerçek merkez noktası olarak ortaya çıkar: Başlangıcını nesneden alan dil grubunda, her ilişki, yani bütün olay ve eylem ilişkileri, varlık ilişkilerine dönüşür. Tersi durumda ise, oluşun belirlenişini ve işaretini başlangıç noktası olarak alan ikinci dil grubunda, bu varlık ilişkileri olay ilişkileri ve ifadelerine dönüşür. Birinci durumda dinamik oluş formu, adeta sükûnetli durgun varoluş formuna karıştırılır; ikinci durumda varoluş, sadece oluşla ilişki içinde bulunduğu kadarıyla kavranır. Fakat bu oluş formu, saf ben formunu henüz daha kabul etmemiştir ve bundan dolayı bu oluş formu kendi tüm canlılığı içinde, tamamen nesnel, kişisiz bir yapıya sahiptir. Bu noktada biz henüz şeysel etki alanlarında bulunuruz; fakat bu etki alanının merkezi, yerini değiştirmiştir. Dilsel işaret, varoluşa değil, değişime vurgu yapar. Daha önce incelenen durumlarda nesne ifadesi olarak ismin, tüm dil yapısına egemen olduğu görülür; biz şimdi değişim ifadesi olarak fiilin gerçek güç-merkezi-noktasına oturmasını bekleyebiliriz. Nesne ifadesi olarak isim dile egemen olurken, dil, bütün karmaşık ilişkileri isim formu içine yüklemeye çabalamıştır; bu paralelde dil, fiilin değişim ifadesi olmasında da, bütün bu ilişkileri, fiilin kullanıldığı olay ifadesi formunda özetlemeyi ve tasvir etmeyi deneyecektir. Birçok Kızılderili dilinin temelini, bu tür bir tümel kavrayış teşkil ediyor gibidir. Yerlilerin zihninin içyapı unsurları, bu kavrayışla, psikolojik olarak

açıklanmaya çalışılmıştır.[205] Bu açıklama denemesine sürekli başvurulmuştur. Bu dillerin saf mevcudiyeti, her hal ve şart altında, dil oluşumunun tamamen gerçek bir metodunu göstermektedir. Humboldt, Meksika dilinin ekleme yöntemini anlatırken, bu dillerin genel çevre çizgilerini en keskin şekilde çizer. Bilindiği gibi bu yöntemin nüvesi, diğer dillerin cümlede ve cümlenin analitik düzenlenişinde ifade ettikleri ilişkilerin, burada sentetik olarak tek bir dil sistemine, karmaşık bir "cümle parçası"na yoğunlaştırılmasından ibarettir. Bu cümle parçasının merkez noktasını, fiilin kullanıldığı davranış ifadesi teşkil eder ki, çok çeşitli düzenleyici belirlemeler çok zengin miktarda bu ifadeye katılır. Fiilin aldığı ve eklenen parçalar, özellikle daha yakındaki ve daha uzaktaki fiil nesnesini gösteren işaretler, fiilden oluşan ifadenin kendisinin zorunlu tümleci olarak eklenir. Humboldt şöyle söyler: "Cümle kendi formu gereğince fiilde sona erdirilmiş olarak ortaya çıkar ve sadece sonradan, adeta atıfla daha ayrıntılı belirlenir. Meksikalıların düşünme biçimine göre, fiil asla, bu tamamlayıcı yan anlatımlar olmaksızın düşünülemez. Belirli bir nesne orada durmuyorsa, o zaman kişiler ve eşyalar için ikili formda kullanılan gerçek bir belirsiz zamir fiille bağlanır: *ni*(1)-*tla*(2)-*qua*(3)= ich(1) esse(3) etwas(2)*; { *ni*(1)-*te*(2)-*tla*(3)-*maca*(4)=ich(1) gebe(4) jemandem(2) etwas(3)**..." Ekleme metodu, bu nedenle, ya bildirimin tüm içeriğini tek bir fiil-ifadesi içinde yoğunlaştırır ya da, eğer yoğunlaştırma çok karmaşık bildirimlerde mümkün olmazsa, bu metot, cümlenin fiil kullanılan merkez noktasından, "içinde tek tek parçaların cümleyle ilişkilerinin arandığı yönelişleri bildirmek için, işareti adeta zirve gibi hareket ettirir." Fiil, tamamlanmış bildirim içeriğini kendi içinde kapsadığında da, daima cümle kuruluşunun genel şemasını taşır: Cümle

239

[205] G. v. d. Gabelentz'ın notları, Die Sprachwissenschaft, s. 402 f.

* ben(1) bir şey(2) yiyorum(3)] (Çev.)

** [ben(1) bir kişiye(2) bir şey(3) veriyorum(4) (Çev.)

gramer kurallarına uygun kurulmamalı, kendi farklı biçimdeki unsurlarından aşamalı olarak inşa edilmemelidir; tersine birlik halinde basılı form olarak, birdenbire ortaya çıkarılmalıdır. Dil ilkönce, formel olarak tamamlanmış ve yeterli olan bağlanmış bir bütün kurar: Dil mutlaka, henüz bireysel olmayan belirliyi, bir zamir vasıtasıyla belirsiz bir şey olarak gösterir; fakat daha sonra bu belirsiz kalmış olanı tek başına tanımlar.[206]

Amerikan dilleri üzerine daha sonra yapılan araştırmalar, Humboldt'un burada ekleme yöntemi bağlamında çizdiği genel manzarayı, bazı ana hatlar itibariyle değiştirmiştir. Bu araştırmalar, bu yöntemin, farklı dillerde, eklemenin boyutu, derecesi ve niteliği ile ilgili şeyleri çok farklı biçimlerde şekillendirebileceğini gösterdi.[207] Fakat bu yönteme temel teşkil eden kendine özgü düşünme biçiminin genel karakteristiği, böyle kesin konumlamalar vasıtasıyla esaslı biçimde değiştirilemez. Burada matematiksel bir sembol ile bir formülün düzenleniş metodu; yani dili saran ve içinde genel nicelik ilişkilerine işaret edilen, özel nicelik değerlerinin ise belirsiz olarak kaldığı bir formüle etme metodu karşılaştırılabilir. Formül her şeyden önce, yalnızca genel bağlantı şekillerini, kesin nicelik biçimleri arasında mevcut olan fonksiyonel ilişkiyi uyumlu şekilde özetleyen bir anlatım içinde ifade eder. Formülün tek tek durumlarla ilgili kullanımında ise, formül içine yerleştirilen x, y, z gibi belirsiz niceliklerin yerine belirli niceliklerin yerleştirilmesi gereklidir. Böylece burada da, fiilli cümle parçasında bildirimin formu başlangıçta tam olarak tasarlanır ve düzenlenir. Ve bildirim formu, sadece cümle parçası içine giren belirsiz zamirlerin, tamamlayıcı olarak eklenen dilsel nitelendirmeler vasıtasıyla kendi an-

240

[206] Bkz. Humboldt, Einleit. Zum Kawi-Werk (W. VII, 1, 144f)

[207] Bkz. özellikle Lucien Adam tarafından "çok bireşimlilik" üzerine Nahuatl, Kechua ve Maya dillerindeki araştırmalar, (Etudes sur six langues americanes, Paris 1878).bundan başka Brinton, On polysynthesis and incorporation as characteristics of American languages, Transact. of the Americ. Philos. Soc. of Philadelphia XXIII (1885), ilaveten Boas'ın Handbook I, 573, 646 ff. (Chinook), 1002 ff. (Eskimo)

lamları içinde daha ayrıntılı belirlenmesiyle, maddî olarak tamamlanır. Olup bitenin ifadesi olarak fiil, cümlede ifade edilen anlamın etkili bütününü kendi içinde birleştirmeye ve yoğunlaştırmaya çabalar. Fakat fiil bu işleyişte ne kadar ileri giderse, fiilin, arkadan bastıran maddenin -ki fiilin bu maddeyi uhdesine alması gerekir- mevcudiyeti tarafından derinden etkilenmesi ve adeta bu madde içine batma tehlikesi de o kadar çok mevcut olur. Fiil taşıyan bildirim nüvesi etrafına şimdi, davranışın biçimini ve niteliğini, onun mekânsal ve zamansal durumlarını ve yakın ya da uzak nesnesini bildiren kiplikli belirlemeler ağı örülür. Bu ağda ise, bildirimin kendisinin içeriği, bu iç-içe geçişten çok zor ayrılır ve onun, bağımsız anlam içeriği olarak kavranması çok güçtür. Davranışın ifadesi burada hiçbir zaman türsel ifade olarak değil, bireysel-belirleyici, özel pekiştiriciler vasıtasıyla anlatan ve onlarla ayrılmayacak biçimde birleşen ifade olarak ortaya çıkar.[208] Davranış ya da olay, bu 241
mevcut pekiştiriciler vasıtasıyla bir yandan somut-görsel bütün olarak kavranabilir ama, diğer yandan da bu noktada olayın birliği ve özellikle eylemin öznesinin birliği, net bir dilsel anlatım ve belirlenmişlik kazanamaz.[209] Dilin tüm ışığı olaya etkin şekilde katılan

[208] Bunun için bkz. K. v. d. Steinen'ın Bakiri dili üzerine yaptığı karakteristik incelemelere; Unter den Zentral-Brasil. s. 78 ff., Bakairi-Sprache, s. IX f.

[209] Klamath dilindeki fiil için Gatschet (a.g.e., s. 572 f.) bu dildeki fiilin, fiil kullanılan eylem ve durumu sadece *es* özneli ve belirsiz formda -bizim mastarımızla mukayese edilebilir- ifade haline getirdiğini vurgular. Sen-kırmak-sopa gibi bir cümle ifadesinde, bundan dolayı, fiil kullanılan ifade, kırma eylemini kesinlikle kendi öznesine bakmadan gösterir. Aynı şekilde Maya dilleri bizim anladığımız anlamda hiçbir geçişli aktif fiile sahip değildir. Bu diller sadece, bir şahıs zamirine yüklem olarak ya da üçüncü bir kişiyi özne olarak kuran, fakat kendine doğrudan hiçbir nesneyi misafir alamayan bir varlık durumunu, bir özelliği ya da etkinliği gösteren isim grubunu ve mutlak fiilleri tanırlar. Geçişli bir davranışın anlatımına yarayan kelimeler, bu şekilde iyelik ön ekiyle bağlanan kökten gelen ya da türetilmiş çekimli kelimelerdir. Maya dilindeki "sen babamı öldürdün", "sen kitabı yazdın" şeklindeki bir cümle, bundan dolayı gerçekte, "senin öldürdüğün babamdır", "senin yazdığın bir kitaptır" anlamına gelir. (Ayrıntılar Ed. Seler'da, Das Konjugationssystem der Maya-Sprache, Berlin, 1887, s. 9, 17 ff.) Malay dillerindeki fiil kullanılan ifadede de genellikle böyle "es özneli" kullanımlar vardır. Burada "ben yıldızı gördüm" ifadesi için "görmem yıldız (olmuştur)" vs. söylenir. Bkz. Humboldt, Kawi-Werk II, 80, 350 f., 397.

beni değil, adeta bizzat olayın içeriğini aydınlatır. Bu, mesela çoğu Kızılderili dilinde, fiil çekiminde öznenin değil, davranışın nesnesinin egemen olmasında da görülür. Geçişli fiil, kendi tekil-çoğul durumuna göre, özne vasıtasıyla değil, doğrudan nesne vasıtasıyla belirlenir. Bu fiil, eğer üzerinde etkili olunan nesnelerin çokluğu ile ilişkilenirse, çoğul formu içinde bulunmak zorundadır. O zaman burada cümlenin gramatik nesnesi, fiili belirleyen gramatik cümle öznesi haline gelir.[210] Cümlenin ve bütün olarak dilin oluşumu kendi başlangıcını fiilden alır; fakat fiilin kendisi nesnel seyir alanında varlığını sürdürür. Dilin önemli unsur olarak belirgin hale getirdiği ve anlatım kazandırdığı şey, öznenin davranışta açığa çıkan enerjisi değil, olayın başlangıcı ve akışıdır.

Bu temel düşünüşteki değişim bize, ilkönce, fiille ilgili davranışın sırf kişisel şekillenişine geçmiş olan, böylece temel çekim tiplerine göre çekimin, isim-fiilin iyelik son ekleriyle bağlanışından değil, fiilli ifadenin şahıs zamirleri ifadesiyle sentetik olarak bağ-
242 lanmasından ibaret olduğu dillerde kendini gösterir. Bu sentezi "çok bireşimli" olarak adlandırılan dillerin yönteminden ayıran şey, bu sentezin daha önceden mevcut olan bir analize dayanmasıdır. Burada gerçekleşen bağlama, asla sırf karışma, karşıtlıkların birbirine girmesi değildir ve bizzat bu karşıtlıkları, onların birbirinden kesin şekilde ayrı konumlanmasını ve ayrılmasını şart koşar. Şahıs zamirlerinin gelişimiyle, dilsel ifadede, öznel varlığın alanı nesnel varlığın alanından açıkça ayrılmıştır; ve elbette öznel varlık için kullanılan ifadeler, fiilin çekiminde nesnel olay için kullanılan ifadelerle tekrar yeni bir birlik halinde özetlenir/birleştirilir. Bu özetlemede fiilin gerçek ve özel doğası ifade edilmiş bulunduğunda, bundan dolayı bu doğanın, ilkin fiilli unsurun kişisel varlık için kullanılan ifadelerle bağlanışında tamamlandığı sonucu çıkarılmalıdır. Humboldt şöyle söyler: "Çünkü gramatik tasarımda fiili ka-

[210] Bkz. Gatschet, a.g.e., s. 434 ve özellikle Ed. Seler, a.g.e.

rakterize eden güncel varlık, kendi kendinde kolaylıkla ifade edilemez; sadece varlık belirli bir şekilde belirli bir zamandaki ve kişideki bir varlıktır ve bu özelliğin ifadesi çok sıkı şekilde temel kelimeyle iç içe geçmiştir. Böylece fiil varlığı, sadece kişiyle ve zamanla birlikte düşünülebilen ve adeta onların yerine geçirilen kesin işaret olarak bildirir. Fiilin doğası açıkça bu hareketliliktir; tek bir durum içinde sabitleştirilme imkânı taşımaz."[211] Bununla beraber, kişisel olduğu gibi zamansal belirleme; fiil kullanılan ifadenin kişisel olduğu gibi, zamansal sabitleştirilmesi, onun en baştaki temel mevcudiyetine ait değildir; tersine kişisel ve zamansal belirleme dilsel gelişimde öncelikle göreli geç erişilen bir amacı işaret eder. Zaman belirlemesi için bu çok önceden ortaya çıkar.[212] Eğer ayrı dillerde, "geçişli" fiil ifadesinin alanını, saf fonetik vasıtayla da olsa "geçişsiz" fiilin alanından ayıran nitelikler incelenirse, burada gerçekleşen aşamalı geçişler, geçişlilik ve geçişsizliğin ben ile ilişkisini anlaşılır hale sokabilir. Mesela, farklı Sami dillerinde, saf bir etkin davranışı değil, bir durumu ve bir etkilenmeyi ifade eden geçişsiz ya da yarı-pasiv fiil, başka bir ünlü telaffuzuyla gösterilir. Dillmann'a göre, Etiyopya dilinde geçişsiz fiillerin telaffuz vasıtasıyla ayrılışı tümüyle canlı kalmıştır: Özellikleri, bedensel ya da zihinsel belirlemeleri, aşırı arzuları ya da serbest olmayan etkinlikleri işaret eden her fiil, *ben*in saf ve bağımsız bir aktivitesini gösterecek şekilde değil, başka bir şekilde telaffuz edilir.[213] Burada fonetik nitelikli sembolik ifade, dil oluşumunda apaçık biçimde sergilenen temel zihinsel sürecin anlatımına yarar. Bu sembolik ifade, *be-* 243
*n*in, kendini fiilin anlattığı davranışın yansımasında nasıl kavradığını ve bu davranışın açıkça ortaya çıkışında ve ayrımlaşmasında, kendi kendini nasıl bulduğunu ve kendisinin ayrı konumlanışında kendini nasıl kavradığını gösterir.

211 Humboldt, Kawi-Werk II, 79 f.
212 Bkz. yukarıda s. 171 f.
213 Dillmann, Athiop. Grammat., s. 116 f.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
SOYUT DÜŞÜNMENİN İFADESİ OLARAK DİL– DİLSEL KAVRAM VE SINIFLAMA OLUŞUMU

I. Niteleyici kavram oluşumu

Kavram oluşumu problemi, mantığa ve dil felsefesine çok yakın 244
biçimde temas eden bir noktaya işaret eder; hatta bu noktada onlar ayrılmaz bir birlik halinde birbirine karışmış gibi görünürler. Bütün mantıkî kavram analizleri, en sonunda kavramların incelenişinin isimlerin ve kelimelerin incelenişine geçtiği bir noktaya dayanmış görünür. Mantıkî nominalizm kavram ve kelime problemini tek bir problem halinde daraltır. Bu anlayışta kavramın içeriği kelimenin içeriğine ve işleyişine devredilir. Böylece nominalizmde doğruluğun kendisi mantıkî değil, daha ziyade dilsel bir belirleme haline gelir: *veritas in dicto, non in re consistit.** Doğruluk şeylerin kendisinde, hatta fikirlerde bulunabilen bir uzlaşmaya değil, kesinlikle işaretlerin, özellikle ses işaretlerinin bağlanışıyla ilişkili olan bir uzlaşmaya karşılık gelir. Kesin bir "saf" dilsiz düşünme, öncelikle konuşmada ve konuşma vasıtasıyla meydana getirilen doğru ve yanlış karşıtlığını tanımayacaktır. Bu takdirde burada kavramın

* Gerçeklik kavramı objelerde değildir.

kaynağı ve geçerliliği sorusu zorunlu olarak kelimenin kaynağı sorusuna dayanır: Kelime anlamlarının ve kelime sınıflarının oluşumunun araştırılması, kavramın içkin anlamını ve onun bilginin inşasındaki fonksiyonunu açıkça anlaşılır hale getirmek için biricik vasıta olarak ortaya çıkar.[1]

Kılı kırk yarıcı inceleme elbette, kavram problemi için nominalizmin sunduğu bu çözümün, bir daire içinde hareket ettiği ölçüde,
245 bir görünüşte-çözüm olarak kaldığını gösterir. Çünkü dil burada kavram fonksiyonunun doğru anlamda biricik, en son "açıklama"sını terk etmek zorunda kalsa da, diğer taraftan kendi gerçek inşasında işte bu fonksiyondan asla vazgeçemez. Ve burada bütün içinde gerçekleşen çerçeve bundan böyle tek olanda da tekrarlanır. Geleneksel mantık öğretisi, kavramın "soyutlama vasıtasıyla" oluştuğunu söyler: Bu öğreti kavramı, uzlaşan şeyleri ya da tasarımları birbiriyle karşılaştırarak ve onlardan "ortak ayırıcı özellikler"i çekip ayırarak oluşturduğumuza işaret eder. Karşılaştırdığımız içeriklerin belirli "ayırıcı özellikler"e sahip olmaları; bu içeriklerin niteliksel belirlemeleri -ki biz şeyleri bu belirlemelere göre benzerlik sınıflarına ve çevrelerine, cinslere ve türlere ayırabilmekteyiz- kendinde taşımaları, çoğunlukla kendiliğinden anlaşılan ve özel bir düşünme gerektirmeyen bir varsayım olarak kabul edilir. Ve şüphesiz bu görünüşteki kendiliğinden anlaşılırlıkta, kavram oluşumu konusunun bize sunduğu en güç problemlerden biri açık biçimde kesin bir hal almış olmaktadır. Burada, her şeyden önce, şeyleri sınıflara bölme ölçümüz olan "ayırıcı özellikler"in, bize daha dil oluşmadan önce verilmiş olup olmadığı ya da bu niteliklerin belki ilkönce dil oluşumuyla sağlanıp sağlanmadığı sorusu yeniden sorulur. Sigwart haklı olarak şöyle söyler: "Soyutlama teorisi, tasarlanan bir nesneyi tek tek karakteristik belirtilerine ayırmak için yüklemleri genel

[1] Bkz. yukarıda s. 78 ff.

tasarımlar (alışılmış konuşma tarzına göre, kavramlar) olan yargıların zorunlu olduklarını; bu kavramlar soyutlama sürecini öncelikle mümkün hale getirdikleri için, onların en sonunda böyle bir soyutlamadan daha başka bir şekilde kazanılmış olmaları gerektiğini unutur. Ayrıca bu teori soyutlama sürecinde karşılaştırılması gereken nesnelerin çevresinin herhangi bir şekilde belirlendiğinin var sayıldığını da unutur; ve bu teori doğrudan doğruya bu çevreyi kuşatma ve ortak olanı arama motivini istemeyerek kabul eder. Mutlak keyfîliğin egemen oluşu zorunlu olmayınca, nihayetinde bu motiv, diğer nesnelerin hepsi belirli bir içeriğe ortak olarak sahip olduklarından, onların önceden benzer olarak kabul edilmesi, yani bu nesneleri toplamdan tamamen ayırmaya yardım eden genel bir tasarımın çok önceden orada olması olabilir. Kavramın karşılaştırma ve soyutlama vasıtasıyla oluştuğunu iddia eden tüm öğretiler, sadece, gerçekten genel dil kullanımında aynı kelimelerle işaret edilen şeylerin ortak oluşunu açıkça bildirme ve kelimenin fiilî anlamını buradan hareketle açıkça anlaşılır hale getirme görevi önceden varolduğu zaman bir anlama sahip olur. Hayvan, gaz, hırsızlık vs. kavramlarının açıkça belirlenmesi gerektiğinde, uzlaşmayla hayvanlar olarak adlandırılan şeylerin, gazlar olarak adlandırılan cisimlerin, hırsızlık olarak adlandırılan davranışların tümünün ortak karakteristik belirtilerini bir araya toplama işlemine kalkışılabilir. Kavram oluşumu hakkındaki bu direktifin gerçekleşebilir olup 246
olmaması, başka bir problemdir; eğer hayvan, gaz, hırsızlık olarak adlandırılması gereken şeylerin asla ikili olmadığı kabul edilebilmişse, yani hedeflenen kavrama gerçekten sahip olunursa, bu direktif dikkate alınabilir. Bir kavramı soyutlama vasıtasıyla teşkil etmeyi istemek, burnun üzerine takılan gözlük aramak, bu gözlüğün yardımıyla bakmak anlamına gelir."[2] Gerçekte soyutlama teorisi,

[2] Sigwart, Logik (Mantık) I, 320 ff.

kavram formu sorusunu sadece, bilinçli ya da örtük olarak, dil formunu haklı bularak çözmeye çalışır. Ancak o bunu yapmakla problemin üstesinden gelmiş olmaz; daha ziyade onu geriye, başka bir alana itmiş olur. Soyutlama süreci sadece, kendi içinde herhangi bir şekilde belirlenmiş ve etiketlenmiş, dilsel ve düşünsel olarak düzenlenmiş olan içeriklerde gerçekleşebilir. Şimdi sorulması gereken şudur: Acaba bu düzenlemenin kendisi nasıl gerçekleşir? Dilde gerçekleşen ve mantıkî düşünmenin geniş boyutlu ve karmaşık sentezleri için temel teşkil eden esas biçim vermenin şartları nelerdir? Dil, içinde hiçbir olup bitenin gerçekten aynı şekilde tekrarlanmadığı Heraklitçi oluş akışından kurtulmayı, adeta bu akışın karşısında bulunmayı, sarsılmaz kesinlikleri bu akıştan çekip çıkarmayı hangi yolla başarır? Burada aynı zamanda mantıkî ve dilsel bir problemin sırrı olan "yüklem oluşumu"nun gerçek sırrı bulunur. Düşünme ve konuşmanın başlangıcını, duyumlamada ve seyirde herhangi bir şekilde verilmiş olan farklılıkların yalın şekilde kavranması ve isimlendirilmesi değil, belirli sınır çizgilerinin bağımsız olarak çizilmesi; açıkça ayrılmış tek tek biçimlerin, daima akan bilinç dizisinden ayrılarak belirgin hale gelmesini sağlayan belirli ayırma ve birleştirmelere teşebbüs edilmesi oluşturur. Mantık, kavramın gerçek doğum alanını, öncelikle kelimenin kesin bir sınırlanmış anlam içeriğine ve tek anlamlı bir belirlenişine, belirli akılcı işlemler vasıtasıyla, özellikle *genus proximum** ve *differentia specifica***ya göre "tanımlama" yöntemi vasıtasıyla erişildiği yerde bulma eğilimindedir. Fakat düşünme, kavramın en son kaynağına erişmek için, daha derin bir tabakaya nüfuz etmek, bizzat kelime oluşumu sürecinde etkin biçimde kendini gösteren ve tüm tasarım maddesinin alt düzeni için belirli dilsel sınıflama kavramları altında kesinlikle bulunan birleştirme ve ayırma motivlerini aramak zorundadır.

* Yakın cins
** Özgül ayırım

Çünkü kavram oluşumunun asıl görevi, mantığın yüzyıllarca 247
süren bir geleneğin zorlamaları altında çoğunlukla kabul ettiği gibi, tasarımı hep daha yüksek genellik mevkiine yükseltmek değil, artan kesinlik mevkiine yükseltmektir. "Genellik" kavramdan talep edildiği sürece, elbette bizatihi gaye olmaz; genellik, kavramın gerçek amacı olan kesinlik amacına erişmekte sadece taşıyıcı olarak hizmet eder. Herhangi bir içerik bir diğeriyle karşılaştırılmadan ve benzerlik derecelerine göre, birinin diğerini kuşattığı sınıflar içinde düzenlenmeden önce, bizzat onun kendisi içerik olarak belirlenmiş olmalıdır. Bunun için ise, mantıkî bir fiil olan konumlama ve ayırma fiili talep edilir ki, bu fiil vasıtasıyla bilincin sürekli akışında öncelikle herhangi bir dönüm noktası oluşur; bu fiil vasıtasıyla duyusal etkilerin aralıksız gelişi ve gidişi adeta durdurulur ve bu geliş-gidiş sükûnet kazanır. Bundan dolayı, kavramın asıl ve kesin başarısı, tasarımların karşılaştırılması ve onların tür ve cinslere göre toplanması değil, etkilerin tasarımlar halinde biçimlendirilmesidir. Modern mantıkçılardan özellikle Lotze, kavramı yorumlayış ve anlatımında mantıkî geleneğin ona taktığı zincirlerden kendini tamamen kurtaramasa da, bu ilişkiyi en keskin biçimde kavramıştır. Onun kavram öğretisi, en temel düşünme eyleminin, verilmiş tasarımlardan ikisinin bağlanışından ibaret olamayacağından, tam tersine, mantıkî teorinin burada ileriye doğru bir adım daha atması gerektiğinden hareket eder. Tek başlarına tasarımlar, bir düşünce formuna bağlanabilir olmak için, kendilerini mantıkî yapı taşları haline getiren bir olup bitmiş biçim vermeye ihtiyaç duyarlar. Bu biçim verme, bize miras kalan dilin oluşumunda sürekli gerçekleştiği ve buna göre artık düşünmenin gerçek çalışmasına değil, kendiliğinden anlaşılan tasarımlara ait gibi göründüğü için, sadece bundan dolayı, düşünmenin bu ilk başarısı görmezden gelinir. Gerçekte ise salt formsuz ünlemler ve duygulanım sesleri bir yana bırakılırsa, dildeki kelimelerin oluşturulması düşünmenin temel formunu, yani

nesnelleştirme formunu kendi içinde taşır. Bu oluşturma burada, çeşitli olanın genel geçerli bir kurala bağlı olan bağlantılarını ortaya koymaya yönelemez; tersine o, her şeyden önce, bütün tek etkilere kendinde geçerli bir şeyin anlamını vermek olan bir ön görev
248 üstlenir. O halde bu nesnelleştirme biçimi, içeriğin bilgiden tümüyle bağımsız bir gerçeklik halinde ayrı konumlanmasıyla ilgili olarak, henüz hiçbir şey bilmez; bu nesnelleştirme açısından sadece, kendisinde gerçekleştiği içeriği bilgi için sabitleştirmek ve bu içeriği bilinçteki etkilerin değişiminde ve değişikliğinde kendi kendisiyle aynı ve tekrarlanan bir şey olarak anlatmak söz konusudur. "İsmin oluşturulmasında kendini açığa vuran mantıkî nesnelleştirme vasıtasıyla, bundan dolayı, adlandırılmış içerik dıştaki bir gerçeklik içine yerleştirilemez; içinde başkasının bizim işaret ettiğimiz şeye kavuştuğu ortak dünya, genel olarak sadece düşünülebilir şeylerin dünyasıdır; burada ona, gerçek bir varolmanın ilk izi ve bütün düşünen varlıklar için aynı şekilde olan ve varlıklardan bağımsız bir iç yasalılık işareti tahsis edilir."

Ve şimdi sonraki belirlemeler, bazı kavranabilir niteliklerin dil ve düşünce vasıtasıyla bu ilk sabitleştirilmesine bağlanır ki, bu belirlemeler içinde nitelikler bir diğeriyle sağlam ilişkiler halinde özetlenir, düzen ve diziler halinde birleştirilirler. Tek nitelik kendi kendinde özdeş bir "nelik"e, kendine özgü bir mevcudiyete sahip olduğu gibi, bu nelik sayesinde başkasıyla ilişkilidir ve bu ilişki de keyfî olmayıp, kendine özgü nesnel bir forma sahiptir. Fakat söz konusu nesnel formu, bu şekilde tanımamıza ve bilmemize rağmen, tek tek içeriklerin karşısına, onu, bağımsız ve ayrılabilir bir şey olarak koyamayız; nesnel formu sadece içeriklerde ve içeriklerin içinde gösterebiliriz. İçerikleri bu şekilde sabitleştirdikten ve adlandırdıktan sonra, onları bir dizi formu haline getirdiğimiz zaman dizinin tek tek parçalarında kendini ayrı ayrı ortaya koyan, parçaların her birinde kendine özgü bir farklılık bulunmakla beraber, onların

hepsinde kendini gösteren bir ortaklaşalık ortaya çıkar. Bu ilk genel şey, Lotze'un vurguladığı gibi, mantığın alışılmış cins kavramlarından tamamen başka bir nitelik taşır. "Genel bir hayvan ya da geometrik figür kavramını, bilinen ve kabul edilen sayıdaki tek tek tasarımlarda ifade edilebilir nitelikteki bağlama, ayırma ya da ilişkilendirme üzerine düşünme eylemleri dizisini kurmayı tasarlayarak, başka bir kavrama naklederiz; bu mantıkî çalışmanın sonunda aynı içerik, yani bizim ona nakletmeyi arzuladığımız içerik, kavram bilincinin hemen öncesinde hazır bulunacaktır. Buna karşılık bizim açık mavi ve koyu mavi içinde birlikte düşündüğümüz genel mavinin veya kırmızı ve sarı içinde birlikte düşündüğümüz genel renklerin mevcut olması, aynı yolla açıklanamaz. Kırmızı veya sarı uyumlu olduğunda, onlar iki renk olmaktan, kırmızı kırmızı olmaktan ve sarı sarı olmaktan çıkmaz; yani öyle ki aynı nitelik ve düzendeki bu ortak bulunuş, bu renklerle karşılaştırılabilecek olan üçüncü bir tasarımın içeriğini de teşkil edebilir. Bildiğimiz gibi, duyumlanan şey, daima sadece bir rengin belirli bir tek-renk-derecelenişi, sadece belirli bir şiddet, miktar ve özellikteki tondur. ...Rengin veya tonun genelini kavramaya çalışan kişinin, ya belirli bir renge ve belirli bir tona, gerçekten kendi gözleminden önce sahip oluşuna daima rastlanacaktır; bu kişiye sadece ikinci bir düşünce; her başka ton ve rengin, kendisi gözlenemez kalan genelin gözlenebilir örneği olarak, genele aynı yetkinlikte hizmet etme hakkına sahip olduğu düşüncesi eşlik eder. Ya da bu kişinin hatırlamasında, çoğu renk ve ton, arka arkaya ikinci düşünceyle birlikte yansıyacaktır ki, bu ayrı renk ve tonların kendileri değil, onların hiçbir seyirde kendisi için kavranamayan ortak yönleri düşünülür. ...Gerçekte renk ve ton gibi kelimeler, sadece, bütünleşmiş bir tasarım formuna ayrılamayan, mantıkî görevlerin kısa işaretleridir. Biz bu işaretler vasıtasıyla, tek tek tasarlanabilir renk ve tonları tasarlamayı ve karşılaştırmayı; bu karşılaştırmada ise, duyumlamamızın ta-

249

nıklığına göre, onlarda içerilmiş olan, fakat hiçbir düşünme çabasıyla farklı olanlardan gerçekten ayrılmayan ve yeni görsel tasarımın içeriği olarak oluşturulan ortaklığı kavramayı, bilincimize emrederiz."[3]

Biz Lotze'un "ilk genel" ile ilgili bu öğretisi kolay anlaşıldığından ve yorumlandığından, söz konusu öğretiyi, dilde hüküm süren kavram oluşumu formunun kavranabilmesinde anahtar haline getirebilmek için burada ayrıntılı olarak ele aldık. Lotze'un anlatımları açıkça gösterdiği gibi, bu problem karşısında mantıkî gelenek kendine özgü bir ikilem içinde bulunur. Bu görüşler, kavramın zorunlu olarak kesinlikle genelliğe yönelme çabasında olduğunu ve onun başarısının zorunlu olarak en sonunda genel tasarımların üretilmesinde yattığını kesin şekilde ortaya koyar. Fakat artık, bu kendinde hep aynı biçimli olan çabanın, her zaman aynı şekilde gerçekleştirilemediği görülür. Genel olanın ikili formu buna göre ayrılmalıdır: Biri geneli adeta sadece içsel şekilde, tek tek içeriklerin taşıdığı bir ilişki formunda ifade eder; diğeri ise, geneli dışta, ba-
250 ğımsız bir görsel tasarım biçiminde ortaya koyar. Fakat ilişkiyi ters çevirmek için, ilişkinin mevcudiyetini kavramın gerçek mantıkî temeli ve gerçek içeriği olarak; buna karşılık "genel tasarım"ı sadece, kavramın asla zorunlu olmayan ve erişilemeyen psikolojik bir ilineği olarak değerlendirmek için, sadece bir adım daha atmak gerekir. Lotze bu adımı atmamıştır; o, kavramın ortaya koyduğu belirleme talebini genellik talebinden net ve ilkesel olarak ayırmak yerine, kavramın işaret ettiği birincil kesinlikleri bizzat tekrar birincil genellikler haline getirir; öyle ki, ona göre, bundan böyle kavramın iki karakteristik başarısı yerine, daha ziyade genelin iki formu; bir "birinci" ve bir "ikinci" genel vardır. Fakat Lotze'un bu anlatımından, bu iki niteliğin isim olarak çok fazla birlikte düşünülmedi-

[3] Lotze, Logik, Lpz., 1880, s. 14 ff.; 29 ff.

ği, buna karşılık onların, kendi özel mantıkî iç yapıları içinde en keskin şekilde ayrıldıkları ortaya çıkar. Çünkü geleneksel mantığın temel ilişki olarak gördüğü altlama (Subsumtion; genel bir kavramın altında düzenleme; çev.) ilişkisi -ki genel özelle; cins niteliklerle ve bireylerle altlama vasıtasıyla ilişkilendirilir- Lotze'un "ilk genel" olarak gösterdiği kavramlarda uygulanamaz. Mavi ve sarı, "genel olarak renk" cinsi altında özelleşmeler olarak bulunmaz; tersine "renk" sadece özelleşmeler içinde, ilaveten diğer mümkün renk nüanslarının tamamı içinde içerilmiştir ve sadece işte bu sıralanıp düzenlenmiş toplamın kendisi olarak düşünülebilir. Böylelikle ise, bizzat genel mantık tarafından, dilsel kavramların oluşumunu da geride bırakan bir ayrılmaya dikkatimiz çekilir. Dil, genelleştiren ve altlayan kavram formuna geçemeden önce, başka bir saf niteleyici kavram oluşumu biçimine ihtiyaç duyar. Dilde adlandırma herhangi bir şeyin ait olduğu cinsten hareketle gerçekleşmez; tersine adlandırma görsel bir içeriğin tümünde kavranan herhangi bir tek özelliğe bağlıdır. Zihnin çalışması, içeriği bir başka içerik altına yerleştirmekten ibaret değildir; tersine, somut fakat ayrımlaşmamış bir bütün olarak içerikte belirli bir karakteristik unsur ortaya çıkarıldığı ve incelemenin bakış noktasına yerleştirildiği kadarıyla, bu içeriği bir özelleşme olarak deneyimlemekten ibarettir. "Adlandırma" imkanı bu zihinsel bakış yoğunlaşmasına dayanır: İçeriğin yaşadığı yeni düşünsel biçimleniş, bu içeriğin dilsel işareti için zorunlu şarttır.

Dil felsefesi, bütün bu sorular için karakteristik kavram oluştur- [251]
du; bu kavramın kullanımı o kadar çok-anlamlı ve o kadar uyumsuzluk taşımaktadır ki, söz konusu kavram belirli bir çözüm sunmak yerine, daha ziyade dil felsefesinin en güç ve en çok tartışmalı problemlerine ait gibi görünmektedir. Humboldt'tan bu yana, kendi kavramlarını oluşturmada bir dili diğer dillerden ayıran özel yasalara işaret etmek için, tek tek dillerin "içteki formu"ndan söz

etme eğilimi vardır. Humboldt bu kavramdan, çıkarılan sesin olabildiğince mükemmel şekilde kendi bağlamı içinde kavranması ve sistematik olarak soyutlanması şartıyla, bu sesi düşünce ifadesi seviyesine yükseltme şeklindeki zihin işleminde aynı biçimli ve sürekli oluşu anlar. Fakat Humboldt'un kendisinde bile bu belirleme tek anlamlı değildir: Çünkü bazen dilsel bağlantı yasalarındaki form, bazen bizzat temel kelimelerin oluşumundaki form ifade edilir ve anlatılır. Buna göre bu açıklama, haklı olarak Humboldt'a da zaman zaman itiraz edildiği üzere, bazen morfolojik anlamda, bazen de kavram-bilimsel (semasiolojik) anlamda kabul edilir. Bu belirleme bir yönüyle, mesela isim ve fiil kategorileri gibi belirli gramatik kategorilerin, dilin oluşumunda birbiriyle birlikte bulunuşu ilişkisiyle ilgilidir; diğer yönüyle bu açıklama bizzat kelimenin anlamının kaynağına kadar gider.[4] Elbette Humboldt'un kavramla ilgili açıklamalarının bütünü genel olarak kavrandığında, kelime anlamının kaynağı ile ilgili bakış açısının, Humboldt'un gerçek ve kesin bakış açısı olduğu apaçık ortaya çıkar. Humboldt'a göre, her özel dilin özel bir içteki forma sahip olması, her şeyden önce dilin, kendi işaretlerinin seçiminde hiçbir zaman kendinde algılanan nesneleri basit şekilde ifade etmediği, aksine bu seçimin bilhassa genel zihinsel tutum vasıtasıyla, nesnelerin öznel kavranışı sistemi vasıtasıyla yapıldığı anlamına gelir. Çünkü kelime, kendinde nesnenin değil, bu nesneden ruhta üretilen imgenin kopyasıdır.[5] Bu anlamda, farklı dillerin kelimeleri hiçbir zaman eşanlamlı olamaz. Onların anlamı, tam ve kesin kabulde, kesin olarak kelimeyle işaret edilen eşyanın nesnel anlatımı sayılan yalın bir tanımlama vasıtasıyla hiçbir zaman kuşatılamaz. Kelime, dilsel kavramların oluşu-

[4] Humboldt, Einleit. zum Kawi-Werk (W.VII, 1, 47 ff.); bkz. Delbrück, Vergleichende Syntax der indogermanischen Sprachen, Strssb. 1893 ff., I, 42.

[5] Bkz. Einleit. zum Kawi-Werk (W.VII, 1, 59 f., 89 f., 190 f. vb.); yukarıda s. 101 ff.

munun dayandığı sentez ve tam denkliklerde kendini ifade eden gerçek bir anlam verme biçimidir. Ay, Grekçe'de "ölçen" (*mhn*), 252
Latince'de "ışıtan" (luna, luc-ha) olarak gösterildiğine göre, bu dillerde, aynı duyusal seyir tamamen farklı anlam kavramları altına yerleştirilmiş ve onlar vasıtasıyla belirlenmiştir. Bu belirleme farklı dillerde izlendiğinde, elbette, işte çok karmaşık ve durumdan duruma değişen zihinsel süreç söz konusu olduğu için, elbette genel temsilin hiçbir biçimine uygun değildir. Burada geriye sadece, bizzat tek tek dilleri doğrudan düşünce konusu yapma, onların izledikleri yöntemi soyut bir formül içinde tasvir etme yerine, doğrudan özel olgularda dikkatle izleme işi kalmaktadır.[6] Fakat felsefî analiz hiçbir zaman, dillerde ifade edilen özel öznelliği kavrama iddiasında bulunamadığı zaman, elbette adeta dilin genel öznelliği felsefe için bir problem olarak kalır. Çünkü diller, kendi aralarında "dünya kavrayışının çok özel bir duruş noktası" vasıtasıyla ayrıldıkları gibi, aynı şekilde diğer taraftan bizzat dilin bir dünya kavrayışı vardır ki, dil bu kavrayış sayesinde zihinsel formların bütününden ortaya çıkar ve bu kavrayış içinde dilbilimsel bilginin, sanatın, mitosun dünya kavrayışıyla kısmen temas eder, kısmen onlara karşı kendini sınırlandırır.

Dilsel kavram oluşumu, kavram oluşumunun dar anlamda mantıkî formundan, özellikle kendi içinde yalnızca içerikleri inceleme ve karşılaştırma işleminin yapılmaması ve refleksiyon formunun burada belirli dinamik motivlerle gerçekleşmesi bakımından; bir de, dilsel kavram oluşumunun, önemli dinamiklerini yalnızca varlığın dünyasından değil, aynı zamanda eylemin dünyasından da alması bakımından ayrılır. Dildeki kavramlar, hareket ve refleksiyon,

[6] Bu görevi ilgi çekici ve öğretici zenginlik içinde uygulamaya sokma denemesine, Byme'ın takdir edilecek zenginlikte emprik materyaline dayanılarak teşebbüs edilmiştir. General Principles of the structure of language, 2. vol. London, 1885.

eylem ve düşünme arasında bulunurlar. Burada fikirlerin düzeni ve salt sınıflaması belirli nesnesel işaretlere göre yapılmaz; tersine burada işte bizzat bu nesnesel kavrayış içinde, aynı zamanda dünya ve onun oluşumunda etkili olan bir ilgi dışlaşır. Herder dilin, aslî olarak insanın doğasında olan şey, canlı eyleyen varlığın bir dünyası,
253 bir süsü olduğunu ifade etti. Nesnel bir yaşama çevresinin yansıması değil, gerçek eylemin ve gerçek yaşantının yansıması, esasen ilkel mitik doğa tablosu gibi dilin dünya tablosunu da gerçek temel ve ana çizgileri içinde belirler. İnsan kendi eylemini ve istemesini bir noktaya yöneltince, bilinç o noktaya yönelip yoğunlaşınca, insan, işaret etme süreci için, adeta ilk defa olgun hale gelir. Tekdüzeliğin aksine gerçekleşiyor gibi görünen bilinç akışında bundan böyle inişli çıkışlı dağlar ve vadiler oluşur: Bilinç kendine, diğer içerikleri de etrafında gruplandırdığı tek dinamik-vurgulu içerikler oluşturur. Ve böylece öncelikle, herhangi bir dilsel-mantıkî "işaret" üretiminin ve belirli işaret grupları halindeki özetin dayandığı tam denklik için zemin hazırlanır; üzerine niteleyici dilsel kavram oluşumunun inşa edilebileceği temel kurulur.

Salt duyusal heyecan seslerinden biri olan haykırışa geçişte bile, bu genel dil-oluşumu sistemi görülür. Haykırış, mesela korku ya da acı haykırışı tamamen sırf ünlem çevresine ait olabilir. Fakat haykırış, hem alımlanan bir duyusal etki doğrudan refleks içinde dışa doğru yönelir yönelmez, hem de belirli ve bilinçli bir amaca yöneliş iradesinin ifadesi olur olmaz, ünlemi aşan bir anlam ifade eder. Çünkü bilinç o zaman artık sırf taklit işareti içinde değil, kullanımı öne alınmış işaret içinde bulunur: Bilinç verilmişte ve şimdiki zamanda varolmaya devam etmez, tersine bir gelecek tasarımına müdahele eder. Buna göre, şimdi ses, içte varolan duygu ve duygulanım durumuna eşlik ettiği gibi, ayrıca bizzat olguya karışan bir motiv olarak da etkili olur. Bu olup bitendeki değişimler işaret edildiği gibi, ayrıca gerçek anlamda "oluşturulur". Ses bu şekilde ira-

denin organı olarak etkili olmak suretiyle, salt taklit evresinden ilk ve son kez açığa çıkar. Çocuğun gelişiminde, gerçek dil oluşumunun ilerleyen aşamalarında, çocuksu çığlık niteliğinden aşamalı olarak nasıl haykırışa geçildiği gözlenebilir. Çığlık bizzat kendi içinde farklılaşarak; henüz söze dökülmese de, farklı isteme duygularını ve farklı isteme yönelişlerini yansıtan özel sessel dışlaşmalar için işin içine girince, ses, diğerlerinden farklılık içinde adeta belirli içeriklerle dolar ve böylece sesin ilk "nesnelleştirilme" formu hazırlanmış olur. Lazarus Geiger tarafından kurulan ve Ludwig Noiré 254
tarafından sürdürülen, her ilk baştaki dil sesinin kendi başlangıcını, varlığın nesnel seyrinden değil, eylemin öznel seyrinden almış olduğunu iddia eden teori isabetli olsaydı, kendi gelişimi içindeki bütün olarak insanlık da dil konusunda aynı yollarda ilerlerdi. Bu teoriye göre, dil sesi oluşturma ve etkileme alanından aşamalı olarak açığa çıktığı ölçüde, şey dünyasının temsiline uygun ve elverişli olur. Noiré'ya göre, dilin anlaşma vasıtası şeklindeki sosyal fonksiyonunu öncelikle mümkün kılan şey, özellikle sosyal etkileme formudur. Dil sesi sadece bireysel, tek bir bilinçte üretilen tasarımın ifadesi olsaydı, o zaman bu ses bu bilincin sınırları içinde adeta tutuklanmış kalırdı ve bu sınırların dışında hiçbir güce sahip olmazdı. Daha sonra da bir öznenin ses ve tasarım dünyasından başka bir öznenin dünyasına hiçbir köprü kurulamazdı. Fakat ses yalıtılmışlık içinde değil, insanların toplu eyleminde ortaya çıkmak suretiyle, en baştan gerçek bir ortak ve "genel" anlama sahip olur. *Sensorium commune** olarak dil, sadece etkinlik eğiliminden ortaya çıkabilirdi. "Ortak bir amaca yönelmiş, dil ve akıl yaşantısını dışsal hale getiren ortaklaşa etkinlik atalarımızın en eski çalışması olmuştur. ...Dil sesi kendi oluşumu içinde, en gelişmiş birliktelik

* Zihinde önceden var olan ve bütün duyum süreci için etkili olan ortak yapının adı. (Çev.)

duygusunun ortaklaşa etkinliğe eşlik eden ifadesidir. ...Geri kalan şeylerin hepsi için, güneş, ay, ağaç ve hayvan, insan ve çocuk, ağrı ve acı, yemek ve içmek konusunda her türlü ortak kavrayış, o halde ortak adlandırma imkânı kesinlikle eksiktir; sadece biri, ortak ama bireysel olmayan etkinlik, birliktelik anlayışının ortaya çıkabildiği sürekli aynı kalan zemin olmuştur. ...Bütün şeyler insanî bakış çerçevesinde ortaya çıkarlar; yani onlara insanî etkinlik uğradığı ölçüde, onlar öncelikle şeyler haline gelirler ve sonradan kendi işaretlerini, adlarını kazanırlar."[7]

Noiré'nın bu kendi kurgusal tezini dayandırmayı denediği em-
255 pirik kanıt elbette sonuçsuz kalmak durumundadır. Onun, ilk insan kelimelerinin ve dil kökünün başlangıçtaki formu konusunda ileri sürdüğü fikir, dilin ilk baştaki "çıkış periyodu" varsayımı gibi peşin kabule dayalı ve şüphelidir. Fakat dilin kaynağının en gerideki metafiziksel sırrına, bu noktadan hareketle nüfuz edebilme ümidi kalmasa da, sonuçta elbette dillerin empirik formunun incelenmesi dahi, dillerin, kendi gerçek beslenme zemini ve temeli olarak etkileme ile eylem alanında, ne kadar derin biçimde kökleştiğini gösterir. Özellikle ilkel halkların dillerinde bu bağıntı çok açık şekilde ortaya çıkar.[8] Ayrıca kültür dillerinin, genel kavram kelimelerinin dışında, farklı insanî etkinlik alanlarındaki özel "meslek dilleri" olarak gösterdikleri gelişime bakılırsa, bu dillerin, söz konusu bağıntıyı çok açık şekilde gösterdikleri görülür. Usener bu meslek dillerinin kendine özgü içyapısında, mitik-dinî kavram oluşumu sistemi için olduğu gibi, dilsel kavram oluşumu sistemi için de karakte-

[7] Bkz. Lazarus Geiger, Ursprung und Entwicklung der menschlichen Sprache und Vernunft (İnsan Dilinin ve Aklının Kaynağı ve Gelişimi), 2. cilt, Frkf., s.1868 ff'de; Ludwig Noiré, Der Ursprung der Sprache (Dilin Kaynağı), Mainz, 1877 (Özellikle 323 ff.); Logos-Ursprung und Wesen der Begriffe (Logos-Kavramların Kaynağı ve Özü), Lpz., 1885, özellikle s. 296 ff.

[8] Bkz. özellikle Meinhof'un Afrikadaki Bantu Kabilesi dili üzerine çalışmasına. (Globus, c. 75, 1899, s. 361 ff.)

ristik olan ortak bir unsurun etkili olduğuna işaret etti. Tekil ve tikel "özel isimler" grubu gibi, mitik "özel tanrılar" grubu da, öncelikle aşamalı olarak, insanın özel etkinliklerden genel etkinliklere ilerlemesi suretiyle ve aynı zamanda kendi eyleminin bu artan genelliğiyle bu eylemin genel bir bilincini de kazanması suretiyle aşılır: Dilsel ve dinî nitelikli gerçek evrensel kavramlara yükselme, öncelikle eylemin genişlemesinden doğar.[9]

Bu kavramların soyut mantıkî anlamının arkasında ve yanında onların teleolojik anlamı kavranırsa, o zaman onların içeriği ve inşasını belirleyen ilke tamamen şeffaf hale gelir. Dildeki kelimeler, doğanın ve tasarım dünyasının sabit belirlemelerinin tekrarlanışı değil, bizzat belirleme sistemleri ve yön çizgileridir. Kelimeler karşısında bilinç, duyusal etkilerin tamamı ile pasif olarak karşı karşıya bulunmaz; tersine onlara nüfuz eder ve onları kendi gerçek içsel yaşantısıyla doldurur. Sadece, içteki hareketliliği herhangi bir şekilde ilgilendiren, içteki hareketlilik için "anlamlı" görünen şey, dilsel olarak da anlamın damgasını alır. Bundan dolayı kavramların oluşum ilkesinin bir "soyutlama ilkesi" olarak değil, bir seçme ilkesi olarak gösterilebileceğinden söz edilmişti; bu, her şeyden önce dilsel kavram oluşumu formu için geçerlidir. Burada, bilincin 256
herhangi bir şekilde mevcut olan, duyumlamada ya da tasarımda var olan bilinç farklılıkları basitçe sabitleştirilmez ve belirli bir dil işareti ile, adeta marka gibi damgalanmaz; tersine, bilinç bütününün içinde sınır çizgileri, öncelikle kendisi belirginleşir. Eylemin bizzat kendi içinde yaşadığı belirlenmişlik sayesinde, dilsel ifadede baskın gelen ve belirlenen şey oluşur. Aydınlanma nesnelerden zihnin etkinlik alanına basitçe girmez; tam tersine bizzat eylemin merkezinden gelişerek yayılır[10] ve böylelikle ilkin doğrudan-duyusal

[9] Usener, Göttemamen, Bonn 1896, özellikle s. 317 ff.

[10] Bu süreç için mesela Brugsch'un Eski Mısır dini ve mitolojisinden verdiği bilgiler örnek olarak gösterilebilir. "Eski Mısır'da *kod* kelimesi diziye göre en farklı biçim-

duyumlamanın dünyası, içten hareketle aydınlanan, dilsel ve görsel biçimlenmiş dünya haline getirilir. Bu süreçte dil oluşumu, mitik düşünme ve tasarlamaya akraba olarak ortaya çıkar ve elbette dil diğer taraftan onların karşısında bağımsız bir sistem, kendine özgü zihinsel bir eğilim taşır. Mitos gibi dil de, kişisel etkileme formundan ve deneyiminden hareket eder; fakat dil, dünyayı, sınırsız çokluktaki ve çeşitlilikteki bu merkez noktayı kuşatır gibi yeniden geriye doğru örmez; o dünyaya yeni bir form verir ki, bu formun içinde dil, alımlama ve hissetme öznelliği ile karşı karşıya bulunur. Böylece dilin içinde canlandırma ve belirleme süreci iç içe geçer ve
257 onlar zihinsel bir birlik halinde birlikte gelişirler.[11] İçten dışa doğru ve dıştan tekrar içe doğru bu ikili yönelişte, zihnin bu dışa ve geriye doğru akışında, öncelikle yapı ve bir de içteki ve dıştaki gerçekliğin sınırlandırılışı ortaya çıkar.

Elbette bütün bunlarla, dilsel kavram oluşumunun ilk önce sadece soyut bir şeması kurulmakta ve bugüne kadar olduğu gibi, tablonun kendisinin tek tek nitelikleri ortaya çıkarılmadan, adeta sadece kavram oluşumunun çerçevesi gösterilmektedir. Bu tek tek nitelikleri tam olarak kavrayabilmek için, saf bir "niteleyici" dil kavrayışından, "genelleştirici" dil kavrayışına, duyusal-somut olandan

deki kavramları gösterir: Çömlekler yapmak, çömlekçi olmak, oluşturmak, yapmak, inşa etmek, çalışmak, işaret etmek, gemiyle gitmek, gezmek, uyumak; bundan başka isim olarak kullanılan tam benzerlik, suret, aynılık, çevre, halka. Bütün bu ve benzer türetmelerin temelinde "çevirmek, daire içinde döndürmek" düşüncesi bulunur. Çömlekçi tornasının kendi etrafında dönmesi, çömlekçinin şekillendirici etkinliği fikrine yol açar; genel olarak "oluşturma, yapma, inşa etme, çalışma"nın anlamı buradan doğmaktadır."

[11] Bu ikili yol, etkinliğin kendisinin dilsel ifadesinin, yani fiilin çekimli dillerde yaşadığı oluşumda belki en açık biçimde izlenebilir. Bu dillerde bir tarafta nesnelleştirmenin gücü, diğer taraftan kişileştirmenin gücü fiilde en açık biçimde görülür ve görünüşte tamamen farklı iki fonksiyon birbirine geçer ve birleşir. Fiilde zihinsel "sentetik yerleştirme fiili"nin doğrudan dilsel ifadesini gören Humboldt bile, birinci unsura işaret eder. "Aynı sentetik fiil vasıtasıyla yüklem özneyle birlikte varlığa bağlanır; enerjik bir yüklemle bir davranışa geçen varlık öznenin kendisine eşlik eder; o

türsel-genel olana ilerleyen yolu izlemek gerekir. Gelişmiş kültür dillerimizdeki kavramların oluşumu ilkel halkların dillerindeki kavram oluşumuyla karşılaştırıldığında, temel fikrin karşıtı açıkça ortaya çıkar. İlkel halkların dilleri, işaret ettikleri her şeyi, her olayı ve etkinliği, tam görsel kesinlik içinde belirleyerek; onun bütün ayrımlaşmış özelliklerini ve somut özelleşmelerini, bütün değişimlerini ve inceliklerini en açık şekilde ifade etmeye çalışarak anlatmaktadırlar. Bu bakımdan bu diller, bizim kültür dillerimizin birazcık bile olsa asla erişemeyecekleri bir ifade hazinesine sahiptir. Daha önce de görüldüğü gibi, burada, özellikle mekânsal belirlemeler ve ilişkilerin damgası vardır.[12] Fakat çok farklı bakış açılarına göre, fiilli ifadelerin mekânsal özelliği yanında bir de onların kendine özgü özelliği ortaya çıkar. Bir davranışın her değişiklik hali, davranışın öznesi ya da nesnesiyle, amacıyla ya da davranışın gerçekleştirildiği araç-gereçle ilgili olabilir; bu durum doğrudan, ifadenin seçimini etkiler. Bazı Kuzey Amerika dillerinde yıkanma fiili ellerin veya yüzün, kâselerin, elbiselerin, etin vs. yıkanması söz konusu olduğunda, bunlara göre on üç farklı fiil ile anlatılır.[13] Trumbull'ın bildirdiğine göre, bizim kullandığımız genel "yemek yeme" ifadesine eşdeğer bir ifade, Amerikan yerli dillerinin hiçbirinde bulunmaz; buna karşılık biri hayvanî, diğeri bitkisel beslenmede kullanılan, biri bir tek kişinin yemeğini, diğeri ortak bir yemeği vs. ifade eden farklı fiiller yeterince mevcuttur. Vurmak fiilinde, yumrukla

halde salt bağlanabilir olarak düşünülmüş olan şey, gerçeklik içinde varolan ve olup-biten haline gelir. Salt çakan şimşek düşünülmez; tersine şimşek aşağıya inen şeyin kendisidir. ...Düşünce, eğer duyusal olarak ifade edilebilirse, fiil vasıtasıyla kendi içsel ikametgâhını terk eder ve gerçeklik içine geçer." (Einleit. zum Kawi-Werk, W. VII, 1, 214). Diğer taraftan, meşela Hermann Paul, fiilin dilsel formunun bile, bu şekildeki doğa canlandırmasının, kainatın mitik olarak "canlandırılması"na akraba olan bir unsuru kendi içinde taşıdığını vurgular: Fiilin kullanımında "öznenin kişileştirilmesinin sağlam bir derecesi" bulunur. (Prinzipien der Sprachgeschichte; s. 89)

[12] Bkz. yukarıda s. 147 ff.

[13] Sayce, Introduction to the science of language I, 120.

ya da el yüzeyiyle, ince bir değnekle ya da kamçıyla vurulan bir darbenin söz konusu olup olmaması öne çıkar. Kırmak fiilinde, eylemin sonuçlandırıldığı vasıtaya ve parçalama niteliğine göre farklı kelimeler kullanılır.[14] Ve aynı, hemen hemen sınırsız ayrımlaşma, etkinlik kavramları için olduğu gibi, şey kavramları için de söz konusudur. Burada da dilin çabası, belirli sınıflama adlarının ve "cins kavramları"nın oluşturulmasına erişmeden önce, özellikle "çeşitlilikler"in adına yönelmek oldu. Tazmanya'nın ilk sakinleri, ağaç kavramını ifade edecek kelimeye sahip değildiler; buna karşılık akasyanın, mavi kauçuk ağacının vs. her ayrı alt türü için çok özel bir ada sahiptiler.[15] K. v. d. Steinen, Bakairiler ile ilgili olarak, onlar papağan ve palmiye türünü ifade eden kavramlara dilsel olarak denk bir kavrama sahip olmadıkları halde, onlar tarafından her papağan türünün ve her palmiye türünün mükemmel şekilde ayrıldığını ve adlandırıldığını bildirir.[16] Aynı olay diğer yüksek gelişmiş dillerde de yeniden keşfedilir. Mesela Arapça, tek tek hayvan ya da bitki alt türleri için, kelime bilgisi ve salt filoloji vasıtasıyla doğa tarihi ve fizyoloji öğreniminin nasıl doğrudan talep edilebildiğine kanıt olarak zikredilebilecek olan hayret verici adlar geliştirmiştir. Hammer bir çalışmasında, Arapça'da deve için kullanılan ve cinsiyete, hayvanın yaşına ya da herhangi bir bireysel tanıtıcı özelliğine göre farklılık gösteren 5744'den daha az olmayan isim toplamıştır. Özel adlar sadece erkek ve dişi deve için, genç deve yavrusu ve yetişkin deve için var değildir; aynı zamanda bu sınıfların
259 içinde en ince kademelenmeler de mevcuttur. Henüz hiç dişi olmayan yavru, yürümeye yeni başlayan yavru, ayrıca bir yaşından on

[14] Trumbull, Transactions of the Americ. Philol. Assoc. 1869/70; bkz. Powell, Introduction the study of Indian languages, Washington, 1880, s. 61. Algonkin dillerinden ve Siux yerlilerinin dillerinden ayrıntılı örnekler Boas'ın Handbook I, 807 ff., 902 ff., eserinde.

[15] Bkz. Sayce, a.g.e., II, s. 5.

[16] K. v. d. Steinen, Unter den Naturvölkem Zentral-Brasiliens, Berlin, 1897, s. 84.

yaşına kadar olan deve gerçek bir isim taşır. Diğer farklılıklar çiftleşmeden, gebelikten, doğumdan türetilir. Başka farklılıklar kendine özgü bedensel özelliklerden alınır. Gerçek bir isim bir deveyi büyük ya da küçük kulaklarıyla, kesilmiş ya da aşağı doğru sarkan kulaklarıyla, büyük çene kemikleri ya da kuvvetli açılan çeneyle vs. anlatmaya yarar.[17]

Bütün bunlarda, tek bir dil güdüsünün bereketli ve tesadüfî istifleyiciliği söz konusu değildir; tam tersine bu noktada, dil genel olarak bunu dikkate almadan ilerledikten sonra da, genellikle, sonradan ortaya çıkan tek tek karakteristik etkilerde daha açık görülebilen dilsel kavram oluşumunun temel eğilimi ve esas formu etkilidir. Özellikle Hermann Osthoff'tan beri tamamlayıcı görüntüler olarak gösterilen dil tarihi olguları, bu şekildeki sonuçlar olarak yorumlanır. Özellikle Hint-Avrupa dillerinin kelime oluşumu ve çekim sisteminde, mesela, bir ismin tek çekim hali gibi, birbiriyle bir çekim sistemi dâhilinde bağlanan belirli kelimelerin ve kelime formlarının; bir fiilin farklı zaman formlarının ve bir sıfatın derecelendirme formlarının aynı dilsel kökten değil, iki ya da daha çok kökten teşkil edilmesi, bilinen bir olgudur. Fiil çekiminin ve sıfat derecelendirmesinin "kurala uygun" oluşturulması yanında, *fero, tuli, latum* (meydana getirmek, söylev vermek, talep etmek), *φέρω, οἴσω ἤνεγκον* (taşımak, katlanmak, dayanmak) önümüzde bulduğumuz gibi durumlar; yani ilk bakışta salt "istisnalar"olarak, formel ve anlama uygun ilişkiyi, kök akrabalığı olan kelimeler vasıtasıyla da gösterme ilkesinin keyfî biçimde ihlâl edilişi olarak ortaya çıkan durumlar bulunur. Osthoff, bu istisnalara egemen olan yasayı, istisnaları genel olarak "bireyselleştirici" kavrayışın, "gruplandırıcı" kavrayıştan daha fazla ağırlıklı olduğu eski bir dil oluşumu tabaka-

[17] Hammer-Purgstall, Das Kamel. Denkschriften der Kais. Akad. d. Wiss. zu Wien. Philos.-histor. Kl. C. VI ve VII (1855)

sına havale etmek suretiyle gösterebildi. Osthoff'a göre dilde korunan farklı kavram ve anlam çevreleri, insanın doğal tasarım çevresine, doğrudan etkinlik ve ilgi alanına ne kadar yakın bulunursa, bu bireyselleştirici kavrayışın ağırlığı o kadar uzun süre yerini koru-
260 malıdır. "İnsan, kendi bedensel gözleriyle, ilkönce mekânda var olanı daha keskin özellikleri içinde gözlemler. Aynı şekilde, tasarım dünyasının nesneleri, konuşanın düşünmesine ve hissetmesine yakın biçimde ortaya çıktıkları ve onlar bundan dolayı tek başına bireyin, yani tek ya da halkın içindeki insanın psişik ilgisini canlandıran duyguyu yoğun ve canlı biçimde etkiledikleri ölçüde, söz konusu nesneler, aynası dil olan ruhsal gözlerle, çok kesin ve bireysel şekilde kavranırlar." Gerçekten bu bakış açısı altında, adlandırma konusunda ilkel halkların dillerinde büyük çeşitlilik ve çok yönlülük içinde görülen kavram çevrelerinin, tamamlayıcı görüntüleri en zengin içerikli geliştiren ve bu görüntülerin çok uzun süre yerini korudukları Hint-Avrupa dillerinin içindeki kavram çevrelerinde de var olması anlamlı görünmektedir. Özellikle, hareket fiilleri olan ve çok çeşitli özellikler taşıyan "gelmek", "gitmek", "koşmak", "hızlı koşmak"; ayrıca yemek, uyumak, görmek, konuşmak vs. fiilleri, etkinlik kelimeleriyle ilgilidir. G. Curtius, Hint-Avrupa dillerinin temelinde, mesela gitme eyleminin genel-dilsel kavramı henüz bulunmadan önce, çeşitli "gitmek"lerin ayrılmış olduğunu ayrıntılı olarak gösterdi. Ve Curtius, ayrıca Hint-Avrupa dilinde, korunma ve dikkat etme, göz atma, bakma ve ilgiyle gözleme tasarımlarının, farklı duyusal etkinlikler olan görme, hissetme ve işitme etkinliklerinin adlandırılmasından daha önce ayrılmış olması gerektiğini ortaya koydu. Ve öncelikle, Homer sonrası *αἰσθάνεσθαι, sentire, empfinden** gibi duyusal algıya işaret eden fiiller, daha sonra-

* Grekçe, Latince ve Almanca bu üç kelime, duymak, hissetmek, duyumlama, yargılama, hüküm verme, farkına varma anlamlarına gelir.

dan gelişmişlerdir.[18] Hint-Avrupa dillerindeki tamamlayıcı doğanın görüntülerine çok benzeyen oluşumların, başka dil çevrelerinde, mesela Sami dillerinde karşılığının olduğu iyice düşünülürse, o zaman buradan, kelime oluşumu formunun gerçekte genel bir dilsel kavram oluşumu sistemini yansıttığı sonucu çıkar. Dilin aslî bir "bireyselleştiricilik" eğiliminden, elbette dar anlamda, neredeyse hiç söz edilemez; çünkü tek başına bir seyirin çok somut kavranan adı, onun saf bireysel kavranışının üstündedir ve bireysel kavranışa gerçek anlamda karşıt yöneliş içindedir. Fakat dildeki kavramlarda ifade edilebilenler, şüphesiz farklı boyutların genelliğidir. Seyir dünyasının tamamı benzer biçimli bir zemin; yani kendisinden 261
hareketle belirli tekil yapıların adlandırma fiili vasıtasıyla açık hale getirildiği ve çevre çizgilerinin ayrıştığı bir zemin olarak tasvir edilirse, o zaman bu belirleme süreci, öncelikle sadece bu zeminin dar ve sınırlanmış bir parçasıyla ilgili olur. Ayrıca bütün bu tek tek parçalar birbirine yakın yerleştirilerek, bu yolla gitgide zeminin bütünü kavranabilir ve zemin adeta çok sıkı örülmüş adlar ağıyla örtülür. Bununla birlikte, bu ağın ayrı ayrı gözleri çok ince olabileceği halde, elbette ağ bizzat kendi içinde geçici olarak sadece gevşek bağlanmıştır. Çünkü her kelime sadece, göreli sınırlanmış kendi gerçek hareket sahasına sahiptir; bu alanın ötesinde onun gücü sona erer. Anlam çevrelerinin çokluğunu ve çeşitliliğini, birlikli bir form ile gösterilmiş yeni bir dilsel bütün olarak tekrar özetleme imkanı eksiktir. Her tek kelimede kesinleşmiş olan ayırma ve oluşum gücü işlemeye başlar; fakat bu güç kendi sonuna çok erken zamanda erişir ve artık yeni ve bağımsız bir atılım içinde, yeni bir fikir çevresinin yolunun açılması gerekir. Tümü yalnız kendisi için ve bağımsız olarak etkili olan bütün bu farklı tek tek içtepilerin toplan-

[18] Curtius, Grundz. der griech. Etymologie, (Grekçe'nin Etimolojisinin Ana Çizgileri), s. 98 f.; tamamı için Osthoff, Vom Suppletivwesen der indogerman. Sprachen, Akad. Rede, Heidelberg, 1899.

masıyla, olsa olsa, ortak ama gerçekten cinse ait olmayan birlikler gerçekleşir. Dilsel ifadenin tamamı burada, eğer erişilirse, kendi içinde düzenlenmiş sistem değil, bizzat sadece bir topluluk teşkil eder. Düzenlemenin gücü tek ad içinde tükenir ve genişleyen birliklerin oluşumu için yeterince mevcut olmaz.

Buna karşılık eğer dil, belirli seyir çevreleri için belirli adlar oluşturmakla yetinmeyip, bu adları, içeriklerin dilsel olarak aitliklerini belirgin biçimde bağlamaya geçerse, cinse ait genellik yoluna doğru ileri bir adım atmış olur. Belirli ses dizilerini, kendi karşılığı olarak belirli soyut anlam dizilerine ekleyerek ses ve anlamı birbiriyle sıkı bir ilişki içine sokma çabası, saf niteleyici kavram oluşumundan, sınıflayıcı dilsel kavram oluşumuna ilerlemeyi gösterir. Bu oluşum, farklı kelime grupları ortak bir ön ek ya da son ek vasıtasıyla birlikli bir dilsel damgalanma taşıdıklarında, bu kelime gruplarının bir birlik olarak karakterize oldukları yerde en yalın form içinde vardır. Her kelimeye bu şekilde tahsis edilen özel anlam, şimdi kelimenin başka dilsel ürünlerle ilişkisini açık hale getiren genel bir belirleme unsurunun kelimeye eklenmesiyle tamamlanır. Belirli bir sınıflayıcı son ek vasıtasıyla bir arada tutulan bu türlü gruplar, mesela Hint-Avrupa dillerindeki akraba adlarında; anne ve baba, erkek kardeş, kız kardeş ve kız çocuk için kullanılan adlarda bulunmaktadır. Onlarda ortaya çıkan ortak son ek –tar (ter), (pitár, m_tár, bhr_tar, svásar, duhitár *παιήρ, μήιηρ, φράτωρ, θυγάτηρ* vb.) (baba, anne, kız evlat, klan üyesi) bu isimleri kendi içinde bütünleşmiş bir dizi halinde bağlar ve bizzat dizinin dışında bağımsız ve çözülebilir bir birlik olarak var olmayan, tersine anlamı, dizinin tek tek halkalarının özetlenişinin fonksiyonuna karışmış olan aynı "kavram"ın damgasını böylelikle onlara basar. Fakat eğer bu nedenden dolayı dilin burada gerçekleştirdiği başarı saf bir düşünsel başarı olarak değil, dar anlamda mantıkî bir başarı olarak kabul edilmek istenseydi, bu yanlış olurdu. Çünkü mantığın kavram

262

teorisi, açıkça, "dizi kavramı"nın, etkililik ve önemlilik bakımından, "cins kavramı"ndan daha aşağıda olduğuna, hatta dizi kavramının, bizzat cins kavramının önemli bir unsurunu ve bütünleştirici bir mevcudiyetini gerçekleştirdiğine işaret eder.[19] Bu durum, şimdi de dayanılan temel olursa, o zaman bu oluşumlarda dile egemen olan ilke tüm anlamı ve verimliliği içinde hemen ortaya çıkar. Eğer bu oluşumların, psikolojinin çağrışım kurallarından sadece benzerlik ilkesine dayandırılarak açıklandığına inanılırsa, bu ilkenin zihinsel içeriğine tümüyle haklılık kazandırılamaz. Çağrışımların durumdan duruma, bireyden bireye farklı olan tesadüfî olup bitişi, bilgi kavramlarının ve saf mantıkî kavramların temelini ve kaynağını olduğu gibi, dilsel kavramların temelini ve kaynağını belirgin hale getirmeye çok fazla yeterli değildir. Wundt şöyle söylemektedir: "Hint-Avrupa dillerindeki akraba adlarının oluşum seyrini düşünmenin psikolojik olarak biricik mümkün şekli, iki akraba tasarımının ve bu tasarıma eşlik eden duyguların çağrışımını -ki bu çağrışımda, kelimeyi oluşturan ve tasarımın özel içeriğinin ifadesine hizmet etmeyen ses unsurlarının bir benzeyişi etkilidir-, bir akraba adının oluşumundan bir başka akraba adının oluşumuna uzatmaktan ibarettir. O halde, yalnızca bir tasarımlar sınıfının ortak belirleyicisi olan böyle bir ses işareti, uzlaşmış kavram işaretlerinin eş zamanlı oluşumu yoluyla değil, arka arkaya gelen çağrışımlı benzeyiş yoluyla oluşturulabilir; ve bu yüzden, nesnelerin ilişkililiği 263
kavramı, bu belirleyici unsurların oluşumundan önce gelmeyip, tamamen eş zamanlı olarak bu unsurlarla birlikte gelişmiştir. Çünkü bu kavram açıkça, bir nesneden diğerine geçişte doğrudan işin içine giren ilgililik ifadesidir; ilgililik ifadesi, daha ziyade gerçek bir karşılaştırmadan ziyade, uzlaşmış çevrimin kesin şekilde eşlik edi-

[19] Bu konu üzerine ayrıntılı bilgi "Substanzbegriff und Funktionsbegriff" yazımın özellikle 1. ve 4. kısımlarında.

cisi olan duygulara dayanır."[20] Buna karşılık, belirli bir isim grubunun özetlenişi noktasında bazı temel psikolojik motivlerin mevcut olabileceği, bizzat bu özetlemenin, bağımsız bir mantıkî fiili, bu fiile özgü mantıkî bir formla tasvir edebileceği söylenebilir. Sırf duygu alanında takılıp kalan bir belirlenim, yalnızca kendisi için hiçbir yeni nesnel belirleme oluşturamaz. Çünkü rastgele duygusal çağrışımlar nihayetinde her şey arasında, çok ayrı-türden bilinç içerikleri arasında da mevcut olabilir; öyle ki buradan hareketle, mantıkî ve dilsel kavramlarda kurulabilecek olan ya da en azından talep edilen "eş türdenlik" biçimine bir gidiş yolu bulunamaz. Duygu her şeyi her şeyle bağlayabilir; bundan dolayı o, belirli içeriklerin belirli birlikler halinde bağlanması konusunda yeterli açıklama taşımaz. Bu noktada karşılaştırma için daha ziyade, dilin dizi teşkilinde bağımsız bir madde ve kavram kelimesi formu içinde değil, sadece sınıflayıcı bir son ek formu içinde kendi ifadesini bulan ve burada da açıkça algılanabilen düşünsel bir bakış açısı talep edilir.[21] Dil belirli içeriklerin türsel olarak ait oldukları çevre çizgisini tasvir etmekle, akılcı ilerlemenin bir taşıyıcısı olarak hizmet ettiği gibi, aynı şekilde bu içeriklerdeki mevcut ilişkiyi gösterilebilmesini ve kavranabilmesini başarıp başarmamaya de hizmet eder. Burada da dil, bir görevin -ki bu görev, kendi gerçek çözümünü, elbette ilkönce bilimsel bilgide bulabilir- vaktinden evvel yapılışı olarak kendini kanıtlar; dil adeta mantıkî kavramın tahmini haline gelir. Mantıkî kavram, içeriklerle ilişkililiği ve tam bir denkliğini basitçe iddia etmekle yetinmez; tersine o, bu denkliğin "niçin"i sorusunu sorar:

[20] Wundt, Völkerpsychologie, II, 15 f.

[21] Bu "sınıflayıcı son ekler"in diğer geri kalan çoğunun aynen başka son ekler gibi somut kavram ve madde kelimelerine dayandığı apaçıktır. (Bkz. Özellikle kısım V) Hint-Avrupa dilleri alanında bu türlü bir ilişki şüphesiz çoğunlukla artık etimolojik olarak ayrıntılı biçimde kanıtlanamaz gibi görünür; bkz. Brugmann'ın Grundriss II, s. 184, 582 ff. vd. eserindeki bilgilere.

Mantıkî kavram, bu denkliğin yasasını ve "neden"ini kavramak ister. Kavram ilişkilerinin analizi burada en sonunda ilişkilerin "türsel tanımı"na, bu tanımın doğduğu ve onun özelleşmeleri olarak türetilebildiği bir ilkenin bildirimine dayanır. Dil, dar anlamda "türsel" kavramlarında olduğu gibi, niteleyici ve "sınıflayıcı" kavramlarında da, bu anlayış seviyesine pek fazla yükselemez. Fakat dil, genellikle, tam denkliğin ilk şemasını oluşturarak, kavramlara zemin hazırlar. Bu şemanın, bizzat içeriklerin nesnel ilişkililiklerinden kaçınması pek mümkün olmadığı halde, şemada, kavramın adeta öznel tarafı sabitleşir ve onun soru olarak taşıdığı anlam tasvir edilir. Gerçekte tarihsel bakımdan da kavram probleminin keşfedilmesi, kavramların dilsel ifadelerini, kesin bir şey olarak kabul etmek yerine, bu ifadeleri daha ziyade mantıkî soru olarak anlamayı ve değerlendirmeyi öğrenmekten ibaret olmuştur. Kavramın Sokratçı ifadesi, *τί ἐστι* (nedir), burada kendi kaynağına sahiptir: Sokrates'in kavrama "götürme" vasıtası olarak gördüğü tümevarım, kelime formunun birliğinden mantıkî kavramların belirli ve tanımlanmış yapısını elde etmek için, bu formun geçici ve mümkün birliğinden hareket edilmesinden ibarettir.[22] Bu anlamda, dilin denklikleri ve sınıflamaları da, onlara kaçınılmaz şekilde sinmiş olan öznellik içinde aynı zamanda kesin bir özdeşliği, "fikirler"in nesnel birliğine bir yönelişi kendi içinde bulundurur.

264

II. Dilsel sınıflama oluşumunun temel yönleri

Tek tek dillerde etkili olan kavram ve sınıf oluşumunun farklı formlarını tasvir etme ve onları kendi zihinsel motivleri içinde anlama görevi, dil felsefesinin alanının ve metodik imkânının ötesinde bulunmaktadır. Dil felsefesi, çözebildiği kadarıyla, sadece genel

[22] Bkz. yukarıda 61 f.

dilbilimden ve özel filolojiden işe başlayabilir. Dilin burada tutup gittiği yollar, o kadar çok/çeşitli, iç içe girmiş ve o kadar karanlıktır ki, bu yolların aşamalı olarak aydınlatılması, tek tek dillerin ayrıntısına yeterli biçimde dalmakla ve çok titiz hassasiyetle başarılabilir. Çünkü özellikle sınıf oluşturma biçimi, dilleri kendine özgü olarak birbirinden ayıran "içteki form"un asıl unsurunu oluşturur. Fakat dilin burada gerçekleştirdiği zengin ve çok yönlü zihinsel biçim verme, ilk ve son kez olarak, tamamlanmış bir soyut şemaya çok az kapatılabildiği ve bu şema vasıtasıyla çok az gösterilebildi-
265 ği halde, elbette burada da, özel olguların karşılaştırılmasında, sınıflamalarda ve tam denkliklerde dilin baz aldığı genel bakış açıları belirginleşir. Bu bakış açılarını düzenleme girişiminde, "soyut"tan "somut"a sürekli geçiş -ki bu geçiş, dil gelişiminin yönünü belirler- baş ilke olarak kullanılır. Bunun yanında, burada zamansal değil, metodik bir tabakalaşmanın söz konusu oluşu ve buna göre, dilin varolan tarihsel yapısında, bizim düşünsel olarak ayırmayı denediğimiz tabakaların, yan yana ve birlikte mevcut ve en çeşitli şekillerde üst üste yerleşmiş olabileceği unutulmamalıdır.

Zihinsel cetvelin en alt aşamasında biz, nesnelerin karşılaştırılmasında ve denkliğinde, doğrudan nesnelerin yol açtığı herhangi bir duyusal etki benzerliğinden hareket edildiği yerde bulunduğumuzu görürüz. İlkel halkların dilleri, tümüyle duyusal motivlerin hâkim olduğu bir özetleme yöntemi için çok çeşitli örnekler sunar. İçeriksel olarak çok farklı biçimde olan şey, sadece duyusal-algılanabilir formla herhangi bir benzerliğe sahip olur olmaz, burada hemen bir "sınıf" olarak özetlenebilir. Herhangi bir Melanezya dilinde, ayrıca birçok Amerikan yerli dilinde, karakteristik olarak uzun ve yuvarlak formlar taşıyan nesneler için özel ön ekler kullanma eğilimi mevcuttur. Diğer taraftan, bu eğilim dolayısıyla, mesela burun ve diş için kullanılan isimler uzun nesnelerin adları olarak kullanılırlarken, güneş ve ay için kullanılan ifadeler, insan kulağı için,

belirli biçimdeki balıklar için, kanolar için kullanılan ifadelerle aynı dilsel gruplar halinde birleştirilirler.[23] Tek tek algı nesnelerinin içeriğinde bulunan kesin bir benzerlikten hareket etmeyip, herhangi bir ilişki-belirlemesinde temellenmiş olan, böylece nesneleri büyüklüklerine, sayısına, konumuna ve yerine göre bir diğerinden ayıran sınıf-ayrımları, incelemenin tamamen başka bir tabakasına ait gibi görünür. Mesela Bantu dili, nesnelerin benzerliklerinden 266
hareket ederken, özellikle büyük nesneleri işaret etmek için özel bir ön ek kullanır; başka ön ekler ise küçültme ön ekleri olarak yer alırlar; burada kurala uygun şekilde, ortaklaşa bir çokluğun unsurları, yani "çoklardan biri" olarak mevcut olan nesneler, tıpkı insanın gözleri, kulakları ve elleri gibi ikili düzen içinde, "ikili varolan şeyler" olarak ortaya çıkan nesnelerden ayrılırlar.[24] Durum ve konuma gelince; mesela birçok Amerikan yerli dilinde bir kelimenin sınıf ilgililiği için, kelimenin gösterdiği nesnenin konulan, duran ya da bulunan olarak düşünülüp düşünülmediği belirlenir.[25] Eğer burada nesnelerin bir düzeni doğrudan görsel-kavranabilir karakteristik belirtilere göre gerçekleşiyorsa, o zaman şeylerin tamamını insan bedeninin organlarına bağlamak ve onları bir ya da diğer organla ilgililik sayesinde farklı dilsel gruplar halinde toplamak suretiyle kendine has dolaylı bir kısımlara ayırma ilkesinin kullanıldığı bir sınıflama bulunmaktadır. Bu noktada, mekan fikrinin dil vasıtasıy-

---

[23] Codrington, Melanesian languages, s. 146 f. Amerikan dillerine gelince, mesela Haida dili, bütün isimleri duyusal-mekansal ayırıcı işaretlerle gösterilen farklı gruplara ayırır; sonuçta keskin şekilde "uzun", "ince", "yuvarlak", "yassı", "köşeli", "iplik biçimli" nesnelerin gruplarını böler. Swanton, Haida in Boas' Handbook I, 216, 227 ff.

[24] Sınıf ön eklerinin anlatımı, Meinhof'un Vergl. Grammat. der Bantusprachen (Bantu Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri) eserinde, s. 8 ff., 16 ff.

[25] Bkz. Powell, Introd. to the study of Indian Languages, s. 48. Canlı ve cansız nesneler arasında ayırım yapan Ponca dilinde, birinci sınıflamada özel bir ön ek, biri duran, diğeri hareket eden bir nesneyi göstermeye yarar. Bir ön ek, ayakta duran tek bir canlı organizma için, diğer ek oturan bir organizma için vs. kullanılır. Boas ve Swanton, Siouan in Boas' Handbook I, 940.

la inşasında ve kesin birincil mekan kelimelerinin oluşumunda daha önce karşımıza çıkmış olan motiv açığa çıkar. İnsan bedeni ve onun tek tek organlarının farklı oluşu, dilsel "yön belirleme"nin ilk ve zorunlu temellerinden biri olarak işe yarar.[26] Bazı dillerde bedenin kısımlarının bölümlenişi sürekli şema olarak kullanılır; burada adlandırılan her tek tek şey, ilk olarak herhangi bir beden organıyla, mesela ağız, ayak, baş, kalp ve göğüs ile bağlanıp bu temel ilişkiye göre belirli sınıflara, sürekli "türlere" ayrılınca, dünyanın bü-
267 tünü ve düzeninin kavranışı da bu şemaya uyar.[27] Böyle bölümlemelerde dilin ilk kavram ayrılıklarının tamamıyla maddî dayanaklara bağlanmış olduğu; aynı sınıfların organları arasındaki ilişki düşünülebildiği takdirde, bu ilişkinin aynı zamanda herhangi bir şekilde, tabloya uygun olarak cisimleşmesi gereği de çok açık ortaya çıkar. Bantu dillerinde rastladığımız şekliyle çok zengin hale getirilip ayrıntılı olarak geliştirilmiş sınıflama sistemlerinde, salt duyusal farklılıkların bu ilk çevresi dışına uzanan genel bakış açısı, kesin şekilde kazanılmıştır. Burada dil, varlığın bütünü mekânsal bütün olarak kabul edildiği takdirde, söz konusu bütünü, ilişkilerin karmaşık bir bütünlüğü olarak kavrama ve bu karmaşık bütünlüğü, ilişkilerden hareketle bir dereceye kadar ortaya çıkartma gücünü kanıtlar. Bantu dillerinde kullanılan "bulunma-durumu ön ekle-

[26] Yukarıda s. 156 ff.

[27] Bu konuda, özellikle E. H. Man tarafından (On the aborginal inhabitants of the Andaman Islands, with report of researches into the language of the South Andaman Island by A. J. Ellis, London, 1883), ayrıntılı olarak tasvir edilmiş olan Andaman Adaları dillerinin, çok dikkat çekici sınıflaması vardır. Man'ın anlattıkları Portman tarafından, Notes on the Languages of South Andaman Group of Tribes, Calcutta 1898) tamamlanmıştır. Andaman dilinin sınıflama sisteminde, ilk olarak insan varlığı diğer isim kelimelerinden ayrılan özel bir sınıf teşkil eder; sonra ise tek tek beden kısımları, ayrıca akraba isimleri, birbirinden dilsel olarak kesin şekilde farklılaşmış olan gruplara ayrılırlar; öyle ki, mesela, her özel grup için özel iyelik zamirleri, benim, senin, onun, vs. ifadeleri kullanılır. Sonra tek tek beden kısımlarının kendileri ve akraba grupları arasında, tekrar benzer denklikler ve "özdeşlikler" dizisi bulunmaktadır. (Cf. Man, s. 51 ff. Ve Portman, s. 37 ff.)

ri"nin tam kademeli listesinde, bir yandan nesnelerin konuşandan farklı uzaklığı, sonra ise onların çeşitli mekânsal ilişkileri, "iç-içe", "birbirine yakın" ve "birbirinin dışında" oluşları kesin şekilde belirlenir ve burada doğrudan mekânsal seyir formu adeta sistematik bir yapı almaya başlar. Mekân burada türlü ve belirli çeşitlilik olarak, dil tarafından gerçekten inşa edilmiş; tek tek yön ve yer ayrılıklarından, kendi içinde bütünleşmiş ve aynı zamanda kendi içinde ayrımlaşmış bir birlik halinde biçimlenmiş gibidir.[28] Bundan dolayı, böyle sınıflamalarda, nesnenin kendisi henüz tümüyle görsel varlığın çevresinde varlığını sürdürdüğünde de, kendi ilkesine göre bu çevrenin dışına çok önceden taşan ve "çeşitliliğin sentezlenişi"nin yeni ve kendine özgü formlarına -ki dil bu formlara sahiptir- işaret eden organizasyon gücü ve güdüsü kanıtlanır gibi görünür.

Bu noktada elbette, bütün bu sentezlere kesinlikle teorik değil, 268
varsayıma dayalı bakış açısıyla egemen olunması ve bundan dolayı, dilsel "kavram oluşumu"nun, algı içeriklerinin mantıkî olarak karşılaştırılması ve bağlanmasındaki başarı olarak değil, daha ziyade dil fantezisinin bir başarısı olarak ortaya çıkması, bizzat dilin özünde temellenmiş durumda bulunur. Dizi oluşturma formu, hiçbir zaman yalnızca tek tek içeriklerin nesnel "benzerliği" vasıtasıyla belirlenmez; bu form öznel hayal gücünün ana hatlarını takip eder. Bundan dolayı, dile kavram oluşumunda rehberlik eden motivler, ilkel mitik kavram formlarıyla ve sınıflamalarla etle tırnak gibi birleşik olma imkânını bize tanıdığı kadarıyla, tamamen açığa çıkar. Burada da zihinsel tümel form olarak dilin, mitos ve logos arasındaki sınırda bulunduğu; diğer taraftan dilin teorik ve estetik

[28] Bkz. Meinhof'un *Bantu Grameri*'ndeki *Bantu dillerinin* "bulunma durumu ön ekleri" sisteminin anlatımı, s. 19 ff.

dünya incelemesi arasında vasıta ve aracılık yaptığı ortaya konur. Dilsel sınıflama teşkilinin çok yakından bildiğimiz formunun oluşması, yani isim kelimelerinin yarı mitik, yarı estetik motivler tarafından eril, dişil ve cinssiz şeklinde üç "tür"e ayrılışının gerçekleşmesi, bu ilkenin tek tek kullanımlarında, henüz bilinmeyen bir şey olarak ortaya çıkar. Gramatik-mantıkî analizin keskinliği ve gücüyle sanatsal sezginin derinliğini ve saflığını birleştiren dil araştırıcıları, bundan dolayı, dilsel kavram oluşumu ilkesini gerçek kaynaklarıyla kavrayabileceklerine ve bu ilkeye adeta doğrudan kulak misafiri olabileceklerine inanmışlardır. Jakob Grimm, Hint-Avrupa dillerindeki cinsiyet farkının, doğal cinsiyetin dile taşınmasından - ki bu, dilin en başlarında gerçekleşmiştir- doğduğu sonucuna varır. Grimm, hem eril ve dişilin, hem de cinssizliğin, gerçek kaynağının "canlı yaratıkların *foetus* ve *proles*i kavramında aranmasının, "doğal bir başlangıç" olduğuna inanır. Grimm ayrıca, eril ön ekinin otorite sahibi ve dayanıklı olanı, kolay biçim verilmeyeni, hızlı ve etkin olanı, hareketi oluşturanı üreteni; buna karşılık dişil tanım harfinin küçük, yumuşak ve sakin olanı, tahammül ve kabul edeni; cinssiz ön ekin üretilmişi ve etkilenmişi, madde biçimliyi, geneli, ortak olanı, gelişmeyeni işaret ettiğini anlatmakla beraber, elbette bu noktada modern dil araştırması çok küçük ölçüde onu izlemek-
269 tedir. Hint-Avrupa dilleri üzerinde çalışan dilbilim çevresinde, Grimm'in estetik teorisinin karşısına, Brugmann'ın akılcı-gerçekçi teorisi çıkar. Brugmann'ın teorisi, cinsiyet farklılığının isim soylu kelimelerin tümüne yayılmasını, herhangi bir genel dil fantezisi varlığında değil, belirli formel ve gerçek anlamda tesadüfî benzerliklerde temellendirmektedir. Dil, şeylerin canlandırılması ve hareketli hale getirilmesi fikrini esas almak yerine, bu farklılığın sabitleştirilmesi ve oluşturulmasında, daha ziyade ses formunun kendinde anlamsız benzerlikleri vasıtasıyla nakledilmeliydi. O zaman me-

sela apaçık "doğal dişil" olanların, latif organizma için kullanılan sürekli işaretlerin –a (-η) son eki ile bitmesi durumu, aşamalı olarak "dişil" sınıfların bu son ekle donatılan bütün kelimelerine saf çağrışım yoluyla tahsis edilmesi noktasında rehberlik yapmaktadır.[29] Gramatik cinsiyetin oluşumunu kısmen görsel-içeriksel, kısmen formel motivlere dayandırmaya ve her ikisinin birbirine etkisini sınırlandırmaya girişen uzlaştırıcı teoriler de bir çok kez denendiler.[30] Burada temelde bulunan problem, dil araştırmasının yavaş yavaş Hint-Avrupa ve Sami dil çevresine yaygınlaşmasıyla, Hint-Avrupa ve Sami dillerindeki gibi cins ayırımının sadece bir özel durum ve belki çok keskin ve kapsamlı oluşturulmuş bir sınıflama kalıntısı olduğunun görülmesinden itibaren, öncelikle kendi tüm anlamı ve boyutları içinde kavranabilmiştir. Özellikle Bantu dillerinin sunduğu şekildeki bölümlemelerden hareket edilirse, o zaman şüphesiz "cinsellik" anlamındaki cinsiyet ayrılığının, dilin "türsel" ayrılıkları açıkça belirlemekte kullandığı vasıtaların bütünü içinde sadece göreli değersiz bir yer işgal ettiği, sonuçta bu noktada, dil fantezisinin genel ve ayrıntılı ilkesinin değil, bu fantezinin tek bir yönünün kavranabileceği ortaya çıkar. Gerçekte dillerin büyük bir kısmında, isim soylu kelimelerin doğal cinsiyete göre ya da doğal cinsiyetin herhangi bir benzerine göre ayrılışı bulunmaz. Eril ve dişil cins hayvanlarda ya özel kelimelerle ifade edilirken ya da hayvan türünün genel ismine özel cins işaretini içeren bir kelime eklenerek gösterilirken, cansız varoluşlarda eril ve dişil cins ayrılmaz. Cinsiyeti gösteren işaret, insanlardan oluşan çevrede de, mesela 270
çocuk ya da hizmetçi gibi genel bir ifade cinsiyet ekleri vasıtasıyla

[29] Brugmann, Das grammatische Geschlecht in den indogermanischen Sprachen (Hint-Avrupa Dillerinde Gramatik Cinsiyet), Techmer'in genel dilbilimi üzerine yazıları, IV, 100 ff.; Karşılaştırmalı gramer özeti, s. 361 ff.'de bkz.

[30] Bkz. mesela Wilman, Deutsche Grammatik III, 725 ff.

erkek ve kız çocuğu, erkek ve kız hizmetçi vs. için kullanılan ifadeler halinde biçimlendirilerek ortaya çıkar.[31]

Jakob Grimm gibi dilsel sınıflamaların kaynağını dilsel "hayal gücü yetisi" fonksiyonunda bulan Humboldt, bundan dolayı bu yetiyi, ilk başta doğal cinsiyet farklılıklarından hareket ederek değil, genel anlamda canlı ve cansız farklılığından hareket ederek kavrar. Humboldt esasen bu noktada, Amerikan yerli dilleri üzerinde yaptığı kendi incelemelerine dayanır. Bu diller, çoğunlukla, doğal cinsiyet farklılığını ya yetersiz biçimde ya da ara sıra eksik olarak gösterirler; fakat bunun yerine canlı ve cansız nesneler arasındaki karşıtlık üzerine en ince duyguyu açığa vururlar. Algonkin dilinde dilin tüm yapısına hâkim olan şey bu karşıtlıktır. Özel sonek (-a) burada, kendi içinde yaşantı ve bağımsız hareket özelliklerini birleştiren bir nesneyi gösterir; bir diğer son ek (-i) bu sıfatları eksik olan nesneleri işaret eder. Her fiil ya da isim, bu iki sınıftan birinin ya da diğerinin altına yerleştirilmelidir: Elbette bağımlı olan, asla, yalnızca saf empirik incelemenin sunduğu ayırıcı niteliklere uymaz; tersine, mitik hayal gücü ve mitik doğa canlandırılması sistemiyle kesin olarak birlikte belirlenir. Böylece mesela, bu dillerde bitkilerin büyük bir çoğunluğu -ki onların arasında buğday ve tütün gibi en önemli bitki türleri vardır- canlı nesneler sınıfı arasında sayılır.[32] Başka yerde gökcisimleri de gramatik olarak insanlar ve hayvanlarla aynı sınıfa yerleştirilince, Humboldt burada, bu özdeşleştirmeyi

271

[31] Özellikle Fin-Ogur ve Altay dillerinde geçerli olan bu yöntem -ki onların hiçbirinde Hint-Avrupa dillerindeki anlamda bir cins işareti yoktur - aslında çok yaygındır. Altay dilleri için mesela, Boethlingk, Die Sprache der Jakuten (Yakutların Dili), s. 343 ve J. J. Schmidt, Grammat. der mongol Sprachen (Moğol Dili Grameri), s. 22 ff.; diğer diller için H. C. v. d. Gabelentz, Die melanesischen Sprachen (Melanezya Dilleri), s. 88; Westermann, Die Sudansprachen (Sudan Dilleri), s. 39 ff; Matthew, Languages of some native tribes of Queensland, J. and Proc. Of the Royal Soc. Of N. S. Wales XXXVI (1902), s. 148, 168.

[32] Algonkin dillerinin sınıflama oluşumu üzerine W. Jones, Algonquian (Fox) in Boas' Handbook I, 760 f.

gerçekleştiren halkların düşünmesinde, gökcisimlerinin, kendi gücü vasıtasıyla hareket eden ve muhtemelen insanî kaderler olarak yukarıdan aşağıya inen kişilikle donatılmış varlıklar olarak görüldüğüne dair en açık kanıtı gösterir.[33] Bu çıkarım haklıysa, o zaman dilin, bu türlü sınıflama ayrımlarında gerçi henüz doğrudan mitik düşünme ve tasarlamayla karışmış olduğu; ama diğer taraftan daha önceden dilin, ilk ilkel mitik düşünme temel tabakası üzerine yükselmeye başladığı görülecektir. Çünkü bu tabakada, henüz dünyanın bütününü ve her özel varoluşu dengeli biçimde kuşatan ve onlara dengeli biçimde nüfuz eden bir "her şeyi canlandırma" formu egemen olurken, kişisel özbilinçli varoluş, dilin kişi ve eşya sınıflarının karşıtlığıyla ilgili olarak gerçekleştirdiği kullanımda, genel "yaşama" alanından hareketle aşamalı ve net olarak, kendine özgü bir değer ve anlam varlığı şeklinde belirginleşir. Mesela Drawida dillerinde, tüm isim soylu kelimeler biri "akıllı", diğer "akıllı olmayan" varoluş biçimini kapsayan iki sınıfa ayrılır. Birinci sınıfa, insanların dışında tanrılar ve yarı-tanrılar; ikinci sınıfa cansız şeylerin dışında, hayvanlar da dâhildir.[34] Burada dünyanın bütününe yerleştirilen çatlak, o halde basit ve adeta ayrımlaşmamış tümel mitik canlandırma ilkesinden daha başka önemli bir ilkeye göre gerçekleşir. Bantu dilleri de, kendi sınıflama sisteminde, bağımsız davranan kişilik olarak insan ve canlı fakat kişisel olmayan her varlık biçimi arasında keskin ayrım yapar. Buna göre bu diller, ruhlar bağımsız kişilikler olarak düşünüldüğünde değil de, canlı olan ya da bir insanı yakalayan şey olarak düşünüldüğünde, bu ruhlar için özel bir ön ek kullanmaktadır; öyle ki, özellikle hastalıklar, ayrıca doğa güçleri olarak duman, ateş, büyük nehirler ve ay bu ön ekle

[33] Humboldt, Einleit. zum Kawi-Werk, W. VII, 1,172 f.

[34] Fr. Müller, Grundr. der Sprachwissenschaft III (Dilbiliminin Ana Hatları), 1, 173; Reise der Fregatte Novara, s. 83.

donatılır.[35] Dar anlamda kişisel-zihinsel varlığın ve etkinin kavranışı böylelikle dilde gerçek bir ifade oluşturmaktadır; ki dil bu ifade sayesinde salt animizmin hayat ve ruh tasarımından; genel fakat bu genellik içinde ilk olarak tamamen belirsiz mitik gizli güç olarak ruh düşüncesinden ayrılmayı başarabilir.

272 Elbette bu noktada da, özel bir kişi ve eşya sınıfına ayrılmanın ve tek tek nesnelerin bu iki sınıftan biriyle denkliğinin yalnızca "nesnel" kıstaslara göre vuku bulmadığı, tersine burada, dilde görüldüğü gibi, gerçekliğin soyut-mantıkî sisteminin, saf öznel, sadece doğrudan duyguda kavranması gereken farklılıklarla donatıldığı ve doldurulduğu kanıtlanır. Bu denklik hiçbir zaman salt algılama ya da yargılama fiiliyle belirlenmez; tersine daima eş zamanlı duygulanım, isteme ve içsel tavır alış fiilleri vasıtasıyla belirlenir. Buna göre, söz konusu edilen nesneyi kendi değerine ve kendi önemliliğine göre belirgin hale getirmek ve onu özel olarak önemli kılmak için, kendinde eşya sınıfına ait olan bir şeyin isminin kişi sınıfına geçmesi, sık görülen bir olgudur.[36] Bizzat, bize tanıdık gelen ve şimdiki içyapıları içinde isim soylu kelimeleri doğal cinse göre farklı kurmuş olan dillerde, dilin cins kullanımında, bu farklılığın aynı zamanda bir değer ayrılığı olarak kabul edilebilecek eski bir kişi ve eşya sınıfları ayrılmasına dayandığı, genellikle daha açık şe-

[35] Bu konudaki örnekler Meinhof'un Bantugrammatik eserinde, s. 6 f.

[36] Liberya'daki Gola dilinde (Westermana göre; Die Gola-Sprache; Gola-Dili s. 27) kendisine gerçekten başka bir ön ek tahsis edilen bir temel kelime, eğer bir nesnenin özel büyük, mükemmel, değer dolu bu özelliklerin hatırına canlı varoluşların sınıfına yerleştirilen bir nesne olarak ortaya konulması gerekiyorsa, insan ve hayvan sınıflarında kullanılan *o-* önekini alır. "Böylece yağlı palmiyeyi *kesic* yanında *osie* de ifade eder; böylelikle bu palmiye en önemli ağaçlardan biri olarak gösterilir; ağaç *kekul*dur; fakat *okul* daha büyük, güzel özel bir ağaçtır; tarla *ebu*dur fakat *obuo* büyük, daha verimli olan tarladır. *O-* sınıfına aynı yerleştirme, masalda konuşan ya da davranış gösteren olarak ortaya çıkan ağaçlarda ya da başka nesnelerde de vuku bulur." Algonkin dillerinde, genellikle küçük hayvanlar "cansız" nesnelerin sınıfına, buna karşılık belirgin özelliği olan önemli bitki türleri "canlı" nesnelerin sınıfına sokulur. Yukarıda s. 270 ve Boas' Handbook I, 36.

kilde anlaşılabilir.[37] Böyle olgular ilk bakışta o kadar kendine özgü görünebilmesine rağmen, sonuçta onlarda sadece dilsel kavram oluşumunun temel ilkesi kendini gösterir. Dil hiçbir zaman yalın 273
şekilde etkilerin ve tasarımların ana çizgisini izlemez; tersine bağımsız bir hareketle bu çizgiye karşı çıkar: Dil böyle tavır alışlar vasıtasıyla, ilkin belirli merkezleri, nesnel seyrin kendisinin belirli orta noktalarını ayırır, seçer, oluşturur ve düzenler. Duyusal etkilerin dünyasına içteki yargılama ve karar verme ölçüleriyle nüfuz etme, dilin içinde teorik anlam ve duygusal değerlerin ince ayrımlarının sürekli birbirine geçmesine neden olur. Fakat bundan başka, içteki dil mantığı, dilin oluşturduğu ayrılmaların hemen tekrar kaybolması ve uçup gitmesinde değil, tersine onların süre-durma eğilimi niteliğine, kendine özgü mantıkî bir çıkarıma ve zorunluluğa -ki ayrılmalar, mantıkî bir çıkarım ve zorunluluk sayesinde bizzat kendi yerini koruduğu gibi, aynı zamanda, dil oluşumunun tek tek kısımlarından dil oluşumunun bütününe doğru gittikçe yayılır- sahip olmasında kendini belli eder. Dilin gramer yapısına egemen olan ve bilhassa ön-ekli ve sınıflayıcı dillerde çok açık bir gelişme içinde varolmuş olan özne-yüklem uygunluğu kuralları vasıtasıyla, isimlerde rastlanan soyut farklılıklar, buradan dilsel formların tamamına taşınır. Bantu dilinde, bir isim kelimesiyle sıfat ya da yüklem olarak ilişkilenen her kelime, her sayı belirlemesi, daha yakını işaret etmeyi sağlayan her sıfat ya da zamir, bu isim kelimesinin ken-

[37] Bu konudaki karakteristik örnekler Meinhof ve Reinisch tarafından Bedauye'dan verilir. Mesela, tüm bir ev ahalisinin temel dayanakları olarak ineğin, *sa*nın *maskulini generis* (tür itibarıyla eril) olması, buna karşı *sa* et olduğunda onun bir dişil olması çok önemli değildir. (Meinhof, Die Sprachen der Hamiten, s. 139) Sami dillerinde de -Brockelmann'a göre; Grundriss I, 404 ff.- isim soylu kelimelerin eril ve dişil türe ayrılması muhtemelen doğal cinsiyetle hiç ilgili değildir. Burada temelde daha ziyade dişil kullanımında küçültücü ve belirleyici form olarak bilinen temel bir derece ve değer ayrılığı bulunur. Bkz. özellikle Brockelmann, Grundr. II, 18 ff. ve Kurzgef. vergl. Grammat., s. 198 ff.

dine özgü ön-ekini almak zorundadır. Aynı şekilde burada fiil, çok özel bir ön ek vasıtasıyla yalın haldeki kendi öznesiyle ya da fiille yükleme hali tümleci ilişkisi içinde bulunan kelimeyle ilişkilidir.[38] Böylece sınıflama ilkesi bir kez bulunmuş olup, sadece isim soylu kelimelerin oluşumuna egemen değildir; ayrıca buradan doğru dilin tüm sözdizimsel tamlamalarına sirayet eder ve tamlamanın ilişkilenişinin ve zihinsel "eklemlenişi"nin gerçek ifadesi haline gelir. Böylece burada, dil fantezisinin başarısı, dilsel düşünmenin belirli bir metoduyla en sıkı biçimde bağlanmış olarak ortaya çıkar. Burada dil, duyusal olanın ve hayalgücü ile ilgili olanın dünyasına tüm bağlanmışlığı ve karışmışlığı içinde, mantıkî-genel olana doğru eğilim ve kuvvet gösterir; dil gelişerek, bu güç ve eğilim vasıtasıyla, kendi formunun daima saf ve bağımsız bir manevîliğini kazanır.

[38] Bkz. Meinhof'un Bantu Dilleri eserindeki söz diziminin anlatımı, s. 83 ff.; benzer şeyler çoğu Kızılderili dillerinin söz dizimi için de söz konusudur; bkz. Powell, Introduct. to the study of Indian languages, s. 48 f.

BEŞİNCİ BÖLÜM
MANTIKÎ İLİŞKİ İFADESİ OLARAK DİL
YARGI ALANLARI VE BAĞINTI KAVRAMLARI

Bilgi eleştirisi nitelikli incelemeye göre, duyusal alımlamadan 274
seyire, seyirden soyut düşünmeye ve soyut düşünmeden tekrar mantıkî yargıya doğru, sürekli bir yol gitmektedir. Bilgi eleştirisi, bu yolu baştanbaşa geçer; bu yolun tek tek aşamaları refleksiyonda, bir diğerinden çok net biçimde ayrılmaları gerektiği halde, söz konusu aşamaların, hiçbir zaman bir diğerinden tam bağımsız, apayrı varolan bilinç olguları olarak görülemeyeceğinin bilincindedir. Burada sadece her karmaşık unsur basit unsuru, her "sonraki" unsur "önceki" unsuru kuşattığı gibi, ayrıca karmaşık unsur basit unsurda, sonraki unsur önceki unsurda önceden hazırlanır ve onlardan inşa edilir. Bilgi kavramını kuran her yapı unsuru, karşılıklı olarak bir diğeriyle ve bilginin ortak amacıyla, "nesne"yle ilişkidir: Bundan dolayı, tam bir analiz, onların tek tek her birinde, diğerlerinin dolaylı anlatımını keşfedebilir. Basit duyumlama ve algılama fonksiyonu, burada, akılcı temel fonksiyonlar olarak kavrama, yargılama, sonuç çıkarma fonksiyonlarıyla "bağlanır" ve ayrıca kendisi bile akılcı bir temel fonksiyon olur; bu fonksiyon, orada bilinçli biçimleniş ve bağımsız oluşum içinde ortaya çıkan şeyi içinde bulundurur. Dilde de, dilin kendi dünyasını inşa ettiği zihinsel vasıtaların aynı çözülmez bağıntısının kanıtlanabileceği, dilin kendine özgü bütün motivlerinin, dil formunun genelliğini ve bu formun

kendine özgü bütünlüğünü kendi içinde bulundurabileceği beklenebilir. Ve bu durum, gerçekte her dil oluşumunun gerçek ve asıl unsurunun yalın kelime değil, öncelikle cümle olmasında kanıtlanır. Bu bilgi de, Humboldt'un dilin felsefî olarak incelenişi için ilk ve
275 son kez belirlemiş olduğu temel bakış açısı içindedir. Humboldt şöyle vurgular: "Dilin, nesnelerin kelimeler vasıtasıyla işaretinden başlayarak ve oradan birleştirmeye geçerek oluştuğu şeklinde düşünülmesi imkânsızdır. Gerçekte konuşma, dilde daha önceden var olan kelimelerin bileşimi değildir; tersine kelimeler konuşmanın bütününden hareketle anlaşılır."[1] Burada Humboldt'un kendi dil felsefesi sisteminde kullandığı kurgusal bir temel kavramdan -konuşmanın ve düşünmenin kaynağı olarak "sentez" kavramından- çıkardığı sonuç[2], empirik-psikolojik analiz vasıtasıyla, daha sonra bütün yönleriyle doğrulandı. Empirik-psikolojik analiz de, "cümlenin kelimeden önce geldiği" yargısını, ulaştığı en önemli ve en kesin sonuçlardan biri olarak görür.[3] Tek kelimenin cümle bütününden ayrılışının ve tek tek söz bölüklerini birbirine karşı sınırlamanın sadece aşamalı olarak gerçekleştiğini ve bu sınırlamanın ilk başlardaki ve ilkel dil oluşumlarında neredeyse tamamen eksik olduğunu öğreten dil tarihi de aynı sonuca ulaşır.[4] Dil bu noktada da,

---

1 Einleit. zum Kawi-Werk, W. Nesnelerin, 1, 72 f.; bkz. özellikle 143.

2 Bkz. yukarıda s. 104.

3 Bu öncelik Wundt'tan başka özellikle Ottmar Dittrich tarafından da, Grundzüge der Sprachpsychologie I (1903) ve Die Probleme der Sprachpsychologie (1913), savunulur.

4 Bkz. bu konuda mesela Sayce'ın raporlarına, Introduction to the science of language I, 111 ff.; ayrıca B. Delbrück'un Vergl. Syntax der indogerman. Sprachen III (Hint-Avrupa Dillerinin Karşılaştırmalı Sözdizimi), s. 5. "Çok bireşimli" diller olarak adlandırılan dillerde, tek kelime ve cümlenin bütünü arasına genellikle kesin bir sınırın getirilemediği bilinir. Bkz. özellikle Boas'ın Handbook of the Americ. Ind. Languages I, 27 ff., 762 ff., 1002 ff., eserindeki Amerikan yerli dilleri üzerine verilen bilgilere. Altay dilleri için de H. Winkler, bu dillerde gerçek kelime birliğine sadece eksik biçimde ulaşıldığını, çoğunlukla kelimenin sadece cümle dayanışması içinde kelime haline geldiğini vurgular. (Das Uralaltaische und seine Gruppen, s. 9, 43) Ve bizzat çekimli dillerde, cümle ve kelime arasındaki sınırların henüz tamamen akışkan olduğu eski çağa ait bir dil durumuna rastlanır. Bkz mesela Sami dilleri için Brockelmann'ın notlarına. Grundriss II, 1 ff.

meşhur Aristotelesçi tanıma göre, bütünün parçalardan daha önce geldiği bir organizma olarak görülür. Dil, ilkin yavaş yavaş unsurlara, göreli bağımsız alt birliklere ayrılan karmaşık bir tümel ifade ile başlar. Böylece dili o kadar geriye doğru izleyebildiğimiz halde, dil karşımıza daima biçimlenmiş birlik olarak çıkar. Dilin dışlaştırmalarının hiçbiri, tek tek maddî anlam-seslerinin sırf bir bir-arada-oluşu olarak anlaşılamaz; tersine onların hepsinde biz aynı zamanda saf şekilde tek tek unsurlar arasındaki ilişkinin ifadesine hizmet 276
eden ve bu ilişkinin kendisini çeşitli şekillerde düzenleyen ve kademelendiren belirlemeler buluruz.

Bu beklenti, "tek heceli" diller olarak adlandırılan dillerin -ki bu dillerin, gerçekte "formsuz" dillerin gerçekliği ve mümkünlüğü konusunda doğrudan kanıtlar gösterdiği görülür- iç yapısı göz önünde bulundurulursa, elbette gerçekleştirilemez bir görünümdedir. Çünkü burada cümle ve kelime arasında kabul edilmiş olan ilişki onaylanıyor göründüğü gibi, ayrıca doğrudan, kendi karşıtına dönüşüyor gibi de görünür. Kelime bağımsızlığa ve gerçek "tözsel"liğe -ki bu bağımsızlık ve tözsellik sayesinde kelime bizzat kendi içinde "olan"dır ve bunların sayesinde yalnızca kendinden hareketle kavranmak zorundadır- sahip oluyor görünmektedir. Tek tek kelimelerin gramatik ilişkileri dışta kalan, ayrılmış ve herhangi bir şekilde açığa çıkmış ilişkiler haline gelmeksizin, bu kelimeler cümlede maddî anlam taşıyıcıları olarak yalın şekilde yan yana bulunurlar. Tek heceli dillerin en tipik örneği olan Çincede aynı kelime, gramatik kategorilerin farklılığı herhangi bir şekilde bizzat onun kendisinde belli olmaksızın, bazen isim olarak, bazen sıfat, bazen zarf, bazen fiil olarak kullanılabilir. Bir ismin şu ya da bu tekil-çoğulda veya çekim durumunda, bir fiilin şu ya da bu cinsiyette, zamanda veya kipte kullanılması olayı, kelimenin ses yapısında hiçbir şekilde ifade edilmez. Dil felsefesi uzun zaman Çincenin bu yapısı sayesinde dil oluşumunun ilk dönemlerine -ki bu ilk dönemler-

de her insanî konuşma yalın ve tek heceli "kökler"in arka arkaya sıralanmasında mevcut olur- bir göz atabileceğine inandı. Bu inanç, daha sonraki tarihsel araştırmalar bugün Çincede hâkim olduğu gibi gerçek soyutlamanın ilk başta kesinlikle hiç mevcut olmadığını, bu soyutlamanın öncelikle aracılı ve türetilmiş bir ürün olduğunu gösterince, yavaş yavaş parçalanan bir inanç oldu. Çincenin kelimelerinin hiçbir değişime uğramadıkları ve bu dilin hiçbir zaman herhangi bir form ve kelime oluşturma özelliğine sahip olmadığı şeklindeki kabul, -G. v. d. Gabelentz'in vurguladığı gibi- Çince kendine yakın akraba dillerle karşılaştırılır karşılaştırılmaz ve bu genel akraba diller çevresi içinde incelenir incelenmez, çürütülmüştür. Burada Çincenin, eklemeli, hatta gerçek çekimli oluşumun eskiden kalma çeşitli kalıntılarını kendinde taşıdığı hemen ortaya çıkar. Bu bakımdan bugün çoğunlukla, Çincede bir çekim durumundan göreli çekimsiz bir duruma geçişin gözümüzün önünde gerçekleşiyor gibi göründüğü düşünülür ve Çincenin gelişiminin modern İngilizce'nin gelişimiyle karşılaştırılabileceğine inanılır.[5]
277 Böyle tarihsel geçişlerden daha önemli olan şey ise, saf yalıtma kesin olarak gerçekleştirildiğinde de, bunun asla "formsuzluğa" geçiş anlamına gelmeyip, formun zorlayıcılığının doğrudan doğruya burada, görünüşte varlığını sürdüren bir materyal içinde, en açık ve kuvvetli biçimde belirgin hale gelebilmesi durumudur. Çünkü tek tek kelimelerin farklı mantıkî-gramatik ilişkilerinin ifadesinde, özel sesler kullanılmadan bu ilişkiler söz zincirinde en özlü biçimde gösterilirse, kelimelerin birbirine karşı yalıtılması, cümle formunun düşüncedeki anlamını ve içeriğini asla ortadan kaldırmaz. Saf mantıkî bakımdan incelendiğinde, Çincenin en yüksek tutarlılık ve net-

[5] G. v.d. Gabelentz, Die Sprachwissenschaft (Dilbilim), s.252 f.; Chines. Grammatik (Çince'nin Grameri), s. 90 ff.; ayrıca bkz. B. Delbrück, Grundfragen, (Temel Sorular), s. 118.

likle geliştirdiği bu söz zinciri vasıtasında, gramatik ilişkilerin ifadesinin gerçekten upuygun vasıtası bile görülebilmektedir. Çünkü gramatik ilişkiler, deyim yerindeyse kendisi artık hiç bir gerçek tasarım dayanağına sahip olmayan ve saf ilişkilere karışıp kaybolan ilişkiler olarak, zincir içinde ifade edilen tamlama bağıntısı vasıtasıyla, yani gerçek kelime ve ses tamlaması vasıtasıyla gerçekleşen gösterimden daha belirgin ve açık şekilde gösterilebilirler. Bu bakımdan, diğer çekimli dillerde dilin tamamlanmış, "saf yasaya uygun form"unun gerçekleştiğini kabul eden Humboldt bile, Çincenin esas üstünlüğünün, çekimsizlik ilkesinin uygulanmasını sağlayan mantıklılığından ibaret olduğunu söylemiştir. Görünüşte hiçbir gramatik yapının olmaması, burada konuşmanın formel bağlamını bilme şeklindeki anlam netliğini doğrudan doğruya milletin ruhunda ortaya çıkarır. Çin dili dıştan görülebilen gramere çok az sahip olsa da, bu dilde içteki gramer çok kuvvetli biçimde mevcuttur.[6] Yapının katılığı burada gerçekte öyle devam eder ki, Çince söz dizimiyle ilgili olarak, bu dilde, tüm önemli parçalardaki söz diziminin, az sayıdaki birkaç temel yasanın -ki tüm özel kullanımlar, mantıkî tümevarım yoluyla bu yasalardan türetilebilir- mantıkî ve uyumlu gelişiminden başka hiçbir şey olmadığı söylenmektedir.[7] Bu incelikli düzenlemenin karşısına, -mesela zenci dilleri arasında saf tek heceli dil örneği olarak görülebilecek olan sunan Ewe dili gibi[8]- ilkel biçim verme niteliğindeki diğer tek heceli diller konulursa, o zaman, form oluşumunun en geniş karşıtlıklarının ve en çeşitli kademelerinin aynı "dil tipi" içinde nasıl mümkün olduğu hemen görülebilir. Schleicher'ın şu denemesi; yani dilin özünü, dilde anlam ve ilişkinin diğeriyle birlikte bulunma ve buna göre yalın bir ilerle- 278

[6] Humboldt, Einleit. zum Kawi-Werk (W. VII, 1, s.271 ff., 304 f.)

[7] v.d.Gabelentz, Chines. Grammat. s. 19.

[8] Daha ayrıntılı bilgi Westermann'ın Ewe Grameri'nde, s. 4 ff., 30 ff.

yen diyalektik dizi -ki bu dizide tek heceli, eklemeli, çekimli diller bir diğerine karşı tez, antitez, sentez gibi davranmalıdır- oluşturma ilişkisine göre belirleme denemesi[9], aynı tipin içinde "ilişki" ve "anlam"ın bağlantısını kabul edebilen farklı-biçimli oluşumu dikkate almadığı sürece, burada gerçek bölümleme ilkesinin askıda bırakılması noktasında problemlidir. Ayrıca empirik-tarihsel araştırmalarda yapılan ve katı bir sınırlama teşkil eden çekimli ve eklemeli dil tipi sınırlaması da, git gide elden kayıp gitmektedir.[10] Bütün bunlarda, eski Skolâstik önerme, *forma dat esse rei** önermesinde ifade edilen "form" ile "öz"ün doğasının bağıntısı, dil için de onaylanır. Nasıl bilgi eleştirisi bilginin formunu ve maddesini birbiriyle sadece dışsal olarak bağlanan bağımsız içerikler olarak görerek, bilginin maddesini onun formundan ayırmaya erişemediyse; tam tersine nasıl bilgi eleştirisinde her iki unsur daima sadece bir diğeriyle ilişki içinde düşünülür ve tanımlanırsa, aynı şekilde dilsel olanda da yalın ve çıplak madde bir soyutlamadan, hiçbir doğrudan "gerçekliğin", hiçbir reel ve fiilî durumun karşılık gelmediği bir sınır kavramından başka bir şey değildir.

Formel ilişki ifadesiyle ve maddî anlam ifadesinin karşıtlığını en keskin biçimde taşıyan çekimli dillerde, bu iki farklı ifade olgusu arasında kurulan dengenin, adeta istikrarsız bir denge olduğu ortaya çıkar. Çünkü burada genel olarak, kategorik kavramlar madde ve şey kavramlarından çok açık biçimde seçilerek ayırt edilmesine rağmen, şüphesiz diğer taraftan ilişkilerin anlatımına temel olarak hizmet edenler bizzat şey kavramları olduğu ölçüde, bu iki alan arasında sürekli bir geçiş vuku bulur. Bu nesne durumu, çekimli dillerde nitelik ve özellik, biçim ve özgülük ifadesi için kullanılan

---

[9] Sprachvergleichende Untersuchungen 1 (1848), s. 6 ff., II, s. 5 ff. Bkz. yukarıda s. 108 ff.

[10] Bu konuda bkz. Boethlignk, Sprache der Jakuten, s. XXIV (1851), aşağıda s. 281.

* Şekil vermek

son ekler kendi etimolojik kaynaklarına kadar izlenirse, en açık biçimde ortaya çıkar. Bu son eklerin büyük bir kısmında, son eklerin 279
oluşturduğu maddî anlam, dil tarihi nitelikli inceleme vasıtasıyla doğrudan gösterilir ve kesinleştirilir. Burada temelde daima, somut ve duyusal-nesnel bir ifade; fakat bu başlangıçtaki niteliğinden git gide sıyrılan ve genel bir ilişki ifadesine dönüşen bir ifade görülür.[11] Öncelikle son eklerin bu kullanımıyla, saf bağıntı kavramlarının dilsel olarak gösterilebilmesinin zemini hazırlanır. İlk olarak özel şey işareti olarak yararlanılan şey, kesin olarak şimdi kategorik bir belirleme formunun ifadesine, mesela özellik kavramının
ifadesine geçer.[12] Fakat bu geçiş, psikolojik olarak görülerek 280
olumsuz bir gösterge diye adlandırılan bir gösterge taşırsa, o zaman bizzat bu olumsuzlukta, son derece olumlu bir dil oluşumu fiili ifa-

[11] Almanca'da mesela *-heit*, *-schaft*, *-tum*, *-bar*, *-lich*, *-sam*, *-haft* son eklerinin gelişimi, bu konu için bilinen bir kanıtı teşkil eder. Sıfat kavramlarının oluşumunda temel bir yapı unsuru olan *-lich* son eki, doğrudan bir isim kelimesi olan lika (beden, vücut)'ya dayanır. H. Paul -Prinzipien der Sprachgeschichte (Dil Tarihinin İlkeleri), s. 322- şöyle söyler: *"Weiblich* (dişil) gibi bir kelimenin tipi, eski bir Bahuvrthi-bileşik kelimesine, tarih öncesi Almanca *wibolkis*'e, sonra "kadın biçimine sahip olan" mecazı vasıtasıyla gerçek kadın biçimliliğe dayanır. Bu bileşik kelime ile Orta Yüksek Almanca *lich*, Yeni Yüksek Almanca *Leiche* kelimesi arasında, bunun gibi bir uygunsuzluklar başlangıçta anlamları, daha sonra her ilişkinin ortadan kalktığı ses formlarını ortaya çıkarmıştır. Her şeyden önce ise, 'yapı, dıştan görme' kelimesinin duyusal anlamından, soyut 'özellik' gelişmiştir." *–heit* son eki ile ilgili olarak ise; bu son ekin doğduğu isim soylu temel kelime Gotça'da ve Eski Yüksek Almanca'da ve ilaveten eski Saksonya dilinde ve eski kuzey dillerinde bağımsız bir kelime olarak kullanılmaktaydı. Bu son ekin temel anlamının burada, kişilerin ve durumun ve olacakların anlamı olduğu görünür; fakat bunun yanında genel bir özgülük, nitelik ve biçim (Gotça *haidus*) anlamı, bu temel anlamdan, çok erken gelişmiştir. Bu kelime, son ek haline dönüşümde bütün soyut özelliklerin adı olarak kullanılabilmektedir. (Ayrıntılar mesela Grimm'in Almanca Sözlüğü'nde; IV, 2, 919 ff.) Romanik diller, başka bir temel fikirden hareketle, ama aynı ilkeye göre ve aynı yönde ilerleyerek, nitelik ve biçimle ilgili kendi zarflı ifadelerini oluşturmuşlardır. Bu oluşturmayı onlar, bedensel bir varlık ve bedensel bir yapı kavramını değil, ama ilk olarak gitgide saf son ek ve ilişki niteliğini kazanan, daha tam somut kavranan manevi olan şey ifadesini kullanmak suretiyle gerçekleştirmişlerdir. (*fiérement=fera mente* vs)

[12] Mesela Sanskritçedeki *–maya* son eki, ilk başta bir isim kelimesine (*maya*=madde/materyal) dayanır ve ilk olarak, bir madde işaretini bu isim kelimesinin anlamına

de edilir. Son eklerin gelişiminin esasen son eklerin türetildiği kelimelerin tözsel temel anlamının git gide arka plana itilmesine ve nihayet tamamen unutulmasına dayanmış gibi olması, elbette ilk bakışta görülebilirdi. Bu unutma genellikle öyle sürer ki, kaynağı artık böyle bir somut fikre dayanmayan, kaynağını yanlış yönlenen bir dilsel form ve benzerlik oluşumu çalışmasına borçlu olan yeni son ekler oluşabilirler. Almancadaki meşhur *–keit* son ekinin oluşumu, şu şekildeki dilsel bir "denk olmama"ya dayanır: *éwic-heit* gibi yapılarda, *c* ile sona eren kelime kökünün *h* ile başlayan son ekle karışmasıyla, benzerlik etkileri vasıtasıyla daha genele yayılan yeni bir son ek oluşmuştur.[13] Fakat böyle süreçlerde, -ki bu süreçlerde dil anlamı, saf formel ve gramatik olarak, "uygunsuzluk" olarak görülmektedir- dilin hiçbir yanlış yolu bulunmaz; tersine daha ziyade bu noktada yeni bir form tablosuna yükselme, tözsel ifadeden saf ilişki ifadesine geçiş görülür. Yeni bir form kavrayışına yükselmenin psikolojik belirsizliği, saf ilişki ifadesinin elde ettiği gelişme için mantıkî vasıta ve taşıyıcı haline gelir.

Elbette bu ilerlemeyi daha fazla bilebilmek için kelime oluşumu olgularında durup kalınamaz. İlerlemenin temel yönü ve yasası daha ziyade öncelikle cümle oluşumu ilişkilerinde kavranabilir. Çünkü bütün olarak cümle, dilsel "anlam"ın gerçek taşıyıcısı olduğu zaman, ilkönce bu anlamın mantıkî nitelikli ince ayrımları, cümlede de açıkça ortaya konacaktır. Her cümle, tek kelimeli olarak adlandırılan cümle de dâhil, kendi formu içinde, en azından içsel bir

göre kendi içinde taşıyan sıfat kelimesinin oluşumu için kullanılır. Özellikle daha geniş kullanımda, son ek halindeki ismin ilk formu sayesinde özel bir kavram olan maddî özellik kavramından genel bir özellik ve "nitelik" anlamı gelişir. (*mrn-maya* çamurdan yapılmıştır; fakat *móha-maya* "kaplama"ya dayanır.) Daha geniş bilgi Brugmann'da; Grundriss II, 13 ve Thumb'da; Handbuch des Sanskrit, s. 441.

[13] Bu konudaki materyal Grimm'in Almanca Sözlüğü'nde, s. 500 ff„ toplanmıştır. Son eklerin "denk olmama"ya dayanan çok benzer oluşum süreçleri başka dil çevrelerinde de bulunur. Bkz. mesela Simonyi, Die ungarische Sprache (Macar Dili), s. 276 f.

düzen imkânını ifade eder ve böyle bir düzenleme talebini içerir. Fakat bu düzenleme çok farklı derecelerde ve aşamalarda gerçekleşebilir. Bazen sentez gücü analiz gücüne ağır basabilir. Bazen de tam tersine, kuvvetli özetleme gücü analiz gücüne karşılık gelmez ve analitik ayırma gücü göreli yüksek bir oluşum kazanabilir. Ana- 281
liz ve sentez gücünün dinamik etkileşimi ve karşılaşmasında, her dilin yapısını anlatan ve dil "formu" olarak adlandırılan şey ortaya çıkar. "Çok bireşimli" denilen dillerin formu incelenince, bu dillerde, özellikle dilsel anlamın fonksiyonel birliğini, maddî ve dışsal olarak da, çok karmaşık ama kendi içinde bütünleşmiş bir ses tamlamasında temsil etme çabası içinde kendini gösteren bir bağlama güdüsü üstün geliyor görünür. Anlamın bütünü, biricik bir cümle kelimesi içine sıkıştırılır ki, onun içinde bu bütün, şimdi adeta koza içine konulmuş ve sıkı bir kabuk tarafından kuşatılmış durumda bulunur. Fakat dilsel ifadenin söz konusu birliği, sadece bu ifadenin mantıkî genelliğinin sırtından elde edildikçe, henüz gerçek bir düşünsel birlik olamaz. Cümle kelimesi bütün kelimelerin veya tek tek parçaların eklemlenişi vasıtasıyla düzenleyici belirlemelere ne kadar çok kendi içinde yer verirse, bu kelime tüm tekillikleri içinde yok etmeye çabaladığı ama başka aynı biçimli birliklerle, kuşatıcı bir genel ilişki halinde bağlamadığı özel somut bir durumu işaret etmeye o kadar çok yarar.[14] Buna karşılık, mesela çekimli dillerde, tamamen başka bir temel güç ilişkisi, analiz ve sentez, ayırma ve birleştirme gücü ilişkisi kendini gösterir. Burada kelime birliğinin kendisi adeta bir içsel gerilim ve bu gerilimin eşitlenişini ve üstünlüğünü taşır. Kelime açık biçimde ayrılmış, fakat aynı zamanda çözülmez şekilde bir diğeriyle ilişkilendirilmiş ve birbirine bağlanmış iki unsurdan inşa edilir. Bu dillerde, saf nesnel biçimde kav-

[14] Bkz. yukarıdaki (s. 257 f.) Amerikan Dillerinde Kavram "Oluşumu" Formu üzerine ayrıntılı inceleme; ayrıca s. 239 ff.

ramın gösterilmesine yarayan bir tamamlayıcı unsurun karşısında, başka bir tamamlayıcı unsur; sadece kelimeyi düşünmenin belirli bir kategorisine yerleştirme fonksiyonunu gerçekleştiren; "sıfat" ya da "fiil"e "isim kelimesi" olarak veya yakın ya da uzak nesneye "özne" olarak işaret etme fonksiyonunu gerçekleştiren tamamlayıcı unsur bulunur. Şimdi tek kelimeyi cümlenin tamamıyla bağlamayı sağlayan ilişki göstergesi, kelimeye artık dışsal olarak yaklaşmanın ötesinde, kelimeyle karışır ve onun temel unsurları haline ge-
282 lir.[15] Gerçekten uyumlu biricik performans halinde birleşen bağıntılı metotlar, kelimeye ayırmayı ve cümle halinde bütünleştirmeyi oluştururlar. Humboldt ve eski dil filozofları bu nesne durumunda, gerçek çekimli dillerin, dil oluşumunun zirvesini anlatışının ve bu dillerde ve sadece onlarda, dilin "saf yasalı formu"nun fikrî tamamlanmışlık içinde kendini gösterişinin kanıtını görmüşlerdir. Fakat bu türlü mutlak değer kıstaslarının ortaya konulması tereddütle karşılansa bile, elbette saf ilişkili düşünmenin gelişmesi için çekimli dillerde gerçekte fevkalade önemli ve etkili bir organın oluşturulmuş olduğu apaçıktır. Bu düşünme geliştikçe, konuşmanın düzenini de kendine göre ve aynı gelişmişlik ölçüsünde biçimlendirmek zorundadır. Diğer taraftan konuşma düzeni, düşünmenin formunu da kesin olarak etkiler.

Ve eğer kelimeyle cümlenin ilişkileri yerine, bizzat tek tek cümlelerin dilsel ilişkileri göz önüne alınırsa, kesin bir düzenliliğe doğ-

[15] Boethlingk, Yakutça üzerine verdiği bilgilerde (1851), bu sürecin kendisinin çok farklı derece ve kademelere izin verdiğini ve bu bakımdan çekimli ve eklemeli olarak adlandırılan diller arasında keskin ve mutlak sınır ayrılıklarının mevcut olmadığını vurguladı. Boethlingk, gerçi Hint-Avrupa dillerinde genel olarak "madde" ve "form"un, çekimli diye adlandırılan dillerdekinden daha içten bağlandığını, ama Ural-Altay dillerinin bazılarında, bilhassa Fince ve Yakutça'da madde ve formun, çoğunlukla kabul edildiği gibi, asla dışsal olarak birbirine bağlanmadığını ortaya koyar. Burada, mesela Moğolca, Türkçe ve Tatarca, Fince gibi farklı dillerde tamamen farklı aşamalarda kendini gösteren, sürekli gelişen bir "form oluşumu" vuku bulur. (Die Sprache der Jakuten, Einl., s. XXIV; özellikle Heinr. Winkler, Das Ural-Altaische und seine Gruppen, s. 44 ff., Ural-Altay Dillerinin Morfolojisi Üzerine)

ru ilerleyiş, sırf bir topluluğun birliğinden sistematik bir "form"un birliğine geçiş görülür. Geriye kendilerine psikolojik olarak gidebileceğimiz ilk dilin oluşumunun ilk aşamalarında, basit sıralı cümleler, cümlenin inşası için temel kural teşkil ederler. Çocukların dilinin tamamen bu ilkenin egemenliği altında olduğu görülür.[16] Bir cümle kısmı diğer cümle kısmıyla sırf yan yana-düzeni içinde dizilenmez ve birçok cümle bir arada bulunduğunda da, bu cümleler sadece gevşek, çoğunlukla sentetik olmayan bir bağlantıya sahip olurlar. Ayrı ayrı cümleler birlikte sıralanmış gibi birbirini izleyebilir; fakat her şeyden önce onların bağlı oldukları ve kendilerine bağlı olan yapıyı kesin bir ayrımlaşmışlık içinde göstermek için hiçbir dilsel vasıta mevcut değilse, bu cümleler henüz bir diğeriyle içten kenetlenmemiş ve birbirine "eklenmemiş"tir. Bundan dolayı Grek gramerci ve retorikçileri, konuşma üslubunun karakteristiğini, cümlelerin belirsiz bir sıra içinde arka arkaya dizilmediği, bir kubbenin taşları gibi birbirini karşılıklı olarak taşıdığı ve birbirine dayandığı dönemlerin gelişiminde gördüler;[17] bu ise dilin söz konusu "üslûbu", en son ve en yüksek üretimidir. Bu üslup ilkel halkların dillerinde eksiktir[18] ve çok yüksek düzeyde gelişmiş kültür dillerinde de tamamen aşamalı olarak kazanılmış gibi görünür. Bu dillerde de, ekseriyetle nedensel ya da gayeci nitelikteki karmaşık

283

[16] Bkz. Cl ve W. Stern, Die Kindersprache, s. 182 ff.

[17] Demetrius, De elocutione, 11-13, (Humboldt'ta W. VII, 223)

[18] İlkel halkların dillerinde sıralı cümlelerin egemen olması konusunda kanıtlar, Amerikan yerli dilleri ve birçok zenci dilinin tasvirlerinden sonuç olarak çıkarılabilir. Zenci dilleri için mesela Steinthal, Die Mande-Negersprachen (Mande Zencilerinin Dilleri), s. 120 ff., 147 ff. ve Roehl, Schambalasprache, s. 27; Amerikan yerli dilleri için Gatschet, Klamath language, s.656 ff. Ewelerde –Westerman'a göre, Ewe Grameri, s.106- tüm bağlı yan cümleler, eğer temel cümlenin önünde bulunuyorlarsa, lá artıkeli ile sona erdirilirler. Bu yan cümleler, o halde, gerçekten cümle olarak değil, cümle kısımları olarak nitelendirilirler. Nuba dilinde, yan cümleler isim kelimeleri gibi yer alırlar ve bundan dolayı, çekilebilir kelimeler gibi aynı çekim işaretleriyle ortaya çıkarlar. (Reinisch, Nuba-Sprache, s. 142)

düşünsel bir ilişkinin, -bir neden ve sonuç, şart ve sınırlılık, amaç ve vasıta vs. ilişkisinin- kesin bir karşılıklı düzenlenişle ifade edilmesi gerekir. Mutlak bir cümle tamlaması, Latince ayrılma halinin ya da Grekçe ilgi halinin kesinliği ile karşılaştırılınca, "indem" (-mek suretiyle) ve "nachdem" (-den sonra), "weil" (için) ve "daher" (bundan dolayı), "obgleich" (-e rağmen) ve "damit" (-sın diye) bağlaçlarında ifade edilen karmaşık ilişkileri ifade etmeye yarar. Konuşmayı kuran tek tek düşünceler, burada dilsel olarak henüz aynı zeminde bulunurlar. Konuşmanın kendisindeki ön plan ve arka plan arasında henüz hiçbir bakış açısı ayrılık yoktur.[19] Dil, cümle parçalarını "bir arada" düzenleme ve ayırma gücünü kanıtlar; fa-
284 kat bu saf statik ilişkiyi dinamik bir ilişkiye, yani karşılıklı düşünsel bağımlılık ilişkisine dayandırmayı ve statik ilişkiyi bu şekilde açık anlatım haline getirmeyi başaramaz. Yan cümlelerdeki tam kademelenme ve tabakalaşma yerine, tek bir bağ-fiil yapısı, genel bir kural olan düzenli hale getirme kuralını terk etmeksizin, en farklı

[19] Bu konuda karakteristik kanıtlar, özellikle Fin-Ogur ve Altay dil çevrelerinde bulunmaktadır. Bu dillerin cümle yapısıyla ilgili olarak H. Winkler, söz konusu dillerdeki cümle yapısında, tüm cümle sistemi, bir isim yanında kullanılabilen biçimli, bütünleşmiş, birbirine uygun, kelime biçimli toplu-karmaşık yapı olduğu ve yalnızca özne biçimli bir parçanın bir yüklem biçimli parçayla eksiksiz bağlantısı anlatıldığı için, aslî olarak her türlü yan cümlede hiç mekan olmadığını ifade eder. İki durumda da, cümlenin ya da cümledeki kelimelerin iki yegane önemli parçası arasında, zamansal ve mekansal olduğu gibi temel ve neden oluşturan belirlemeler, bizim önemsiz olanı kavrayışımıza göre ortaya çıkar. "Bu, hayal ürünü olmayıp, hemen hemen apaçık biçimde birçok Ural-Altay dilinde, Moğolca'da, Tunguzca'da, Türkçe ve Japonca'da cümlenin gerçek özüdür. ... Tunguzca, ... bu kendine özgü gelişmiş dil özelliği içinde, göreli ya da göreli biçimli bağlantıda erişilebilen her şey için hiç mekan yokmuş gibi bir izlenim verir. Wotjakça'da, bizim Hint-Avrupa dillerimizdeki bağlaçlı yan cümlemiz, Hint-Avrupa dillerinde, kesin olarak ilgi hali, ayrılma hali, yükleme hali olarak adlandırılan biçime göre, cümle sistemine yerleşmiş bir yan belirleme yapısı içinde düzenli ve kurallı şekilde ortaya çıkar." (Der ural-altaische Sprachstamm, s. 85 f., 107 ff.) Çincede de -G. v. d. Gabelentz'a göre; Chines. Grammatik, s. 168- tüm cümlelerin yalın şekilde dizilenmesi ve yalnızca, ya zamansal veya nedensel ya da göreli veya kabul eden bir ilişki olarak düşünmeyi gerektiren bağlamın anlaşılması, sık sık görülen bir durumdur.

biçimdeki belirlemelerin ve davranış kiplerinin mevcudiyetlerini bir diğeri ile birleştirmeye ve onları sağlam, fakat kendine özgü donmuş bir sistem içinde kuşatmaya yarar.[20]

Burada etkili olan düşünme ve dil formu, dilsel ilişki ifadesinin ve ilişkili düşünmenin temel vasıtalarından biri olarak görülebilen -gramercilerin işaret için oluşturdukları ad anlamına gelen- kelime sınıflarının eksikliğinde, kendi olumsuz fakat karakteristik ifadesini bulur. İlgi zamiri, eğer dillerin tümüne genel olarak bakılırsa, dilin gelişiminde geç ve çok önemli bir ilişkilendirici oluşumu anlatıyor gibi görünür. Dil bu yapılanma aşamasına ulaşmadan önce, ilgi cümleleri vasıtasıyla ifade ettiğimiz ilişkiler yerine, az ya da çok karmaşıklıkta cümle tamlamalarının geçirilmesi ve onların dolaylı olarak ifade edilmesi gerekmekteydi. Bu dolaylı ifadenin farklı metotlarını Humboldt, Amerikan yerli dillerinden, özellikle Peru ve Meksika dilinden verdiği örneklerde analiz etmiştir.[21] Melanezya dilleri de, ilgi zamirleri ve ilgi cümleleriyle bağlanan anlatımlar yerine, basit bir yan-yana-yerleştirilen düzen kurmuşlardır.[22] Ural-Al- 285

[20] Böyle cümle tamlamaları için çok iyi bilinen örnekler mesela J. J. Schmidt tarafından, "Grammatik der mongolischen Sprache" (Moğol Dili Grameri) eserinde (özellikle 62 ff., 124 ff.) verilir. Almanca'da ifade ettiğimiz "ben atı büyük kardeşimden rica ettikten ve onu küçük kardeşime verdikten sonra, bu kardeşim atı benden teslim aldı; ben bir ip almak için eve giderken ata bindi ve kimseye bir şey söylemeksizin uzaklaştı" şeklindeki bir cümle, Moğolca'da kelime kelime tercüme edildiğinde şu anlama gelir: "Ben atı büyük kardeşimden rica ederek alırken, küçük kardeşime vermiş olurken, bu kardeşim atı benden alarak, bir ipi getirmeye ben eve giderken, küçük kardeş kimseye bir şey söylemeksizin, ata binerek uzaklaştı." (Burada -H. Winklerin bildirdiği gibi- tercüme esnasında, parçadaki uygun yerde bu türlü bağlaç olmadığında, tercümeye kelime vasıtasıyla bağlaç ilişkisi karışmıştır.) Zarf-fiil, isim-fiil ve ortaç benzeri oluşumların kullanıldığı çok belirgin cümle yapısı örnekleri J. J. Schmidt tarafından mesela Tibetçe'den verilmiştir. (Tibet. Grammat., s. 197)

[21] Einleit. zum Kawi-Werk, (W. VII, 1, 253 f.). Klamath dili de, biz araya sokulan ilgi cümleleri kullandığımız yerde, ortaç ya da fiil ifadesi kullanmaktadır. Gatschet, Klamath language, s. 657.

[22] Özellikle G. v. d. Gabelentz'ın örneklerine bkz. Die melanes. Sprachen I, 202 f., 232 f., II, 28; Codrington, Melanes. languages, s. 136.

tay dillerine gelince; H. Winkler, bu dillerin temel nitelikleri gereği, bağımsız, yan yana birliklere izin vermediğini, bu dil ailesinin tümünde ilgi cümlesini bağlayan şekildeki bağlaçların kullanılmadığını ya da zayıf ifadeler içinde kullanıldığını vurgular. Daha sonra böyle bağlaçlar kullanıldığında, onlar kurallı şekilde, sürekli olmasa da, soru zamirleri ve soru zarflarına dayanmaktadırlar. Özellikle Ural-Altay dillerinin batı gruplarında, Fin-Ogur dil grubunda, ilgi zamirinin soru zamiri/zarflarından hareketle gelişmesi gerçekleşmiştir ki, bu dil grubunda, çoğunlukla Hint-Avrupa dillerinin etkileri de görülür.[23] Diğer dillerde, gerçi özel pekiştiriciler vasıtasıyla bağımsız ilgi cümleleri teşkil edilir ama, bu cümleler, tamamıyla isim grubu olarak kabul edilirler; onların başına belirli artikel konulur; ya da onlar, bir cümlenin öznesi veya nesnesi olarak, bir edattan sonra, ilgi hali olarak kullanılabilirler.[24] Bütün bu olgularda, dilin, saf bağıntı kategorisini adeta sadece tereddütlü olarak yakaladığı ve bağıntıyı başka kategoriler üzerinden, özellikle töz ve nitelik kategorileri üzerinden[25], dolambaçlı yoldan düşünsel olarak kavranabilir hale getirdiği açıkça ortaya çıkıyor gibi görünür. Ve aynı şey, bizzat kendi tümel içyapısı içinde gerçek konuşma "üslubu"nu, bağlı cümle düzenlenişi sanatını en yüksek kusursuzlukta geliştirmiş olan diller için de söz konusudur. Felsefî idealizmin gerçek dilleri oldukları söylenen Hint-Avrupa dilleri de, ilişki ifadesini ayrımlaştırmaya mükemmel derecede uygun oluşları sayesinde,

[23] Winkler, Der uralaltaische Sprachstamm, s. 86 ff., 98 f., 110 ff.; ayrıca Simonyi, Die ungar. Sprache, s. 257, 423.

[24] Bkz. Steindorff, Koptische Grammatik (Kıptice Grameri),s. 227 ff.; Sami dillerinde de genellikle "bağlaçlı olmayan ilgi cümlelerinin isim olarak kullanılması" vardır. Bu konuda bkz. Brockelmann, Grundriss II, 561 ff.

[25] Mesela Japonca (Hoffmann'a göre; Japan. Sprachlehre, s. 99) hiçbir ilgi cümlesine sahip değildir; ilgi cümleleri sıfat cümleleri içinde kullanılmak zorundadır. Aynı şey Moğolca için de söz konusudur. Bkz. J. J. Schmidt, Grammat. der mongol. Sprache, s. 47 f., 127 f.

bu yeteneği aşamalı olarak ve adım adım kazanmışlardır.[26] Bu dil ailesinin, mesela Grekçe ve Sanskritçe gibi tek tek üyelerinin yapısı arasındaki bir karşılaştırma da, bu dillerde, ilişkilendirici düşünmenin ve saf ilişkilendirici ifadenin gücü ve özgürlüğü bakımından tamamen farklı aşamalar bulunduğunu gösterir. Eski çağlarda da, yan cümle formu karşısında temel cümle formu, bağımlı cümle bağlantısı karşısında sıralı cümle bağlantısı, çok açık biçimde üstünlük taşımaktadır. Bu ilk çağ çok önceden ilgi cümlelerine sahip olunca, dil karşılaştırmasının tanıklığına göre, karşıtlık, sıralama, neden, sonuç vs. ifadesi halinde birbiri karşısında sınırlanmış bağlaçların varlığı eksiklik taşımaktadır.[27] Eski Hintçede, sürekli kullanılan bir kelime sınıfı olarak bağlaçlar, neredeyse bütünüyle eksiktir: Diğer dillerin, öncelikle Latince ve Grekçenin, bağımlı kılıcı bağlaçlar vasıtasıyla ifade haline getirdiği şey, burada hemen belirtili tamlamanın sınırsız ilkesinin ve ortaç ve bağ-fiil vasıtasıyla temel cümlenin genişletilmesinin yerine geçirilir.[28] Fakat Grekçenin kendisinde de, Homer'in kullandığı dilin sıralı cümle yapısından Atina'da kullanılan sanatlı nesrin bağlı cümle yapısına iler-

286

[26] "Bu aileye ait diller soyutlama ve metafizik için oluşturulmuş gibidirler. Bunlar olaylar arasında en sıkı ilişkileri, isimlerinin yansımalarıyla, yüklemlerinin zamanları ve en farklı kipleriyle, birleşik kelimeleriyle, takılarının zarifliğiyle ifade etmek için olağanüstü bir esnekliğe sahiptirler. Her biri, döneminin hayran kalınacak gizemine sahip olduğundan, bunlar cümlenin farklı unsurlarını bir bütün içinde bağlamayı başarırlar. Bu diller her şeyi soyutlayıp kategorize ederler. Bunlar idealizmin dilleridir." Renan, De l'origine du langage, s. 194.

[27] "İlgi cümleleri" –Meillet, Introduct. Á l'étude comparative des langues indoeuropéennes, Almancası Printz, s. 231- "Hint-Avrupa dillerine ait olarak görülmesi uygun olan yegâne bağlayıcı cümlelerdir. Başka tipler, bilhassa şart cümleleri her Hint-Avrupa lehçesinde başka bir forma sahiptir." Eksik uzlaşmayı, şart edatının ilk çağda varolmuş olmakla beraber, daha geniş bir kullanım alanı bulması ve henüz belirli tek düşünce ilişkisinin ifadesi olarak sabitleşmiş olmamasıyla açıklayan Brugmann tarafından, ilişki başka bir şekilde kavranır. (Kurze vgl. Grammat. s. 653)

[28] Örnekler Whitney, Ind. Grammatik, s. 394. ve Thumb, Handbuch des Sanskrit. s. 434, 475 ff.

leme aşamalı olarak gerçekleşti.[29] Bütün bunlarda, Humboldt'un, dildeki kendiliğinden ve sentetik yerleştirme fiili olarak adlandırdığı ve onun, fiildekinin dışında, özellikle bağlaçların ve ilgi zamirinin kullanımında açık izini gördüğü şeyin, dil oluşumunun en son düşünsel amaçlarından biri -ki bu amaca dil, sadece çeşitli aracılıklarla erişir- olduğu kanıtlanır.

287 Bu, kendi temel anlamı gereğince, yalnızca bu şekildeki sentezin ifadesine, yani saf bağlanmanın ifadesine hizmet etmek için, bütün şeysel-tözsel ifadelerden ilkesel olarak ayrılan dil formunun şekillenişinde, özel açıklık ve netlik içinde kendini gösterir. Yargıda gerçekleşen mantıkî sentez, kendi belirlenişini ve upuygun dilsel işaretini öncelikle bildirme ekinin kullanımında kazanır. "Saf Aklın Eleştirisi"nde bile, saf yargı fonksiyonunun analizinde bu ilişkiye işaret edildiği görüldü. Eleştiriye göre, yargı "eylemin birliği"; yüklemi özneyle ilişkilendiren ve özneyle yüklemi, nesnel olarak varolan ve temellenen bir bağlamın birliğini sağlamak amacıyla bir anlam bütünü halinde bağlayan eylem birliği anlamına gelir. Ve eylemin bu akılcı birliği şimdi kendi ifadesini ve yansımasını, bildirme ekinin dilsel kullanılışında bulur. "Eğer verilmiş bilgilerin ilişkisini ben her yargıda tam olarak arasaydım, -ki bu, saf anlama yetisi kavramlarının aşkın tümdengelimiyle ilgili bölümünde olurdu- ve ilişki, anlama yetisine ait olarak, sadece öznel geçerliliğe sahip olan taklit edici hayal gücünün (sadece öznel geçerliliğe sahip) yasalarına göre bağlantılardan ayrılsaydı, o zaman bir yargının, verilmiş bilgileri tamalgının nesnel birliği haline getirmekten başka hiçbir şey olmadığını bulurdum. Yargılardaki ilişki sözcüğü "dır", verilmiş tasarımların nesnel birliğini öznel birlikten ayırmayı amaçlar. Çünkü bu sözcük, tasarımların zorunlu birlikle ve asıl

[29] Ayrıntılar Brugmann'da, Griech. Grammat. s. 555 f.

tamalgıyla ilişkisine işaret eder." Eğer 'beden ağırdır' dersem, o zaman bunu, nesnedeki bedenselliği ve ağırlığı birbiri ile bağlamış gibi ve onlar öznel-algıda salt biçimde her zaman birlikte bulunmamışlar gibi söylemiş olurum.[30] Saf mantıkçı Kant için, yargının nesnel anlamı ile yüklem olan sözcüğün dilsel formu arasında var olan ilişki, kendini çok sınırlı ifade eder. Dilin gelişimi için ise elbette, dilin, bildirme ekinde ifade edilen saf varlığın soyutlamasına tamamen aşamalı olarak ilerleyebileceği açıktır. Saf bir aşkın ilişki formu olarak "varlık"ın ifadesi, başlangıçta tamamen tözsel, nesnel varoluşun seyri içinde bulunan ve bu seyre bağlanmış kalan dil için, daima öncelikle geç ve çeşitli-aracılı üründür. O halde dillerin büyük bir kısmında, bizim anladığımız mantıkî-gramer anlamında, bir bildirme ekinin hemen hemen hiç bilinmediği ve bu eke ihtiyaç duyulmadığı görülür. Bizim bildiğimiz "ilişki sözcüğü *–dır*"da işaret edilen şeyin genel ve uyumlu ifadesinin, sadece ilkel halkların dillerinde -çoğu zenci dilleri, Amerikan yerlilerinin dilleri gibi dillerde- eksik olduğu söylenemez; bu ifade, yüksek seviyede gelişmiş başka dillerde de bulunmayabilir. Bizzat, yüklem ilişkisinin sıfat ilişkisinden ayrılığının var olduğu yerde de, yüklem ilişkisi hiçbir özel dilsel işaret almak zorunda değildir. Mesela Ural-Altay dillerinde, özne ifadesinin yüklem ifadesiyle bağlantısı neredeyse tamamen, her ikisinin basitçe yan yana konulmasıyla gerçekleştirilir; öyle ki, "şehir büyük" şeklindeki bir ifade "şehir büyüktür", "adamım" şeklindeki bir ifade "ben bir adamım" vs. anlamına gelir.[31] Başka dillerde gerçi ilk bakışta tamamen bizim kullandığımız bildirme ekinin kullanımına karşılık geliyor gibi görünen, ama ger-

288

[30] Krit. d. rein. Vern., (Saf Aklın Eleştirisi) 2. bs. s. 141 ff.

[31] Bkz. H. Winkler, Der uralaltaische Sprachstamm (Ural-altay Dil Ailesi), s. 68 f.; Fin-Ogur dilleri için mesela Simonyi, Die ungar. Sprache, (Macar Dili) s.403 f.

çekte onun genel fonksiyonunun hayli arkasında kalan birçok kullanıma rastlanır. "Ist"* bildirme eki, daha yakın analizde sonuç olarak çıktığı gibi, evrensel, kesin olarak bağlamaya yarayan bir ifade anlamına sahip değildir; bu eke özel ve somut, çoğunlukla mekânsal ya da zamansal bir yan anlam sinmiştir. Saf ilişkilendiren varlığın yerine, bu ya da şu yerde varolanı veya orada ya da şurada olmayı veya bu ya da şu unsur içinde varolmayı işaret eden bir ifade bulunur. Buna göre burada, öznenin farklı mekânsal konumuna ya da varlığı var kılan diğer görsel değişimlere göre, görünüşteki bildirme ekinin kullanımında bir ayrımlaşma gerçekleşir; öyle ki, eğer kendisinden söz edilen özne oturur ya da yatar halde bulunuyorsa başka bir bildirme eki; eğer özne uykudan uyanmış gibi kalkıyorsa
289 vs. başka bir "bildirme eki" kullanılır.[32] Bağlamanın formel varlığı ve anlamının yerine, sonuçta burada, henüz adeta tek bir duyusal-

* Almanca sein fiilinin çekimli hali; olmak, bulunmak anlamına geldiği gibi, yardımcı fiil olarak da kullanılır ve –dir/dır anlamına da gelir. (Çev.)

[32] Bu konudaki örnekler özellikle Amerikan yerli dillerinde bulunur. Mesela Algonkinlerin dili, varlığı bu ya da şu yerde, bu ya da şu zamanda veya bu ya da şu özel şart altında işaret eden çok miktarda kelimeye sahip olurken, genel bir "varlık" fiili eksiktir. Klamath dilinde, bildirme ekiyle bildirilen varlık ifadesi olarak kullanılan (*gi*)fiili, gerçekte, orada veya şurada varolanı ifade eden bir işaret ekidir. (Ayrıntılı bilgi Gatschet'de; Klamath language, s. 430 ff., 674 f. ve Trumbull'da; Transactions of the Americ. Philol.-Assoc. 1869/70) Maya ailesi kızılderili dilleri de, yüklem bildiriminde belirli işaret pekiştiricileri, mesela, zaman işaretiyle bağlanabilen ve sonra tamamen gerçek bir isim-fiil kazandıran pekiştiriciler kullanır. Şüphesiz bu pekiştiricilerin hiçbiri varlığın genel ve saf ilişkili ifadesine karşılık gelmez; daha ziyade biri "verilmiş olan, bulunan, var olan"ın isim kavramı olurken, diğerleri ortamı belirli bir yerde ve olayı belirli bir zamanda ifade ederler. (Bkz. Seler, Das Konjukationssystem der Maya-Sprachen -Maya Dillerinin Çekim Sistemi- s. 8 ve 14) Benzer bir özel durum, Melanezya dilleri ve birçok Afrika dilinde de bulunur. Mesela H. v. d. Gabelentz şöyle söyler: "Fiji dilinde gerçek bir isim-fiil eksiktir; o arasıra *yaco* vasıtasıyla oluşabilir; *tu* bu fiile karşılık gelen gerçek bir yan anlam kavramı ile birlikte orada olmak, varolmuş olmak; *tiko* orada olmak, sürmek vs. ifade eder." (Die melanes. Sprachen, s. 40; bkz. özellikle s. 106). Afrika dilleri için bkz. mesela isim-fiil için farklı ifadelere; Migeod, Mende language, s. 75 ff.; ayrıca Mande zencilerinin dilinden ve Westermann Ewe'den (Ewegrammatik, s. 75) yaptığı alıntılara da bkz.

verilmiş gerçekliğin renklerini kendinde taşıyan, maddî olarak az ya da çok kuşatıcı ifadeler ortaya çıkar.[33]

Dil daha önceden varlığın bütün bu özel-belirlemelerini genel bir varlık ifadesi içinde toplamaya ilerlediğinde, henüz, salt varoluşun bütün kuşatıcı ifadeleri ile saf yüklemli "sentez"in ifadesi olarak "varlık" arasında bulunan mesafe, hissedilir durumda bulunmaktadır. Burada dil gelişimi, kendi gerçek çevresinin hayli dışına taşan ve mantıkî ve felsefî düşünmenin tarihinde bile kesin bir rol oynamış olan bir problemi yansıtır. Burada mantıkî ve felsefî düşünmenin dille, ama aynı zamanda dile karşı nasıl geliştiği, herhangi başka bir noktadan görüldüğünden daha açık biçimde görülebilir. Felsefî idealizmin dille ve onun varlık kavramının çok anlamlılığıyla ilgilenmek zorunda olduğu büyük güzergâh, Elealılar'dan itibaren izlenebilir. Gerçek varlığı sırf akılla kesinleştirme kavgasını Parmenides, kendine apaçık bir görev kabul etmiştir. Acaba Eleacılığın bu gerçek varlığı, mantıkî karar verme anlamında tam manasıyla temellenmiş midir? Bu varlık yalnızca, her geçerli bildirimin temel formu olarak bildirme eki *έστι* (-dir, -dır)'a karşılık gelmekte midir ya da bu varlığa, başka bir ilk anlam, varlığın "çok iyi yuvarlaklaştırılmış bir küre" düşüncesiyle karşılaştırılabilme zeminini sağlayan somut bir ilk anlam sinmiş midir? Parmenides, alışılmış duyusal dünya kavrayışının zincirlerinden olduğu gibi dilin zincirlerinden de kurtulmaya çalışır. O şöyle söyler: "Bu yüzden 290
tüm isimler ölümlülerin gerçek olduğuna inandırmalarıyla kesin bir şekilde yerleşmiş şeylerdir: Yani olmak ve geçip gitmek, varlık-olma ve aynı zamanda varlık-olmama, yerin değiştirilmesi ve parlak renklerin değişimi gibi." Ve şüphesiz Parmenides de, kendi en yük-

[33] Mesela Nikobar dilinde salt bildirme ekiyle bağlamanın varlığı daima ifade edilmemiş halde kalır. "İsim-fiil" burada daima varoluş, varolma, mevcut olan varlık olma, özellikle belirli bir yerde varoluş anlamı taşır. Roepstorff, A Dictionary of the Nancowry Dialect of the Nicobareselanguage, Calcutta, 1884, s. XVII, XXIV f.

sek ilkesinin ifadesinde, dilin zorlayıcılığını ve onun varlık kavramının yaldızlı çok çeşitliliğini bir kez daha açığa çıkarır. Eleacı temel formülde; *ἐστι τό εἶναι* (varlık vardır) cümlesinde, varlığın fiilli ve isimli, yüklemli ve mutlak anlamı doğrudan birbirine geçer. Platon da burada, uzun süren ve Parmenides diye adlandırdığı diyalogda kendini gösteren düşünsel kavgalardan sonra, ilk defa en açıkça net bir ayrım yapmıştır. Bu kavgaları sona erdiren "Sophistes"te, felsefe tarihinde ilk kez, saf bağıntı kavramlarının mantıkî doğası açıkça işlenmiş ve bu kavramların hakkı olan kendine özgü ve özel "varlık" belirlenmiştir. Bu yeni kazanılmış kavrayıştan hareketle Platon, kendinden önceki tüm filozoflara, onların varlığın ilkesini aradıklarını, fakat varlığın kökten ve gerçek kaynağı yerine, sadece varolanın belirli formlarını, sadece onun niteliklerinin bir tekini gösterdiklerini ve temellendirdiklerini söyleyerek itiraz etmiştir. Ama Platon'un kendisi, bu özlü formüle etme ile, varlık kavramının kendi içinde taşıdığı karşıtlığı ortadan kaldırmaz; bilakis ilk defa apaçık işaret eder. Tüm Ortaçağ düşünce tarihi daima bu karşıtlığı yaşamıştır. Varlığın "öz" ve "varoluş" şeklindeki iki temel niteliğinin birbiri karşısında nasıl sınırlandırılabileceği ve onların bu sınırlamaya rağmen bir diğeriyle nasıl birleştirilebileceği sorusu, Ortaçağ felsefesinin merkezî bir problemi haline gelmiştir. Bu soru Ortaçağ teolojisinin ve metafiziğinin kurgusal merkez noktası olarak ontolojik Tanrı kanıtlamasında zirveye çıkar. Fakat ölçülü bir ad olan "saf kavrama yetisi analizi" adıyla yetinmek için, "mağrur bir ontoloji ismi"nden vazgeçen modern eleştirel idealizm de, kendini her zaman varlık kavramının çok anlamlılığına batmış durumda görür. Ontolojik kanıtlamanın Kantçı eleştirisinden sonra bile, Fichte, kesin olarak yüklemli ve mutlak varlık arasındaki farklılığa işaret etmeyi gerekli kabul eder. Fichte, tüm felsefelerin ilk ve kesinlikle şartsız temel önermesi olarak A A'dır önermesinin, "tüm bilim öğretilerinin temeli"ne yerleştirilmesiyle, "-dır"ın yal-

nızca mantıkî bildirme eki anlamına sahip olduğu bu önermede, A'nın varoluşu ya da var-olmayışı üzerine önemli söz söylendiğini ekler. Yüklemsiz bulunan varlık, bir yüklemle birlikte var olmaktan tamamen başka bir şey ifade eder: "A A'dır önermesi sadece, eğer bir A veya diğer A varsa iddia edilir; buna karşılık bu önermede, A'nın olması ya da olmaması hemen hemen hiç sorulmaz.[34] 291

Eğer felsefî düşünmenin kendisi, sürekli, iki varlık kavramının ayrılmasıyla uğraşmak zorunda kalırsa, o zaman bu iki varlık kavramının dilsel düşünmede en baştan sadece birbiriyle çok dar karışma içinde ortaya çıktığı ve felsefî düşünmenin, bildirme ekinin esas anlamını bu karışmadan ayırmaya sadece aşamalı olarak eriştiği anlaşılabilir. Dilin, varoluş kavramına ve yüklemli bağlama kavramına işaret etmek için aynı kelimeden yararlanması, tek tek dil aileleriyle sınırlı olmayan, çok yaygın bir olgudur. Burada sadece Hint-Avrupa'ya bakıldığında, bu ailede yüklemli varlığın anlatımı için kullanılan çeşitli işaretlerin, bütünüyle "varoluş"un ilk anlamına dayandıkları görülür; ister varoluşun ilk anlamı tüm genel anlam içinde sırf varolan varlık olarak, ister özel somut bir anlamda, yaşayan ve nefes alan, gelişen ve oluşan, sürekli olan ve geçip giden olarak kavransın. Bu konuda Brugmann şöyle söyler: "Bildirme eki aslî olarak görsel anlamla ilgili bir fiil olmaktadır. (*es-mi*, 'ich bin'* ifadesinin temel anlamı meçhuldür; en eski kanıtlanabilir olan 'ich existire'**dir); ve isim ya da sıfat, yüklem-fiille içsel ilişki içine girmiş olan bir kelimeyi özne olarak eklemedir. (*die Erde ist eine Kugel = die Erde exiztiert als Kugel*)*** Fiilin bildirme eki olarak -deyim yerindeyse- yavaş yavaş ortaya çıkması, vurgunun ek-fiil üzerine geçmesiyle gerçekleşir; öyle ki, bu yüklem artık fiilin tasarım

[34] Fichte, S. W. I, 92 f.

* ben'im

** Ben varım.

*** Yeryüzü bir küredir=Yeryüzü bir küre olarak mevcuttur.

içeriğine bağlı değildir ve bu içerik uçup gitmiştir. Fiil artık sırf form kelimesi olmuştur. ... Hint-Avrupa dillerinin ilk çağlarında, *es-* 'sein' kesinlikle bildirme eki olarak görev yapar; buna karşılık belki o zaman *es-* ile eklenerek bağlanan ***bheu-*** 'yetişmek, ortaya çıkmak'ın formları da vardı."[35] Daha yakın zamanda her iki kökün kullanımındaki ayrımlaşma öyle gerçekleşmiş gibi görünür ki; ***bheu*** kökü, oluşun ifadesi olarak, çoğunlukla geniş zaman ve geçmiş zaman gibi, meydana gelmiş ya da tamamlanmış bir olaya işaret eden zaman formlarında kullanılırken, *és* (*as*) dengeli devam etmiş bir varoluşun ifadesi olarak kavranır ve buna göre, şimdiki zaman gövdesindeki sürerlik fiilli (*durativ*) formların oluşturulması için kullanılır. (bkz. *é-φυ-ν, πέ-φῦ-κα,* fui) (büyüdüm, büyümüş-
292 tüm, büyüyordum) Şimdiki zaman kökünün duyusal temel ve ilk anlamı *-φύω*, "ben büyüyorum"; *φύομαι* "ben tanıklık ediyorum" vs.nin kullanımında- Grekçe'de daha açık hissedilebilir. Cermen dilinde, şimdiki zaman kökünün oluşumuna (ich bin, du bist ...vd.) nüfuz eden ***bheu*** kökü yanında, aslî olarak ikamet etme ve eylenme, sürme ve sürüp gitme (eski yüksek Almanca werén) anlamına sahip olan yardımcı kök ***ues***, (Gotça *wisan*, ich war ...vd) ortaya çıkar. Varlık kavramının ifadesinin, bulunma durumunun görsel anlamına bağlanmış gibi göründüğü Latin dillerindeki gelişim, başka bir şekilde oluşmuştur.[36] Ve burada varlığın ifadesi nasıl sükûnet ve belli bir yerde süre-durma tasarımına dayanıyorsa, oluşun ifadesi de hareket tasarımına dayanır: Oluş fikri dönme, döndürme fik-

[35] Brugmann, Kurze vgl. Grammat., s. 627; Curtius, Grundz. der griech. Etymologie, s. 304, 375.

[36] Bkz. İtalyanca *stato*, Fransızca *été*, Latince sıfat-fiil formları olarak essere ve étre. İşte sta –'stehen'ın bu yardımcı kullanımı, Osthoff'a göre, Vom Suppletivwesen der indg. Sprachen (Hint-Avrupa Dillerini Ek Özellikleri), s. 15; eski Kelt dillerinde de bilinmektedir.

rinden geliştirilir.[37] Gelme ve gitmenin taşıdığı somut anlamdan da genel bir oluşma anlamı gelişebilir.[38] Bütün bunlarda, içinde bildirme ekinin mantıkî özelliği için kesin anlam geliştiren dillerin de, bildirme ekinin işaretinde ilk başta bu anlamın ya tamamen eksik olmasıyla ya da en azından isim-fiilin kuşatıcı ve genel geçerli bir ifade kazanmamış olmasıyla, diğer dillerden çok az ayrıldığı görülür. Burada da ilişki ifadesinin zihinsel formu, sadece belirli bir maddî örtü içinde; nihayet çok genişçe kavranan ve üstesinden gelinen, artık sırf sınır olarak değil de sırf düşüncede var olan bir anlam içeriğinin duyusal taşıyıcısı olarak ortaya çıkan örtü içinde kendini gösterir.

Bildirme ekinde kendini gösteren genel ilişki ifadesinde, özel ilişki kavramlarının bütün dilsel oluşumlarında izleyebildiğimiz aynı temel dil sistemi kanıtlanır. Bizim burada da yeniden rastladığımız şey, daha önceden sayı ilişkisinin ve ben-ilişkisinin, zaman ve mekan ilişkisinin dilsel anlatımında rastladığımız gibi, duyusal olan vasıtasıyla zihinsel olanın, zihinsel olan vasıtasıyla duyusal olanın karşılıklı belirlenmesidir. Her iki unsurun dilde yaşadığı, bu iç içe geçerek karışma durumunun, sensüalist anlamda yorumlanması mümkündür. Ve elbette Locke, böyle bir yorumlamaya dayanarak, dili kendi temel empirik bilgi kavrayışı için bir temel tanık olarak talep etmiştir.[39] Dilsel düşünme için de, Kant'ın bilgi eleştirisinin içinde "*anheben*" ve "*entspringen*"* arasında yaptığı şekil-

293

[37] Gotça wairpan (werden) Latince *vertere* ile etimolojik olarak birleşir ve aynı şekilde mesela Grekçe *πέλω*, eski Hintçe'de 'hareket etmek, kımıldanmak, şurada burada dolaşmak, gitmek, yürümek' anlamına gelen bir köke dayanır. Daha geniş bilgi Brugmann'ın Kurze vgl. Grammat, s. 628 ve Delbrück'un Vgl. Syntax III, s. 12 ff. eserlerinde.

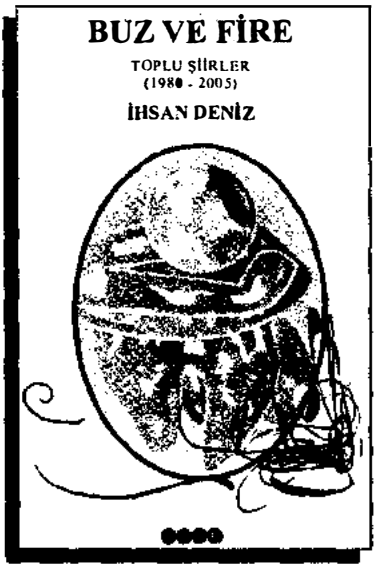
[38] Bkz. mesela yeni dillerdeki *diventare, divenire, devenir*; İngilizce *to become*. Humboldt'un Einleit. zum Kawi-Werk, W. VII, 218 f. eserine de bkz.

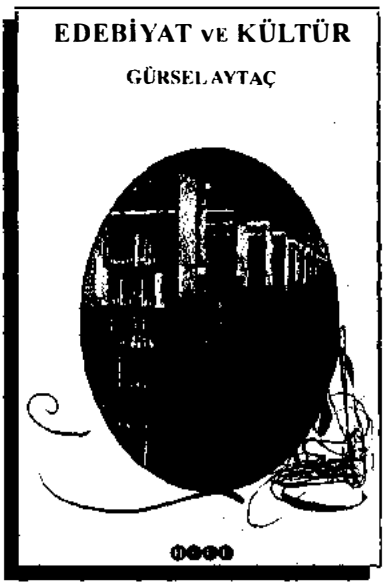
[39] Yukarıda s. 73 f.

* yükseltmek ve sıçramak

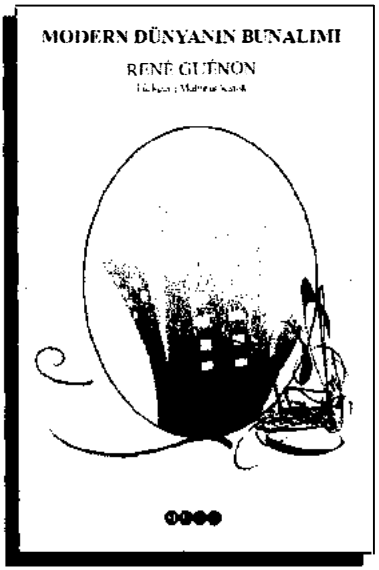
deki net ayırım, böyle yorumlara karşı delil olarak gösterilebilir. Dilin oluşumunda duyusal ve düşünsel olan, ayrılmaz biçimde birbirine karışmış olarak ortaya çıkar ve bu bağıntı, ikisi arasındaki sırf tek taraflı bir bağımlılık ilişkisini temellendiremez. Çünkü akılcı ifade eğer duyusal olan içinde kesinleşmemiş durumda olursa; eğer, Herder'in sözleriyle, duyusal işaret bir "refleksiyon" fiilini, temel bir "teemmül" fiilini kendi içinde taşımazsa, bu ifade duyusal olanda ve duyusal olandan gelişemez. *πάντα θεία καί ἀνθρώπινα πάνια* (tamamıyla tanrısal ve tamamıyla insanla ilgili) kelimesi, bundan dolayı, belki yüksek düzeyde gelişmiş dillerin anlam ve formlar öğretisinden başka hiçbir yerde, böyle açık bir onaylama bulmaz: Dil kendi işleyiş ve gelişiminin tüm ayrı aşamalarında, akılcı ve aynı zamanda da duyusal bir ifade formu olarak ortaya çıktığı için, dilin kendine özgü içeriği, iki aşırı uç olarak duyusal ve aklî olan arasındaki karşıtlığa yabancıdır.

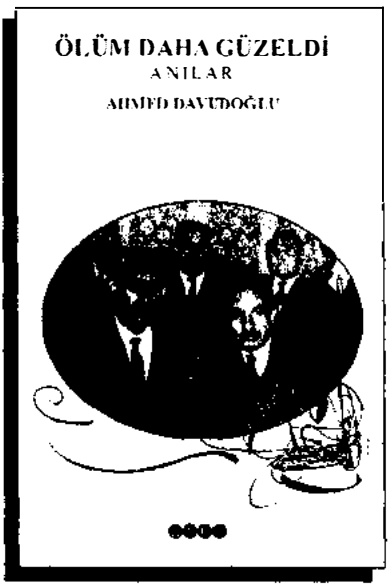
YENİ KİTAPLAR

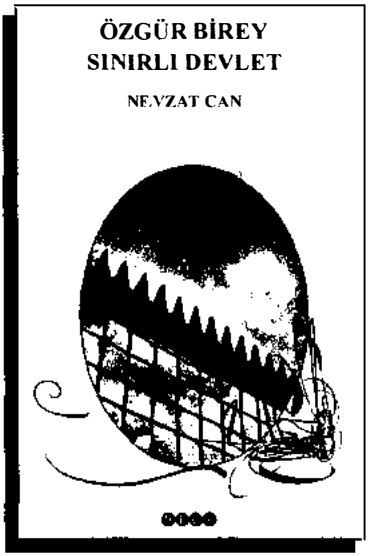

YENİ KİTAPLAR

YENİ KİTAPLAR

Dilin kaynağı ve doğasını soran felsefi soru, esas itibarıyla varlığın kaynağının ve doğasının ne olduğu sorusu kadar eskidir. Çünkü dil ve varlığın, kelime ve anlamın henüz daha birbirinden ayrılmamış olması, felsefenin onları ayrılmaz bir birlik olarak görmesi, felsefe açısından dünyanın bütünü üzerinde ilk bilinçli refleksiyonu anlatır. Dilin kendisi bir refleksiyon temeli ve şartı olduğu, felsefi "aydınlık" da ilkin dilin içinde ve dil vasıtasıyla geliştiği için, ilk zihin bilinci, dili daima verilmiş bir realite olarak, fiziksel gerçeklikle mukayese edilebilir ve onunla aynı değerde olan bir "gerçeklik" olarak kabul etmiştir. Dilin dünyası, insan kendi bakışını bu dünyaya yönelttiği anda, aynı kesinli ve zorunluluk içinde ve benzer "nesnellik" içinde –ki şeylerin dünyası insanın karşısına bu nesnellikle çıkar– insanı kuşatır.

E. Cassirer

Karahan Kitapevi
16.00.3
(0322) 363 05 84

KİTAP
SKB 424153 UFP

ISBN 975-8988-24-7
9 789758 988241

HECE YAYINLARI / FELSEFE